

UNIwersytet w Białymstoku
Wydział Filologiczny

STUDIA
WSCHODNIOŚLŹOWIAŃSKIE

TOM 20

BIAŁYSTOK 2020

REDAKTOR NACZELNA

prof. dr hab. Leonarda Dacewicz, Uniwersytet w Białymstoku

SEKRETARZ REDAKCJI

dr Jolanta Chomko, Uniwersytet w Białymstoku

REDAKTORZY JĘZYKOWI

dr Eugenia Maksimowicz, Uniwersytet w Białymstoku
dr Anna Alsztyński, Uniwersytet w Białymstoku
mgr Aleksandra Kowalewska-Buraczewska, Uniwersytet w Białymstoku

REDAKTORZY TEMATYCZNI

dr hab. Elżbieta Bogdanowicz, Uniwersytet w Białymstoku
dr hab. Natalia Maliutina, prof. UwB, Uniwersytet w Białymstoku

RADA NAUKOWA

prof. Natalia Ananiewa (Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa, Rosja)
prof. Zinaida Charitonczik (Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny w Mińsku, Białoruś)
dr hab. Lilia Citko, prof. UwB (Uniwersytet w Białymstoku, Polska)
dr hab. Aleksander Gadomski, prof. UO (Uniwersytet Opolski, Polska)
prof. Tatiana Gridina (Państwowy Pedagogiczny Uniwersytet Uralski w Jekateriburgu, Rosja)
prof. Milan Harvalik (Czeska Akademia Nauk w Pradze, Czechy)
prof. László Kálmán Nagy (Uniwersytet Debreczyński, Węgry)
prof. Czesław Łapicz (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)
prof. Manana Mikadze (Kutaiski Uniwersytet Państwowy im. Akaki Tsereteli, Gruzja)
prof. Fedor Poljakov (Uniwersytet Wiedeński, Austria)
dr hab. Dorota Krystyna Rembiszewska, prof. IS PAN (Instytut Sławistyki PAN, Polska)
ks. dr hab. Zbigniew Stepniak (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska)
prof. Olga Swietłowa (Państwowe Konserwatorium w Nowosybirsku, Rosja)
dr hab. Piotr Zlotkowski (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska)

ADRES REDAKCJI

„Studia Wschodniosłowiańskie”
15–420 Białystok, Plac Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, pok. 69
telefon: 85 745 7450; fax: 85 745 7449
e-mail: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl
strona WWW: <http://czasopisma.filologia.uwb.edu.pl/index.php/sw/>

Opracowanie graficzne i skład:
Stanisław Żukowski

Korekta:
Zespół

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2020

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20 B
tel. 857457120, e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

ISSN 1642–557X

Druk i oprawa: volumina.pl Daniel Krzanowski

SPIS TREŚCI

LITERATUROZNAWSTWO

- Anna Alsztyński — Антиутопические произведения Евгения Замятина и Василя Гигевича: к проблеме сходства и различий 7
- Mateusz Jaworski — Размытость досуга и службы в рамках тоталитарного строя. О *Дне опричника* Владимира Сорокина 23
- Liliana Kalita — Futbol – sportowa rywalizacja czy komercyjna rozrywka? (Siergiej Samsonow *Ного*) 31
- Jelena Lepiszewa (Елена Лепишева), Maciej Pieczyński — Танец в художественной структуре пьес русских, белорусских и польских драматургов 1990-х – 2010-х годов 43
- Manana Mikadze (Манана Микадзе) — Литературные аллюзии и языковые параллели у Николоза Бараташвили и Адама Мицкевича (стихотворение *Мерани* и поэма *Фарис*) 63
- Ewa Pańkowska — В «мрачном» и «таинственном» мире произведений Михаила Елизарова (безумие и «черная магия» в повести *Ногти*) 73
- Svetlana Pavlenko — Отель как место отдыха и развлечений (на материале современной русской прозы) 95
- Halina Twaranowicz — Да праблемы развіцця беларускай духоўнай паэзіі: творчасць Зьніча (Алега Бембеля) 113
- Aleksandra Zywert — „Wieczna zabawa”? (Dmitrij Głuchowski, *Futu.re*) 127

JĘZYKOZNAWSTWO

- Natalia Avina (Наталья Авина) — Активные процессы во фразеологии (на материале русскоязычных газет Литвы) 141
- Ina Bubnowicz (Ина Бубновіч), Žanna Sipliwienia (Жанна Сіплівеня) — Мянускі як сродак рэпрэзентацыі язычніцкіх і хрысціянскіх вераванняў беларусаў 155
- Jolanta Chomko — Nazwy barw w opisach przyrody nieożywionej (na materiale opowiadań Aleksandra Grina) 167
- Ludmiła Czernyszowa (Людмила Чернышова) — Языковая репрезентация базовой эмоции *гнев* в русском и белорусском языках 189
- Marina Dorofiejenko (Марина Дорофеевко) — Имена деятелей культуры в урбанонимии Беларуси и Франции 199

Katarzyna Grabowska — Przekształcenia w obrębie systemu imiesłowów czynnych w języku starobiałoruskim na przykładzie wybranych latopisów białorusko-litewskich	207
Iryna Haronienka (Ірына Гапоненка) — Польскамоўныя элементы ў беларускай анамастыцы (XIX – пачатак XXI стст.)	221
Hanna Miezienka (Ганна Мезенка) — Штрыхі да «ўрбананімнага партрэта» аднаго беларускага горада	243
Jolanta Miturska-Bojanowska — Enantiosemia leksemów <i>дружить</i> i <i>дружба</i>	255
Michał Mordań — Nazwy zawodów, godności i urzędów jako podstawy motywacyjne współczesnych nazwisk Podlasian	265
Dorota Krystyna Rembiszewska — Językowe oraz pozawerbalne wyróżniki XIX-wiecznego <i>savoir-vivre</i> 'u i rozmów salonowych w opowiadaniu Stefanii Ulanowskiej <i>Babie lato</i>	289
Mirosława Szewczenko (Мірослава Шевченко), Olga Anchimiuk — Гумористичний текст як засіб формування лінгвокультурологічної та орфоепічної компетенцій	301
Robert Szymula — Werbalizacja konceptu „władza” we współczesnym rosyjskim dyskursie politycznym	319
Anna Żebrowska — Мянускі жыхароў Камароўшчыzny (на падставе палявых даследаванняў у Паўночна-Заходняй Беларусі)	339

KULTUROZNAWSTWO

Adam Bielinowicz — Działania na rzecz zachowania tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej (na przykładzie współpracy Akademii Trzeciego Wieku w Olsztynie i polskich Uniwersytetów Trzeciego Wieku z wschodniej granicy)	351
---	-----

RECENZJE

Elżbieta Bogdanowicz: Marcin Kojder, <i>Antroponimia historyczna wiernych chełmskiej diecezji grecko-unickiej (1662–1810)</i> , Lublin 2019	361
Leonarda Dacewicz: Marek Olejnik, <i>Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)</i> , Lublin 2019	365
Rafał Kozikowski: Leonarda Dacewicz, Anna Romanik, Joanna Smakulska, <i>Księgi metrykalne chrztów kościoła rzymskokatolickiego dekanatu białostockiego z II połowy XIX wieku. Treść i struktura metryk. Alfabetyczne spisy imienne. Tom 2. Rok 1880</i> , Białystok 2019	372
Ewa Pańkowska: Liliana Kalita, <i>Wybrane zagadnienia z najnowszej prozy rosyjskiej</i> . Skrypt dla studentów I roku roszjznawstwa, Gdańsk 2020	376
Małgorzata Paszko: Monika Famielec, <i>Urbanonimy Brześcia w XX wieku</i> , Bydgoszcz 2018	383

CONTENTS

LITERATURE

- Anna Alsztyniuk — Anti-utopian works by Yevgeny Zamyatin and Vasil Hihievicz: the problem of similarities and differences 7
- Mateusz Jaworski — Ambiguity of spare time and service within a totalitarian system. On *Day of the Oprichnik* by Vladimir Sorokin 23
- Liliana Kalita — Football – sport competition or commercial entertainment? (S. Samsonov *Nogi*) 31
- Jelena Lepiszewa (Елена Лепишева), Maciej Pieczyński — Dancing in the artistic structure of plays by Russian, Belarusian and Polish playwrights of the 1990s – 2010s 43
- Manana Mikadze (Манана Микадзе) — Literary allusions and linguistic parallels by Nikoloz Baratashvili and Adam Mitskevich (poem *Merani* and poem *Faris*) 63
- Ewa Pańkowska — In “the dark” and “mysterious” world of Mikhail Elizarov’s literary works (madness and “black magic” in the story *Fingernails*) 73
- Svetlana Pavlenko — Hotel as a place of rest and entertainment (on the material of modern Russian prose) 95
- Halina Twaranowicz — On the development of Belarusian spiritual poetry: the works of Znicz (Aleh Biembiel) 113
- Aleksandra Zywert — “Wieczna zabawa”? (Dmitrij Gluchowski, *FUTU.RE*) 127

LINGUISTICS

- Natalia Awina (Наталья Авина) — Active processes in the phraseology (on the material of Russian-language newspapers in Lithuania) 141
- Ina Bubnowicz (Іна Бубновіч), Żanna Sipliwienia (Жанна Сіплівеня) — Nicknames as a means of representation of pagan and Christian beliefs of Belarusians 155
- Jolanta Chomko — Names of colors in descriptions of inanimate nature (on Alexander Grin’s novels) 167
- Ludmiła Czernyszowa (Людмила Чернышова) — Language representation of the basic emotion anger in Russian and Belarusian 189
- Marina Dorofiejenko (Марина Дорофееенко) — Names of artists in urbanonymy of Belarus and France 199
- Katarzyna Grabowska — Conversions within the system of active participles in the Old Belarusian Language based on selected Belarusian-Lithuanian chronicles 207
- Iryna Haronienka (Ірына Гапоненка) — Polish-elements in Belarusian onomastics (XIX – beginning XXIth centuries) 221
- Hanna Miezienka (Ганна Мезенка) — Strokes to the “urbanonymous portrait” of a Belarusian city 243

Jolanta Miturska-Bojanowska — Enantiosemy of words <i>druit</i> and <i>дружба</i> . .	255
Michał Mordań — Contemporary surnames of Podlasie derived from the names of professions, courtesy titles and professional titles	265
Dorota Krystyna Rembiszewska — Linguistic and non-verbal features of 19 th -century savoir-vivre and living room conversations in the short story <i>Babie lato</i> BY Stefania Ulanowska	289
Mirosława Szewczenko (Мирослава Шевченко), Olga Anchimiuk — Humorous text as means for forming of linguoculturological and orphoepical competences	301
Robert Szymula — Verbalization of the concept of “power” in modern Russian political discourse	319
Anna Żebrowska — Nicknames of the inhabitants of Komarowschizna (based on field study in the North-West Belarus)	339
CULTURAL STUDIES	
Adam Bielinowicz — Actions to preserve national, cultural and religious identity (on the example of cooperation of the Third Age Academy in Olsztyn and Polish Universities of the Third Age from beyond the eastern border)	351
REVIEWS	361

LITERATUROZNAWSTWO

Anna Alsztyniuk

DOI 10.15290/sw.2020.20.01

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Katedra Badań Filologicznych „Wschód–Zachód”

tel.: +48 85 7457512

e-mail: a.alsztyniuk@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6013-2430>

Антиутопические произведения Евгения Замятина и Василя Гигевича: к проблеме сходства и различий

Ключевые слова: антиутопия, роман *Мы*, повесть *Марсианское путешествие*, предупреждение

Двадцатый век вошел уже в историю как время научных открытий и трагических событий: мировых войн, революций, разгула терроризма. Все это, несомненно, нашло отражение в литературе, в частности, в дискредитации утопии и появлении ряда произведений, сосредоточенных на пессимистическом, катастрофическом видении будущего. Писатели создают произведения, в которых или наиболее полно раскрываются угрозы, которые несут человеческому существованию некоторые идеологии и политические режимы, или представляют конец человечества в результате машинного господства либо вторжения иноземных цивилизаций. Разумеется, такое содержание для своего выражения требует особого жанрового решения. Следует согласиться со мнением польского исследователя Дариуша Войтчака о том, что самое серьезное предупреждение о будущем содержится в жанре антиутопии:

Antyutopia (...) oferuje całkiem nową, infernalną wizję zdegenerowanego życia, za które odpowiedzialny jest wyłącznie sam człowiek, oferuje jakże bezpośrednią i prawdopodobną – w kontekście faszystowskich i bolszewickich doświadczeń naszego wieku – wizję szczególnego końca cywilizacji, rozumianego jako całkowita likwidacja odrębności jednostek. (...)

Antyutopia byłaby więc wizją piekła społecznego najwyższego rzędu – piekła nieodwracalnego, bo osiągnięcie ideału jednorodności społeczeństwa (najczęściej poprzez terror i propagandę) przekreśla możliwość powrotu do stanu poprzedniego, gdyż wtedy nie ma już nikogo, kto takie pragnienia mógłby odczuwać [Wojtczak 1994, 10].

Антиутопия, в отличие от утопии, представляет идеальную модель мира иллюзией и обнаруживает пагубные и непредвиденные последствия научно-технического прогресса. Таким образом антиутопией можно считать:

- 1) произведение, направленное против конкретной модели утопического государства, представленное автором утопии в его книге;
- 2) произведение, направленное против уже существующей или продвигаемой государственной системы, которая должна была стать раем на земле, но, по мнению антиутописта, угрожает благу человека;
- 3) произведения с предупреждением о воздействии политических, социальных, экономических, технологических и культурных тенденций, которые могут наблюдаться в действительности вместе или отдельно и, по мнению автора, угрожают человеку как личности и коллективу [Słownik 2012, 39–40].

В антиутопическом произведении автор сосредоточен на изображении сути негативного воздействия какой-либо власти на личность, что, несомненно, влияет на особенности этого литературного жанра:

Antyutopia – gatunek literacki, który (...) prezentuje negatywne wizje społeczeństwa przyszłości; powstał w wyniku strukturalnego splotu kilku gatunków: утопии, powieści społecznej, science fiction i powieści detektywistycznej. W utworach należących do tego gatunku główną rolę pełni rozwój psychiczny postaci bohatera i akcja o wyraźnie schematycznym przebiegu i negatywnym rozwiązaniu; narracja typowa dla powieści psychologicznej [Wojtczak 1994, 41].

Современные исследования жанра антиутопии¹ свидетельствуют об отсутствии четкого определения этого литературного жанра. Ряд

¹ Об антиутопии писали: А. Ю. Смирнов, 2005, *Антиутопия в парадигме современного литературоведения*, “Вестник БДУ”, сер. 4, № 3, с. 32–36; А. Ю. Смирнов, 2009, *Литературная антиутопия: проблема генезиса*, “Вестник БДУ”, сер. 4, № 1, с. 39–43; Д. І.-Т. Дудзінская, 2009, *Да праблемы жанру антыутопіі ў беларускай літаратуры*, [у:] *Выяўленча-мастацкія, арганізацыйныя і ідэалагічныя праблемы сучаснай беларускай літаратуры ў яе сувязях з грамадскімі практыкамі. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канфэрэнцыі (Мінск, 19–20 мая 2009 года)*, Мінск; Б. Ланин, 2011, *Наследие Евгения Замятина и современная русская антиутопия*, “Acta Slavica Iaponica”, т. 29, с. 49–63; И. Извекова, *Антиутопия: перспективы*

литературоведов дает свое собственное определение жанра, который возник как отрицание принципов утопии. В связи с этим в критической литературе параллельно с антиутопией используются понятия квазиутопия, дистопия, какотопия, постантиутопия, негативная утопия, черная утопия и другие.

Роман *Мы* Евгения Замятина (1884–1937) – знаковое явление в литературе XX века, одно из первых произведений в жанре антиутопии. Он был написан в 1920–1921 годах и впервые опубликован на английском языке в 1924 г. в Нью-Йорке, на русском – там же в 1952 г. В России роман увидел свет лишь в 1988 г. в журнале “Знамя”. При том в русской литературе в 20–30-ые годы XX века появляются произведения, в которых присутствует антиутопическое начало: *Отрывок будущего романа (Написано по рецепту “Алой чумы”)* Аркадия Аверченко, *Город правды* Льва Лунца, *Рассказ аб Аке и человечестве* (1919) Ефима Зозули, *Дьяволиада* (1923), *Роковые яйца* (1924) и *Собачье сердце* (1925) Михаила Булгакова, *Ленинград* (1925) Михаила Козырева, *Город Градов* (1927) и *Чевенгур* (1926–1928) Андрея Платонова и другие. Надо подчеркнуть, что вслед за *Мы* Е. Замятина пишутся произведения *О дивный новый мир* (1931) Олдоса Хаксли и *1984* (1948) Джорджа Оруэла.

Белорусская антиутопия нашла свое обоснование прежде всего в исследованиях Василия Журавлева, Галины Нефагиной, Таисии Сухоцкой, которые *разглядали антыутопічныя творы з пункту гледжання іх аднаведнасці паэтыцы антыутопій, ужо сцвержаных у сусветнай літаратуры* [Дудзінская 2009, 91]. Иную точку зрения представляет Дина Дудинская, которая считает, что *існуе значная адрознасць паміж уласнабеларускімі паэталогічнымі пошукамі ў жанры антыутопій і – пошукамі сусветнай літаратуры* [Дудзінская 2009, 94]. Примерами белорусской антиутопии классического типа признано считать прежде всего произведения Андрея Макаенка, Алесея Адамовича, Янки Сипакова, Василя Гигевича и других. Преимущественно этот жанр реализует себя в белорусской литературе в рамках социальной фантастики, а его жанровая чистота – редкое явление [Голубович, online].

Всему творчеству Гигевича (год рождения 1947) характерно углубление в проблему *узаемаадносін чалавека і часу, чалавека і абставін,*

развития и трансформации жанра в современной литературе, [online], <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/31916/1/Izvyekova201604.pdf>, [15.11.2019]; Н. А. Хафизова, 2017, *Антиутопия и ужасное как тень культуры*, “Вестник ПНИПУ. Культура. История. Философия. Право”, № 4, с. 82–89.

чалавека ў яго прыроднай зямной сутнасці і абставін навукова-тэхнакрытычнай, глабалізаванай на сённяшні дзень цывілізацыі [Андраюк 2015, 830]. В первый период творческого пути Гигевича особенно волнуют вопросы деревенской жизни, взаимоотношений молодого человека с обстоятельствами повседневной жизни. После Чернобыльской катастрофы авторское внимание было переключено на научные проблемы. Тогда и возникли его роман *Карабель* (1989), повесть *Марсіянскае падарожжа* (1990), *Палтэргейст* (1991), *Пабакі* (1993), роман *Кентаўры* (1993). Во всех упомянутых выше произведениях можно найти либо черты антиутопии, либо отдельные элементы этого жанра. В первом своем фантастическом романе *Карабель* (1988) писатель воссоздает модель замятиновского романа [Смирнов, 2005], метафорически разоблачает коммунистическую идеологию [Голубович, online]. Наше внимание привлекла ставшая важным шагом в творческой эволюции Гигевича повесть *Марсіянскае падарожжа*, в которой нашло выражение новаторство писателя: *ён адыходзіць ад традыцыйнай рэалістычнай манеры пісьма і набліжаецца да мадэрністычнага дыскурсу* [Тычко 2010, online]. Писатель ориентируется на традиционные жанровые каноны антиутопии, но при том обогащает повесть, между прочим, за счет жанрово-стилистической разнородности текста (в дневнике героя находим фрагменты стенограммы научной конференции). Композиционная фрагментарность является одной из главных черт повести *Пабакі* (1993), которая считается закономерным этапом литературной эволюции белорусской антиутопии [Голубович, online].

В антиутопии писатели обычно изображают и анализируют гипотетическую структуру антиобщества, при чем основой для прогнозистических авторских изображений делают страхи и надежды эпохи, в которой писатель существует [Извекова, online]. Замятин пишет свой роман в эпицентре превращений XX века: *Военный коммунизм, послевоенная разруха, пролеткультовские идеи технизма и коллективизма, воспоминания автора о механизированной Англии, где до революции он строил ледоколы, – все это стало основой для создания странного фантастического мира Единого Государства* [Жданов, online]. Появление замятинского *Мы* после взлета революционных утопий, представляющих спасительный машинный мир, имеет глубокий смысл. Писатель подчеркивает, что развитие наук и технологий влияет на человека, его эволюцию, изменяет его природу и систему его ценностей, потому что личность *трансформируется в придаток машины, превращается в механизм* [Денисов, Денисова 2017, 20].

Обращение Гигевича (по профессии физика и журналиста) к научной фантастике также было продиктовано раздумием над ролью современной науки в общественном развитии и поэтому писатель *з аднаго боку, імкнєнца паказаць неабмежаваныя навучкова-тэхнічныя магчымасці сучаснага чалавечага грамадства ў заваяванні сусвету, у асваенні касмічнай прасторы, з другога – да спасціжэння чалавечага, наогул жывога арганізма, удаaskanалення яго прыроды* [Андраюк 2015, 833]. Непосредственным же толчком для создания повести *Марсіянскае падарожжа* стало, очевидно, реальное событие, о котором вспоминается на первых страницах произведения. Автор ссылается на трагедию, которая произошла 18 ноября 1978 г. в Гвиане. В этот день погибло 913 человек, совершивших по приказу главы организации “Храм народов” Джима Джонса т. н. “революционное самоубийство”. Во время следствия выяснилось, что Джонс был очарован романом 1984 Д. Оруэла и реализовал оруэловское видение общества в своей секте. По-видимому, Гигевич решил показать читателю опасность слепого подчинения идеям, что было важно в то время также из-за общей ситуации в мире. Ведь повесть *Марсіянскае падарожжа* была написана во время событий, которые вызывали расстерянность и пессимистические настроения.

Итак, можно сказать, что произведения Замятина и Гигевича являются результатом тревоги писателей за будущее человечества, вступившего, по их мнению, на тупиковый путь, по которому движется современная цивилизация. Тематика и проблематика романа *Мы* и повести *Марсіянскае падарожжа* имеют обобщенный, универсальный характер. Поэтому Замятин точно не определяет место, в котором происходят представленные им события, а Гигевич отправляет своих героев в неизведанное космическое пространство. Произведения Замятина и Гигевича написаны в форме дневника, что концентрирует внимание читателя на главном персонаже. При том записи героев показывают повседневную жизнь общества, чем и обличают ее: *В действительности же, помимо самовыражения, она имеет своей целью предупредить, известить, обратить внимание, проинформировать, словом, донести читателю информацию о возможной эволюции современного общественного устройства* [Ланин, online].

Жители Единого Государства из романа Замятина находятся под абсолютной властью Благодетеля. Собственное имя единого человека, у которого оно вообще есть, обозначается с помощью функции, которую он выполняет в государстве, и ассоциируется с положительными чертами. Сам Благодетель является объектом поклонения, считается

своего рода альфой и омегой. То, как он выглядит в изображенном мире, продиктовано мотивацией писателя, который показывает, с одной стороны – сверхчеловечество героя, с другой – его бесчеловечность:

А наверху, на Кубе, возле Машины – неподвижная, как из металла, фигура того, кого мы именуем Благодетелем. Лица отсюда, снизу, не разобрать: видно только, что оно ограничено строгими, величественными, квадратными очертаниями. Но зато руки... Так иногда бывает на фотографических снимках: слишком близко, на первом плане, поставленные руки – выходят огромными, приковывают взор – заслоняют собою все. Эти тяжкие, пока еще спокойно лежащие на коленях руки – ясно: они каменные, и колени – еле выдерживают их вес... [Замятин 2011, 35–36].

Неслучайно Замятин сосредоточен на руках Благодателя: один его жест решает о жизни и смерти человека:

Неизмеримая секунда. Рука, включая ток, опустилась. Сверкнуло нестерпимо острое лезвие луча – как дрожь, еле слышный треск в трубках Машины. Распростертое тело – все в легкой, светящейся дымке – и вот в глазах тает, тает, растворяется с ужасающей быстротой. И – ничего: только лужа химически чистой воды, еще минуту назад буйно и красно бившая сердце... [Замятин 2011, 37].

Публичная смертная казнь человека, деятельность которого не соответствовала идеям Единого Государства, происходит в день государственного праздника в присутствии всех нумеров. Таким образом Благодатель предупреждает, что “преступник” всегда будет найден и наказан.

Надо отметить, что Благодатель ежегодно выбирается по единогласию граждан. Никто не пытается выступить против власти тирана, хотя бы став его контркандидатом:

Нужно ли говорить, что у нас и здесь, как во всем – ни для каких случайностей нет места, никаких неожиданностей быть не может. И самые выборы имеют значение скорее символическое: напомнить, что мы единый, могучий миллионноклеточный организм, что мы – говоря словами Евангелия древних – единая Церковь. Потому, что история Единого Государства не знает случая, чтобы в этот торжественный день хотя бы один голос осмелился нарушить величественный унисон [Замятин 2011, 101].

Очевидно, достаточно адекватно определил природу общественного устройства в романе *Мы* Лев Наврозов в статье *Замятин и Оруэлл: 2x2=4?*:

Общество, которое изображает Замятин, основано на «разуме», то есть на том, что для 99 процентов взрослого населения ясно, как $2 \times 2 = 4$. Это общество не навязано никаким тираном-злодеем. Его создали «Мы», 99 процентов населения, их «разум», как следствие развития науки, техники и медицины при отсутствии гениальности вне их. Никакого отношения к советской России 1920 года это Единое Государство не имеет, кроме того, что советская Россия тоже вступила в 1917 году на западный путь «разума» [Наврозов, online].

Власть в современном виде для главного героя Д-503 была установлена тысячу лет тому и является следствием Двухсотлетней Войны – войны между городом и деревней. Научно-технический прогресс имел свои социально-экологические последствия: натуральную пищу заменила нефтяная, в результате чего выжило только 0,2 земного населения. Отвергнув образ жизни предков, люди почувствовали себя счастливыми. После окончания войны они забыли о глобальных проблемах: социальном неравенстве, безработице, нищете. Видимого счастья было достаточно, чтобы поверить, что система полного подчинения одной личности – это почти реальный земной рай. На этом, следовательно, эволюция правил человеческой жизни не закончилась:

Естественно, что подчинив себе Голод (алгебраический = сумме внешних благ), Единое Государство повело наступление против другого владыки мира – против Любви. Наконец, и эта стихия была тоже побеждена, т. е. организована, математизирована, и около 300 лет назад был провозглашен наш исторический “Lex sexualis”: “всякий из номеров имеет право как на сексуальный продукт – на любой номер” [Замятин 2011, 18].

Постепенно реформы охватили все сферы деятельности человека и лишили его прав на свободу и личную неприкосновенность, оставив ему лишь внешнюю оболочку обезличенного человеческого существа.

В повести Гигевича действительность также была создана коллективом самих марсианских путешественников, которые решили вести жизнь под контролем Большого Компьютера. Писатель обращает внимание на причины, повлиявшие на решение покинуть Землю навсегда:

Катастрофічна хутка расло беспрацоўе, трывогу выклікала наркамания сярод падлеткаў і моладзі, недавер і падазронасць да бліжняга адаблівалі людзей, змушалі кожную сям’ю трымаць у кватэры зброю і сабак; (...) Расла колькасць веруючых у розныя містычныя вучэнні. Усё гэта лавінаю навалывалася на людзей, і, чым мацней дыктары тэлебачання і кіраўнікі краіны лямантавалі аб прагрэсе, свабодзе, раўнапраўі, пагрозе з Усходу, тым мацней простыя людзі адчувалі трывогу і разгубленасць [Гігевіч 1990, 173–174].

Гигевич перечисляет также другие факторы, ускорившие это решение: нарастающий конфликт поколений, кризис нравственно-христианских ценностей, слухи о неизбежном конце света, катаклизмы. Усталость и разочарование в повседневной жизни привели к тому, что, несмотря ни на что, измученные жизненными обстоятельствами герои захотели забыть о них навсегда. Они поверили доктору кибернетики Милеру и подчинились механизму селекции, уверовав, что только они, избранные, смогут создать счастливое общество на Марсе. Никто не думал о цене, которую придется за это заплатить: *У той час (...) пра штучны розум людзі думалі меней за ўсё, ды і, калі разабрацца, так яно і павінна было быць: якая розніца простаму чалавеку, што ім будзе кіраваць: прэзідэнт, парламент ці халодная машына...* [Гігевіч 1990, 176].

Инициатор экспедиции – Милер – во многом напоминает замятинского Благодетеля: *нечым нагадваў машыну, сапраўдную дакладную кібернетычную машыну, якая ў сваёй рабоце не ведае збояў і сумненняў* [Гігевіч 1990, 169]. Он не прерывает процесс казни Степана Коренева, который пытался перестроить программу работы Большого Компьютера и возвратиться на Землю. По своему представлению Милер делает то, что нужно для поддержания “счастья” колонизаторов:

Скажыце мне, у чым я вінаваты? Можа, у тым, што стварыў Вялікі Камп'ютэр, які дапамагае нам жыць у космасе? (...) Вы можаце спакойна жыць... Я вам гэта гарантаваў?... І, як самі бачыце, я гэта выконваю, кожны з вас цяпер мае бясплатную ежу і жыллё; калі будзем выконваць загады штучнага розуму, то гэтакім жа спакойным будзе наша жыццё і на Марсе [Гігевіч 1990, 211–212].

Со временем жители Марса догадались, что цель эксперимента Милера – попытка властвовать над людьми, а сам конструктор Большого Компьютера хотел через некоторое время покинуть колонизаторов и возвратиться в земной мир.

Одной из основных характеристик мира, представленного как Замятинным, так и Гигевичем, является его замкнутость. Стекланный рай Единственного Государства был отделен от остального мира Зеленой Стеною. Еще большее расстояние отделяло марсианских колонизаторов от Земли. Все это вскоре оказало отрезвляющее влияние на ситуацию, в которой оказались персонажи рассматриваемых произведений. Как пишет Светлана Шишкина:

Замкнутость пространства, его небольшие размеры и отсюда «проектруемость» каждого движения лишают героя возможности что-то

изменить в системе. Оно – пространство – отталкивает личность, деперсонализирует ее, выхолащивая человеческое, пробуждая звериные инстинкты послушания, подчинения, ибо только это ведет к физическому самосохранению. Дискурс антиутопии наполнен насилием. «Безумие разума» здесь наглядно и объемно [Шишкина, online].

В романе *Мы* Замятин, проецируя свое время с основными его тенденциями и направлениями развития, показывает страну далекого будущего, в котором человек становится цифрой и подчинен полному контролю. Власть Единого Государства обеспечивает его граждан материально (они не должны заботиться о еде, одежде, у них есть свои квартиры), но оно отбирает у них не только имя и фамилию, а значит личность, но и основные права человека, прежде всего – волю и свободу, превращая людей в номера, каждая минута существования которых распланирована сверху:

Каждое утро, с шестиколесной точностью, в один и тот же час и в одну и ту же минуту – мы, миллионы, встаем как один. В один и тот же час, единомиллионно, начинаем работу – единомиллионно кончаем. И сливаясь в единое, миллионнорукое тело, в одну и ту же, назначенную Скрижалю, секунду – мы подносим ложки ко рту и в одну и ту же секунду выходим на прогулку и идем в аудитории, в зал Тэйлоровских экзерсисов, отходим ко сну... [Замятин 2011, 11].

Единственное в какой-то мере свободное время – два часа в день, называемые Личными Часами. Тогда граждане маршируют по аллеям, пишут произведения в честь своего государства, используют розовый билет, который дает право проводить время наедине с другим “сексуальным продуктом”. Власть все решает также о детях, не имеющих возможности воспитываться в семьях, которых в государстве и нет. Для поддержания порядка существует аппарат безопасности: контролем над обществом занимаются Хранители, при том каждый гражданин может стать доносчиком, а *мембраны, изящно задекорированные, на всех проспектах записывают для Бюро Хранителей уличные разговоры* [Замятин 2011, 41].

В свою очередь и Гигевич в повести *Марсианская падарожжа* рассказывает о необычных аспектах влияния научно-технического прогресса на судьбу человечества. Писатель показывает жизнь общества под управлением искусственного интеллекта. Сначала колонизаторы ведут земной образ жизни, но с каждым днем он становится неузнаваемым. Они работают для своего государства, так как оно обеспечивает их материально, но в свободное время каждый должен про-

слушать цикл лекций по философии нового космического мышления и лекции заканчиваются экзаменом: *Тых жа, што дрэнна здаваў іх альбо не хацеў слухаць лекцыі, абмяжоўвалі ў ежы і ў вольным часе...* [Гігевіч 1990, 197]. После лекций люди торопятся *да відэаэкранаў, дзе не трэба думаць і можна атрымліваць фізічную асалоду* [Гігевіч 1990, 202]. Благодаря же браслетам Большой Компьютер не только следит за жителями, подслушивает их, но и влияет на их поведение, самочувствие: *Я заўважыў, што тады, як пачынаю з кімсьці гаварыць пра недасканаласць штучнага розуму, у мяне адразу ж пачынае балець галава* [Гігевіч 1990, 201].

Тип главного героя антиутопических произведений *можно условно обозначить как Homo scribens (Давшан) – человек пишущий* [Смирнов 2005, 35], которому текст дает возможность выразить протест. Повествование от первого лица позволяет также более глубоко проникнуть в мысли и чувства героя, определить причины принимаемых им решений, понять особенности мировосприятия. Записки главных героев являются свидетельством их психической эволюции и одновременно помогают углубить знания об истинной природе мира, в котором герой живет.

Главный герой романа *Мы Д-503* – строитель Интеграла, математик, проявляющий слепое поклонение утопическому миру Единственного Государства. Он начинает писать в связи с указом власти, ожидающей, что каждый способный к писательской деятельности гражданин должен прославлять государство. Со временем заметки героя преобразуются в записи его сомнений, подтверждают рождение воображения, души, что является признаком запретного индивидуализма [Wojtczak 1994, 75].

Герой Гигевича, обращаясь к дневниковым записям, руководствуется совершенно другими причинами:

З учарашняга дня ў галаве маёй б'ецца адно і тое ж, адно і тое ж: “Усё мае пачатак, усё мае канец...” Неяк само па сабе яно паяўляецца ў мяне, і мо таму, каб найхутэй пазбавіцца ад гэтых слоў, я сеў да пісьмовага стала надта і не задумваючыся, ці будучь калісьці глядзець чыесьці вочы на спісанья мною лісткі паперы [Гігевіч 1990, 156].

Предчувствуя смерть, журналист хочет выразить на бумаге все чувства, являющиеся результатом не только его собственного опыта, но и опыта других людей, которые так же, как и он, решили принять участие в эксперименте Милера и начать новую жизнь на Марсе. Записки показывают, как компьютер захватывает власть над человеком,

а также то, как люди возвращают себе потерянные свободу и индивидуальность.

Центральной темой романа *Мы*, которая обеспечивает внутреннюю согласованность представляемого мира, организуя его на основе контраста, является тема восстановления личности. Основное место в сюжете занимает образ главного героя и действие, связанное с его психическим развитием. Можно выделить следующие этапы психической эволюции героя: появление сомнений, исследование внешнего мира, отклонение преобладающих законов и приказов.

Знакомство с I-330 становится началом преобразования замятинского героя. Увидев девушку I-330, он впервые замечает, что номера – разные, мало того – он видит, что не только лохматые руки отличают его от других. Заинтригованный героиней, Д-503 ведет себя непостижимо:

И кроме того – нечто случилось со мной. Правда, это в течение Личного Часа, т. е. в течение времени, специально отведенного для непредвиденных обстоятельств, но все же...

(...) Вдруг – телефон: (...)

– Это я, I-330. Я сейчас залечу за вами, и мы отправимся в Древний Дом. Согласны?

I-330... Эта I меня раздражает, отталкивает – почти пугает. Но именно потому-то я и сказал: да [Замятин 2011, 20].

Сначала поведение I-330 вызывает возражение, даже ненависть у героя: она пьет вино, курит, меняет одежду, сама выбирает себе мужчину. Со временем благодаря отношениям с девушкой конструктор начинает испытывать новые чувства, которые раньше были ему совершенно неизвестны: страсть, ревность. *В том-то и ужас, что мне хочется опять этой вчерашней блаженной смерти. В том-то и ужас, что даже теперь, когда логическая функция проинтегрирована, когда очевидно, что она неявно включает в себя смерть, я все-таки хочу ее губами, руками, грудью, каждым миллиметром...* [Замятин 2011, 99] – отмечает герой.

Стоит отметить, что в жанре антиутопии интимная жизнь героя вообще является единственным способом проявить свое «я»:

Отсюда – эротичность многих антиутопий, гипертрофированность сексуальной жизни героев либо преувеличенное – на первый взгляд – внимание к воссозданию сексуальных сцен и картин. Телесное оказывается возбудителем духовного, низменное борется с возвышенным, пытаюсь пробудить его ото сна [Ланин, online].

Замятинский герой приходит к нарушению законов Единого Государства, а в конце концов даже готов сделать для I-330 (вождя революционного движения Мэфи) всё, о чем она ни попросит. Благодаря ей он постепенно начинает понимать, что Единое Государство – его враг ибо человек в нем лишен свободы.

В повести *Марсіянське подарожжа* нет героинь, так как для этой антиутопии не имеют значения ни чувства любви, ни сексуальность. К переменам главного героя побуждают великое прошлое народа и его традиционные и уникальные ценности. В том, что надо выступить против власти, убеждает журналиста электронщик Степан Корнев, обслуживающий Большой Компьютер. Он не согласен с порядком жизни, который навязывает жителям корабля искусственный интеллект. Последней каплей, переполнившей чашу его разочарования и горечи, стал выбор ему жены. Брак без любви вызывает протест у героя: *Паверце, я нічога благога супроць той афрыканскай жанчыны не маю. Ды толькі навошта чалавеку розум, камі яго пачнуць адно з адным, бы жыўёлу зводзіць?..* [Гігевіч 1990, 206–207]. Репродукция человека, согласно закону марсианских путешественников – главный результат интимных отношений, потому что стареющее общество должно заботиться о будущем машинного человечества. Именно поэтому компьютер выбирает родителей, которые будут рожать идеальных детей. Когда детям исполняется три года, их помещают в спецшколы, где они воспитываются искусственным интеллектом. Вследствие этого дети не понимают поколения родителей, а в своей жизни слепо подчиняются воле компьютера. Сама же природа противостоит этому и со временем на кораблях перестают рожать детей.

Замятин и Гигевич изобразили мрачную действительность, в которой рухнули ценности традиционной гуманистической культуры. В финале романа Замятин Д-503 теряет свою индивидуальность: он опять вливается в “мы”, становится “номером” Единого Государства. Подвергнутый Великой Операции, герой избавился от “болезни” – потерял душу и смог рассказать Благодетелю все о бунтовщиках.

Измена Д-503, смерть И-303, разгром восстания и повторное отделение от внешнего, свободного мира раскрывают идейный смысл романа *Мы*. Замятин предупреждает, что бездумный научно-технический прогресс ведет к превращению людей в биологических роботов, а далее – к деградации самого человечества.

При этом, хотя на первый взгляд, тоталитарный режим победил, нарушение закона номером Д-503 имело свои последствия. Ведь строитель Интеграла под влиянием эмоций дал О-90 желанного ребенка

и помог ей сбежать из Единственного Государства. Благодаря этому финал романа носит открытый характер: высказывание I-330 дает надежду, что дитя Д-503 родится и вырастет свободным: *Вчера вечером пришла ко мне с твоей запиской... Я знаю – я все знаю: молчи. Но ведь ребенок – твой? И я ее отправила – она уже там, за стеною. Она будет жить...* [Замятин 2011, 146].

Бунтовщики из повести Гигевича обрели себя на небытие. Последствием разрушения Большого Компьютера стала их смерть, но их жертва не была напрасной. В финале повести писатель показывает, что они смогли сбросить свое человеческое достоинство:

Апошнімі намаганнямі я дапісваю нашу сумную трагічную гісторыю, якая ў каторы раз сведчыць пра адзінае: чалавека скарыць нельга. Яго можна адурачыць на час, як адурачылі некалі і нас, з яго можна здэкавацца гадамі, але потым, нарэшце, надыходзіць той час, калі спакутаваны чалавек кідае выклік уладарам і перастае баяцца нават смерці [Гігевіч 1990, 216].

Герою Гигевича свойственно экзистенциальное видение мира, которое предполагает, что очутившись в “пограничной ситуации”, предстал перед лицом смерти, выбором “быть или не быть”, герои борются до конца за свое право остаться человеком. Настоящая ценность жизни, необратимость времени открываются перед героями повести *Марсианская подарожжа*, когда изменить внешние фатальные обстоятельства уже невозможно. Однако, реализуя свое право выбора, они руководствуются духовным принципом, который предполагает, что человека можно уничтожить, но не победить. Таким образом, для Гигевича важным является экзистенциальный, морально-этический потенциал антиутопии.

Типологическое сопоставление романа *Мы* Замятина и повести *Марсианская подарожжа* Гигевича позволяет выделить сходства и различия их антиутопий. Центральным конфликтом обоих произведений является столкновение между силами, утверждающими антиутопические структуры, и силами, противостоящими им. В романе Замятина и повести Гигевича содержится предупреждение об опасности утраты индивидуальности, о возможном трагическом следствии развития реальных жизненных тенденций. Сходная проблематика, тип повествования, реминисцентная насыщенность – основные общие признаки исследуемых произведений. Главное же отличие касается героя и его психологической эволюции. В классической антиутопии, как у Замятина, герой из-за появления в его жизни человека-идеолога готов уничтожить

мир, в который верил. В свою очередь, глобальные угрозы, с которыми столкнулось человечество в конце XX века, подтолкнули писателей, в том числе и Гигевича, к созданию нового типа героя, способного и готового на противостояние власти, даже ценой собственной жизни.

Літаратура

- Andraŭk S. A., 2015, *Vasil' Gigevič*, [u:] *Giŭstoryâ belaruskaj litaratury XX sta-goddzâ*, t. 4, kn. 3, Minsk, s. 806–835. [Андраюк С. А., 2015, *Васіль Гігевіч*, [y:] *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, т. 4, кн. 3, Мінск, с. 806–835.]
- Denisov S. F., Denisova L. V., 2017, *Hudožestvennyye antiutopii: tipologiâ i filosofsko-antropologičeskie smysly*, “Vestnik Čelabinskogo gosudarstvennogo universiteta”, № 7 (403), s. 19–26. [Денисов С. Ф., Денисова Л. В., 2017, *Художественные антиутопии: типология и философско-антропологические смыслы*, “Вестник Челябинского государственного университета”, № 7 (403), с. 19–26], [online], <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennyye-antiutopii-tipologiya-i-filosofsko-antropologicheskie-smysly/viewer>, [15.12.2019].
- Dudzinskaja D. Ī.-T., 2009, *Da prablemy žanru antyutopiï ŭ belaruskaj litaratury*, [u:] *Vyâŭlenča-mastackiâ, arganizacyjnâ i idėalagičnyâ prablemysučasnaj belaruskaj litaratury ŭ äe suvâzâh z gramadskimi praktykami. Matėryâly Rėspublikanskaj navukova-tėarėtyčnaj kanfkrėncyi (Minsk, 19–20 maâ 2009 goda)*, rėdkal. M. A. Tučyna i inš., Minsk, s. 90–96. [Дудзінская Д. І.-Т., 2009, *Да праблемы жанру антыутопіі ў беларускай літаратуры*, [y:] *Выяўленча-мастацкія, арганізацыйныя і ідэалагічныя праблемы сучаснай беларускай літаратуры ў яе сувязях з грамадскімі практыкамі. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канфэрэнцыі (Мінск, 19–20 мая 2009 года)*, рэдкал. М. А. Тычына і інш., Мінск, с. 90–96.]
- Gigevič V., 1990, *Marsiânskae padarožža. Raman, arovesci*, Minsk. [Гігевіч В., 1990, *Марсіянскае падарожжа. Раман, апавесці*, Мінск.]
- Golubovič N. V., M. A. Bulgakov i sovremennaâ belorusskaâ proza [Голубович Н. В., М. А. Булгаков и современная белорусская проза], [online], <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/5078/1/t11pub123.pdf>, [30.04.2020].
- Golubovič N. V., *Povesti M. Bulgakova “Rokovyje âjca”, “Sobač’e serdce” i V. Gigeviča “Korabl”*, “Pabaki”: k voprosu o žanrovujh modifikaciâh social’noj fantastiki [Голубович Н. В., *Повести М. Булгакова “Роковые яйца”, “Собачье сердце” и В. Гигевича “Корабль”, “Пабаки”: к вопросу о жанровых модификациях социальной фантастики*], [online], <https://lib.vsu.by/jspui/bitstream/123456789/9959/1/179-181.pdf>, [30.04.2020].

- Ždanov Ū. A., *Antiutopiâ XX veka: ètapy bol'shogoruti* [Жданов Ю. А., *Антиутопия XX века: этапы большого пути*], [online], <http://lib.sevsu.ru:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/102/Philolog.76.2005.123-134.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, [05.11.2019].
- Zamâtin E., 2011, *My. Roman, povest', rasskazy, literaturnâ publicistika*, Minsk. [Замятин Е., 2011, *Мы. Роман, повесть, рассказы, литературная публицистика*, Минск.]
- Izveкова I., *Антиутопиâ: перспективы развития и трансформации жанра в современной литературе* [Извекова И., *Антиутопия: перспективы развития и трансформации жанра в современной литературе*], [online], <http://www.ea.donntu.org:8080/bitstream/123456789/31916/1/Izvekova201604.pdf>, [30.04.2020].
- Lanin B., *Anatomiâ literaturnoj antiutopii* [Ланин Б., *Анатомия литературной антиутопии*], [online], http://ecsocman.hse.ru/data/120/386/1217/017_LANIN.pdf, [01.12.2019].
- Navrozov L., *Zamâtin i Oruèll: 2h2=4?* [Наврозов Л., *Замятин и Оруэлл: 2х2=4?*], [online], http://www.orwell.ru/a_life/navrozov/russian/r_zio, [27.10.2018].
- Smirnov A. Ū., 2005, *Antiutopiâ v paradigme sovremennogo literaturovedeniâ*, "Vesnik BDU" ser. 4, № 3, s. 32–36. [Смирнов А. Ю., *Антиутопия в парадигме современного литературоведения*, "Вестник БДУ" 2005, сер. 4, № 3, с. 32–36.]
- Šiškina S. G., *Literaturnâ antiutopiâ: k voprosu granicah žanra* [Шишкина С. Г., *Литературная антиутопия: к вопросу о границах жанра*], [online], <https://www.isuct.ru/e-publ/vgf/sites/ru.e-publ.vgf/files/2007/vgf-2007-02-199.pdf>, [10.12.2019].
- Tučko G. K., 2010, *Antyŭtopiâ ŭ tvorčasci Vasilâ Gigeviča*, [y:] G. K. Tučko, *Belaruskââ litaratura XIX–XX stagoddzâŭ: čas i asoby*, Minsk. [Тычко Г. К., 2010, *Антыўтопія ў творчасці Васіля Гігевіча*, [y:] Г. К. Тычко, *Беларуская літаратура XIX–XX стагоддзяў: час і асобы*, Минск], [online], <https://studfile.net/preview/5792697/page/22/>, [10.12.2019].
- Słownik rodzajów i gatunków literackich*, pod red. G. Gazdy, Warszawa 2012.
- Wojtczak D., *Siódmy krąg piekła. Antyutopia w literaturze i filmie*, Poznań 1994.

ANTI-UTOPIAN WORKS BY YEVGENY ZAMYATIN AND VASIL HIHIEVICZ:
THE PROBLEM OF SIMILARITIES AND DIFFERENCES

ABSTRACT

Key words: anti-utopia, *We* novel, *Martian Journey* story, warning

The article analyses Zamyatin's novel *We* (1921) and Hihiewicz's story *Martian Journey* (1990). Zamyatin is considered to be the father of the anti-utopian genre, and *We* became a source of inspiration for many writers, including George Orwell

and Aldous Huxley. Hihiewicz, in his works, repeatedly portrayed the society of the future, completely subordinated to the system of state power. Similar issues and kinds of narration are the main features that link both analysed works. However, the transformation of Zamyatin's protagonist is only temporary, as a consequence of which he returns to the initial situation, to the life absolutely subordinated to the state power. On the other hand, Hihiewicz's protagonists solve existential problems by choosing between life in captivity and death.

Mateusz Jaworski

DOI 10.15290/sw.2020.20.02

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Neofilologii

Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej

tel.: +48 618293576

e-mail: matjaw@amu.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4400-5546>

**Размытость досуга и службы
в рамках тоталитарного строя.
О Дне опричника Владимира Сорокина**

Ключевые слова: Владимир Сорокин, Джорджо Агамбен, тоталитаризм, интертекстуальность, современная русская литература

С точки зрения настоящего времени, т. е. конца второго десятилетия XXI века, предыдущее столетие может казаться переломным моментом в истории человечества как в контексте его преуспевания и доминирования над природой благодаря немислимому цивилизационному, технологическому и прежде всего научному прогрессу, так и в свете предельной реификации (овеществления) человеческой жизни в рамках тоталитарной власти, достигшей не наблюдаемых раньше масштабов. Эта бифуркация, своеобразное двойное направление усилий человеческого ума, несомненно может казаться нелепым и парадоксальным – с одной стороны, человек начинает лечить смертельные раньше болезни, понимать квантовую природу реальности, летать в космос и общаться с помощью глобальной сети, с другой – жертвует собой и другими во имя тотальной идеологии, решается удалить определенные этнические группы, следуя выдуманному самим собою квазипринципам и любой ценой добивается полного контроля над жизнью других, перепроложенных в массу. Вышеприведенные наблюдения уже десятки лет заставляют представителей разных гуманитарных наук задумываться над причинами, следствиями и сутью этой многовекторности.

В центре наших размышлений последующих в нынешней статье стоит художественная литература, однако, опираются они также на философию и психологию, которые в состоянии обогатить интерпретацию релевантной терминологией и идейным фоном.

В контексте попытки прочтения выбранного произведения (*День опричника*) одного из выдающихся представителей русской словесности последних лет – Владимира Сорокина – в ключе воздействия тоталитарного строя на индивидуальное сознание несомненно важными могут оказаться идеи Джорджо Агамбена. Итальянский мыслитель, стараясь разъяснить феномен немецких концлагерей и ужас Холокоста, определяет воздействие власти на личную сферу жизни человека и разрабатывает понятие «чрезвычайное положение» (Агамбен 2012, 50–52). Агамбен очень интересным образом ссылается на размышления Аристотеля, создавая биополитическую доктрину человеческой жизни (Козак 2009, Jaworski 2012). Итак, наше бытие состоит из двух обычно не соприкасающихся частей – *bios* и *zoê*, которые относятся к его социальной и биологической сторонам. Общественная жизнь человека непременно политизированна, так как обуславливается законом и властью, в то время как естественное бытие регулируется лишь природой и самим индивидуумом. Следовательно, *zoê* оказывается сферой вне политики, домом личностного бытия (*oikos*), в котором закон, действующий на уровне коллектива (*polis*), не находит применения (Jaworski 2012, 30). Тоталитаризм, однако, опирается на своеобразное (якобы временное) приостановление обычной организации общества. Ввиду нередко потенциальных или выдуманных причин создается обстановка, (ложно ведь) нуждающаяся в предпрятии экстраординарных мер – агамбеновское чрезвычайное положение, в котором институт государства решается расширить свои прерогативы и вторгнуться в личную жизнь своих граждан. Агамбен определяет эту ситуацию с помощью термина *исключение*: «К парадигме «пограничной ситуации» и «экстремальных условий» в наше время часто обращаются как философы, так и теологи. Эта парадигма выполняет ту же функцию, что и чрезвычайное положение у некоторых теоретиков права. Подобно тому, как чрезвычайное положение позволяет обосновать и определить нормальный правопорядок, так лишь в контексте предельной ситуации – на самом деле она является разновидностью чрезвычайного положения – возможно судить и принимать решения о нормальном положении дел. Говоря словами Кьеркегора, «Исключение объясняет правило и само себя. Если вы хотите корректно исследовать правило, вам необходимо обратиться к исключению»» (Агамбен 2012, 51–52). Как ни странно, в свете закона

любые действия власти во время чрезвычайного положения становятся легитимными. Итак, для создания машины массовой гибели стоило лишь найти подходящее *исключение*, которое давало санкцию на приостановление даже права человека на жизнь¹.

Вышеприведенные идеи Агамбена почти прямым образом комментируют реальность выбранного нами произведения Сорокина – *Дня опричника* (2006). Многие критики замечают некую регрессивно-прогрессивную эклектичность историзма русского писателя, который создает в данном тексте мир отсталости, которому отнюдь не чужды новейшие технологические достижения². Сочетание архаичности и футурологии, наблюдение за прошлым и созидание образа будущего, однако не являются у Сорокина лишь художественным приемом или авторской шуткой над настоящим временем. По-нашему, автор *Манараги* строит действительность Нового Средневековья наподобие постмодернистского коллажа, мозаичность которого опирается на глубокое понимание невозможности понять случившееся. Писатель может лишь только использовать прошлое (и настоящее) в качестве интертекста (Кристева 2000, 427–457), который воспроизводится (иногда) как прямая цитата³.

Такое положение имплицитно сходство тоталитарного строя России в *Дне опричника* с организацией государственной машины Третьего Рейха и Советского Союза. В последующих размышлениях попытаемся найти параллели между историческим и художественным (т. е. антиутопическим, антиисторическим) образами отношений на линии власть – гражданин.

¹ Здесь стоит упомянуть трудности израильской юридической системы обсудить преступления Адольфа Эйхмана. Ср. «дело построено прокурором на страданиях евреев, а не на деяниях Эйхмана» (Арендт 2008, 18); «если вдруг возникает преступление, которое ранее было не известно, например геноцид, правосудие должно вершиться в соответствии с новым законом; в случае Нюрнберга этим новым законом был Устав (Лондонское соглашение 1945 года), в случае Израиля – Закон от 1950 года. Вопрос не в том, имеют ли эти законы обратную силу, которую, конечно, они должны были иметь, а в другом: были ли они адекватны, то есть применимы только лишь к преступлениям, ранее не известным» (Арендт 2008, 379–380).

² См. например Б. Ланин, *Творчество Владимира Сорокина в современных исследованиях*, «Comparative Studies on Regional Powers» 2010, № 5, с. 43–49; Н. Невярович, *Художественные конструкции футурологического гротеска в антиутопии В. Сорокина “День опричника”*, <http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/handle/123456789/2294> [11.02.2020]; Т. Юрченко, «Все мои книги – это отношение только с текстом»: о творчестве Владимира Сорокина, «Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение: Реферативный журнал» 2019, с. 162–169.

³ Ср. «Внетекстовой реальности вообще не существует» (Деррида 2000, 313).

Повествование в *Дне опричника* ведется от высоко поставленного представителя власти, опричника Комяги, который рисует картину будничного дня на своей службе. Здесь Сорокин, несомненно, отсылает читателя к одному из важнейших текстов мировой литературы XX века, разоблачающей ужасные последствия тоталитарной организации государства – *Одному дню Ивана Денисовича* Александра Солженицына. Однако стоит здесь отметить качественную разницу между ужасом ГУЛАГа, исторически случившегося и прожитого самим автором повести, и ужасом фиктивной системы, построенной на основе амплифицированной идеи защиты России от внешнего (вражеского) воздействия и ее соответственной изоляции⁴. Следует также поставить акцент на позицию рассказчика в тексте Сорокина – в отличие от повествования *Одного дня Ивана Денисовича* рассказ ведется от имени представителя репрессивной системы, моральная пустота которого вызывает его равнодушие к страданию не защищаемых своим общественным статусом граждан.

Интересно, что большинство интерпретаторов упускает само начало повести Сорокина, в котором рассказчик описывает часто снившийся ему зловещий сон:

Сон все тот же: иду по полю бескрайнему, русскому, за горизонт уходящему, вижу белого коня впереди, иду к нему, чую, что конь этот особый, всем коням конь, красавец, ведун, быстроног; поспешаю, а догнать не могу, убегая шаг, кричу, зову, понимаю вдруг, что в том коне – вся жизнь, вся судьба моя, вся удача, что нужен он мне как воздух, бегу, бегу, бегу за ним, а он все так же неспешно удаляется, ничего и никого не замечая, навсегда уходит, уходит от меня, уходит навеки, уходит бесповоротно, уходит, уходит, уходит... (Сорокин 2017, 7).

Антагонистическая пара – заглавный день и открывающий произведение сон – не случайна. Писатель здесь словно ведет игру с чи-

⁴ К тому же здесь Сорокин возможно иронически разыгрывает поздние взгляды Солженицына на место России в современном мире и историческом процессе. Стоит здесь привести цитату из отзыва Андрея Сахарова, написанного по поводу одного из резких выступлений бывшего зэка: «В частности, бросается в глаза, что Солженицын особо выделяет страдания и жертвы именно русского народа. Конечно, право каждого писать и заботиться о том, что он лучше знает, что волнует его более лично, более конкретно. Но ведь все мы знаем, что ужасы гражданской войны, раскулачивания, голода, террора, Отечественной войны, неслыханных в истории антинародных жестоких репрессий миллионов вернувшихся из плена, преследования верующих, – что все это в совершенно равной мере коснулось и русских и нерусских подданных советской державы». А. Сахаров, *О письме Александра Солженицына «Вождем Советского Союза»*, http://www.sakharov-archive.ru/Raboty/Rabot_30.html [24.08.2020].

тателем, ожидающим злободневное описание занятий опричника (по аналогии к тексту Солженицына). К тому же уже с самого начала узнаем, что *служба Комяги не оставляет никакого пространства для его личного развития, для его свободного времени*. Даже сон, являющийся ведь очень интимным моментом в жизни любого человека, переполнен идеологическим пафосом (как на уровне языка описания – употребление книжной архаичной лексики, поэтически звучащих кратких форм прилагательного, инверсии, так и в символическом плане – белый конь, бескрайнее русское поле), который в данном случае используется для определения *индивидуальных* переживаний и страстей героя. Итак, сон, традиционно принадлежащий к сфере *zoê*, становится объектом вторжения власти (Ланин 2010, 47) (политической силы *bios*). Таким образом *oikos* почти незаметно превращается в *polis*, т. е. государство (как административная и символическая система) заменяет родной и естественный дом.

В данном ракурсе очередным важным моментом повествования оказывается также целеустремленное смешивание личной и профессиональной жизнью героя. Выполняя свои обязанности, Комяга часто подчеркивает испытываемое им физиологическое удовольствие, которое не вписывается в так тщательно создаваемый им пафосный образ службы опричников. Стоит здесь привести два следующих примера:

Сладко! Как живой розовый поросеночек на вертеле раскаленном, вздрагивает и взвизгивает вдовица. Впиваюсь я зубами в ступню ее. Визжит она и бьется на столе. А я обстоятельно и неуклонно *сочное* дело вершу (Сорокин 2017, 73);

Сладки, ох и сладки эти удары! (Сорокин 2017, 198).

Рассказчик часто сам путает работу с досугом, очевидно относясь к своей жизни как к беспрестанному труду на благо родины. Например, скандальная сцена совокупления опричников, последующего за совместной трапезой и принятием наркотических средств, полностью опирается на физиологию, которая, однако, лишается своего индивидуального характера, так как интимное сближение персонажей становится коллективным актом. К тому же стоит отметить упорство рассказчика при назывании развлечения трудом, и наоборот. Описывая отдых опричнины в бане, Комяга говорит: «Теперь – помолчать время. Напряглись руки мускулистые, засопели ноздри молодецкие, закряхтели опричники. *Сладкой* работы время пришло. Окучиваем друг друга. Кольшется вода вокруг нас, волнами ходит, из купели выплескивается. И вот уж подступило *долгожданное*» (Сорокин 2017, 214).

Данный прием – смешивание службы и досуга, а также сопровождающая его смена личного коллективным кажутся доминантой в анализируемой нами повести. Очередным интересным примером здесь оказывается даже более неоднозначная сцена – наркотический сеанс, во время которого выбранные «старшие» опричники употребляют запрещенный законом наркотик – золотые рыбки⁵. И здесь досуг гософицера удивляет не только сюжетом – видения опричников напоминают сцены из компьютерной игры, в которой цель управляемого ими персонажа – убивать многочисленных врагов, в большинстве невинных и невооруженных. В данном случае, однако, эти враги совпадают с номинальными врагами Новой Руси – американцами. К тому же вся процедура имеет групповой характер, так как золотые рыбки применяются по строго определенному порядку, напоминающему племенной обряд. Сам кайф свободы также достигается коллективно, что замечает и сам рассказчик: «Рыбки – коллективное дело, в одиночку их пользоваться – дураком быть» (Сорокин 2017, 107).

Заинтересованный читатель здесь мог бы также задаться следующим вопросом – почему в мире произведения опричникам вверена такая необъемная власть, которая дает им право безнаказанно убивать, изнасиловать, грабить, употреблять запрещенные для других наркотики, зарабатывать на чужой беде и т. д.? Оказывается, что юридическая система Новой Руси, похоже на знакомые нам из уроков истории тоталитаризма XX века, опирается на мнимую временность и агамбеновское чрезвычайное положение: «Супротивных много, это верно. Как только восстала Россия из пепла Серого, как только осознала себя, как только шестнадцать лет назад заложил Государев батюшка Николай Платонович первый камень в фундамент Западной стены, как только стали мы отгораживаться от чуждого извне, от бесовского изнутри – так и полезли супротивные из всех щелей, аки сколопендрии зловредное. *Истинно – великая идея порождает и великое сопротивление ей* [курсив – М. Я.]. Всегда были враги у государства нашего, внешние и внутренние, но никогда так яростно не обострялась борьба с ними, как в период Возрождения Святой Руси» (Сорокин 2017, 41–42). Можем полагать, что террор опричнины, являвшись основой абсолют-

⁵ Стоит здесь указать на символику такой формы наркотика, так как, несомненно, отсылает заинтересованного читателя к общеизвестной пушкинской сказке о золотой рыбке, исполняющей любые желания и в конечном счете наказывающей человеческую жадность. В данном контексте этот мотив можем считать даже отдаленным намеком на финал *Сахарного Кремля*, в котором Комяга гибнет.

ной власти нового царя, в свете повести должен длиться пока в Руси имеются государственные враги. Однако и этот термин относителен – в финале *Сахарного Кремля*, второй части сорокинского диптиха об опричнине, врагом народа оказывается сам Комяга, ведь так тщательно и страстно выполняющий-переживающий свою службу-жизнь⁶.

В результате нашего контекстуального анализа выбранного произведения Владимира Сорокина несомненно можем заключить, что реальность Нового Средневековья с ее ужасающей отсталостью, поддерживаемой новейшими технологиями и бесконечным насилием государственного аппарата, построена наподобие тоталитарных систем прошлого. Важными здесь оказались размышления Джорджо Агамбена, особенно для раскрытия тотальной, т. е. захватывающей и интимно-физиологическую жизнь человека, власти. В таком мире исчезает, или точнее – размывается, различие между службой и досугом, трудом и отдыхом, долгом и удовольствием, а также, что даже важнее – сном и явью, вымысленным и настоящим.

Литература

- Agamben G., *Homo sacer. Čto ostaetsâ posle Osvencima: arhiv i svidetel'*, per. s ital'ânskogo, Moskva 2012. [Агамбен Дж., *Homo sacer. Что остается после Освенцима: архив и свидетель*, пер. с итальянского, Москва 2012.]
- Arendt H., *Banal'nost' zla. Èjzman v Ierusalime*, per. S. Kasmal'skogo i N. Rudnickoj, Moskva 2008. [Арендт Х., *Банальность зла. Эйхман в Иерусалиме*, пер. С. Касмальского и Н. Рудницкой, Москва 2008.]
- Derrida J., *O gramatologii*, per. N. Avtonomovoj, Moskva 2000. [Деррида Ж., *О грамматологии*, пер. Н. Автономовой, Москва 2000.]
- Kristeva Ū., *Bahtin, slovo, dialog i roman*, per. G. Kosikova, [v:] *Francuzskaâ semiotika: ot strukturalizma k poststrukturalizmu*, sostavitel' G. Kosikov, per. G. Kosikova, Moskva 2000, s. 427–457. [Кристева Ю., *Бахтин, слово, диалог и роман*, пер. Г. Косикова, [в:] *Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму*, составитель Г. Косиков, пер. Г. Косикова, Москва 2000, с. 427–457.]
- Lanin B., *Tvorčestvo Vladimira Sorokina v sovremennyh issledovaniâh*, «Comparative Studies on Regional Powers» 2010, № 5, s. 43–49. [Ланин Б., *Творчество Владимира Сорокина в современных исследованиях*, «Comparative Studies on Regional Powers» 2010, № 5, с. 43–49.]

⁶ И здесь несомненно можем обнаружить «прямую цитату» из истории Советского Союза и Третьего Рейха – соответственно сталинский террор 1937 года и Ночь длинных ножей 1934 года.

- Nevârovič N., *Hudožestvennye konstrukcii futurologičeskogo groteska v antiutopii V. Sorokina "Den' opričnika"*, [Невярович Н., *Художественные конструкции футурологического гротеска в антиутопии В. Сорокина "День опричника"*], [online], <http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/handle/123456789/2294> [11.02.2020].
- Saharov A., *O pis'me Aleksandra Solženicyna «Voždám Sovetskogo Soûza»*, [Сахаров А., *О письме Александра Солженицына «Вождам Советского Союза»*], [online], http://www.sakharov-archive.ru/Raboty/Rabot_30.html [24.08.2020].
- Sorokin V., *Den' opričnika*, Moskva 2017. [Сорокин В., *День опричника*, Москва 2017.]
- Ūrčenko T., «*Vse moi knigi – èto otnošenie tol'ko s tekstom*»: o tvorčestve Vladimira Sorokina, "Social'nye i gumanitarnye nauki. Otečestvennaâ i zarubežnaâ literatura. Ser. 7, Literaturovedenie: Referativnyj žurnal" 2019, s. 162–169. [Юрченко Т., «*Все мои книги – это отношение только с текстом*»: о творчестве Владимира Сорокина, "Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение: Реферативный журнал" 2019, с. 162–169.]
- Jaworski M., *Człowiek sprowadzony do obozu. Próba interpretacji twórczości Władysława Szalamowa w kontekście filozofii Giorgio Agambena*, [w:] *Kultury wschodniosłowiańskie – oblicza i dialog. Polska – Rosja – Ukraina*, pod red. W. Popiel-Machnickiego, Poznań 2012, s. 29–32.
- Kozak P., *Teologia biopolityczna Giorgio Agambena*, "Diametros" 2009, s. 96–113.

AMBIGUITY OF SPARE TIME AND SERVICE WITHIN A TOTALITARIAN SYSTEM.
ON *DAY OF THE OPRICHNIK* BY VLADIMIR SOROKIN

ABSTRACT

Key words: Vladimir Sorokin, Giorgio Agamben, totalitarianism, intertextuality, contemporary Russian literature

The present paper aims at presenting the ambiguity of spare time and service in Vladimir Sorokin's *Day of the Oprichnik* in the context of the fictional totalitarian system of the New Middle Ages and the historical atrocity of the Nazi and Soviet history. The proposed interpretation has been based on Giorgio Agamben's reflections on the individual's status under the exceptional circumstances of an extremely oppressive regime. The analysis has led the author to conclude the imminent and omnipresent blurring and overlapping of the intimate and the public in Sorokin's book. Moreover, *Day of the Oprichnik* may be seen as a rich universe of intertextual references interweaving into a complex picture of a human being disappearing in the uniform crowd of state officers.

Liliana Kalita

DOI 10.15290/sw.2020.20.03

Uniwersytet Gdański

Wydział Filologiczny

Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich

tel.: +48 58 5233038

e-mail: liliana.kalita@ug.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6025-2643>

Futbol – sportowa rywalizacja czy komercyjna rozrywka? (Siergiej Samsonow *Hozu*)

Słowa kluczowe: czas wolny, mediatyzacja, konsumpcjonizm, tożsamość

Sport niemalże od początku swego istnienia związany był z czasem wolnym i zabawą (najczęściej na świeżym powietrzu), o czym świadczy etymologia słowa, wywodząca się z łacińskiego „di/desporte”¹. Konrad Borek pisząc o futbolu, zwraca uwagę, iż jest to dyscyplina sportu, która niemal od czasu swojego powstania nie była (i nie jest) tylko i wyłącznie prostym „uganiem się za piłką”. Biorąc pod uwagę wielość aspektów, w jakich się ona objawia się w życiu społecznym: od banalnego kanalizowania grupowych emocji, przez przedstawienie i widowisko popkultury, w którym można partycypować zarówno na stadionie, jak i za pośrednictwem telewizora czy komputera, aż po styl życia fanów czy kolekcje perfum lub ubrań firmowane nazwiskami piłkarskich celebrytów, można przyjąć, że mamy tu do czynienia przede wszystkim z systemem symboli i znaków – a więc z kulturą

¹ Jak podaje Wojciech Lipoński termin ten „wywodzi się z ludowej łaciny używanej pod koniec istnienia Imperium Rzymskiego. Najstarszego mówionego kształtu nazwy nie znamy. We francuskiej formie, jako disporte pojęcie czynności rekreacyjnych zostało przeniesione do Anglii podczas najazdu normańskiego (1066 r.). W ciągu XVIII w. sport rozpoczął ekspansję na kontynent europejski, oznaczając całokształt form współzawodnictwa fizycznego o charakterze zabawowym”. [W. Lipoński, online].

[Borek, online]. Polaryzacja postaw wobec różnych zjawisk rzeczywistości, jaka nastąpiła w epoce nowożytnej, pozwala patrzeć na sport z jednej strony jako na sposób propagowania wartości uniwersalnych (szlachetność, uczciwość, szacunek względem rywala czy współzawodnika), z drugiej zaś – jako na przejaw tylko i wyłącznie rozrywki o charakterze masowym, podporządkowanej regułom tejże kultury, z komercjalizacją włącznie, jako jedną z naczelnych jej cech. Na traktowanie sportu jako sfery sakralnej wpływ miała tradycja helleńska, a szczególnie poglądy Platona i Epikura. Ten pierwszy w swej koncepcji kalokagathii, wyraził idee harmonijnego połączenia doskonałości duchowej i cielesnej, skutkującego wychowaniem prawego i uczciwego obywatela poprzez sport i naukę. To właśnie te poglądy stały się po dwóch tysiącach lat podstawą nowożytnego olimpizmu. Epikur z kolei poświęcił swe rozważania kategorii szczęścia i przyjemności, które podzielił na dwie sfery: cielesne (uważał je za bardziej zasadnicze) i duchowe (nie mogą istnieć bez cielesnych, choć są od nich wyższe). Etyka epikurejska wywarła wpływ na praktykowanie sportów rekreacyjnych uprawianych masowo, których rozkwit nastąpił po I wojnie światowej [Lipoński 1974, 22–24]. Miało to związek z procesami cywilizacyjnymi – rozwojem industrializacji i urbanizacji, migracją dużych grup ludności ze wsi do miast i dysponowaniem przez liczne społeczności czasem wolnym, wypełnianym najchętniej uczestnictwem w nieskomplikowanych intelektualnie zabawach, między innymi „w sugestywnym i łatwym w odbiorze widowisku sportowym [...] Skomercjalizowane, masowe widowisko szybko przekształciło model dawnego sportowca-dżentelmena, w bohatera tłumu. Jego kariera i «heroizm» okazywany na boisku, szosie czy ringu – staje się teraz nie tylko magnesem przyciągającym widza i gwarantującym dochody, lecz i cennym materiałem mitotwórczym, niezwykle użytecznym w masowej produkcji dziennikarskiej, literackiej i filmowej, gwarantem powodzenia tej produkcji” [Lipoński 1974, 147, 149].

Tematyka sportowa choć nie jest często podejmowana przez pisarzy, obecna jest w literaturze rosyjskiej z reguły jako pretekst do refleksji o człowieku – wyzwaniach, jakim musi sprostać, determinacji fizycznej i duchowej koniecznej do znoszenia tego, co zsyła los lub jako metafora przypadku i ślepego trafu, z jakim mamy do czynienia w życiu. Powszechnie znane są badaczom literatury i czytelnikom zamiłowania Vladimira Nabokova do futbolu i szachów. Te ostatnie odgrywają również ważną rolę ideowo-kompozycyjną w utworze *Obrońca Łużyna* (*Защита Лужина*, 1930). Sporą ilość utworów poświęcił tematyce sportowej również Włodzimierz Wysocki. Jeśli chodzi o futbol to znalazł on odzwierciedlenie w utworach m.in. Jewgienija Jewtuszenki, Jurija Trifonowa, czy Lwa Kassila, a zainteresowanie czytelników tą dyscypliną sportową przełożyło się na wydanie w 2017 roku zbioru tekstów

rosyjskich pisarzy starszego i młodszego pokolenia pt. *Это футбол! Писатели на стадионе*, w których gra w piłkę nożną stanowi punkt wyjścia do rozważań natury egzystencjalnej, psychologicznej, czy też ironicznego popisu warsztatu estetycznego.

Napięcie pomiędzy dawnym ideałem sportowca, realizującego za pomocą swej aktywności zasadę szczerości i autentyczności, a nowoczesnym jego wizerunkiem, jako pewnego projektu, obliczonego na pomnażanie zysków może się stać tematem rozważań artystów, podejmujących refleksję nad kondycją człowieka współczesnego. Problem ten znalazł odzwierciedlenie m.in. w debiutanckiej powieści Siergieja Samsonowa² z 2007 pt. *Нозу*. Pisarz zaliczany jest do nurtu „nowego realizmu”, którego przedstawiciele kontynuowali klasyczny temat ukazywania tzw. szarego człowieka (маленький человек) w zderzeniu z tragicznymi okolicznościami zewnętrznymi, wywołanymi zmieniającą się w szybkim tempie rzeczywistością, zmuszającą bohaterów do redefiniowania własnej tożsamości. Jak zauważa warszawska badaczka, „[...] świat wewnętrzny człowieka na przełomie wieku jest niespójny, chaotyczny, rozdarty, a rzeczywistość wokół absurda [...]” [Wołodźko-Butkiewicz 2004, 255], co zmusza do zajmowania wobec niej określonych postaw. Proza „nowego realizmu” zaproponowała dwa typy protagonisty. Z jednej strony, jak twierdzi Ewa Pańkowska, jest to osobowość „bohater-ska”, „silna”, walcząca z destrukcyjną stroną rzeczywistości, dla której najważniejszymi wartościami są rodzina czy ojczyzna, z drugiej natomiast – są to postacie zupełnie pozbawione bohaterskiego pierwiastka, ceniące spokój i stabilność [Pańkowska 2017, 72].

Bohater omawianego utworu Samsonowa wydaje się być hybrydą obu kategorii, a jego interakcje uzależnione są od okoliczności, co wpisuje się w Goffmanowskie przekonanie, iż tożsamość jednostki jest projekcją zależną od aktualnej sytuacji [Tuner 2006, 479].

Powieść ma wyraźnie zarysowane dwie płaszczyzny czasowe – jedna z nich to retrospekcje, o charakterze obyczajowym, pokazujące drogę Siemiona Szuwałowa do uzyskania statusu gwiazdy sportowej. Dla dziecka urodzonego w schyłkowym okresie istnienia ZSRR, pochodzącego z biednej, mieszkającej pod Moskwą rosyjskiej rodziny, w której pozbawieni ambicji i sfrustrowani rodzice zajęci są zmaganiem z codziennością, fascynacja sportem

² Siergiej Samsonow urodził się w 1980 roku w Podolsku. W 2003 roku ukończył Instytut Literacki im. Gorkiego. Jego powieść *Аномалия Камлаева* (2008) była nominowana w 2009 roku do nagrody Bolszaja kniga. Autor m.in. takich utworów, jak: *Кислородный предел* (2009), *Железная кость* (2015) oraz *Соколиный рубеж* (2016), za którą otrzymał nagrodę Debiut.

była okazją do społecznego i ekonomicznego awansu, co wiązało się z przechodzeniem do klubów piłkarskich plasujących się wyżej w ligowych rankingach. Ten etap biografii protagonisty pozwala patrzeć na niego jak na „bohatera” – świadomie podążającego obraną ścieżką, wytrwale pokonującego trudności egzystencji, koncentrującego się na zadaniach, mających doprowadzić go do upragnionego celu, jakim jest dostanie się do składu FC Barcelony. Gra w piłkę nożną przybiera wręcz formę obsesji, bowiem „[...] в остальной жизни Семёну все было неинтересно”³. Uczucie, jakiego doświadcza Szuwałow podczas meczu porównane zostaje do procesu komponowania muzyki, a zatem do artystycznej działalności, odbywającej się pod wpływem natchnienia, które wywołuje w nim „сладкий ужас как будто бы полной потери себя”. Wolfgang Welsch w swoich rozważaniach nad powiązaniem sportu, szczególnie wyczynowego, do którego zalicza futbol, z estetyką, właściwą sztuce (zwłaszcza współczesnej) zwraca uwagę na następujące cechy, łączące obie dziedziny: symboliczny status sportu i sztuki (wykorzystywanie określonych przestrzeni oddzielonych od świata codzienności, np. scena w teatrze, boisko piłkarskie), działanie jako podstawa aktywności (w obu dziedzinach nie tyle ważny jest rezultat, co sam akt, proces, stanowiący cel sam w sobie), nieprzewidywalna dynamika wydarzenia (możliwość zaistnienia dodatkowych, pozostających poza regułami gry, elementów, które czynią wydarzenie niepowtarzalnym), odzwierciedlanie dramatycznych cech ludzkiego losu (dramat bez scenariusza) [Welsch 2003, 311–319]. Swoje refleksje badacz podsumowuje m.in. stwierdzeniem, iż „tam, gdzie sztuka, która jako zbyt trudna stała się domeną specjalistów, odwróciła się od powszechnego smaku, sport wypełnia lukę, dostarczając niezwykłych, a przy tym zrozumiałych zdarzeń”, dzięki czemu „spełnia funkcje sztuki dla szerszej publiczności, której sztuka już nie osiąga” [Welsch 2003, 327], oferując tym samym widzom spontaniczną przyjemność z uczestnictwa w wydarzeniach sportowych, czerpanie z nich radości bez konieczności uzasadniania swoich emocji. Historia głównego bohatera utworu Samsonowa – swoistego wirtuoza piłki – do pewnego momentu jest potwierdzeniem powinowactwa sportu, rozumianego jako szlachetne współzawodnictwo, podczas którego zawodnik w naturalny sposób, bez uciekania się do wybiegów i nieczystych zachowań, daje z siebie maksimum sił i umiejętności, by widz odczuwał satysfakcję z obserwowanych działań – ze sztuką, przynoszącą jej twórcy zadowolenie z kreowania zdarzenia o wysokiej sile skuteczności i pozytywnego oddziaływania na otoczenie, pozwalającego fanom choćby na moment zbliżyć się

³ Wszystkie cytaty zaczerpnięte z elektronicznej wersji utworu. [C. Самсонов, online].

do sfery sacrum, protagoniście zaś osiągnąć poczucie harmonii i pełni własnej osobowości. Siemion Szuwałow to postać, której tożsamość niemalże ogranicza się do sfery zawodowej, („Шувалов не думал о сакральности футбола. Для этого он был слишком бесхитростен. Но он футболом жил”), przy wyraźnym marginalizowaniu innych obszarów życia. Poświęcenie i wysiłek, w połączeniu z wyjątkowymi predyspozycjami fizycznymi (mężczyzna ma niezwykle elastyczną stopę, którą uderzać może w piłkę pod niespotykanym u innych zawodników kątem) przynoszą oczekiwane rezultaty, pozwalając bohaterowi – choć nie bez dramatycznych przeszkód – spełnić swoje marzenie.

Jednocześnie, Samsonow obdarza utalentowanego piłkarza, co ujawnia się już w jego młodym wieku, pewną skazą charakterologiczną. Siemion ma problemy z wchodzeniem w relacje z ludźmi i podtrzymywaniem ich, jest chłodny i zdystansowany wobec innych, co nie tylko nie przysparza mu przyjaciół, ale wręcz jest powodem pustki towarzyskiej wokół niego, a niekiedy nawet niechęci otoczenia. Sam Szuwałow nie przejawia wrogości wobec innych, jest raczej duchowo obojętny na wszystko to, co nie dotyczy bezpośrednio jego gry w drużynie. W ten sposób przejawiają się w nim cechy charakterystyczne dla drugiego typu bohatera prozy „nowego realizmu” – emocjonalny i intelektualny konformizm, godzenie się na istniejący stan rzeczy, akceptacja rzeczywistości, o ile nie wymaga ona wyjścia z własnej strefy komfortu. Ta swego rodzaju rysa, wskazująca na osobowość schizoidalną [Murawiec, online], mającą przyczyny prawdopodobnie w braku bezwarunkowej miłości i troski ze strony rodziców preferujących rygorystyczny sposób wychowania, skutkuje poczuciem osamotnienia bohatera, z którym radzi on sobie ucieczką w świat wyimaginowany (kreacja nieistniejącego przyjaciela, wizje torów, którymi potoczy się piłka do bramki). Tak zarysowany w części dotyczącej dzieciństwa i młodości protagonisty problem znajduje pogłębienie w wydarzeniach, dziejących się współcześnie, których narrację cechuje większy ładunek psychologii.

Nieodzownym elementem sportu – od czasów starożytności – jest tworzenie idoli, którymi stają się z reguły zawodnicy potrafiący w swej dyscyplinie osiągnąć i utrzymać przez jakiś czas poziom mistrzowski. Jak uważają Joanna Femiak i Piotr Rymarczyk, niezwykła oglądalność meczów powoduje, że zawodnicy, którzy w nich zabłysną, zaczynają istnieć w świadomości społecznej. W tej dyscyplinie sportu często jesteśmy świadkami narodzin gwiazdy lub nowego idola, figury społecznej, symbolu, z którym się utożsamiamy i którego wyniki cieszą społeczeństwo [Femiak, Rymarczyk 2010, 4–6]. Takim symbolem sportowca, wywołującego swą grą społeczny podziw fanów futbolu stał się Szuwałow, a wypracowana przez niego

wysoka pozycja w świecie sportu, sprawiła, że bohater awansował do rangi doskonale zarabiających piłkarzy, których życiem interesują się media, ciałem zaś – agencje reklamowe. Zdaniem Manfreda Schneidera sport, opierający się na pięknie, ale i poświęceniu, gotowości wręcz do złożenia ofiary z siebie dla dobra ogółu, np. państwa, w naturalny sposób propagował postawy godne naśladowania, kształtował wzorce osobowościowe, wpisujące się w system wartości zarówno uniwersalnych, jak i lokalnych, jednak mediatyzacja kultury zmieniła nieco dotychczasowe standardy, gdyż „dziś heroiczne cechy wytwarza i wzmacnia telewizja, ponieważ sama przyciąga wzrok” [Schneider 2003, 84]. Sportowiec, będący, poprzez transmisje z rozgrywek, częścią medialnej rzeczywistości to obiekt pożądania: erotycznego – żeńskiego i tożsamościowego – męskiego, ale jednocześnie w świecie nowożytnym staje się on nosicielem „innego jeszcze pożądania, a mianowicie pożądania konsumpcyjnego” [Schneider 2003, 89]. Mamy zatem do czynienia, jak ujmie to Rafał Drozdowski, z utowarowieniem, któremu „poddane zostały nie tylko ciała sportowców [...], lecz również ich biografie [...] i medialne wizerunki [...]. W swoisty towar przekształcono też poziom uwagi i stopień lojalności kibiców [...]. Przedmiotem utowarowienia stały się ponadto same wyniki sportowe (korupcja w sporcie). Sport jawi się więc jako hiper-rynek, który wszystkie najważniejsze relacje wpisane (i wpisywane) w jego pole instytucjonalne szybko i sprawnie podporządkowuje logice transakcji. Sytuacja ta przeistacza sport w przestrzeń konfrontacji nie tyle samych sportowców, co określonych polityk sportowych, konstruowanych przy udziale mediów, najnowszych technologii i oczywiście biznesu” [Drozdowski 2011, 18]. Postrzeganie sportu głównie jako sfery, w której działają prawa rynku i zachowań konsumpcyjnych wpływa na zmianę obrazu zawodnika, będącego medium znaczeń sportowych. Zawodnik z niepowtarzalnej jednostki, odznaczającej się unikatowymi walorami psycho-fizycznymi, pozwalającymi osiągać doskonale wyniki i w efekcie przynosić radość i satysfakcję kibicom, staje się częścią projektu komercyjno-medialnego. Jego rola i osoba zostają zredukowane do funkcji czysto ekonomicznych, przekształcając sportowca z indywidualności w symulakrum. Ten proces dotyka również Szuwałowa, a sprzyja temu, jak zostaje to zasugerowane w utworze, szczególnie – odznaczająca się inercją i dystansem, czyli de facto akceptująca – postawa wobec rzeczywistości:

Он и сам не заметил, как его лицо превратилось в товарную марку, в *знак*, в «лицо» многих известнейших брендов. Хмурая, как будто спросонья, физиономия Шувалова скоро сделалась личиной «настоящего мужчины» – ленивого, пресыщенного, утомленного победами обладателя сверхмощных спортивных машин и длинноногих красавиц, этакого бесстрастного саму-

рая с неперменным благоуханием «Baldessarini» от «Хьюго Босс». [...] Таким образом, его лицо неожиданно стало отдельной от него самого реальностью и начало вести свою собственную, совершенно самостоятельную, независимую жизнь – в рекламных роликах и на рекламных щитах и плакатах [С. Самсонов, online].

Sprowadzenie sportowca do roli gadżetu, który reklamuje lub medialnego celebryty, wypowiadającego się chętnie przy różnych okazjach na niemalże każdy temat, nie musi budzić sprzeciwu kibiców. Część z nich, traktująca sportową ikonę jako zastępczy obiekt realizujący również ich marzenia o prestiżu, sławie i bogactwie, ujrzy w tym dla siebie szansę na, wyobrażone wprawdzie, ale przynajmniej w sferze mentalnej możliwe, włączenie się w przestrzeń nieosiągalną dla nich w realnym życiu [Lipowski 2012, 352]. Jest jednak i taka grupa fanów, która tego typu zachowania ocenia jako zdradę ideałów sportu jako wydarzenia przede wszystkim estetycznego i wzniosłego. Sytuacja taka dotyka w utworze Samsonowa, głównego bohatera, zmuszając go do przemyślenia swoich wyborów i przewartościowania wyznaczonej mu w światowej lidze futbolu roli, a zatem stawia go przed koniecznością ponownego zdefiniowania własnej tożsamości.

Nagły zwrot w świadomości protagonisty, skłaniający go do refleksji, której istotą jest wolność człowieka i podejmowanych przez niego działań oraz odpowiedzialność za nie, dokonuje się w powieści z wykorzystaniem konceptu karnawalizacji. Jak zauważa Dobrochna Ratajczakowa „dzięki karnawalizacji cyklicznie powoływana do życia atmosfera futbolowego święta otwiera przestrzeń społeczną i udostępnia ją tym, którzy z różnych powodów zwykle pozostają poza nią. Czasoprzestrzeń meczu zostaje oddzielona od codzienności, jest powtarzalnym momentem liminoidalnym, w którym wszystko wydaje się dozwolone. Przed meczem miłośnicy futbolu «wyskakuja» ze zwykłej czasoprzestrzeni (faza separacji), a w miarę zbliżania się do stadionu wchodzą w fazę liminoidalną (marginalną), czują się wolni od wszelkich powinności i zobowiązań, nienależących do meczowej czasoprzestrzeni ich zbiorowej tożsamości. Wszelkie zasady pochodzące z codzienności, nie ze świata meczu, ulegają «zapomnieniu», mecz staje się świątecznym czasem szaleństwa wspólnoty kibiców, manifestującej wyjątkowość swego istnienia ponad społecznymi normami” [Ratajczakowa 2015, 80]. Ważną cechą tego zjawiska pozostaje „[...] groteskowe połączenie wzajemnie wykluczających się pojęć: jarmarcznego śmiechu i powagi, życia i śmierci, błazenady, parodii, absurdu i czarnego humoru, mądrości i głupoty, których nosicielem jest często figura trickstera”, czyli błazna, który swoją postawą wyraża bunt i sprzeciw zarówno wobec przeszłości, jak i współczesności [Kotkiewicz 2018, 341]. W powieści *Hozu* rolę trickstera spełnia Jimmi Jump –

zagorzały kibic barcelońskiej drużyny, przypominający swoim zachowaniem „jurodiwego”⁴, który kpi z Szuwałowa, określając go sztucznym bogiem i sugerując, iż zawodnicy innych klubów, pod wpływem presji sponsorów i władz, unikają z piłkarzem starć, świadomie ustępując mu pola, by mógł utrzymać wysoką pozycję w rankingach. Motyw prowokacji, wprowadzony do utworu przez Samsonow, ma, jak można sądzić, na celu zwrócenie uwagi na kondycję współczesnego świata, dla którego liczą się tylko zyski, wartości wyższe zaś, z jakimi tradycyjnie kojarzony był jeszcze do niedawna sport, wprzęgnięte zostają w „wielką gałąź przemysłu rozrywkowego” [Dunin, online]. Przemiana cywilizacyjna, związana z epoką późnej nowoczesności, dotknęła wszystkie dziedziny życia człowieka, w tym również sport, utożsamiany przez wielu z bastionem zasad i reguł, stanowiącym pewien wzorzec w rzeczywistości, w której wartości szybko ulegają dewaluacji. Poczucie utraty oparcia w świecie rodzi w człowieku pytania o poczucie sensu życia i podejmowanych działań. Taka sytuacja może być szansą na refleksję i zmianę, ale też z drugiej strony, wzmacnia „nastroje niepokoju i niepewności” rodząc „poczucie samotności” [Szamański 2016, 17]. Na kryzysy tożsamości, wywołane aksjologicznym chaosem, narażone są przede wszystkim jednostki, które w sposób sztywny i jednoznaczny definiują swoje potrzeby i wymagania wobec życia, nie są skłonne do częstego, będącego już normą, negocjowania ról i zasad funkcjonowania w społeczeństwie. Uświadomienie sobie tej prawdy grozi rozpadem wewnętrznej jedności i harmonii, jak ma to miejsce w przypadku protagonisty. Szuwałow doświadcza poczucia rozczarowania, obserwujemy proces deziluzji i przewartościowania swojej roli w świecie przez bohatera. Następuje zakwestionowanie przez protagonistę zasad i reguł świata, w który wierzył, czemu towarzyszy zachwianie poczucia własnej tożsamości, konstruowanej w oparciu o fałszywe wyobrażenie o otaczającej rzeczywistości. Piłkarz dochodzi do wniosku, że żyjąc w kulturze samozadowolenia, zagwarantowanego kontraktem z wymarzonego klubu, stał się ofiarą działania niedostrzeganych przez niego wcześniej sił,

⁴ Postać „jurodiwego” („świętego odmieńca”) jest charakterystyczna dla kultury rosyjskiej jako figura Innego; występuje m.in. w prozie Fiodora Dostojewskiego czy Wieniedikta Jerofiejewa. Jego rolą było m.in. skłaniać – poprzez szokujące zachowania i wypowiedzi – do zastanowienia nad własnym losem, spojrzenia z dystansem na swoje życie, zmierzenia się z prawdą na swój temat, zmuszającą człowieka niejednokrotnie do redefinicji własnej tożsamości. W tej roli występuje bohater Samsonowa, a wprowadzenie go do utworu poza funkcją kompozycyjną jest prawdopodobnie sposobem osadzenia tekstu w szerszym historycznoliterackim kontekście. O postaci jurodiwego zob. np. E. Thompson, *Zrozumieć Rosję. Święte szaleństwo w kulturze rosyjskiej*, Warszawa 2019; C. Wodziński, *Święty Idiota*, Gdańsk 2000.

które całkowicie przejęły kontrolę nad jego biografią: „Работало его «лицо». И ноги. [...] Для того-то его и *делали*. Моделировали идеального игрока, универсального солдата. Создавали ему имидж непобедимого”. Zajęty zdobywaniem wymarzonej pozycji w piłkarskim środowisku Szuszałów nie zauważył, że świat, w którym żyje zmienił się diametralnie – stał się przestrzenią globalną, kreowaną na potrzeby rozrywki i satysfakcjonującej sprzedaży, której gwarantem jest jego pozycja sportowa. Można zatem mówić o porażce bohatera, której powodem jest jego bierność i nieumiejętność dostrzegania toczących się równolegle procesów społecznych. Zbytnie zaangażowanie w rozwój technicznych sprawności i tworzenie satysfakcjonującego widowiska podczas meczów pozbawiło go refleksji nad towarzyszącymi futbolowi działaniami komercyjnymi urzeczowiło bohatera, niwelując wysokie ideały, jakimi chciał się w życiu i swojej profesji kierować. Szuszałów wpadł w komercyjną pułapkę – klub sportowy stworzył mu możliwość życia na wysokim poziomie materialnym, nie martwiąc się o codzienną egzystencję, co prawdopodobnie zostało przez niego przyjęte jako należyta rekompensata po wielu latach ciężkiej pracy i wyrzeczeń. Jednak ceną tego luksusu jest utrata własnej tożsamości. Taka sytuacja jest zresztą charakterystyczna dla ponowoczesnego świata, w którym tradycyjne wartości sportowe zderzone z cywilizacją kultury masowej sprawiają, że „rywalizacja przybiera postać zabawową, stając się przedmiotem produktów medialnych, w których ustalanie zwycięstwa sprowadza się do technicznego zabiegu nieodzwoiercedlającego wyjątkowości i doskonałości graczy. Przedmiot sławy jest utożsamiany z sukcesem finansowym, sławny staje się synonimem bogatego. Grecka sława zwycięzcy rywalizacji wydaje się tu wartością archaiczną” [Lenartowicz, Mosz 2018, 261]. Bohater dostrzega, że jest dobrze opłacanym trybikiem w wielkiej i potężnej maszynie konsumpcyjnej, mającej na celu, jak określił to Witold Kawecki, „wzbudzanie nowych, nieznanych dotąd pragnień, wrażeń, doświadczeń, przygód, przyjemności” [Kawecki 2010, 178], generujących następnie u kibiców potrzebę posiadania określonych przedmiotów, on sam zaś, jako niepowtarzalna indywidualność, przestaje mieć znaczenie, licząc się jedynie tytułowe nogi, wyceniane na 60 milionów funtów szterlingów, których sprawność przekłada się przede wszystkim na bilans firm reklamowych. Refleksji nad własną pozycją zawodową towarzyszy ocena futbolu jako dyscypliny, która w całości podlega medialno-biznesowym manipulacjom:

Вы думаете, что я хорош, и идете покупать разное дерьмо, которое продается под моим именем. В то время как на самом деле я – зависимое ничтожество. То же самое и с другими игроками, на которых вы молитесь. Все они уже давно фальшивые кумиры. О какой свободе тут может идти речь? [С. Самсонов, online].

Szuwałow nabiera przekonania, że interakcje, do jakich dochodzi na boisku stają się nieautentyczne, stadion sportowy zaś przekształca się w świątynię konsumpcji, by odwołać się do ustaleń George'a Ritzera, a to, co się na nim odbywa – jest zaledwie imitacją rzeczywistości [Ritzer 2001, 43, 199]. Manifestacją utraty poczucia równowagi i zajmowanej pozycji, kontroli nad swoim życiem i wiary w porządek świata są zaburzenia urojeniowe, których doświadcza protagonista. Można je odbierać jako obronę emocjonalnie słabego organizmu przed szokiem poznawczym, jakiego doznał lub – w szerszym kontekście – ocenę dokonujących się procesów cywilizacyjnych, wobec których jednostka, próbując spełniać wymogi niespójnych modeli, jest bezsilna. Problematyka sytuacji „małego człowieka” w świecie, w którym następuje zamiana wartości duchowych na materialne, nie jest obca najnowszej literaturze rosyjskiej, znajdujemy ją chociażby w prozie Wiktora Pielewina, Władimira Sorokina, czy Romana Sienczyna. Konflikt pomiędzy jednostką a rzeczywistością świadczy „о духовном измельчании человека, о его неспособности противостоятъ надвигающейся эпохе власти денег, всеобщего цинизма, девальвации нравственных ценностей” [Расторгуева 2009, 15].

Komercjalizacja sportu, w tym również futbolu, dokonująca się w procesie zmian kulturowych, uzależnienie go od gospodarki rynkowej, ograniczenie roli piłkarzy do ich rozpoznawalności w mediach, jak można odczytać z omawianego utworu, zabija samą ideę sportowej rywalizacji, pozbawiając zawodników ich głównej funkcji – nosiciela idei tożsamościowych, kibiców zaś modelując na wzór konsumentów, ale też powoduje – jak w przypadku Siemiona Szuwałowa – destrukcję osobowości u tych, którzy nie godzą się na redukcję ich do roli sprawnej fizycznie maszyny generującej zyski. Śmierć bohatera na boisku i poprzedzające ją załamanie nerwowe, będące synonimem tożsamościowej niepewności, skłania do postawienia tezy, że jedynie anomalia, zachodząca w procesach psychicznych (Szuwałow) pozwala dostrzec prawdę o otaczającej człowieka rzeczywistości, a stan szaleństwa (Jimmi Jump) – żyć z tym nadal, pozostając w pełni autentyczną osobą.

Literatura

- Borek K., *Na wirtualnym stadionie piłka nożna jako przestrzeń wyobraźni*, [online], https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/15_konrad_borek_na_wirtualnym_stadionie.pdf, [15.09.2019]
- Drozdowski R., 2011, *Sport – podwójny agent*, [w:] *Spoleczne zmagania ze sportem*, red. Ł. Rogowski, R. Skrobaccki, Poznań, s. 13–20, [online] https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/4863/1/spoleczne_zmagania_ze_sportem.pdf, [15.09.2019].

- Dunin K., *Kochając sport, kochasz kapitalizm*, [online], <https://krytykapolityczna.pl/kultura/czytaj-dalej/kinga-dunin-czyta/kochajac-sport-kochasz-kapitalizm/>, [15.09.2019].
- Femiak J., Rymarczyk P., 2010, *Sport jako źródło wzorów osobowych czy idoli? Między rzeczywistością a iluzją medialną*, „Polish Journal of Sport and Tourism” nr 17, s. 1–6, [online], http://pjst.awf-bp.edu.pl/download/PolJ_Sport_Tourism_17_pp1-6.pdf, [15.09.2019]
- Kawecki W., 2010, *Kultura konsumpcyjna a wychowanie do kultury wysokiej*, „Studia Theologica Varsaviensia” nr 2, s. 177–197, [online], http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_Theologica_Varsaviensia/Studia_Theologica_Varsaviensia-r2010-t48-n2/Studia_Theologica_Varsaviensia-r2010-t48-n2-s177-197/Studia_Theologica_Varsaviensia-r2010-t48-n2-s177-197.pdf [15.09.2019].
- Kotkiewicz A., 2018, *Karnawalizacja śmierci w literaturze rosyjskiej lat trzydziestych XX wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Slavica Wratislaviensia” nr 167, s. 338–348.
- Lenartowicz M., Mosz J., 2018, *Stadiony i widowiska. Społeczne przestrzenie sportu*, Warszawa.
- Lipoński W., *Sport*, [online], <http://www.wbc.poznan.pl/Content/35194/Wojciech%20Lipo%C5%84ski%20-%20Sport.pdf>, [15.09.2019]
- Lipoński W., 1974, *Sport. Literatura. Sztuka*, Warszawa.
- Lipowski M., 2012, *Piłkarz – idol czy narcyz? Perspektywa psychologiczna*, [w:] *Futbol w świecie sztuki*, red. J. Ciechowicz, W. Moska, Gdańsk, s. 347–353.
- Murawiec S., *Osobowość schizoidalna*, [online], https://www.mp.pl/pacjent/psychiatria/zaburzenia_osobowosci/70088,osobowosc-schizoidalna, [18.09.2019]
- Rańkowska E., 2017, „Герой нашего времени” в изображении “новых реалистов” (на материале избранных произведений Романа Сенчина, Захара Прилепина, Сергея Шаргунова), „Studia Wschodniosłowiańskie” t. 17, s. 69–87.
- Ratajczakowa D., 2015, *Galeria gatunków widowiskowych, teatralnych i dramatycznych*, Poznań, [online], file:///D:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Moje%20dokumenty/Downloads/Ratajczakowa_Galeria_gatunkow_2015_internet.pdf, [18.09.2019]
- Ritzer G., 2001, *Magiczny świat konsumpcji*, przeł. L. Stawowy, Warszawa.
- Schneider M., 2003, *Erotyka sportu telewizyjnego. Uwagi na temat liturgii heroizmu na co dzień*, przeł. K. Krzemieniowa, [w:] *Media – eros – przemoc. Sport w czasach podkultury*, wyb. A. Gwóźdź, Kraków, s. 79–94.
- Szamański M., 2016, *Konstruowanie tożsamości w warunkach zmiany społecznej*, [w:] *Tożsamość w warunkach zmiany społecznej*, red. Z. Melonik, M. J. Szamański, Warszawa, s. 11–26, [online], http://www.aps.edu.pl/media/2081075/tozsamosc_lekki.pdf, [18.09.2019].
- Tuner J.H., 2006, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa.

- Welsch W., 2003, *Sport – przez pryzmat estetyki, a nawet widziany jako sztuka?*, przeł. J. Gilewicz, [w:] *Media – eros – przemoc. Sport w czasach popkultury*, wyb. A. Gwóźdź, Kraków, s. 299–331.
- Wołodźko-Butkiewicz A., 2004, *Od pierestrojki do laboratoriów netliteratury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*, Warszawa.
- Rastorgueva V., 2009, “*Geroj našego vremeni*” v *sovremennoj proze*, „Filologičeskij klass” nr 21, s. 12–16, [online], <https://cyberleninka.ru/article/n/geroy-nashe-go-vremeni-v-sovremennoj-proze>, [23.09.2019]. [Расторгуева В., 2009, “*Герой нашего времени*” в *современной прозе*, “Филологический класс” № 21, с. 12–16]
- Samsonov S., *Nogi* [Самсонов С., *Нози*], [online], <https://booksafe.net/read/samsonov-sergey-nogi-213038.html#p1> [6.09.2019]

FOOTBALL – SPORT COMPETITION OR COMMERCIAL ENTERTAINMENT?
(S. SAMSONOV, *НОГИ*)

ABSTRACT

Key words: free time, mediatization, consumerism, identity

The analysis concentrates on mediatization and commercialization processes of sport in the contemporary world, and their update in Sergey Samsonov’s work *Нози*. The bearer of the idea is a talented Russian football player, reduced to the advertised product and contemporary sport gadget. The situation poses questions relating to the identity and individuality of the hero, as well as possibilities of protection against mechanisms of commercialization; in the broader sense, it epitomizes the condition of the world we all live in.

Елена Лепишева

DOI 10.15290/sw.2020.20.04

Белорусский государственный университет
Филологический факультет
Кафедра русской литературы
tel.: +375293140686
e-mail: elena.tochilina@mail.ru
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3779-7394>

Maciej Pieczyński

Uniwersytet Szczeciński
Wydział Humanistyczny
Instytut Literatury i Nowych Mediów
tel.: +48 503 799968
e-mail: m.k.pieczynski@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7746-954X>

**Танец в художественной структуре пьес русских,
белорусских и польских драматургов
1990-х – 2010-х годов**

Ключевые слова: перформативность, хронотоп, русская, белорусская, польская драматургия

Осмысление перформативно-рецептивного потенциала драматургического текста – одно из приоритетных направлений научно-критической мысли, нацеленной на постижение феномена новейшей драмы с ее интерактивным взаимодействием с читателем/зрителем, попыткой фиксации сиюминутного «присутствия “я” в “мире”», поиском новых рецептивных стратегий. Продуктивность данного подхода обоснована в трудах таких известных ученых, как Эрика Фишер-Лихте, Ханс-Тис Леман, Ольга Журчева, Марк Липовецкий, Сергей Лавлинский, Наталья Малютина, Валерий Тюпа, концепции которых уточняются и развиваются участниками международных научно-практических семина-

ров¹, авторами коллективных монографий². Это дает возможность по-новому взглянуть на устоявшиеся понятия (хронотоп, атмосфера, действие), найти ключ к прочтению «нетривиальных» моделей мира и человека, все чаще создающихся драматургами в русле «гротескного типа миметической репрезентации» [Лавлинский 2016, 90]. Одним из средств их сценической подачи является, с нашей точки зрения, *танец*, обретающий новые функции в художественной структуре пьес.

На материале произведений русских, белорусских, польских драматургов 1990-х – 2010-х годов мы попытаемся показать, как изменилось семантическое наполнение танца в тексте, что поможет наметить точки соприкосновения и индивидуальные особенности развития драматургического процесса в России, Беларуси, Польше.

Танец как элемент художественного универсума лишь частично подвергался теоретической рефлексии в работах, посвященных истории театра и драмы³, поэтике атмосферы драмы⁴, хронотопу⁵. Развивая изложенные в них идеи, мы считаем, что в драматургическом тексте он репрезентирует уровень *хронотопа*: становится одним из экспрессивных модусов, создает атмосферу за счет эмоциональной «заряженности», а значит, транслирует определенный тип мироощущения.

Исходя из этого, следует выделить, как минимум, три формы проявления танца в драматургии. Во-первых, он может быть реализован как «*небытовая форма поведения*» персонажа (термин Ежи Фарино) – «нетипичное для повседневности поведение, включающее игровые элементы в качестве основных (танцы, песни, стихотворная речь, му-

¹ *Новейшая драма рубежа XX–XXI веков* (Самара), *Современная русская драма в контексте перформативного поворота в культуре* (Жешув).

² *Новейшая драма XX–XXI веков: проблема героя*, 2012, Самара (см. также другие коллективные труды, изданные по результатам работы семинара в 2009, 2013, 2014, 2015, 2016 годах); *Современная русская и украинская драма в поле интермедийных стратегий*, 2016, Rzeszów; Малютина Н., Маронь А., 2019, *Проблема культурной (само)идентификации героя в новейшей постсоветской драме: переформатировка*, Białystok; *Экспериментальный словарь новейшей драматургии*, 2019, Сельдце.

³ Гачев Г.Д., 1968, *Содержательность художественных форм. (Эпос. Лирика. Театр)*, Москва; Хализев В.Е., 1978, *Драма как явление искусства*, Москва.

⁴ Зингерман Б.И., 1979, *Очерки истории драмы 20 века*, Москва; Карягин А., 1971, *Драма как эстетическая проблема*, Москва; Поляков М., 1983, *В мире идей и образов: историческая поэтика и теория жанров*, Москва.

⁵ В частности, танцу в пьесах представителей «новой волны» русской драматургии 1970–1980-х гг. уделено внимание в диссертациях Дашевской О.А., 1987, *Структура действия в современной советской драматургии (пространственно-временная организация)*, Томск; Багдасарян О.Ю., 2006, *Поствампилловская драматургия: поэтика атмосферы*, Екатеринбург.

зыка)» [Фарино 2006, 356]. Это наиболее «традиционное» обращение к танцу, имеющее многовековую историю (танцевальные элементы издавна вводились в интермедии фарсов, водевилей, сатирических комедий).

Во-вторых, танец предстает как «*пространственный мотив*» – движение персонажа, отражающее его эмоционального состояние [Багдасарян 2006, 160].

Эти формы танца фиксируются в ремарках – прямых авторских указаниях на танцевальные либо ритмичные движения персонажей.

И наконец, танец становится *смыслообразующим центром* художественного универсума, воплощая авторскую модель мира и человека. Как правило, она близка ницшеанской концепции искусства (и шире – мироустройства), культивировавшей стихийное, дионисийское начало, «присутствие “я” в “мире”» вне координат добра и зла.

Все это реактуализируется в драматургии рубежа XX–XXI веков и предопределяет дискретную художественную структуру пьес, в которых имплицитно присутствует танец, создающий атмосферу недосказанности, многозначности. Такое использование танца мы связываем с эстетикой *перформативности*, базирующейся, как известно, на тесном взаимодействии автора и читателя/зрителя, невозможном без рецептивной активности воспринимающего субъекта. Ему предлагается не только «расшифровать», но и эмоционально со-пережить сценическое событие – «новую реальностью, которую зрители познают чувственным путем» [Фишер-Лихте 2017, 38].

На перформативный потенциал *танца* обращали внимание и другие ученые [Литовская 2019].

В подтверждение вышесказанного приведем данные сравнительного анализа пьес русских, белорусских, польских авторов 1990–2010-х годов.

В русской драматургии осуществился наиболее последовательный переход от танца – «*пространственного мотива*» к танцу – *смыслообразующему центру* художественного универсума. Его активизация произошла в пьесах представителей «новой волны» русской драматургии 1970–1980-х годов, в которых замкнутое время-пространство «*размыкалось*» в моменты ностальгии, когда герои танцевали. Вот почему танец мы рассматриваем как «*пространственный мотив*», например, в пьесах В. Славкина *Взрослая дочь молодого человека*, *Серсо*.

В российской «новой драме» конца XX – начала XXI века он начинает осмысляться как *смысловый центр* художественного универсума. *Танцы* – так называется первая композиция пьесы Ивана Вы-

рыпаева *Кислород* (2002). Творчество этого автора во многом напоминает ритмизированную прозу. Парафразируя Ницше, можно утверждать, что вырыпаевская драматургия родилась из духа музыки. Точнее, из духа современной, электронной музыки. Как отмечено в ремарке, у героя пьесы Санька «с танцами было все в порядке, но со слухом плохо» [Вырыпаев 2020 [online]]: он не слышал заповеди «Не убей», потому что в его ушах был плеер. Данную ремарку можно интерпретировать как реализацию идеи символической смерти двух богов – христианского (установление атеизма) и социального («коммунистического», связанного с авторитарными идеалами, метанарративами), место которых на постсоветском пространстве заняла попкультура, лишенная нравственных ориентиров, предпочитающая эстетику этике.

В тексте Вырыпаева читаем:

Он не слышал не убей, взял лопату, пошел в огород и убил. Потом вернулся в дом, включил музыку погромче, и стал танцевать. А музыка была такая смешная, такая смешная, что и танцы его сделались смешными в такт музыки. [...] Танцы стали увлекать его, увлекать, и увлекли в какую-то новую страну. В этой стране было только движение, только танцы и танцы. И танцы увлекали его, увлекали, и уже так сильно увлекли, что он решил навсегда остаться в этой стране, и он решил, что больше не одной минуты не будет жить не танцуя, а будет только танцевать и танцевать [Вырыпаев, 2002 [online]].

Кислород, давший название пьесе, является метафорой безусловной ценности, того, без чего нельзя жить. Но, как отмечено в ремарке, человек поглощает кислород благодаря тому, что «легкие танцуют». Особую семантическую нагрузку несет здесь игра слов: легкие – это «два легких танцора»; «Если взять лопату и ударить человека по груди, то танцы прекратятся» [Вырыпаев, 2002 [online]]. Так посредством словесной игры автор реактуализирует ницшеанскую концепцию «Жизнь есть танец»: Санек в своей пляске «чувствует себя богом», так как лишил жизни свою жену, ведь Заратустра «бы поверил только в такого Бога, который умел бы танцевать» [Ницше 1990, *Так говорил Заратустра* [online]]; герой пьесы мог бы сказать вслед за ницшеанским пророком: «Теперь я легок, теперь я летаю, теперь я вижу себя под собой, теперь Бог танцует во мне» [Ницше 1990, *Так говорил Заратустра* [online]].

Это позволяет предположить, что введение танца в художественную структуру драмы Ивана Вырыпаева стало средством воплощения особой модели «присутствия “я” в “мире”», маркированной тоталь-

ным нравственным релятивизмом. Поведение Санька после убийства жены становится сигналом того, что постсоветский человек, совершивший преступление, вовсе не ожидает наказания, а погружается, как ни парадоксально, в жизнеутверждающий танец. А в современном мире, пережившем смерть богов, танец становится метафорой мышления, метафорой жизни вообще. Можно говорить о том, что сомнение в рациональном начале мироустройства вновь актуализирует доверие к стихии первобытной, хаотической, составляющей смысловое ядро экстатического танца.

Помимо пьесы Ивана Вырыпаева, на рубеже 1990–2000-х годов в российской «новой драме» появляется ряд произведений, смысловым центром которых становится танец, отражающий дисгармоничность бытия. Так, вокруг мотива *танца* часто строится не только внешнесобытийный, но и «внутренний» сюжет, вследствие чего данный мотив определяет не только эстетическое, но и этическое начало пьес.

Ярким примером является творчество Оли Мухиной, которой Иван Вырыпаев посвятил *Кислород*. Сюжеты пьес этого драматурга напоминают мир чеховский персонажей. Причем, как замечает известный театральный критик Марина Давыдова, «если в “Чайке” пять пудов любви, то в мухинских опусах их не менее пятидесяти» [Давыдова [online]]. Однако в данном случае количество не обязательно переходит в качество. В название пьесы *Ю* выведена буква, которая дважды появляется в слове «люблю». Герои почти постоянно признаются в любви к кому-то или чему-то. Но это всего лишь слова, без какой-либо связи с действительной глубиной настоящих переживаний. Танцы здесь выступают как след приятных воспоминаний:

Елизавета Сергеевна. Какое время было – как мы танцевали! Я после танцев каждый раз худела килограмм на пять! Да что там пять – на десять!

Андрей. Какое хорошее у вас было прошлое.

Сева. Так может быть станцуем?

Елизавета Сергеевна. Я уже, наверное, разучилась.

Сева. Я вам не верю! (Подхватывает Елизавету Сергеевну.) [Мухина 1996 [online]]

Танцы – источник смысла жизни персонажей. Они танцуют, следовательно, существуют. При этом автор акцентирует амбивалентность подобного мироощущения, оставляя место критическому взгляду на стихию танца, которая в мире духовно опустошенных современных людей лишается внешней привлекательности, обретает аморальный ха-

рактер. Так, одна из героинь замечает, что «танцы до добра не доводят» [Мухина 1996 [online]].

Однако на уровне «мира персонажей» данное утверждение не содержит никакой нравственной оценки, поскольку речь идет о людях «пустых», духовно «полых», прямо и открыто призывающих: «Давайте любить друг друга физически». Итак, обращение к танцу предполагает не поиск нравственных императивов, погранных координат добра и зла, а погружение в сферу необузданной, стихийной телесности, которую можно рассматривать лишь с точки зрения сугубо сексуального удовлетворения.

Существенное отличие пьес О. Мухиной от произведений Чехова состоит в наличии/отсутствии подтекста. Так, к бесспорным эстетическим открытиям великого русского драматурга относится «сокрытие» в подтексте динамики мыслей и чувств персонажей. В то же время, его последовательница не создает «подводного течения», отражающего изменения психологической сферы героев, поскольку их эмоции всегда явлены вовне, находятся «на поверхности» изображаемого на сцене. При этом, даже выражаясь в форме танца, эти чувства остаются мимолетными, подсознательными импульсами, не обретают нравственно-духовную насыщенность, глубину переживания теснейшей взаимосвязи между человеком и миром.

В отличие от рассмотренных ранее пьес представителей российской «новой драмы» рубежа 1990–2000-х годов, в их творческой практике 2010-х танец, оставаясь существенным фактором, образующим смысловое, идейное начало пьесы, все же утрачивает центральное место. Так, если Иван Вырыпаев мог, вслед за Ницше, сказать «мой стиль похож на танец» [Ницше 2007 [online]], то молодые авторы (тексты которых в последние годы попадают к читателям, слушателям и зрителям благодаря авторитетному фестивалю *Любимовка*) более часто используют форму и содержание танца, но не стремятся выстроить по принципу танца (хаотического движения) свои тексты. Однако было бы ошибочным говорить в связи с этим о смене художественной парадигмы либо о радикальной переоценке эстетических ценностей: танец является одной из наиболее адекватных форм выражения начала стихийного, необузданного, спонтанного, иррационального – как в мире (социальная нестабильность), так и в самом человеке (доверие чувственной сфере). Меняется лишь то, что постепенный переход в пространство виртуальной культуры способствует эмоциональному охлаждению. Поэтому в потоке все более разнообразных импульсов, отдаленных от «реальной» (буквально понимаемой) действительности,

танец теряет роль главного стимула художественного мышления, оставаясь, однако, одним из важнейших.

В текстах новейшей русской драматургии данный мотив чаще всего выступает в двух функциях. Во-первых, как средство сентиментального возвращения к прошлому. Во-вторых, как элемент массовой культуры, имманентно связанный с пространством, в котором живут герои, а также с их мироощущением.

Например, во вводной ремарке к пьесе Анжелики Четверговой *Фиолетовые облака* (2014) отмечено, что события происходят «в наши дни», тогда как «контрапунктом» для современности выступают светлые воспоминания главной героини, бывшей балерины. Одинокая пожилая женщина, неудовлетворенная жизнью, только в танцевальном прошлом видит смысл существования. Профессиональная карьера Луизы Евгеньевны началась со спонтанного, детского восхищения стихией танца:

Луиза Евгеньевна. В детстве я ощущала танец как что-то очаровательное и легкое, чему никогда не надо учиться, над чем не надо трудиться. Тело само откликалось на звуки музыки. В первый раз, когда я очутилась на большой сцене, заглянула в пасть зрительного зала и вдохнула запах канифоли и пыли, я поняла, что теперь здесь будет мое самое большое счастье и здесь будет самое большое горе, это теперь моя жизнь [Четвергова 2014 [online]].

Однако поучая свою дочь в перспективе времени, бывшая звезда балета на вопрос, «что такое балерина», отвечает: «Это удивительная легкость, невесомость, воздушность и непостижимая сила характера, помноженная на труд» [Четвергова 2014 [online]]. Первая часть ответа свидетельствует о восприятии танца как спонтанного самовыражения, что близко метафоре «*кислород*» Ивана Вырыпаева. Зато вторая – акцентирует трудовое начало, что ей противоречит (не случайно герои *Кислорода* высмеивали балет и оперу как «неподлинные», чуждые естественным переживаниям виды искусства). Получается, что танец, в понимании бывшей балерины, соединяет легкость, спонтанность стихии с тяжестью, «конкретностью» труда. Если воспользоваться терминологией автора *Рождения трагедии...*, можно сказать, что он становится гармоническим сочетанием двух начал – вдохновляющего хаоса и формирующего порядка, то есть «дионисийского» и «аполлонического». Именно воспоминания о карьере балерины, запечатлившие семантическую неоднородность танца, помогают Луизе Евгеньевне лучше понять себя, интуитивно уловить мимолетность собственной жизни.

Поэтому танец является не только неотъемлемой частью ее прошлого, но кажется метафорой ее судьбы.

Сентиментальный характер имеет мотив *танца* и в пьесе Евгении Скирды *Моли дохнут – мотыльки парят* [Скирда 2015 [online]]. Главные герои, школьники, готовятся к событию, которое, как им кажется, запомнят на всю жизнь – к выпускному балу:

Костик: Ну, танец финальный, прощание со школой, все дела, благодарственные речи... и королеву бала будут выбирать, я хотел с тобой танцевать, вернее, чтобы ты со мной танцевала, видос будут снимать, память, все дела... Прикинь, через двадцать лет ставим диск с выпуском, а там мы, кружимся в танце, лёгкое летящее платье, чёрный смокинг, самые чёткие из всех... [Скирда 2015 [online]]

«Пятьдесят пудов любви», о которых писала Марина Давыдова применительно к творчеству Оли Мухиной, можно найти и в ее новейшей пьесе *Олимпия* (2013). Главным героем, как и в произведениях 90-х годов, является, онирически выраженное чувство. В данной пьесе это сентиментальное чувство ностальгии, тоска о прошлом, связанная как с личной историей человека, семьи, так и с историей общества, страны. Фоном для воспоминаний о детской любви, семейном счастье служат воспоминания о Брежневе, Горбачеве, ГКПЧ, «расстреле Белого дома» etc. Личную и общественную линии сюжета, которые охватывают длительный временной промежуток (с середины 1970-х годов до современности), сопровождают разные виды танца, соответствующие конкретным периодам истории культуры. При этом важно отметить, что в пьесе практически не представлено прошедшее время. Даже о самых давних событиях герои рассказывают, используя глаголы в форме настоящего времени, подчеркивая таким образом «живое», эмоциональное отношение, неугасающий интерес ко всему, что происходило ранее. Например, Алеша вспоминает, что его папа «танцует твист». Потом, будучи уже молодым человеком, со своей первой девушкой «танцует медленный танец» на школьной дискотеке. Уже в наши дни мужчины «танцуют транс». Зато повзрослевший Алеша представляет идеал женщины так: «высокая, загорелая девушка в неоновом купальнике, в босоножках для стриптиза, танцующая у шеста, только для меня, гоу-гоу». Как утверждает одна из героинь,

как только девушка начинает увлекаться танцевальной культурой, она переходит в опасную категорию ночной охотницы. Подсаживается, денег нет, попадает в сети криминальных услуг. Ну и... к армянам в номера. [Мухина 2013 [online]].

Вот пессимистический диагноз имморального влияния, которое современная массовая культура оказывает на «нравственную кондицию» человека. Данная констатация, однако, только частично напоминает идейное начало пьесы Ивана Вырыпаева *Кислород*. Если у Вырыпаева постсоветская массовая культура – современность, зафиксированная «здесь и сейчас», то у Мухиной даже она определяется как феномен прошлого. На это указывает уже вводная ремарка:

Все не то, что не в первый раз. Самым главным были эмоции – ты мог просто протанцевать с человеком рядом всю ночь, улыбаться, глядя ему в глаза, и чувствовать, что вы с ним – единое целое, что нет понятия времени, ограничений, что вы часть одного общего океана любви и счастья. Сколько это продлится – никто об этом не думал. Мы верили, что вся эта новая клубная культура – это мост, что это начало. Мы думали, что это – путь, и он нас приведет куда-то дальше, на следующую ступень, а оказалось, что там дальше ничего нет. Моста нет, он не достроен. Просто была эпоха, и она закончилась. [Мухина 2013 [online]]

Как видим, здесь глаголы используются в форме прошедшего времени, что необычно для данной пьесы. Возникает парадокс: первая ремарка одновременно подытоживает и описывает с перспективы времени весь сюжет, всю рассказанную в пьесе историю. В авторском тексте подчеркивается решающая в жизни человека роль эмоций, способом выражения которых является «лирический» танец.

Итак, у Мухиной доминировала сентиментальная функция танца. Однако художественная практика современных русских драматургов позволяет говорить о появлении других функций танца, отсылающих к массовой культуре, влияние которой можно отметить во многих пьесах.

Ярким примером является пьеса Анжелы Датской *Танц* [Датская 2019 [online]], прочитанная на фестивале *Любимовка*. Сомнений по поводу ее смыслового центра не оставляет ни название, ни жанровый подзаголовок – перед нами «танцевальный проект». Термин «проект» подсказывает, что мы имеем дело с чем-то незаконченным, перформативным, разыгрываемым «здесь и сейчас», как только что исполняемый танец.

Четыре главных героя обозначены в афише как: 1 танц, 2 танц, 3 танц и 4 танц. Так вместо имен возникает авторский неологизм, морфологически и фонетически связанный со словом «танец», соотносящийся, кроме того, с цифрой. Это указывает на дегуманизацию персонажей, единственной целью которых является движение. И вместе

с тем, такое движение нельзя назвать жизнеутверждающим (подобно экстазу осознающего телесность Заратустры). Это скорее механическое движение роботов, реализованное в тексте посредством не только традиционного описания, но и математических формул.

Например, герои танцуют все вместе во всевозможных вариантах «любовных» геометрических фигур. При этом они, с одной стороны, проявляют по-человечески понятные эмоции (плач из-за отказа партнера от танца или от осознания разобщенности с Другим), с другой, напоминают персонажей компьютерных игр (какими, возможно, и являются, поскольку пьеса допускает и такую интерпретацию) излишне механизированными переживаниями и явно проявленной телесностью. Таким образом, танец, сообразно тенденциям современной массовой культуры, переносится из сферы реального мира в виртуальное пространство.

Действие пьесы Марии Поляковой *Пойми меня правильно* [Полякова 2015 [online]] происходит в танцевальной студии, что позволяет рассматривать танец как один из видов коммерческой деятельности. Он становится продуктом, который можно купить и продать. Работники рекламного агентства снимают ролик, героями которого являются кассирши из обычного магазина, исполняющие танец живота. Хотя менеджер крупной компании утверждает, что «Танцы не оплачиваются! Это удовольствие... танцевать...», один из героев отвечает: «Так че это бесплатно что ли? Я с женой-то бесплатно не танцую!». Чтобы играющие в клипе кассирши получали удовольствие от танца, им внушают, будто они танцуют для «красивого, черноглазого Махараджи». В итоге танец воспринимается как продукт, который не обязательно призван вызывать удовольствие, – главное, чтобы он приносил деньги. Так формируется лейтмотив *танец-развлечение*, свидетельствующий о том, что танец рассматривается как элемент «массовой» культуры, лишается философского осмысления.

Схожее его восприятие возникает в пьесе Айрата Гайнуллина *Топливо* [Гайнуллин 2016 [online]]. Ее герои, молодые люди Марат и Михаил, едут в Сургут в поиске сексуальных приключений. В итоге они попадают в ночной клуб, хотя не любят и не умеют танцевать. Танцпол становится для них пространством развлечений: там можно познакомиться с молодыми девушками, а танец – средством на пути к цели.

В отличие от русской, в белорусской драматургии в силу более прочных генетических связей с фольклором танец долгое время проявлялся как «форма *небытового поведения*» в сатирической комедии –

одном из ведущих жанров 1960–1970-х годов (*Лявоніха наарбіце, Трыбунал* Андрея Макаёнка).

Однако с середины 1990-х годов он все чаще вводится в пьесы как «пространственный мотив», передающий «раздробленное» сознание постсоветского человека. Об этом свидетельствуют эстетические поиски представителей экспериментального вектора *белорусскоязычной* драматургии.

Его выделение в едином литературном потоке обусловлено такими особенностями социокультурного пространства Беларуси, как ситуация двуязычия, различные эстетические ориентиры и традиции, на которые опираются драматурги, пишущие на белорусском либо русском языке.

Как к «пространственному мотиву» к танцу раньше обратились белорусскоязычные авторы, большинство которых заявило о себе в середине 1990-х: Лявон Вольский (*Клятва Гіпакратам*), Илья Син (*Яно ы Яно*), Анна Тихонова (*Сны аднаго дыялогу*). Их драматургическая практика фактически оказалась на периферии литературного процесса⁶, что во многом обусловлено установкой на эксперимент, который нередко оборачивался творческой неудачей.

В отличие от других представителей белорусской экспериментальной драматургии, эти авторы акцентировали *непреодолимую раздробленность сознания*, не находящего опоры ни в бытовом комфорте (как это происходит в пьесах русскоязычного автора из Беларуси Павла Пряжко), ни в идее национального возрождения (как в пьесах-римейках представителя более старшего поколения Сергея Ковалева), в результате чего на сцену выведены предельно деформированные существа. Как и окружающий мир, они поданы в русле «садистской и некрофильской метафоричности, жуткой сюрреалистической атрибутики», отсылающей к «театру жестокости» Антонена Арто, эстетике сюрреализма, имажинизма [Скарапанова 2012, 91]. При этом *танец* становится одним из средств художественной выразительности аномалии, логической несоразмерности явлений, воссозданных на сцене.

Эстетическая исчерпанность данной стратегии ощутима в пьесе Ильи Сина *Яно ы Яно* (1994), в финале которой Зоофил, Н, Кухар совершают групповой половой акт, затем – «гайдані-рухі па сцэне, падобныя на таптанне» [Сін 2008, 230].

⁶ До сих пор не издан составленный еще в середине 1990-х годов сборник *Нетутэйшыя*, лишь отдельные пьесы опубликованы в малотиражных изданиях, поставлены на непрофессиональной сцене.

Что касается произведений молодых русскоязычных авторов из Беларуси, то в них наметилось иное проявление танца: переход от «*пространственного мотива*» к *смысловому центру* художественного универсума.

Появление данной тенденции знаменательно, поскольку, по мнению ряда ученых (Светланы Гончаровой-Грабовской, Сергея Ковалева, Валентины Мазуро, Татьяны Орловой)⁷, именно пьесы молодых русскоязычных авторов занимают ключевую позицию в белорусской драматургии.

При этом танец, возникающий как «*пространственный мотив*», несет иную семантику, по сравнению с танцем в белорусскоязычной драматургии. Здесь он отражает социальную отчужденность, «погруженность в себя» (танец Ильи и Тима в пьесе Николая Рудковского *Богщекотки* (2010), танец бывших возлюбленных в пьесе Дмитрия Богославского *13 первых правил баскетбола, сформулированные Джеймсом Нэйсмитом* (2018)), а также «одноклеточность» (Марина Давыдова), примитивность сознания персонажей (танец на свадьбе под Верку Сердючку как проявление гоп-культуры в пьесе Павла Пряжко *Жизнь удалась* (2008)).

Ярким примером является постановка спектакля по пьесе Дмитрия Богославского *Любовь людей* (2012) на сцене РТБД (режиссер – А. Гарцуев). В основе ее сюжета – реальный факт: убийство в постсоветской провинции местного алкоголика его женой Людмилой, скормившей труп свиньям. И хотя в тексте пьесы нет авторских указаний на танцевальные движения персонажей, в ходе сценической реализации они стали убедительным режиссерским ходом. Так, постепенное сумасшествие Людмилы, передающееся ее второму мужу Сергею (милиционеру, который расследует преступление), воссоздано на сцене как хаотические движения, напоминающие танец. А в сцене сельской дискотеки, решенной в стилистике 1970-х годов, твист становится маркером социально-бытового пространства.

⁷ Гончарова-Грабовская С.Я., 2015, *Русскоязычная драматургия Беларуси на рубеже XX–XXI вв. (проблематика, жанровая стратегия)*, Минск; Кавалёў С., 2012, *Сучасная беларуская драматургія: праблема аўтаномнасці*, [у:] *Погляды на спецыфічнасць “малых” літаратур: беларуская і ўкраінская літаратуры*, Мінск, с. 167–189; Арлова Т., 2012, *Спектаклі як выказванні, “Мастацтва”* н2, с. 36–40; Мазура В.Я., 2008, *Новая беларуская драматургія ў кантэксце мастацкіх здабыткаў сучаснасці: новы падыход да традыцыйных паняццяў, творчыя эксперыменты, развіццё прафесійнага патэнцыялу аўтараў*, “Актуальныя праблемы культуры і мастацтва” н 4, [CD-Rom], Мінск.

И все же в рамках данного пласта драматургии выделяются пьесы, в которых танец осмысливается как *смысловый центр* художественного универсума (*Болливуд* (2006), *Команда* (2007), Павла Пряжко, *Блонди* (2015) Дмитрия Богославского), что свидетельствует о типологических схождениях с российской «новой драмой», общих философско-эстетических ориентирах.

Ярким примером является одна из ранних пьес Павла Пряжко *Болливуд* (2006), предполагающая различные трактовки, что в целом характерно для творческой манеры драматурга, которого называют родоначальником особого направления «новой драмы», сумевшим запечатлеть «постабсурдное» состояние мира, отмирание языка как средства коммуникации⁸.

Как и многие ученые, мы отмечаем в пьесах П. Пряжко отсутствие внешнесобытийного действия, но приходим к выводу о наличии в них действия «внутреннего», связанного, однако, не с динамикой мыслей и чувств персонажей⁹, а с авторским замыслом сформировать у читателя/зрителя ощущение хаотичной, становящейся повседневности с помощью «минус-приемов». Среди них – «не-событие» (фиксация неотбранного жизненного материала), «недоязык» (необработанная речь).

Так, в указанном тексте воссоздается нерасчленимый речевой поток из штампов официальной культуры (телепередачи на государственных каналах), монологов, авторефлексии (сочетающей стилевую виртуозность и примитивизм), скрепленных ассоциативно, с помощью лейтмотивов.

Ключевой из них – *иллюзия*, которая метонимически связана с киноиндустрией индийского Болливуда (давшего название пьесе) и реализуется как культивируемое социальное благополучие (речь дикторов), как искаженное понимание любви (повествование о сексе), как балансирование между *движением/статикой*, семантически близкое *танцу*.

⁸ Гончарова-Грабовская С.Я., 2015, *Жанр – герой – социум в пьесах П. Пряжко*, [в:] *Русскоязычная драматургия Беларуси на рубеже XX–XXI вв. (проблематика, жанровая стратегия)*, Минск, с. 142–158; Руднев П., 2018, *Павел Пряжко. “Марина стоит, не зная глобально, что ей делать дальше”*, [в:] *Драма памяти. Очерки российской драматургии. 1950–2010-е*, Москва; Менсовска Л., 2016, *Метаэксперименты Павла Пряжко*, [в:] *Современная русская и украинская драма в поле интермедийных стратегий*, Rzeszów.

⁹ С отсутствием психологических изменений персонажей связывают отсутствие подтекста в произведениях драматурга П. Руднев (см. указ. исследование), Э. Хакимов, Т. Купченко (см. *Поэтика русской драматургии рубежа XX–XXI веков*, н3, 2012, Кемерово).

Неслучайно сюжетно не связанные эпизоды сопровождаются рассуждениями персонажей о «двух моделях существования» – движении и покое, о бегстве как экзистенциальной стратегии («*Лёг. Лежал, читал книгу. Поднялся, стал ходить по квартире. (...) И как-то вдруг совершенно чётко понял, что мне полностью безразлично, где я живу, с кем живу, живы ли мои родители... И родина, что это такое? (...) Лихорадочно стал собираться. Убежал из квартиры*» [Пряжко [online]]), о невозможности обрести устойчивое положение в мире («*прыжки освобождают меня от каких-либо обязательств перед любыми теоретическими выводами. Своим якобы движением я не противоречу ни одному из них*» [Пряжко [online]]).

Адекватное восприятие пьесы предполагает активное зрительское/читательское «участие» в событии, воссозданном автором спутано, «размыто»: во-первых, со-творчество в реконструкции «рваного» сюжета, во-вторых, со-переживание в момент идентификации с героем нового духовно-психологического опыта – ощущения хрупкой грани между действительностью и фикцией.

Танец как стихия, алогичный принцип мироустройства имплицитно выражен и в пьесе другого русскоязычного драматурга Беларуси – Дмитрия Богославского *Блонди* (2015), в которой его совершают женщины, запертые в бункере 1,5x1,5x1,5 метра.

Что касается польской драматургии, то, несмотря на актуализацию танца в знаковых для ее развития произведениях (*Wesele* С. Выспянского [1901], *Tango* С. Мрожека [1973]), в новейших пьесах он редко выступает как смысловой центр. В современных текстах для театра преобладают политические, социальные темы, связанные с окружающей, реалистически воспринимаемой действительностью, что в свою очередь противоречит стихийному, эмоциональному, универсальному, порой спонтанному характеру танца. Однако есть исключения.

Выразительным примером может послужить творчество Тадеуша Слободзянека. Танец определяет хронотоп пьес *Kowal Malambo* [Słobodzianek 1992] и *Młody Stalin* [Słobodzianek 2013], а также эстетику их постановок (режиссер – О. Спишак).

Молодой Сталин – это «вероятная история» из жизни заглавного героя, что означает, что перед нами отнюдь не документальная пьеса. Лезгинка, будучи самым распространенным танцем на Кавказе (в частности, в Дагестане), изначально возникла на основе тотемизма, как имитация полета орла: четкость, строгость движений танцора выражает мужественность.

Пьеса начинается сценой свадьбы Сосо Джугашвили и Като Сва-

нидзе. Еще перед приходом гостей владелец ресторана комментирует слухи о том, кто является отцом заглавного героя:

Tato Soso, Waso, jest synem Beso. Mojego przyjaciela, Beso szewca, który zanim zapił się na śmierć był prawdziwym dżygitem i razem zatańczyłem uniejedną lezginkę [Słobodzianek 2013, 4].

Уже во время свадьбы Тато произносит тост в честь Бесо:

Pijemy za twoją świętą pamięć, bracie! Czy uszyłeś już Najwyższemu buty z cielecej skórki? Czy tańczy w nich lezginkę? Czy zauważył, że na całym świecie nikt nie szyje lepszych butów do lezginki niż Beso szewc? [Słobodzianek 2013, 5].

Итак, лезгинка пробуждает светлые воспоминания, ассоциируется с мужеством, храбростью. Алкоголик Бесо жестоко избивал сына, который в свою очередь не уважал отца и публично, на собственной свадьбе, ставил под вопрос его отцовство. Однако близкие Бесо все-таки вспоминают сапожника как джигита, то есть кавказского героя, уже хотя бы потому, что тот танцевал лезгинку¹⁰.

Впрочем, в постановке актеры танцуют и вопреки ремаркам. Когда Камо, Мариико, Сашико и Спандриян репетируют покушение на царского чиновника, автор «подсказывает» в тексте: «*Ćwiczą strzelanie i rzucanie bomb*» [Słobodzianek 2013, 19]. В спектакле же тренировка спонтанно превращается в танец. Лезгинка в исполнении террористов вписывается в уже упомянутый контекст обновленного сознания первобытного человека, который убивает, танцуя, и танцует, убивая. Как отмечает музыковед Медина Абдулаева, «являясь в генезисе героическим танцем, лезгинка стала средством спонтанно передаваемой радости»¹¹. Четкость, строгость движений, физическая сила и уверенность в себе танцора, безусловно, отображают непоколебимость характера, которой обладал молодой террорист, будущий жестокий диктатор.

В последней сцене пьесы Слободзянека мать Сталина Кеке, возмущенная жестокостью сына, открыто жалеет:

¹⁰ Отметим, что Театр Драматычны опубликовал в Интернете запись хореографических репетиций к спектаклю, сразу поясняя зрителям, что представляет собой лезгинка. Кроме того, на сайте коллектива можно прочитать комментарии к пьесе, которых нет в тексте Слободзянека. Например, о том, что *Молодой Сталин* – это «рекетирийский рассказ в ритме лезгинки».

¹¹ Абдулаева М., *Этномузыкальные традиции в многоуровневой структуре идентичностей народов Дагестана*, [в:] «Теория и практика общественного развития» 2003, с. 157.

*Wiesz co, Soso, synku? Dzisiaj żałuję, że cię ta ospa wtedy nie zabrała.
Wychodzi.*

Stalin do muzyków

*Stara wariatka. Myślisz, że ma prawo mnie sądzić? Nikt nie ma tego prawa. Nikt.
Grajcie! Dokąd idziecie? Powiedziałem, grajcie!*

Музыцы граją лезгинkę, Stalin таńczy [Słobodzianek 2013, 46].

Молодой Сталин, как и Санек из пьесы Ивана Вырыпаева, танцует свой танец вне координат добра и зла. Неслучайно «рассказ в ритме лезгинки» именно лезгинкой и заканчивается. Это дает возможность показать, как в жесткой, мужественной, гордой культуре Кавказа «закалялась сталь» будущего диктатора.

Вокруг танца строится сюжет пьесы *Маламбо*. Кузнец Беда – это «Фауст», который продает душу дьяволу в обмен на юность и деньги. Таким образом, он попадает в свой излюбленный кабак, где вечно танцует маламбо. Следовательно, здесь танец снова помещается в сферу «вне добра и зла». Санек танцевал, празднуя убийство жены, Сталин станцевал лезгинку после того, как застрелил своего друга и обидел мать. Кузнец Беда поддается стихии маламбо благодаря договору с дьяволом. И хотя в пьесе появляется Иисус, спасающий Кузнеца от адских мучений (он дарит ему обновленную душу), первыми словами воскресшего Кузнеца стали: «бомбо! Маламбо!». В итоге даже Спаситель поддается стихии и просит Беду, чтобы тот научил его танцу:

Malambo tańczy pan Jezus.

Malambo tańczy Osioł.

Malambo tańczy kowal Nędza

Malambo tańczy jego pies Bieda.

I od tego malambo drży Niebo

I Wszyscy Diabli w Piekło zatykają uszy [Słobodzianek 1992, 75].

Последняя ремарка *Маламбо* указывает на существенную разницу между этой пьесой и *Молодым Сталиным*: здесь она перестает быть традиционной подсказкой для режиссера. Лексический повтор слов создает эффект ритмичности, который для постановки совершенно не нужен, так как его невозможно передать на сцене (эффект возникает исключительно в процессе чтения). Итак, можно утверждать, что в тексте *Маламбо* возникает «танец слов». Тем более, что название танца стало названием пьесы.

Неудивительно, что обе пьесы Слободзянека с сильно выраженным мотивом танца ориентируются на другие, нежели польская культуры. Польские танцы не столь популярны, не столь характерны, чтобы с их

помощью раскрывать какие-то глубокие, идейные или художественные смыслы. Латинская Америка больше, чем Польша, ассоциируется с культурой танца как такового. Кстати, даже название вышеупомянутой пьесы Мрожека отсылает именно к аргентинскому танцу. Что же касается *Молодого Сталина*, здесь другие причины. В *Маламбо* заглавным героем был танец. Здесь – историческое лицо, которого особенно поляки считают самым кровавым диктатором в мировой истории. Именно лезгинка, как агрессивный, героический кавказский танец была наиболее удобным средством, чтобы показать, как формировался характер будущего преступника в его кавказской молодости.

С другой стороны, в обоих случаях выбор танца детерминируется местом действия. Неудивительно, что «аргентинскую историю» сопровождает аргентинский танец, в то время как молодой Сталин в Тбилиси танцует лезгинку. Это позволяет сделать вывод об отличии польской драматургии от русской: танец у Слободзянека – это элемент местной традиции, фольклора, танец у Мухиной и Вырыпаева – это танец вообще. Как смыслообразующий центр данного произведения, он является всеохватывающей универсальной ценностью, независимой от места, метафорой жизни как таковой.

Как видим, в новейшей драматургии наблюдаются различные проявления танца: в российской «новой драме» рубежа XX–XXI веков он активно вводится как *смысловый центр*, что связано с попыткой запечатлеть бытие как хаотичную, становящуюся систему, используя дискретную художественную структуру; в белорусской – намечен переход от танца – «*пространственного мотива*», являющего вовне духовно-психологическое состояние персонажа, к танцу – *смысловому центру*, обретающему те же функции, что и в российской драматургии; в польском театральном-драматургическом пространстве очевидно проявление танца как «*небытовой формы поведения*», отражающей жизненные реалии Кавказа, Аргентины, и лишь намечено воссоздание его как типа мироощущения. Вместе с тем, более поздние пьесы исследуемых авторов (*Иллюзии* (2010), *Dreamworks* (2013) И. Вырыпаева, *Запертая дверь* (2010) П. Пряжко) позволяют говорить о том, что функции танца вновь начинают меняться: отходя от «немотивированного типа художественной условности», возвращая герою четкие социально-психологические параметры, а действию – причинно-следственные связи, драматурги вводят танец как «*пространственный мотив*», помогающий воссоздать деструктивные «внутренние» переживания персонажей во внешне благополучном, респектабельном, устойчивом мире.

Литература

- Abdulaeva M., 2003, *Ėtnomuzykal'nye tradicii v mnogourovnevoj strukture identičnostej narodov Dagestana*, [v:] *Teoria i praktika obsč etvennogo razvitiĵa*. [Абдулаева М., 2003, *Этномузыкальные традиции в многоуровневой структуре идентичностей народов Дагестана*, [в:] *Теория и практика общественного развития*].
- Bagdasarĭn O.Ū., 2006, *Postvampilovskaĭ dramaturgiĭ: poĕtika atmosfery*, Ekaterinburg. [Багдасарян О.Ю., 2006, *Поствампилдовская драматургия: поэтика атмосферы*, Екатеринбург].
- Vyrypaev I., 2002, *Kislorod*. [Вырыпаев И., 2002, *Кислород*], [online], <http://www.theatre-library.ru/authors/v/vyrypaev>, [12.10.2019].
- Vyrypaev I., 2011, *Dreamworks*. [Вырыпаев И., 2011, *Dreamworks*] (tekst sztuki otrzymany od autora).
- Vyrypaev I., *Tanec Deli*, Вырыпаев И., *Танец Дели*, [online], <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%92/viripaev-ivan/tanec-deli/1> [10.10.2019].
- Gajnulin A., *Toplivo*, [v:] *P'esyučastniki Lŭbimovki-2016*. [Гайнуллин А., *Топливо*, [в:] *Пьесы участники Любимовки-2016*], [online], <https://lubimovka.ru/istoriya/31-2016/285-uchastniki-lyubimovki-2016> [13.10.2019].
- Davydova M., *A u nas v kvartire gaz*, "Vremĭa novostej" ot 25.09.2001. [Давыдова М., *А у нас в квартире газ*, "Время новостей" от 25.09.2001], [online], <http://www.vremya.ru/2001/175/10/14650.html> [10.10.2019].
- Datskaĭ A., 2019, *Tanec*, [v:] *P'esy, otmečennnye riderami Lŭbimovki-2019*, [Датская А., 2019, *Танец*, [в:] *Пьесы, отмеченные ридерами Любимовки-2019*], [online], <https://lubimovka.ru/lyubimovka-god/627-noted-2019> [12.10.2019].
- Dran'ko-Majsŭk V., 2014, *Pĕsnĕr*, "Tĕksty", n 5, s. 187–248 [Дранько-Майсюк В., 2014, *Песня*, "Тэксты", n 5, с. 187–248.]
- Źurčeva O.V., 2009, *Formy vyraženiĭ avtorskogo soznaniĭ v russkoj drame XX veka*, Samara. [Журчева О.В., 2009, *Формы выражения авторского сознания в русской драме XX века*, Самара].
- Lavlinskij S.P., Pavlov A.M., 2016, *Groteskno-fantastičeskie aspekty novejšej dramaturgii*, [v:] *Novejšaĭ drama XX–XXI vekov: predvaritel'nye itogi*, Samara, s. 90–103. [Лавлинский С.П., Павлов А.М., 2016, *Гротескно-фантастические аспекты новейшей драматургии*, [в:] *Новейшая драма XX–XXI веков: предварительные итоги*, Самара, с. 90–103.]
- Litovskaĭ A., 2019, *Krizis teatral'noj paradigmy i performativnyj povorot v dramaturgii: diahroničeskij aspekt*, [v:] *Performatizaciĭa sovremennoj russkoj dramy: slavĭnskij literaturnyj kontekst*, s. 15–30. [Литовская А., 2019, *Кризис театральной парадигмы и перформативный поворот в драматургии: диахронический аспект*, [в:] *Перформатизация современной русской драмы: славянский литературный контекст*, 2019, Rzeszów, с. 15–30].
- Muhina O., 2013, *Olimpiĭa*. [Мухина О., 2013, *Олимпия*], [online], http://www.theatre-library.ru/authors/m/muhina_olga [09.09.2019].

- Muhina O., 1994, *Tanâ-Tanâ*. [Мухина О., 1994, *Таня-Таня*], [online], <http://kamerala.ru/pages/page795.html> [12.09.2019].
- Muhina O., 1996, *Û*. [Мухина О., 1996, *Ю*], [online], <http://www.theatre.ru/drama/muhina/u.html> [12.11.2019].
- Ničše F., 2007, *Pis'ma*, Moskva, [Ницше Ф., 2007, *Письма*, Москва.]
- Ničše F., 1990, *Tak govoril Zaratustra* [Ницше Ф., 1990, *Так говорил Заратустра*], [online], https://salesmaster.com.ua/wp-content/uploads/2013/03/nicshe_tak_govoril_zaratustra.pdf, [13.10.2019].
- Polâkova M., *Pojmi menâ pravil'no*, [v:] *P'esy, osobo otmečennye otboršnikami Lûbimovki-2015*. [Полякова М., *Пойми меня правильно*, [в:] *Пьесы, особенно отмеченные отборщиками Любимовки-2015*], [online], <https://lubimovka.ru/istoriya/30-2015/105-pesy-osobo-otmechennye-otborshchikami-festivalya>, [23.10.2019].
- Prâžko P., 2006, *Bollivud*. [Пряжко П., 2006, *Болливуд*], [online], <http://www.theatre-library.ru/authors/p/pryazhko> [01.09.2019].
- Šin I., 2008, *Ânou Âno*, “Tëksty”, n 6, s. 227–231. [Син И., 2008, *Яно ы Яно*, “Тэксты”, n 6, с. 227–231.]
- Skarapanava Ì., 2012, *Drukapisy zmìcera Višnëva*, “Belaruskæ litaraturaznaŭstva”, vupusk 10, s. 91–10. [Скарапанова И., 2012, *Друкapisы Змìцера Вишнëва*, “Беларускае лiтаратуразнаўства”, выпуск 10, с. 91–102.]
- Skirda E., *Moli dohnut – motyl'ki parât*, *P'esy, otobranne dliã programmy čitok Lûbimovki-2015*. [Скирда Е., *Моли дохнут – мотыльки парят*, *Пьесы, отобранные для программы чток Любимовки-2015*], [online], <https://lubimovka.ru/istoriya/30-2015/104-pesy-otobranne-dlya-programmy-chitok-lyubimovki-2015> [10.10.2019].
- Farino E., 2006, *Vvedenie v literaturovedenie*, Sankt-Peterburg. [Фарино Е., 2006, *Введение в литературоведение*, Санкт-Петербург.]
- Fišer-Lihte È., 2017, *Èstetika performativnosti*, Moskva. [Фишер-Лихте Э., 2017, *Эстетика перформативности*, Москва.]
- Četvergova A., *Fioletovye oblaka*, *P'esy, otobranne dliã programmy čitok Lûbimovki-2014* [Четвергова А., *Фиолетовые облака*, *Пьесы, отобранные для программы чток Любимовки-2014*], [online], <https://lubimovka.ru/istoriya/28-2014/54-pesy-otobranne-dlya-programmy-chitok-2014>, [20.10.2019].
- Kaźmierczak Z., 2000, *Friedrich Nietzsche jako odnowiciel umysłowości pierwotnej. Analiza w kontekście fenomenologii Gerardusa van der Leeuwa*, Kraków.
- Słobodzianek T., 1992, *Malambo. Argentynska historia* (tekst sztuki otrzymany od Teatru Dramatycznego w Warszawie).
- Słobodzianek T., 2013, *Młody Stalin* (tekst sztuki otrzymany od Teatru Dramatycznego w Warszawie).

DANCING IN THE ARTISTIC STRUCTURE OF PLAYS BY RUSSIAN,
BELARUSIAN AND POLISH PLAYWRIGHTS OF THE 1990S–2010S

ABSTRACT

Key words: performativity, chronotope, Russian, Belarusian, Polish drama

In this paper, dance is considered as an element of the artistic structure of dramatic works of Russian, Belarusian and Polish authors of the 1990s–2010s. It was revealed that this element represents the level of the chronotope: it becomes one of its expressive modes (creating an atmosphere due to emotional «charge»), manifests itself as a «non-everyday form of behavior» of a character (J. Faryno), as a «spatial motive» (O. Bagdasaryan) as a sense-forming centre of the artistic universe. A comparative analysis of the plays written by Russian, Belarusian and Polish playwrights of the indicated period showed that in Russian drama the transition occurred from the dance – a «spatial motive» to the dance – a semantic center representing author's model of the world and a Nietzschean man in the terms of a spontaneous, unstable world order. That was caused by the strengthening of the performative and receptive potential of modern drama. At the same time, in the Belarusian drama, due to more strong genetic ties with folklore, the dance for a long time has been manifesting itself as a game form of non-everyday behavior, however, since the mid-1990s it is often introduced as a «spatial motive» representing the extremely deformed consciousness of characters. If it comes to Polish drama, despite the actualization of the dance in the significant for its development works, in the latest plays it rarely functions as a semantic center, because of political and social themes predomination. The authors of this paper made an attempt to clarify the reasons for differences of the dance in the Russian, Belarusian, Polish drama of the 1990s–2010s, based on sociocultural factors, as well as on the logic of the development of the literary process.

Манана Микадзе

DOI 10.15290/sw.2020.20.05

Государственный университет им. А. Церетели в Кутаиси

Факультет образования

Департамент методики обучения

tel.: +995 577 458 297

e-mail: manana-mikadze@rambler.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8490-4813>

Литературные аллюзии и языковые параллели у Николоза Бараташвили и Адама Мицкевича (стихотворение *Мерани* и поэма *Фарис*)

Ключевые слова: Мицкевич, Бараташвили, *Фарис*, *Мерани*

1. Введение

«Из грузинских романтиков самым большим поэтом и самым большим философом является Николоз Бараташвили» – эти слова профессора Георгия Джигладзе лучше всего выражают гениальность Николоза Бараташвили, который в 26 лет завершил свою бурную и трагическую жизнь, не сумев осуществить свои мечты из-за полученной в гимназии физической травмы, не сумев воплотить в реальность свою великую любовь, хотя Екатерина Чавчавадзе-Дадияни (объект его неразделенной любви) спасла его поэзию от забвения: именно она передала великому грузинскому писателю Илье Чавчавадзе рукопись Бараташвили, благодаря чему фактически вернула грузинской литературе большого поэта, к этому времени, к сожалению, почти уже позабытого.

2. Сравнение с *Фарисом* Мицкевича

С *Фарисом* Адама Мицкевича Николоз Бараташвили, по нашему мнению, мог ознакомиться через русский перевод. Данное обстоятельство навело некоторых ученых (Иона Меунаргия, Кита Абашидзе) на

мысль, что грузинский *Мерани* якобы был создан под определенным воздействием поэмы польского поэта. Подобный взгляд на данный вопрос, по нашему мнению, лишен реального основания, в первую очередь хотя бы вследствие того, что эти два произведения по своей художественной форме обнаруживают весьма отдаленное, почти незначительное сходство, в то время как идейное родство бесспорно. Поэтический дух Мицкевича, несомненно, был близок Николозу Бараташвили.

А. Мицкевич посвятил свою поэму польскому ученому Вацлаву Ражевскому, которого постигла такая же судьба, как и героя поэмы. В. Ражевский проводил научные исследования в Аравии, где и погиб. Мицкевич рисует героический образ наездника, которого не страшит ничто; Бараташвили же описывает отчаяние своего всадника, находящегося в том состоянии, когда для него ничто на свете не имеет значения и который предпочитает жизни смерть, но смерть осмысленную, принесенную в жертву потомкам.

В *Фарисе* передано, как бедуин мчится по пустыне. Однако достаточно перечесть оба произведения, хотя бы даже поверхностно, сразу становится очевидным их весьма сильное отличие как в идейном отношении, так и в плане жанра и стиля. В *Мерани* в образе всадника выступает сам автор. Поэтому стихотворение выполнено не в форме описания и повествования, а в ритме, передающем реальное положение [Асатиани 1975, 206].

Фарис – один из блестящих памятников польской поэзии. Идею данного произведения Мицкевич позаимствовал из арабского предания.

Проблема, выдвинутая в *Мерани*, не может считаться проблемой в масштабе только лишь одной страны. В данном стихотворении идеи мирового значения развернуты в чрезвычайно национальной форме, с гениальным творческим мастерством – именно в этом и состоит сильная сторона оригинальности *Мерани*. С другой стороны, в контексте истории мировой литературы считаем тенденциозным утверждение (Г. Асатиани, Г. Джибладзе), что ни одно художественное средство, ни один эпитет в рассматриваемых произведениях не сходны. Мы придерживаемся мнения академика Георгия Джибладзе о том, что здесь «нет никакого влияния, никакого подражания, есть только лишь невольное совпадение отдельных поэтических образов». Мировая литература знает множество примеров подобных фактов, поскольку гении из разных эпох и разных географических ареалов часто мыслят одинаково. При прочтении русского перевода стихотворения французского поэта Сюлли Прюдома (Рене Франсуа Арман Прюдом) Вскачь (написано через 20 лет после *Мерани*) становится ясно, что по своей теме

и построению оно весьма близко к *Мерани*, хотя неизвестно, был ли Сюлли Прюдом знаком с бессмертным творением грузинского поэта.

Сравним отрывки из произведений нескольких поэтов.

Николоз Бараташвили:

მირბის, მიმაგრებს უგზო-უკვლოდ ჩემი მერანი,
უკან მომხსავის თვალბედითი შავი ყორანი...

(Мчит, меня несёт без путей-дорог мой Мерани,
Чёрный ворон вслед шлёт проклятья мне с поля брани).

[Перевод с грузинского Ирины Санадзе <https://www.stihi.ru/2009/01/29/4993>].

Сюлли Прюдом:

Мчись, мой конь, вздымая искры огненным дождем!
По горам и по долинам вихрем промелькнем.

Адам Мицкевич:

Шибче! Шибче! Он скользит,
До песку едва касаясь.
Дальше! Дальше! Поднимаясь
С вихрем пыли, он летит!..

3. История создания стихотворения

Стихотворение *Мерани* было создано в связи с конкретным историческим фактом. В 1842 году в Дагестане отряды горцев взяли в плен дядю Николоза Бараташвили со стороны матери – Илью Орбелиани, офицера Кавказских войск и школьного друга поэта. Мужество и стойкость И. Орбелиани стали примером для подражания. Позднее французка-гувернантка внуков князя и поэта Александра Чавчавадзе некая Дрансе, которая в 1854–1855 годах также находилась в плену у дагестанцев, рассказала в своих воспоминаниях об услышанной ею в горах истории о судьбе Ильи Орбелиани – о твердости его характера и необычайной смелости. Даже Шамиль, лидер национального движения в Дагестане, оказывается, был поражен мужеством дяди поэта.

Именно данный биографический факт из жизни молодого грузинского офицера и стал тем первоначальным толчком, который вызвал душевное волнение Николоза Бараташвили как человека сильных страстей и способствовал написанию стихотворения *Мерани*. Он пишет письмо старшему брату Ильи, известному генералу и поэту Григолу Орбелиани, т.е. своему другому дяде, о приключениях его младшего брата в Дагестане и о его судьбе, сопроводив при этом данное пись-

мо только что написанным стихотворением *Мерани* (тогда оно еще не имело названия), и добавляет: «Не знаю, понравится ли тебе это стихотворение. Здесь же [в Тифлисе – М.М.] при чтении его пролилось много слез, лжи и правды, потому что об этом говорит находящийся в плену Илья, а не я...» (Письмо датировано 2-ым мая 1842 года).

4. Штрихи к содержанию:

В *Мерани* налицо героическое противоборство рассказчика с судьбой. Вслед наезднику, сидящему на крылатом коне, несущемуся в бесконечном пространстве, зловеще каркает черный ворон, который возвещает трагический конец. Поэт тоже кричит своему скакуну – просит, чтобы тот вынес его за пределы судьбы. Настолько силен и стихийен бунт Н. Бараташвили против сил судьбы, что он готов поступиться отчизной, родными и даже возлюбленной, готов найти себе могилу среди лугов в чистом поле и под чужим небом, лишь бы не покоряться судьбе. Это есть героический клич-призыв к отказу от реального мира, «безумное стремление» к переходу в космическую сферу, к отказу от всех земных, материальных благ с целью наиболее полного освобождения. Это есть самозабвенное наслаждение самим бегом, стремительным движением вперед. Мрачно волнующиеся мысли поэта представляются нам то как одна цельная энергия, имеющая сходство с бушеванием волн, то развертываются в формах высшей поэтической медитации и в пространственных, замедленных, с точки зрения темпа, строфах, становясь похожими на временное успокоение и глухой ропот волн. *Мерани* – это настоящая симфония, в которой за переданным в энергичном темпе основным мотивом следуют рассуждения о судьбе, об уделе самого поэта и о человеческом долге среди собратьев.

Бараташвили прекрасно использовал общий фон поэмы Мицкевича. По содержанию *Фариса* никак не скажешь, почему и куда стремится арабский наездник. В стихотворении же Бараташвили намерение героя вполне очевидно: он бежит, он летит, чтобы покинуть отчизну, убежать от человека вообще, от равных себе, от друзей, быть с которыми ему надоело, скачет, чтобы отдать ветру свои мрачно волнующиеся мысли, а стон своего сердца и остатки любви – восторженному, безумному стремлению коня. На арабского скакуна Бараташвили посадил человека с опустошенной душой, у которого нет желания находиться среди людей. Этот конь мчится по бездорожью и везет с собой своего всадника, который противостоит судьбе.

5. Сравнение в мировой поэзии

Образ всадника, вступившего в борьбу с препятствиями, в своих различных мировоззренческих модификациях весьма часто встречается в памятниках как грузинской, так и иноязычной литературы. Об этом справедливо замечает грузинский поэт Симон Чиковани: «Начиная с эпической песни Л.Ариосто *Неистовый Роланд* до лирического стихотворения Сюлли Прюдома *Вскачь* всадник-храбрец во множестве вариантов мелькает в поэзии» [Асатиани 1975, 207].

Каждое крупное творение в мировой литературе имеет множество поэтических произведений. Также и с *Мерани* Николоза Бараташвили отдаленно перекликается поэма Адама Мицкевича *Фарис*, которая, в свою очередь, является отражением восточных поэтических текстов. Ему же родственено стихотворение Пушкина *Шумы, шуми, послушное ветрило*, являющееся вольным переводом одного отрывка из байроновского *Чайльд-Гарольда*. Однако все эти совпадения представляют собой совпадения душевного волнения эпохи, а не влияния.

По моему глубокому убеждению, с *Мерани* перекликается стихотворение Пушкина, переделанное на основе отрывка из *Чайльд Гарольда*:

Лети, корабль, неси меня к пределам дальним
По грозной прихоти обманчивых морей,
Но только не к брегам печальным
Туманной родины моей...

Параллель С. Чиковани, бесспорно, весьма примечательна. По мнению, Г. Асатиани, здесь же можно было бы вспомнить также и известные лермонтовские строки из «Паруса», которые особенно близки к данному отрывку из поэмы Байрона.

Михаил Лермонтов
ПАРУС
Что ищет он в стране далекой?
Что кинул он в краю родном?...
Увы! Он счастья не ищет
И не от счастья бежит!
.....
А он, мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой!

Следует отметить, что образ мчащегося без путей-дорог коня встречается также и в творчестве Байрона. Исследователи биографии автора *Чайльда-Гарольда* и его литературного наследия признают наи-

более блестящим образцом его поэзии то место из поэмы *Мазепа*, где описывается именно подобная картина.

Голый Мазепа, привязанный врагами навзничь к спине своего дикого коня, мчится без путей-дорог по необозримой степи. Его разъяренный скакун бурей рассекает пространство, упорно преодолевает тысячи препятствий и в конце концов, выбившись из сил от усталости, падает бездыханным на землю.

П. Ингороква обратил внимание на важное совпадение между *Витязем в тигровой шкуре* и *Мерани* [Ингороква 1969, 15]. Самоотверженный наездник Николоза Бараташвили говорит:

„საც დამიღამდეს, იქ გამითენდეს, იქ იყოს ჩემი მიწა სამშობლო,
მხოლოდ ვარსკვლავთა, თანამავალთა, ვამცნო გულისა მე საიდუმლო!“

«Будет там мой дом, где достигнет сон, где с зарёй ранним утром встану,
Лишь попутчицам-звёздам открою всё – им свою расскажу тайну!»

[Перевод с грузинского Ирины Санадзе [https://www.stihi.ru/2009/01/29/4993].

То же самое говорит и Руставели об Автандиле, который жертвует собой ради друга:

რა შუაღამდის ვარსკვლავთა ამოსვლა იამებოდის,
მას ამსგავსებდის, იღსენდის, უჭკერეტდის, ეუბნებოდის!

«Какая полночная восходящая звезда порадовал бы,
Он был похож на нее, посмотрел на нее, сказал ей!»

(Наш интеллектуальный перевод М.М.).

В результате подробного литературного анализа становится очевидным, что между Руставели и Бараташвили, несмотря на радикальное отличие их поэтической природы и художественного стиля, имеются отдельные линии совпадения. У Бараташвили чувствуется стихия поэзии Руставели.

Однако, разумеется, самоотверженный всадник стихотворения Бараташвили *Мерани* все-таки совершенно другой, чем руставелевский самоотверженный всадник Автандил, так же как другими являются Грузия XII века и Картли эпохи Николоза Бараташвили.

Мерани принадлежит к числу таких произведений, в которых содержание, идея, эмоциональное настроение наиболее полно и исчерпывающе выражены посредством всего формального арсенала поэзии.

Это стихотворение – одно из наиболее блестящих проявлений поэтического гения грузинского народа, имеющее вследствие этого силу непреходящего художественного творчества [Асатиани 1975, 215].

По словам Ильи Чавчавадзе, «Байроновский Каин для этого избрал Люцифера, Фауст Гете – Мефистофеля, а Бараташвили – своего Мерани, то есть стремительное движение вперед своей души».

Метафора-аллюзия скакуна и всадника восходит к глубине веков, проходя постепенно несколько ступеней градации. Истоки свои она находит в древнейших верованиях и представлениях, что впоследствии разрешилось в мифопоэтической мыслительной системе, получив параллельно также и астрологическое осмысление.

Скакун (мерани) и наездник, их значение и суть, согласно общекультурным, в частности, мифологическим, фольклорным, философским, богословским и литературным традициям, являются в своем единстве метафорой, энигмой, символом, аллегорией, аллюзией.

Мерани у Бараташвили – это образ-символ, художественный образ; таков же и Фарис у Мицкевича. Заглавие для обоих авторов – это заголовок-метафора, который основывается на ассоциативном, контрастном мышлении и в то же время охватывает глубокую эстетическую функцию и пространственно-временную поэтику.

6. К вопросу о языке

Автор *Мерани* часто обращается к тавтологическим и усиливающим поэтическим средствам, его язык по существу удивительно лаконичен и точен. Здесь найдены те единственные слова, те единственные краски и художественные штрихи, которые выражают внутреннюю суть идеи произведения.

Необычайным лаконизмом поэтического выражения притягивают нас уже первые две строчки рассматриваемого стихотворения, в которых нарисована символическая картина:

მირბობ, მიმაფრებს უგზო-უკვლოდ ჩემი მერანი,
უკან მომხზვის თვალბედითი შავი ყორანი...

(Мчит, меня несёт без путей-дорог мой Мерани,
Чёрный ворон вслед шлёт проклятья мне с поля брани).

[Перевод с грузинского Ирины Санадзе <https://www.stihi.ru/2009/01/29/4993>].

Каждый предмет обрисован с чрезвычайной рельефностью, соответственно меняется и звуковая фактура стихотворения, его музыкальное звучание [Асатиани 1975, 214].

Здесь глаголы, выражающие действие одного и того же грамматического залога, благодаря своей настойчивой, сознательно монотонной

интонации создают в нашем представлении впечатление вечного, постоянного движения вперед.

Архитектоника *Мерани*, его сложное метрическое построение и система сочетания друг с другом стрóf различного размера указывают на то, что данное произведение вызревало внутри поэта в течение долгого времени.

Самую большую смысловую нагрузку поэт вложил в глаголы и частицы, придав тем самым посредством этих двух частей речи сверхъестественную силу идее неподчинения судьбе и стремления к лучшему.

Язык *Фариса* Адама Мицкевича полон эпитетов. Текст поэмы, нагруженный прилагательными и глаголами, прекрасно описывает, как бедуин ищет страну звезд – страну мечты, где человек еще не бывал. Конь бедуина чёрен, как туча, предвещающая грозу, а на лбу у него светит звезда, как дневной свет:

Конь – огонь; мелькают ноги.
Лес и горы! Прочь с дороги!

Эта строфа с небольшими изменениями превращается в рефрен во всей касиде. Фарису на пути попадаются пальма, скалы, коршун, облако, скелеты, ураган. Он одерживает над ними победу, но, летевший в небо вслед за своей мыслью, присоединяется к вечному и сам исчезает в нем. В самоотверженной борьбе Фарис находит личное счастье.

Заголовок стихотворения *Мерани* – это аллюзия. Аллюзия в общих чертах охватывает субъективное мировидение и ориентируется на образованность читателя, поскольку для реципиента она является языковым средством с целью прочтения в художественном произведении образа мира, увиденного и воспринятого автором.

7. Для выводов

Гениальность автора *Мерани* проявляется именно в том, что в суровой, мрачной атмосфере своего времени он все-таки сумел разглядеть, что человек в будущем все равно одержит победу, что придёт время и справедливость восторжествует: будет праздник и на его улице. Н. Бараташвили смог объединить разум и веру, а в их самоотверженном, титаническом противоборстве со слепым роком увидел высший смысл и оправдание существования человека.

Мерани для всей грузинской поэзии является таким же венцом, как и *Витязь в тигровой шкуре* Шота Руставели. Если в поэме Руставели

свое наиболее полное отражение нашло классическое эпическое мышление, то *Мерани* – это блистательный образец лирического самовыражения, свойственного романтической поэзии.

Литература

- Asatiani G., 1975, *Nikoloz Baratashvili*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Асатиани Г., 1975, *Николоз Бараташвили*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Baratašvili N., 1980, *Stihotvoreniâ*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Бараташвили Н., 1980, *Стихотворения*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Gacereliâ A., 1968, *Nikoloz Baratashvili*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Гацерелия А., 1968, *Николоз Бараташвили*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Džibladze G., 1968, *Poètičeskij genij Baratashvili*, iz-o «Sabčota Sakartvelo», (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Джибладзе Г., 1968, *Поэтический гений Бараташвили*, из-о «Сабчота Сакартвело», (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Ingorokva P., 1969, *Nikoloz Baratashvili*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Ингороква П., 1969, *Николоз Бараташвили*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Meunargiâ I., 1968, *Žizn' i poèziâ N. Baratashvili*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Меунаргия И., 1968, *Жизнь и поэзия Н. Бараташвили*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Mickevič A., 1913, *Sobranie sočinenij*, t. 1, Tbilisi. [Мицкевич А., 1913, *Собрание сочинений*, т. 1, Тбилиси.]
- Natrošvili G., 1968, *Nikoloz Baratashvili*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Натрошвили Г., 1968, *Николоз Бараташвили*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- Čikovanis., 1963, *Izbrannye*, (на грузинском âзыке), Tbilisi. [Чиковани С., 1963, *Избранные*, (на грузинском языке), Тбилиси.]
- <https://www.stihi.ru/2009/01/29/4993>

LITERARY ALLUSIONS AND LINGUISTIC PARALLELS
BY NIKOLOZ BARATASHVILI AND ADAM MITSKEVICH
(POEM *MERANI* AND POEM *FARIS*)

ABSTRACT

Key words: Mitskevich, Baratashvili, *Faris*, *Merani*

“Of the Georgian romantics, the greatest poet and the greatest philosopher is Nikoloz Baratashvili” – these words of Professor Giorgi Dzhibladze best express the genius of Nikoloz Baratashvili, who at the age of 26 ended his turbulent and tragic life, having failed to fulfill his dreams because of the physical trauma, unable

to embody her great love in reality, although Ekaterina Chavchavadze-Dadiani (the object of his unrequited love) saved his poetry from oblivion: it was she who gave the great Georgian writer Ilya Chavchavadze Baratashvili's manuscript, thanks to which she actually returned the great poet's Georgian literature to this time, unfortunately, is almost forgotten.

In our opinion, Nikoloz Baratashvili could get acquainted with *Faris* by Adam Mitskevich through Russian translation. This circumstance led some scholars (Iona Meunargia, Kit Abashidze) to believe that the Georgian *Merani* was allegedly created under a certain influence of the poem of the Polish poet. Such a view of this issue, in our opinion, is devoid of a real foundation, primarily due to the fact that these two works in their artistic form show a very distant, almost insignificant similarity, while the ideological relationship is indisputable. The poetic spirit of Mitskevich was undoubtedly close to Nikoloz Baratashvili.

A. Mitskevich dedicated his poem to the Polish scientist Vaclav Razhevsky, who suffered the same fate as the hero of the poem. V. Razhevsky conducted scientific research in Arabia, where he died. Mickiewicz paints a heroic image of a rider who is not afraid of anything; Baratashvili, on the other hand, describes the despair of his rider, who is in a state when nothing in the world matters to him and who prefers death to life, but meaningful death, sacrificed to descendants.

The genius of the author of *Merani* is manifested precisely in the fact that in the harsh, gloomy atmosphere of his time, he still managed to discern that a person in the future will still win, that the time will come and justice will triumph: there will be a holiday on his street. N. Baratashvili was able to unite reason and faith, and in their selfless, titanic confrontation with blind fate, he saw the highest meaning and justification of human existence.

Merani for all Georgian poetry is the same crown as *The Knight in the Panther's Skin* by Shota Rustaveli. If classic epic thinking found its fullest reflection in Rustaveli's poem, *Merani* is a brilliant example of lyrical self-expression characteristic of romantic poetry.

Ewa Pańkowska

DOI 10.15290/sw.2020.20.06

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”

tel.: +48 573–126–073

e-mail: e.pankowska@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3820-8224>

**В «мрачном» и «таинственном» мире произведений
Михаила Елизарова
(безумие и «черная магия» в повести *Ногти*)**

Ключевые слова: Михаил Елизаров, аномальность, безумие, мистический, магический

Михаила Юрьевича Елизарова (род. 1973), несомненно, можно отнести к числу самых неординарных личностей среди современных русских (точнее, русско-украинских) писателей¹. Необходимо также отметить, что Елизаров одновременно и автор-исполнитель. В 2010 году

¹ Елизаров родился на западе Украины, в Ивано-Франковске, учился на юго-востоке Украины, с 2008 года переехал жить в Москву: «И хотя его так много связывает с Украиной, он считает себя русским писателем» [Дементьева 2014, online]. На вопрос, почему он уехал с Украины, Елизаров отвечает: «Там гнусно. Я вырос в советской Украине. Мое детство прошло в коммунальной квартире, но от него осталось очень светлое ощущение. Это было в Ивано-Франковске. (...) Потом мы переехали в Харьков, я поступил в университет, угодил в армию, все было ничего. И вдруг появляется плесень, которая начинает пожирать все мое прошлое. Эта чудовищная муть говорит на украинском языке. Я не против украинского, но он начал пожирать русский. С моей точки зрения, юг, юго-восток Украины и Харьков являются русскими землями. Пусть Западная Украина создаст свое государство и живет самостоятельно. Но сегодня в Харькове, на востоке Украины торжествует местечковый западно-украинский менталитет. Он очень тяжелый и агрессивный. Он нетолерантен, он не оставляет места моей русской культуре. Я принимал украинскую культуру, я ее любил, теперь я не могу ее любить. Закрыты русские кафедры в Харьковском университете. Ставятся памятники фашистским подонкам. (...) Как мне жить в этом городе?» [Шаповал 2008, online].

он создал собственный музыкальный проект, который назвал «бард-панк-шансоном»². Как констатирует сам прозаик-музыкант:

(...) Они чередуются – проза, музыка [Беседин 2012, online]. (...) В прозе порою невозможно высказать то, что легко получается в песнях. (...) большая форма (проза – Е.Р.) предполагает компромиссы, нюансы. А песни бескомпромиссны, и в них я бываю более смелым. Песня удобна – маленькое компактное произведение, концентрат идеи [Смирнов 2012, online].

Песни Елизарова «сильны как молот и остры как серп», и поэтому они могут шокировать слушателей, прежде всего обильным количеством нецензурной лексики (своей грубостью и черным юмором), но также затрагиваемой в них спорной тематикой, о чем свидетельствуют уже сами названия елизаровских композиций, как например песня *Сталинский костюм* со словами: «Откровенно не хватает людям Сталина» [Дроздова 2017, online]. Здесь уместно процитировать мнение Павла Басинского, писателя, литературоведа и литературного критика: «Елизаров подчеркнуто парадоксален и агрессивно провокативен» [Басинский 2012, online]. Можно сказать, что эти замечания Басинского в равной степени касаются и музыкальных, и литературных произведений Елизарова. Елизаровская «провокация», часто в виде своеобразного «насилия» над тем, что люди ценят и уважают (это, например, преданность, искренность в отношениях, любовь), для одних кажется чем-то заманчивым, для других, наоборот, чем-то отталкивающим³. В связи с этим жесткую, радикальную, мрачную прозу Елизарова воспринимают и оценивают очень по-разному: «(...) Некоторые критики называют его произведения “скандально-эпатажным тошнотворным трэшем (от англ. мусор, хлам – Е.Р.)”, другие – “интеллектуально-насыщенной беллетристикой”» [Мархинина 2013, online]; од-

² Как объясняет сам автор: «“Бард-панк-шансон” – условное название, скорее ирония над потребностью журналистов как-то обозвать, классифицировать всякое художественное направление, жанр. У меня воинские песни. Песни вообще должны быть воинскими» [Захарова 2016, online].

³ В текстах Елизарова много агрессии, жестокости, неконтролируемой ярости, много сцен насилия, наблюдается также своего рода пристрастие прозаика к подробному описанию «мертвого», то есть тяготение к некроэстетике [Безрукавая 2014, 100]. Все это может настораживать, поражать, пугать, даже ужасать, а в конечном итоге и отталкивать неподготовленного читателя. В повести *Госпиталь* (2001), например, изображена настоящая «оргия» жестокости, безумия, апокалиптичности, главным действующим лицом которой является Прищепин, «дед»-садист. Елизаров затрагивает в этом произведении тему «дедовщины», а также распада Советского Союза (см. подробнее Меркушов С.Ф., 2013, *Об абстракции и аллегориях в повести М. Елизарова «Госпиталь»*, «Вестник ТвГУ» вып. 1, с. 264–270).

ни считают тексты Елизарова «новым, ярким, сочным словом в литературе», другие же «ругают за натурализм, депрессивность и показ мерзостей жизни» [Сафрошина 2012, online]. Именно такая неоднозначность и противоречивость оценки сопутствовала роману *Библиотекарь* (2007), за который Елизаров удостоился литературной премии «Русский Букер» в 2008 году. Присуждение этой «лучшей», «самой престижной», «элитарной» (при этом консервативной) премии уроженцу Ивано-Франковска (что также подчеркивалось противниками Елизарова) вызвало бурную реакцию критики, и отзывы, соответственно, были диаметрально противоположными, они варьировались в диапазоне от бурных восторгов до обвинений в пошлости, в фашизме и чуть ли не проклятий [Дайс 2012, online]. Горячо обсуждали, конечно, сам роман, по мнению многих, весь пропитанный ностальгией по Советскому Союзу⁴ [Охотин 2008, online], но предметом дискуссий и интереса стал также довольно «экстравагантный», «брутальный» внешний вид Елизарова, так как вместо благонадежного автора в костюме при галстукe на церемонии награждения появился рослый мужчина с длинными волосами, в чёрной одежде в стиле милитари. Получение «Русского Букера» сам лауреат снабдил следующим комментарием: «Предположим, что “Букер” – это живой организм. Премия претерпевает трансформацию, приходит другая элита. Или меняются представления о писателе, получающем Букер. И одет он – не в костюм с бабочкой, а в штаны “милитари” и высокие шнурованные ботинки» [Смирнов 2008, online].

По словам Дмитрия Бавильского, писателя, литературоведа и критика: «У Михаила Елизарова странная репутация странного человека, которую (...) не способны поколебать никакие литературные пре-

⁴ Можно сказать, что герои романа ностальгируют по идеалу – по «Союзу Небесному». Как добавляет сам Елизаров: «Жаль замечательной идеи, лучше которой человечество ничего не придумало: всеобщее равенство, социальная защищенность, право каждого на образование и труд. Жаль попытки построить коммунистическое общество. Да, мне многие вещи не нравились в советской системе. Я не приветствую методы, которыми Сталин решал проблемы. Но если бы меня поставили перед выбором, быть за царскую Россию или за Россию красную, я был бы на стороне красных» [Караев 2011, online]. В *Библиотекаре* автор повествует о борьбе (жестокой и кровавой) неких группировок за право обладания забытыми книгами покойного писателя-соцреалиста Дмитрия Громова. Оказывается, что в этих текстах скрыт тайный смысл, доступный лишь немногим посвященным [Токарев 2008, online]. Книги Громова обладают необъяснимой силой – преображают сознание читателя, а свое действие они могут оказать лишь при соблюдении двух условий – только непрерывное и внимательное чтение «погружает человека в в особое психоделическое состояние – грусти, терпения, силы, ярости или светлой памяти о том, чего никогда не было» [Захарова 2016, online].

мии⁵» [Бавильский 2010, online]. Ссылаясь именно на такую точку зрения, можно рискнуть и констатировать, что в центре внимания автора *Библиотекаря* оказываются всякого рода странности, аномалии, социальные патологии, ущербные личности (в том числе люди с психическими расстройствами, но и «уроды» с врожденными физическими дефектами), иными словами, прозаика как будто прежде всего интересует аномальность в широком смысле, аномальность как отклонение от нормы, отклонение от общепринятого и закономерного⁶. Кажется, что Елизаров намеренно обнажает темные стороны человеческой натуры и сосредоточивается на внутреннем разладе во взаимоотношениях между людьми (между близкими людьми), на душевном разладе, который нередко прикрывается внешним, конечно, мнимым приличием. Можно предполагать, что таким образом писатель пытается подчеркнуть нынешний «дефицит духа», показывает при этом беспомощного и незащитного, на самом деле, человека, который не в состоянии бороться против главных грехов нашего времени, безнравственности⁷ и жестокости⁸ (физической, словесной, эмоциональной), и который поэтому неизбежно попадает в ловушку лицемерия, обмана, самообмана и очень опасной моральной вседозволенности⁹. Хорошим и ярким примером может здесь послужить ситуация изображена Елизаровым

⁵ Елизаров – финалист премии «Национальный бестселлер» (в 2011 году за роман *Мультики*), а также победитель премии «НОС» в 2014 году в номинации «Приз зрительских симпатий» с книгой *Мы вышли покурить на 17 лет...*

⁶ Аномальность – аномалия, аномальность, болезненность, дефективность, извращение, извращенность, неадекватность, неестественность, ненормальность, неполноценность, неправильность, несоответствие, отклонение, отклонение от нормы, патология, противоестественность, уродливость.

⁷ Сам Елизаров утверждает: «(...) Люди должны быть свободны, их не должно ограничивать ничто, кроме нравственного закона» [Караев 2011, online].

⁸ В одном из своих интервью прозаик подчеркивает, что современный мир «ужасно жесток (...)». Он куда более жесток, чем в XX веке». Писатель добавляет при этом: «По-моему, это новый, еще более страшный этап исторической жестокости: абсолютное равнодушие к людям» [Михаил Елизаров – *Портреты* 2010, online].

⁹ Но это действительно только одно из возможных предположений, а тем самым лишь один из возможных вариантов интерпретации елизаровских произведений, в которых присутствует оттенок мистической неуловимости. В связи с этим сложно однозначно и точно определить, с какой целью писатель сосредоточивает свое внимание именно на различных формах проявления аномальности. Итак, может быть, что он просто фиксирует все эти «уродливые» явления или же намеренно эпатирует читателя избытком всякого рода «патологий», и здесь появляется существенный вопрос, почему прозаик пытается шокировать читающую публику: это лишь художественный прием, который он охотно использует, или Елизаров все-таки старается клеймить «аномалии», а тогда можно констатировать, что в его текстах намечается и своеобразное дидактическое начало.

в рассказе *Допрос* (дебютный сборник *Ногти*, 2001). Итак, муж «допрашивает» свою жену. Можно догадаться, что он это делает регулярно и довольно часто, и каждый раз заставляет свою супругу сознаться в измене, упорно при этом добивается того, чтобы она подробно рассказала о самых извращенных деталях очередного физического сближения с другим мужчиной. Жена постепенно во всем признается:

В ночь свадьбы я фальсифицировала девственность краской. Мужу начала изменять с первых дней. Все случаи, когда я запаздывала открывать двери на звонок мужа, означают мою измену. Я сожительствовала с мужчинами дома и на работе. (...) Во всех моих преступлениях перед мужем я чистосердечно признаюсь и раскаиваюсь. В дальнейшем обещаю этого не делать (не изменять), в чем подписываюсь... [Елизаров 2011, 214, 215].

Финал этой истории оказывается одновременно и банальным, и неожиданным: есть раскаяние и есть прощение «– Чистосердечное признание сдала! – Чистосердечное признание принял!» [Елизаров 2011, 215]. Открытым остается только вопрос, почему женщина все это делает: «она действительно постоянно изменяет мужу?» или «она устала от «допросов» и ради собственного спокойствия говорит именно то, что ее муж хочет услышать?». А муж как будто «кормится» этими «откровенными признаниями», утверждаясь в своем убеждении, что он стоит на страже нравственности, что он благородный человек, так как всегда принимает «чистосердечное» признание жены и терпеливо ждет, когда супруга наконец-то «очистится», и они вернуться к полноценным взаимоотношениям. Возникает здесь очередной вопрос, кто из супругов на самом деле является настоящим лицемером. То, что происходит между мужем и женой, можно воспринимать как полную деградацию отношений между супругами или же интерпретировать как изысканную «любовную игру», которую близкие люди ведут для того, чтобы избежать пресыщения друг другом. Елизаров пытается показать, как аномальность постепенно становится нормой общения, поведения так называемых «нормальных» и «порядочных» людей. Писатель затрагивает «неудобные темы» (часто аморальные с общепринятой точки зрения): это, например, извращенные семейные отношения, патологическая зависимость мужа от жены, действия, направленные на подчинение и подавление другой личности, недопустимая близость между отцом и дочерью (телесная, половая, но и эмоциональная, душевная близость), социальная стигматизация и психически больных людей, и людей с физическими недостатками. Можно сделать вывод, что выбирая именно спорные темы, вызывающие сильные, тре-

возможные эмоции, а иногда даже действующие угнетающе, Елизаров хочет побудить читающую публику мыслить, в чем, кстати, он и сам убеждает:

Я категорический противник того, чтобы развлекать. Воспитывать – тоже не моя задача. Я не пытаюсь манипулировать сознанием читателя, чтобы подтолкнуть его к чему-то, чтобы он сделал что-то определенное или кого-то осудил. (...) Я просто даю некую картинку, а дальше человек сам решает, что с этим материалом делать. (...) Если я сумел каким-то образом завоевать ваше внимание, подтолкнуть к работе мысли... ну, я очень рад [Мархинина 2013, online].

В одном из своих интервью Елизаров заявил: «(...) я скорее анархист. Не люблю государство, которое ломает человека» [Караев 2011, online]. Можно констатировать, что подобного рода «анархизм-индивидуализм», желание быть свободным от всевозможных принуждений и ассоциаций, попыток причисления к каким-то группировкам и направлениям свойственны не только Елизарову-гражданину, у которого есть определенные политические и общественные взгляды¹⁰, но и Елизарову-писателю, который объясняет: «Думаю, что в литературе я сам по себе. По крайней мере, я не чувствую никакого близкого соседства» [Прилепин 2015, online]¹¹. Конечно, попытки определить точное «месторасположение» Елизарова в литературном пространстве и каким-то образом классифицировать его творчество предпринимались и предпринимаются исследователями литературы. Итак, например, с одной стороны, автора *Ногтей* называют «новым Гоголем»¹², с другой – лишь эпигоном Владимира Сорокина¹³, одни причисляют Елизарова к постмодернистам, другие – к «новым реалистам» «нулевым», а при характеристике его произведений употребляют термины: «альтернативный постмодернизм», «гротескующий символизм», «игровой реализм», «субъективный реализм», «радикальный реализм»,

¹⁰ Уместно здесь процитировать слова прозаика: «(...) Все равно любая государственная проекция направлена на порабощение человека. Ни одному мороку я не симпатизирую» [Павлов 2018, online].

¹¹ Елизаров подчеркивает: «Я сторонюсь коллективов, систем и иерархий» [Павлов 2018, online].

¹² «Проза Михаила Юрьевича Елизарова (...) продолжает мистико-абсурдистскую линию русской литературы, представленную творчеством Н. В. Гоголя (...) и др.» [Имхелова, Колмакова 2016, 168].

¹³ См., например: Юрьев Д.Ю., 2016, *Творческая личность М. Елизарова: аспекты критической рефлексии и самоидентификации*, «Научный журнал КубГАУ» № 120 (06), [online], <http://ej.kubagro.ru/2016/06/pdf/07.pdf>, [08.02.2020].

«грязный реализм», «патологический реализм», но также «мистический реализм», «магический реализм»¹⁴. В таком контексте правильным кажется утверждение, что Елизаров предлагает читателю довольно «взрывную» смесь постмодернистских¹⁵ («игровых») и реалистических (с натуралистическими зарисовками) приемов, «позволяющих емко и пластично визуализировать образы русской действительности»¹⁶, осмысливать ее насущные проблемы» [Юрьев 2016, online], но и искусно, гармонично вплетать в эту действительность «магическое начало»¹⁷, присутствие которого значительно расширяет границы обыденного пространства. Прозаик как будто подсказывает: «у всего есть мистическая подоплека и второе дно». В произведениях Елизарова фантастическое плавно сплетается с реальным, обыденное соединяется со сверхъестественным, что в итоге оставляет возможность двойного толкования, двойной мотивировки – некоторые происходящие события (эти «мистические» происшествя) могут получать как реальное (эмпирически или психологически правдоподобное), так и ирреальное объяснение¹⁸. Следует при этом напомнить и подчеркнуть, что одной из характерных для магического реализма (как художественного явления в искусстве XX в.) черт является именно сосуществование и взаимопрото-

¹⁴ См. подробнее Pańkowska E., 2018, *Михаил Елизаров: между постмодернизмом и «магическим реализмом»* (*Ногти, Библиотекарь, Мультяшки*), “Acta Neophilologica” т. XX, № 1, с. 205–207.

¹⁵ Здесь особого внимания заслуживает «интертекстуальная ткань» елизаровских произведений (учитывая факт, что интертекстуальность считается основной чертой постмодернистской литературы).

¹⁶ В текстах Елизарова конкретность (то есть социально-исторические «идентификаторы эпохи», указывающие на определенные реальные события, а также элементы автобиографизма) сочетается с условностью (иногда некой сказочной условностью), метафоричностью, параллельно используются формы абсурда, гротеска [Колмакова 2015, 223–224].

¹⁷ Автор *Библиотекаря* объясняет: «Все эти элементы, мистические или сказочные, использую как некие ферменты, облегчающие пищеварение. У меня есть идея, которую я собираюсь сообщить, и, если ее представить в чистом, голом виде, она может показаться неинтересной и быть отторгнутой. Если же идею упаковать в некую оболочку (сказочно-мистическое – достаточно сладковатая субстанция), она позволяет проглотить идею в виде экшена, но внутри останется зародыш идеи. Это зачастую просто вспомогательный инструмент» [Бурмистрова 2008, online].

¹⁸ Наглядным примером может здесь послужить роман *Мультяшки* (2010): однажды главный герой, Герман Рымбаев, «трудный подросток», в качестве наказания попадает в Детскую комнату милиции, но не в обычную, а в очень странную, «волшебную» комнату, и там он подвергается «специальным» воспитательным процедурам. Все то, что происходит с Рымбаевым, можно считать плодом его большого воображения (игрой подсознания) или, как замечает сам автор *Мультяшек*: «(...) Это переживания лирического героя, в жизнь которого вторглось необычное, необъяснимое» [Мархинина 2013, online].

никновение первичной и скрытой реальностей, переплетение фантастического и обыденного: «Стремясь в целом сохранить верность принципу жизнеспособия, писатели магического реализма вместе с тем активно вводят в повествование мотив чудесного» [Кислицын 2011, 275–276].

Подытоживая, можно констатировать, что проза Елизарова содержит в себе нечто загадочное и необъяснимое, темное и потустороннее (даже «инфернальное»), но одновременно она органично вписывается в реалии русской действительности, поэтому мы имеем дело с «магией» (временами – «черной магией»), умело вмонтированной в повседневный реализм. Роман Богословский, журналист, прозаик и публицист, стиль Елизарова называет «магическим реализмом, возросшим на советско-российской почве» [Богословский 2019, online].

В связи с вышеизложенным мы считаем уместным в настоящей статье сосредоточить внимание на повести *Ногти* (2001), опубликованной в составе одноименного сборника Елизарова, так как в этом произведении мы найдем, во-первых, синтез реального и сверхреального, а во-вторых, обнаружим интересную трактовку сложной, широкой и многоплановой темы: «анормальность», которая в этом случае охватывает: и безумие, и ущербность, неполноценность (в плане физическом и интеллектуальном), и странность как отклонение от «нормального», но одновременно и достойное порицания непринятие «нормальными» людьми этой странности. Повесть *Ногти* условно можно назвать «метафизической сказкой» (по мнению некоторых, «макабрической сказкой») или же «притчей в готическом стиле», главными героями которой являются горбун Александр Глостер и некрасивый молчун Сергей Бахатов, выпускники интерната для умственно отсталых детей, существа, отвергнутые и родителями, и обществом, лишенные заботы, любви и уважения, зато обреченные на постоянное унижение, одиночество, страдания, разного рода издевательства, существа, вызывающие у других лишь презрение, отвращение и страх: «Учителя, которые приходили из поселка, побаивались нас. Их отвращали наши лица, неправильные туловища, невнятные голоса, мимика, жесты – все вызывало брезгливый страх» [Елизаров 2011, 14]. Можно предполагать, что мальчиков поместили в интернат для слабоумных детей не столько за их умственную неразвитость¹⁹, сколько за их физическую

¹⁹ Конечно, нельзя исключить и тот факт, что герои все-таки страдали умственной отсталостью легкой (или умеренной) степени, но одновременно никто особо не пытался и не собирался развивать их интеллектуальный потенциал: «Но мы смогли научиться читать и писать, у меня иногда появлялись трудности с арифметикой, у Бахатова с гуманитарными дисциплинами, однако я подчеркиваю: мы были

дефектность²⁰ (просто за их «другость»), которая в итоге послужила поводом и решающим фактором для того, чтобы Глостера и Бахатова называть и считать «дураками»:

(...) Бахатов с младенчества умел произвести тягостное впечатление о состоянии своего интеллекта – виной тому мятой формы череп и бесконечные слюни. (...) Я появился на свет горбуном – плод эгоизма и безответственности, резюме пьяных рук, постфактум отравленного вестибулярного аппарата. Меня не отдали к сколиозникам, а оставили на потеху у слабоумных. (...) Бахатов, в сущности, тоже был нормальным, только не красивым, и оставалось догадываться, что глотала или пила мамаша Бахатова, чтоб избавиться от него [Елизаров 2011, 7, 8].

В художественном мире елизаровской повести наступает своего рода смещение, а даже снятие границ между странностью, ненормальностью и уникальностью, исключительностью, так как оба мальчика, с точки зрения большинства, просто уродливые и недалекие воспитанники школы для сумасшедших, на самом деле обладают незаурядными способностями: Глостер отличается огромной («фантастической») физической силой²¹ и феноменальной музыкальной одаренностью, а Бахатов, в свою очередь, способен предсказывать и даже в какой-то степени «корректировать» их общую, одну на двоих, судьбу» [Имихелова,

нормальными» [Елизаров 2011, 8]. Здесь необходимо учитывать, что повествование ведется от имени Глостера, поэтому все замечания, касающиеся поведения его самого, как и его друга, Бахатова, являются сугубо субъективными, что, впрочем, вполне естественно. Надо также помнить, что ущербные и ненормальные с точки зрения большинства люди (то есть люди, имеющие какие-либо проблемы с процессом нормального функционирования их психики) живут в своей собственной вселенной, которая кардинальным образом отличается от вселенной психически здоровых лиц [Tarnowska 2013, online].

²⁰ Можно констатировать, что в повести *Ногти* Елизаров изображает стереотипное восприятие окружающими людей с врожденными физическими аномалиями. Как правило, именно такое критическое, неблагоприятное восприятие обусловлено внутренним страхом здоровых (в широком смысле этого слова) членов общества перед ущербностью, инаковостью и отличием. Ведь с давних времен «уродам и чудовищам» (то есть людям с физическими недостатками тела) придавали демонический характер, например: «(...) издревле считалось, что от хромого и горбатого следует ждать несчастья» [Глоба, online].

²¹ «У разных народов существуют поверья, связанные с физическими уродствами. (...) В любом врожденном горбуне есть огромная стихийная сила – причем не только чисто физическая – сила, с которой он не знает, что ему делать. И она передается дальше по наследству, производя на свет смутьянов, бунтарей и подрывников, одержимых стихийными духами. Поэтому в древности горбунам запрещалось иметь детей. Одержимость демонами любого горбатого человека неоднократно подчеркнута во многих древних текстах» [Глоба, online].

Колмакова 2016, 175]. Таким образом, уже с раннего детства между героями образуется очень сильная, можно даже сказать, что неразрывная и при этом мистическая связь²², которая как будто соединяет мальчиков в единое целое – их необычные способности дополняют друг друга, и благодаря этому тесному взаимодействию уникальных и неповторимых черт до определенного времени Глостер и Бахатов в состоянии выжить и существовать во враждебном для них мире – мире «нормальных» и «полноценных»²³. Саша и Сережа могут рассчитывать лишь друг на друга, так как окружающие их люди под видом помощи пытаются просто использовать для своих целей этих наивных и совсем неприспособленных к самостоятельной жизни (к жизни вне стен интерната) молодых выпускников школы для слабоумных²⁴. Чтобы «остаться в живых», герои начинают даже «общаться» и «сотрудничать» с inferнальными силами: «Почему бы и нет. (...) Для отверженных нет правил и принципов» [Богословский 2019, online]. Но за этот «договор с нечистью» Глостеру и Бахатову придется заплатить самую высокую цену.

Можно констатировать, что изображена в повести *Ногти* история жизни двух ущемленных, но и необычных существ – это в сущности история существования между нормой и ее нарушением, между обычным и запредельным, между тем и иным миром, и оказывается, что: «Жизнь “этого” мира держится благодаря некоему ритуалу, позволяющему “заговорить” власть иного» [Дворцова 2011, online].

Итак, среди обыденности, но в кризисных и чрезвычайных ситуациях обладающий способностями шамана Бахатов с помощью собственных обгрызенных ногтей и клочков «Комсомольской правды» или какой-то другой газеты совершает некий «обряд спасения», специальный ритуал, ужасающий и одновременно комический, абсурдный и мистический. Во время проведения ритуала елизаровский колдун²⁵ всту-

²² Бахатов выступает в роли наставника и «ангела-хранителя» Глостера.

²³ Как замечает Саша: «Жизнь налаживалась» [Елизаров 2011, 47]. Герои стараются как-то встроиться в недружелюбный и опасный для них мир постсоветской реальности, со временем начинают даже использовать поставленный им диагноз «дурачка» в свою пользу: «(...) Нам совсем не хотелось полностью лишиться финансовой поддержки. Инвалидная пенсия, хоть и маленькая, могла кое-как прокормить, но, с другой стороны, перекрывала путь во многие сферы общества. После долгих раздумий мы нашли золотую середину. Бахатов решил остаться на инвалидности, для подстраховки. Я отважился идти в большую жизнь» [Елизаров 2011, 37].

²⁴ Например, без зазрения совести можно втянуть Сашу и Сережу в преступное дело (грабеж магазинов), потому что они не понимают, что значит: «нарушить закон».

²⁵ В художественном мире произведения можно заметить своего рода атрибуты вол-

пает на территорию смерти и входит в непосредственный контакт с темными силами, которым он приносит в жертву свою кровь, а в конечном итоге отдает и свою жизнь [Имихелова, Колмакова 2016, 175].

Десять прозрачных полумесяцев Бахатов сплевывал на газету и, в зависимости от того, как легли ногти, делал выводы о будущем. Под влиянием ногтей информация, напечатанная в газете, трансформировалась в предсказание, Бахатов получал программу поведения на следующий месяц для себя и меня. Чистота соблюдения ритуала гарантировала нашу безопасность [Елизаров 2011, 11].

Эти «кровавые жертвоприношения» защищают Бахатова и Глостера от смертельного укуса «дьявольской» собаки и от погружения в бездну черного колодца (в бездну «нижнего мира»): «(...) Бахатов буквально истекал кровью, изорвав тело до ребер. С его слов я понял, что он этим откупил меня от колодца и собаки» [Елизаров 2011, 12]. Елизаров вводит в текст произведения извечный мотив борьбы добра со злом, борьбы сил Света и Тьмы²⁶, тем самым в традиционно-реалистическое повествование прозаик вводит мистическую составляющую, которая значительно расширяет границы обычного восприятия окружающего нас мира. С одной стороны, писатель как будто пытается доказать, что лишь избранные, иные, маргинальные существа, именно такие, как Глостер и Бахатов, способны увидеть этот метафизический конфликт «светлого» и «темного», а с другой – «(...) авторская ирония придает мистическому событию («обряду спасения» – Е.Р.) характер амбивалентного, вследствие чего оно может быть мотивировано сумасшествием или временным помутнением рассудка героя» [Имихелова, Колмакова 2016, 175]. Таким образом и тема безумия, одна из сквозных тем в литературе, находит свое отражение в повести *Ногти*²⁷.

шебной сказки: есть, например, «спящая красавица» Настенька, обитательница интерната, находящаяся в коме, есть и злоумышленники, два молодых беспринципных санитара, которые Настеньку изнасиловали, есть и влюбленный в Настеньку отважный герой, ее «рыцарь-защитник» Глостер, который убивает преступников, есть и «всемогущий колдун» Бахатов, который помогает избавиться от мертвых тел.

²⁶ В повести реализуется и мотив дома-клетки – замкнутого пространства (интернат), непременным атрибутом которого является тайна (вышеуказанное столкновение добра и зла) [Дворцова 2011, online]. В *Ногтях* носителями этой тайны являются, конечно, Глостер и Бахатов.

²⁷ Как замечает литературовед Ольга Иоскевич, тема безумия: «(...) представлена во все литературные эпохи, особенно в те, которые проблематизируют отношения между литературой и действительностью (средневековье, барокко, романтизм, модернизм и постмодернизм)» [Иоскевич 2009, 8].

«Безумие» является предметом внимания, интенсивного обсуждения и исследования не только в медицинских трудах. Попытки объяснить феномен безумия (проникнуть в глубинный смысл этого феномена) и каким-то образом классифицировать душевнобольных предпринимаются также в пределах философского²⁸, культурологического, антропологического, социологического дискурсов, но и одновременно в художественной литературе. Интерес к теме безумия как иррациональному, трудно постижимому явлению, к теме психических расстройств, к «странным» людям, по тем или другим признакам отличающимся от большинства, к «ущербным» и «нездоровым» личностям, прослеживается в творчестве многих писателей разных эпох. Уместно при этом отметить, что довольно сложно однозначно и точно определить, что скрывается за понятиями: «безумие» и «безумец». Как известно, под категорию «безумия» попадают самые разнородные явления. И так, к ним относят и психические заболевания с соответствующей клинической симптоматикой²⁹, и так называемые «странности» в поведении, состоянии, мировосприятии, мышлении, во взаимоотношениях с другими людьми, то есть отклонения от широко понимаемой общественной нормы, принятой в конкретном окружении, в конкретное время [Медведева, Казаков 2011, 33]. Конечно, следует здесь еще обратить внимание и на тот факт, что медики (как специалисты) и обычные люди (как дилетанты в области медицины) по-разному воспринимают безумие. Как подчеркивает, например, психолог и психотерапевт Александр Сосланд:

Я резко против разговоров о «ненормальности», определяемой исключительно по внешним признакам. Любой, пусть крайне вызывающе ведущий себя человек, должен считаться нормальным до тех пор, пока профессиональная экспертиза не констатирует наличия у него душевной болезни». Сосланд добавляет при этом: «(...) человек, отличающийся какими-то яркими внешними признаками, с заурядной, обывательской точки зрения скорее будет рассматриваться как ненормальный, в то время как огромное большинство душевнобольных одеваются вполне скромно и ничем особым не выделяются среди всех остальных. (...) Профессиональная точка зрения совершенно не совпадает с обывательской [Фурман 2015, online].

²⁸ Необходимо уточнить, что имеются два основных подхода к анализу феномена безумия, понимаемого как психическое и душевное состояние, поведение, противоположное разумности. Это медицинский и философский подходы. С медицинской точки зрения безумие является болезнью (психическим заболеванием), согласно философскому подходу безумие – это духовная (моральная, религиозная) категория [Ивин 2004, online].

²⁹ Это уже психическая патология, устойчивые расстройства личности, врожденная психическая болезнь.

Несомненно, можно говорить об устойчивом, неугасающем интересе писателей к стихии безумия (к многоликости этого явления), которое всегда в равной мере пугало и притягивало, вызывая тем самым постоянное стремление познать его загадку или хотя бы приблизиться к раскрытию его тайны.

В елизаровской игре с безумием, в его представлении о безумцах в какой-то степени соединяются, переплетаются и взаимодополняют друг друга элементы, свойственные фольклорному образу наивного³⁰ Иванушки-дурачка³¹, составляющие романтической концепции «гениального безумца», а также прослеживаются некоторые следы двух, на первый взгляд, совершенно противоположных явлений, то есть юродства (здесь намечаются тенденции сакрализации безумия³²) и бесноватости (бесноватый как безумец, одержимый бесами). Но как замечает литературовед Наталья Нагорная:

Юродивый, как и демон, – существо “промежутка”, существующее на границе между мирами: рациональным, дневным, внешним и иррациональным, ночным, внутренним. (...) “Демон”, “бесноватый” и юродивый, несмотря на противоположные начала дьявольского и божественного, воплощенные в них, вносят одинаковый элемент страха в душу постороннего наблюдателя в силу своей “инакости”, отчужденности от привычного мира [Нагорная 1997, 74].

Своего рода противоядием от одиночества и от вышеуказанной «отчужденности от привычного мира» (но также от его агрессивной враждебности) становится для Глостера волшебный и восхитительный мир звуков. Однажды, совсем неожиданно для себя, Саша открывает невероятную красоту, скрывающуюся именно в звуках. Елизаровский

³⁰ Хотя за этой наивностью и простодушием может скрываться некое высшее, тайное, труднодостижимое, эзотерическое знание, умение проникнуть в метафизическую глубину жизни [Грицанов 2002, online]. Как полагал, в свою очередь, французский философ Мишель Фуко, в безумии существует проблеск «истины», который недоступен разуму [Половцев 2006, online].

³¹ В бытовых и волшебных сказках появляется дурак-мудрец, причем со временем намечаются резкие изменения в трактовке этого образа, и в результате «фольклорный дурак дает начало развитию образов плута, шута с их ложным непониманием, добродушного простака с его наивным непониманием, священного безумца с его героической жаждой переустройства мира по идеальному образцу и дурака-праведника, аккумулирующего в себе черты блаженного, юродивого» [Дикун 2010, 3, 4].

³² По мысли Дмитрия Лихачева, филолога и культуролога: «Юродивый – “мнимый безумец”, самопроизвольный дурачок, скрывающий под личиной глупости святость и мудрость» [цит. по: Иоскевич 2009, 12].

герой начинает проявлять способности к музыке (раньше он с настоящей страстью занимался отвинчиванием неотвинчиваемого, то есть шариков от железных кроватей), черпая вдохновение, как ему кажется, из собственного горба³³:

(...) В тот день я себя неважно чувствовал, навалилась очередная хандра, и перекололи меня всякой дрянью. И тут заиграла музыка. (...) Я слушал не ушами, а мыслью, холодившей пустоту горба. Моя искривленная плоть чувствовала с музыкой родство, стремилась стать ее горбохранилищем. (...) Мои всегда сухие глаза светло судорогой слез, я зарыдал, и только оттого, что в моем мясистом музыкальном центре играл самостоятельный, неслышный миру органчик [Елизаров 2011, 16–17].

Затем, благодаря своему «доброму ангелу», декану Валентину Валерьевичу, Глостер заканчивает консерваторию, становится талантливый пианистом. Со временем он приобретает удивительную, магическую власть над инструментом, и выясняется, что эту власть ему дает ритуал с ногтями, совершаемый Бахатовым. Значит, снова наступает вторжение сверхъестественного в обыденную жизнь.

Благодаря русскому меценату (точнее, криминальному псевдомеценату) Тоболевскому³⁴, в свою очередь, Саша начинает выступать, гастролировать.

«Случай Глостера и его уникального горба» можно рассматривать с чисто медицинской точки зрения и просто определить как тип шизофрении – раздвоение личности на себя и на гениального музыканта из горба. Но уместно здесь также упомянуть о своего рода «романтизации» безумия, когда речь идет о творческом безумии и особо одаренном безумце, то есть говорится о непосредственной связи помешательства и гениальности³⁵. Как известно, для романтиков, например,

³³ Но горб – это не только источник вдохновения, в нем сконцентрировалась и скорбь, и внутренняя злость, гнев, раздражение. Интересно, что в народной мудрости горб оценивался по-разному: одни считали, что это наказание, другим казалось, что это особая отметка Бога.

³⁴ Поддерживая материально всякого рода «монстров», Тоболевский просто пытается заработать большие деньги – ведь сочетание внешней уродливости и необыкновенной одаренности (можно сказать, что и внутренней, душевной красоты) представляет собой желанный и дорогой товар: «У меня не вызывало сомнений, что подсознательная мечта Тоболевского – создать русский паноптикум, труппу монстров и уродов, пляшущих или пиликающих. Искусство как самоцель его мало интересовало» [Елизаров 2011, 58].

³⁵ Предполагается при этом, что по сравнению с миром психически больного мир здорового человека намного беднее. Хотя мнения здесь разделяются: «Немалая часть великих людей убеждена в том, что есть внутренняя связь между гениальным твор-

безумие нередко было признаком именно исключительности и гениальности человека³⁶. В связи с этим оно воспринималось как положительное состояние, идентифицировалось с реализацией скрытых потенциалов человека, с творческим экстазом, а также с возможностью обретения полной свободы духа [Таврина 2013, 94, 95]. В эпоху романтизма культивировался идеал неординарной, талантливой, «внебытовой» личности, устремленной к духовным поискам и поэтому способной полностью оторваться от повседневной действительности, и тем самым приобщиться к высшим сферам бытия, недоступного обывательскому (обычному, рациональному) восприятию [Иоскевич 2009, 27]. В таком контексте безумие Саши можно считать метафорой выхода человека за рамки его естественных, человеческих возможностей, а это обозначает, что погружаясь в чудесное музыкальное пространство, елизаровский герой хотя бы на мгновение «прикасается» к высшей реальности, к миру подлинной гармонии и настоящей красоты³⁷.

Загадочная смерть Бахатова³⁸ – это не только разрыв мистической связи между выпускниками интерната для слабоумных детей, это и конец карьеры Саши, так как именно в эту минуту гениальный «внутренний музыкант» совсем внезапно и, как оказывается, навсегда «прекращает свою деятельность», прекрасные и неповторимые звуки, доходящие из горба, просто замолкают. Таким образом Елизаров показывает, что слава и удача, которые начали сопутствовать Глостеру в жизни, были лишь кратковременным и обманчивым сном, иллюзией – когда-то поставленный диагноз «дурачка» отменить нельзя. Писатель отчетливо намекает, что теперь уже совсем беззащитный горбун, так как лишенный и «сверхъестественной» поддержки своего «ангела-хра-

чеством и психопатологическими расстройствами. Многие даже полагают, что патология способствует развитию таланта и даже стимулирует его. Оппоненты придерживаются такой точки зрения, что ничто гениальное не может вырасти на почве болезни, что гений – это высшее проявление здоровья, а не болезни» [Ткачук 2007, online].

³⁶ «Этим объясняется обращение к “*мифу о гениальном безумце*”, который с потерей рассудка утрачивает связь с миром обывателей и творит по законам ирреально-го бытия, недоступного филистерскому восприятию» [Таврина 2013, 94]. Творческое дарование (изобретательское, поэтическое, музыкальное) «гениального безумца» достигает своего апогея именно в период его сумасшествия.

³⁷ См. также Раїkowska E., 2018, *Михаил Елизаров: между постмодернизмом и «магическим реализмом»* (Ногти, Библиотекарь, Мультики)..., с. 202.

³⁸ На его шее Глостер увидел следы от собачьего укуса, а официальной причиной смерти был «приступ гипертоксической шизофрении». Значит, в очередной раз намечается здесь елизаровский интерес к двойным мотивировкам: ведь следы от укуса «дьявольской» собаки могут быть просто плодом больного воображения Глостера.

нителя», и музыкальной одаренности, опять становится существом, никому не нужным, поэтому на своем жизненном пути он встречать будет только жестокость и непонимание со стороны окружающих. Подытоживая, можно сделать вывод, что Елизаров написал очень грустную «притчу» о торжестве бездушия и бездуховности, о торжестве цинизма и всеохватывающего человеческого равнодушия.

В анализируемом тексте найдем, конечно, литературные и исторические аллюзии. Например, Глостер сравнивает себя с итальянским скрипачом-виртуозом и композитором, Никколо Паганини (1782–1840)³⁹, а также с вызывающим страх горбатым звонарем Квазимодо, героем романа Виктора Гюго *Собор Парижской Богоматери* (1831). В повести Елизарова просматриваются несомненные интертекстуальные связи с романом Саши Соколова *Школа для дураков* (1976), но в заключение мы предлагаем сопоставить *Ногти* с ранней повестью Виктора Пелевина *Затворник и Шестипалый* (1990). Герои пелевинского произведения – это два цыпленка, два куриных уродца: Затворник с философским складом ума (своего рода наставник) и Шестипалый с отклонениями в физическом развитии. Цыплята учатся летать, чтобы вырваться из убогого существования инкубатора и обрести истинный смысл жизни – обрести свободу. Затворнику и Шестипалому действительно удается улететь и покинуть единственный известный им до сих пор мир Бройлерного комбината, мир полной несвободы. Может быть, что они приобретают лишь призрачную свободу, но все-таки пелевинские «странные» цыплята вдали видят какой-то отблеск света⁴⁰. Елизаровским «уродцам» тоже удается вырваться из замкнутого пространства интерната, но это ничего не меняет, так как их постоянно и везде окружает только мрак, злоеющая темнота, а вдали они видят лишь «силуэт» неумолимо надвигающейся смерти, к которой они при-

³⁹ В связи с елизаровским горбуном-гением интересными являются следующие факты: «Известность ему (Паганини – Е.Р.) принесли его необычный вид и поведение во время концертов. (...) Он держал себя подчеркнуто загадочно и вначале не пресекал распространение о себе самых фантастических слухов. (...) Известно, что Паганини страдал синдромом Марфана, редким генетическим заболеванием, характерными особенностями которого являются сколиоз, патологически длинные конечности, подвижность суставов, проблемы со зрением и патология аорты. Некоторые ученые предполагают связь этого синдрома с гениальностью, поскольку он встречается у многих гениев. Скорей всего, именно заболевание и придавало Паганини своеобразную внешность («горбун с кошачьим глазом»), а также порождало слухи о его связях с нечистой силой» [Денисова 2014, online].

⁴⁰ См. подробнее Паньковска Э., 2006, *Мотив поисков свободы в творчестве Виктора Пелевина*, «Studia Wschodniosłowiańskie» т. 6, с. 87–89.

выкли с детства⁴¹. С самого начала герои были обречены на скорую гибель, и они жили как будто только в ожидании этого неизбежного конца, поэтому заканчивая рассказ о себе и о своем верном и единственном друге Бахатове, Глостер с невозмутимым спокойствием констатирует: «Я шел к машине без надежды и без страха. Смерть откладывалась лишь до того момента, пока трупный яд Бахатова (...) полностью не перельется в мое тело и не остановит сердце» [Елизаров 2011, 79].

Как справедливо замечает Роман Богословский: «Повесть «Ногти» Михаила Елизарова увидела свет в 2001 году. И этот выстрел из ружья новейшей русской литературы был столь оглушитель, что его эхо до сих пор носится по стране» [Богословский 2019, online]. Это произведение, несомненно, производит на читателя тягостное впечатление, но и заставляя всерьез задуматься о судьбе ущербных существ, беспомощных и незащищенных, часто отверженных и семей, и обществом. Повесть *Ногти*, как и другие тексты Елизарова, оставляет читателя со множеством вопросов и возможностей интерпретации. Присутствующий в повести «черный мистицизм» придает ей оттенок завораживающей, но и ужасающей таинственности.

Литература

- Basinskij P.V., 2012, *Mihail Elizarov. «My vyšli pokurit' na 17 let...». Sbornik rasskazov.* – M.: Astrel', 2012, «Rossijskaâ gazeta» nr 248 (5921). [Басинский П.В., 2012, *Михаил Елизаров. «Мы вышли покурить на 17 лет...». Сборник рассказов.* – М.: Астрель, 2012, «Российская газета» № 248 (5921)], [online], <https://rg.ru/2012/10/26/rasskazi.html>, [08.02.2020].
- Bavil'skij D.V., 2010, *Mihail Elizarov: «Čto-to vrode trudovoj terapii...». Laureat Bukera komentiruet vyhod svoego novogo romana «Mul'tiki». Interv'û, «Častnyj korrespondent», ot 24 iûlâ.* [Бавильский Д.В., 2010, *Михаил Елизаров: «Что-то вроде трудовой терапии...». Лауреат Букера комментирует выход своего нового романа «Мультики». Интервью, «Частный корреспондент», от 24 июля*], [online], http://www.chaskor.ru/article/mihail_elizarov_čto-to_vrode_trudovoj_terapii_18727, [08.02.2020].
- Besedin P., 2012, *Mihail Elizarov: «Rossiâ slovoцентричнаâ strana». Interv'û.* [Беседин П., 2012, *Михаил Елизаров: «Россия словоцентричная страна». Интервью*], [online], <http://blog.thankyou.ru/mihail-elizarov-rossiya-slovo-tsentrchnaya-strana/>, [08.02.2020].

⁴¹ В интернате смерть была обыденностью: «Они (жители интерната – Е.Р.) умирали тихо и незаметно: кто во сне, кто в момент кормления (...). Всегда умирали по двое, с небольшим интервалом. Каждому находился братик или сестричка в смерти. Если родные не приезжали за трупами, их хоронили на собственном кладбище, находившемся на территории интерната» [Елизаров 2011, 13].

- Bezrukavaâ M.V., 2014, *Struktura povestvovaniâ i sùžetnyj mir v romanah M. Elizarova*, "Vektor nauki TGU" nr 3 (29), s. 99–103. [Безрукавая М.В., 2014, *Структура повествования и сюжетный мир в романах М. Елизарова*, «Вектор науки ТГУ» № 3 (29), с. 99–103.]
- Bogoslovskij R., 2019, *Iz sovetskoj preispodnej: povest' o russkom koldovstve*. [Богословский Р., 2019, *Из советской преисподней: повесть о русском колдовстве*], [online], <https://regnum.ru/news/cultura/2651536.html>, [08.02.2020].
- Burmistrova Ť., 2008, *Mihail Elizarov: «Russkij pisatel' – inostranec v Rossii...»*. *Interv'û*, "Častnyj korrespondent", ot 3 dekabrà. [Бурмистрова Ю., 2008, *Михаил Елизаров: «Русский писатель – иностранец в России...»*. *Интервью*, «Частный корреспондент», от 3 декабря], [online], http://www.chaskor.ru/article/mihail_elizarov_russkij_pisatel_-_inostranets_v_rossii_1564, [08.02.2020].
- Dajs E., 2012, *Bibliotekar' iz Nag-Hammadi*. [Дайс Е., 2012, *Библиотекарь из Наг-Хаммади*], [online], <http://russ.ru/pole/Bibliotekar-iz-Nag-Hammadi>, [08.02.2020].
- Dement'eva E., 2014, *Pisatel' Mihail Elizarov: «Evropa stavit na Ukraine opasnyj èksperiment»*. *Interv'û*. [Дементьева Е., 2014, *Писатель Михаил Елизаров: «Европа ставит на Украине опасный эксперимент»*. *Интервью*], [online], <https://spb.mk.ru/articles/2014/08/28/pisatel-mikhail-elizarov-evropa-stavit-na-ukraine-opasnyu-eksperiment.html>, [08.02.2020].
- Denisova T., 2014, *Nikkolo Paganini: Skripač D'âvola*. [Денисова Т., 2014, *Никколо Паганини: Скрипач Дьявола*], [online], <http://parnasse.ru/prose/essay/publicism/nikolo-paganini-skipach-djavola.html>, [08.02.2020].
- Dikun E.S., 2010, «*Strannye» geroi v russkoj literature*, "Naukovi zapiski Har'kivs'kogo nacional'nogo pedagogičnogo universitetu im. G.S. Skovorodi" vip. 1.2, s. 3–17. [Дикун Е.С., 2010, «*Странные» герои в русской литературе*, «Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди», вип. 1.2, с. 3–17.]
- Drozdova N., 2017, «*Otkrovenno ne hvataet lûdâm Stalina»: v Peterburge vystupil Mihail Elizarov*. [Дроздова Н., 2017, «*Откровенно не хватает людям Сталина»: в Петербурге выступил Михаил Елизаров*], [online], <https://nevnov.ru/496287-otkrovenno-ne-hvataet-lyudyam-stalina-v-peterburge-vystupil-mihail-elizarov>, [08.02.2020].
- Dvorcova N., 2011, *Metafizika knigi i čteniâ v literaturnom soznanii 2000-h gg.*, [v:] *XXI vek. Itogi literaturnogo desâtiletiâ: Âzyk – Kul'tura – Obščestvo*. Materialy meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii, 21 aprelâ – dekabr' 2010 goda, pod red. A.Ť. Bol'sakovoju i A.A. Durdina, Ul'ânovsk. [Дворцова Н., 2011, *Метафизика книги и чтения в литературном сознании 2000-х гг.*, [в:] *XXI век. Итоги литературного десятилетия: Язык – Культура – Общество*. Материалы международной научно-практической конференции, 21 апреля – декабрь 2010 года, под ред. А.Ю. Большаковой и А.А. Дырдина, Ульяновск], [online], <http://www.rospisatel.ru/konferencija/dvorzova.htm>, [08.02.2020].

- Elizarov M.Û., 2011, *Nogti*, Moskva. [Елизаров М.Ю., 2011, *Ногти*, Москва.]
- Filosofîâ: ênciklopedičeskij slovar'*, 2004, pod red. Ivina A.A., Moskva. [*Философия: энциклопедический словарь*, 2004, под ред. Ивина А.А., Москва.]
- Furman I., 2015, «*My nikogo ne nazываем nenormal'nym. Takogo diagnoza net*»: Aleksandr Sosland o psihičeskom zdorov'e. Interv'û. [Фурман И., 2015, «*Мы никого не называем ненормальным. Такого диагноза нет*»: Александр Сосланд о психическом здоровье. *Интервью*], [online], <https://theoryandpractice.ru/posts/11759-sosland>, [08.02.2020].
- Globa P.P., *D'âvol'skie mety i božestvennye znaki*. [Глоба П.П., *Дьявольские меты и божественные знаки*], [online], <http://www.kiberstar.ru/stars/znaki-body.htm>, [08.02.2020].
- Imihelova S.S., Kolmakova O.A., 2016, *Sovremennââ russkaâ proza*, Ulan-Udè. [Имихелова С.С., Колмакова О.А., 2016, *Современная русская проза*, Улан-Удэ.]
- Ioskevič O.A., 2009, *Na puti k «bezumnoj» narrativu (bezumie v russkoj proze pervoj poloviny XIX v.)*, Grodno. [Иоскевич О.А., 2009, *На пути к «безумному» нарративу (безумие в русской прозе первой половины XIX в.)*, Гродно.]
- Istoriâ filosofii. Ênciklopediâ*, 2002, sost. i glav. nauč. red. Gricanov A.A., Minsk. [*История философии. Энциклопедия*, 2002, сост. и глав. науч. ред. Грицанов А.А., Минск], [online], https://www.logic-books.info/sites/default/files/gricanov_red._istoriya_filosofii._enciklopediya.pdf, [08.02.2020].
- Karaev N., 2011, *Mihail Elizarov: «â byl by za krasnyh!»*. Interv'û. [Караев Н., 2011, *Михаил Елизаров: «я был бы за красных!»*. *Интервью*], [online], <https://rus.postimees.ee/409646/mihail-elizarov-ya-byl-by-za-krasnyh>, [08.02.2020].
- Kislicyn K.N., 2011, *Magičeskij realizm*, “Znanie. Ponimanie. Umenie” nr 1, s. 274–277. [Кислицын К.Н., 2011, *Магический реализм*, «Знание. Понимание. Умение» № 1, с. 274–277.]
- Kolmakova O.A., 2015, *Poëtika metamorfozy v proze M. Elizarova*, “Vestnik TOGU” nr 1 (36), s. 223–232. [Колмакова О.А., 2015, *Поэтика метаморфозы в прозе М. Елизарова*, «Вестник ТОГУ» № 1 (36), с. 223–232.]
- Marhinina M., 2013, *Mihail Elizarov: «Â ne pytaûs' manipulirovat' soznaniem čitatelâ»*. Interv'û, “Vestnik Surgut'skogo rajona” nr 40, ot 4 oktâbrâ. [Мархинина М., 2013, *Михаил Елизаров: «Я не пытаюсь манипулировать сознанием читателя»*. *Интервью*, «Вестник Сургутского района» № 40, от 4 октября], [online], <http://vestniksr.ru/news/6161-mihail-elizarov-ja-ne-pytajus-manipulirovat-soznaniem-chitatelja.html>, [08.02.2020].
- Medvedeva D.A., Kazakov A.A., 2011, *Problema bezumiâ v romanah F.M. Dostoevskogo 1865–1880-h gg.*, “Vestnik Tom'skogo gosudarstvennogo universiteta” nr 351, s. 33–38. [Медведева Д.А., Казаков А.А., 2011, *Проблема безумия в романах Ф.М. Достоевского 1865–1880-х гг.*, «Вестник Томского государственного университета» № 351, с. 33–38.]

- Mihail Elizarov – Portrety*, 2010. [*Михаил Елизаров – Портреты*, 2010], [online], <http://www.sobaka.ru/city/portrety/4568>, [08.02.2020].
- Nagornaâ N.A., 1997, *Fenomen ūrodstva i ūrodivyj geroj A.M. Remizova*, “Kul’tura i tekst” nr 1, s. 73–75. [Нагорная Н.А., 1997, *Феномен юродства и юродивый герой А.М. Ремизова*, «Культура и текст» № 1, с. 73–75.]
- Ohotin G., 2008, *Buker iz bunkera*. [Охотин Г., 2008, *Букер из бункера*], [online], <http://os.colta.ru/literature/events/details/6471/>, [08.02.2020].
- Pavlov S., 2018, *Elizarov: «literatura v XXI veke – èto sfera uslug»*. *Interv’û*. [Павлов С., 2018, *Елизаров: «литература в XXI веке – это сфера услуг»*. *Интервью*], [online], <https://podled.media/elizarov/>, [08.02.2020].
- Polovcev D.O., 2006, *Inakovost’ kak filosofsko-literaturnaâ kategoriâ*. [Половцев Д.О., 2006, *Инаковость как философско-литературная категория*], [online], <https://core.ac.uk/reader/38536933>, [08.02.2020].
- Prilepin Z., 2015, *Âvlenie liberalizma v russkoj politike – bezuslovno vrednoe i opasnoe*. *Interv’û s Mihailom Elizarovym*, “Literaturnaâ Rossiâ” nr 2008/13. [Прилепин З., 2015, *«Явление либерализма в русской политике – безусловно вредное и опасное»*. *Интервью с Михаилом Елизаровым*, “Литературная Россия” № 2008/13], [online], <https://litrossia.ru/item/2621-yaavlenie-liberazizma-v-russkoj-politike-bezuslovno-vrednoe-i-opasnoe-s-mik-hailom-elizarovym-beseduet-zakhar-prilepin/>, [08.02.2020].
- Safrošina O., 2012, *Mihail Elizarov: roman s pesnej*. [Сафрошина О., 2012, *Михаил Елизаров: роман с песней*], [online], <https://www.erarta.com/ru/museum/news/report/detail/news-00172/>, [08.02.2020].
- Smirnov A., 2008, *Mihail Elizarov: «Bardak ostanovlen»*. *Interv’û*, “Zavtra” nr 50 (785), ot 9 dekabrà. [Смирнов А., 2008, *Михаил Елизаров: «Бардак остановлен»*. *Интервью*, “Завтра” № 50 (785), от 9 декабря], [online], <https://public.wikireading.ru/177188>, [08.02.2020].
- Smirnov A., 2012, *Šanson’e iz htoni*. *Interv’û*, “Zavtra” nr 9 (953), ot 29 fevralâ. [Смирнов А., 2012, *Шансонье из htonи*. *Интервью*, “Завтра” № 9 (953), от 29 февраля], [online], <http://zavtra.ru/blogs/shansone-iz-htoni>, [08.02.2020].
- Šapoval S., 2008, *Mihail Elizarov: «Â čajû spravedlivosti, no ne znaû, èto èto takoe»*. *Interv’û s Mihailom Elizarovym*, “Kul’tura” nr 48 (7661). [Шаповал С., 2008, *Михаил Елизаров: «Я чаю справедливости, но не знаю, что это такое»*. *Интервью с Михаилом Елизаровым*, “Культура” № 48 (7661)], [online], http://www.litkarta.ru/dossier/elizarov-kultura/dossier_21995/, [08.02.2020].
- Tarnowska I., 2013, *Ušerbnye i nenormal’nye ličnosti*. [Tarnowska I., 2013, *Ущербные и ненормальные личности*], [online], <https://irena-tarno.livejournal.com/64571.html>, [08.02.2020].
- Tavrina A.M., 2013, *Obraz geroâ-bezumca v russkoj romantičeskoj povesti 30–40-h godov XIX veka*, “Vestnik Čerepoveckogo gosudarstvennogo universiteta” t. 1, nr 1, s. 92–96. [Таврина А.М., 2013, *Образ героя-безумца в русской романтической повести 30–40-х годов XIX века*, “Вестник Череповецкого государственного университета” т. 1, № 1, с. 92–96.]

- Ткачук Т., 2007, *Kak vosprinimaetsâ obydennym soznaniem bezumie*. [Ткачук Т., 2007, *Как воспринимается обыденным сознанием безумие*], [online], <https://www.svoboda.org/a/416348.html>, [08.02.2020].
- Tokarev A., 2008, *Hranitel' rodiny. O tvorčestve Mihaila Elizarova*. [Токарев А., 2008, *Хранитель родины. О творчестве Михаила Елизарова*], [online], <https://www.litres.ru/aleksandr-tokarev-16161973/iskusstvo-pravdy/chitat-onlayn/page-3/>, [08.02.2020].
- Ūr'ev D.Ū., 2016, *Proza Mihaila Elizarova (poëtika i npravstvennaâ problematika)*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskikh nauk, Krasnodar. [Юрьев Д.Ю., 2016, *Проза Михаила Елизарова (поэтика и нравственная проблематика)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Краснодар], [online], <https://dlib.rsl.ru/01006651511>, [08.02.2020].
- Zaharova E., 2016, *Mihail Elizarov v Tambove: «U menâ voïnskie pesni. Pesni voobše dolžny byt' voïnskimi»*. Interv'û. [Захарова Е., 2016, *Михаил Елизаров в Тамбове: «У меня воинские песни. Песни вообще должны быть воинскими»*. Интервью], [online], https://tmb.news/exclusive/intervyu/mikhail_elizarov_v_tambove_u_menya_voïnskie_pesni_pesni_voobshche_dolzhny_byt_voïnskimi_-/, [08.02.2020].

IN “THE DARK” AND “MYSTERIOUS” WORLD OF MIKHAIL ELIZAROV’S
LITERARY WORKS
(MADNESS AND “BLACK MAGIC” IN THE STORY *FINGERNAILS*)

ABSTRACT

Key words: Mikhail Elizarov, abnormality, madness, mystical, magical

Mikhail Elizarov (born 1973 in Ukraine) undoubtedly belongs to the most “bizarre” and controversial contemporary Russian writers (more precisely, he is a Russian and Ukrainian writer). Elizarov is also known as a musician and a songwriter. He is the winner of literary award The Russian Booker Prize (in 2008) for his novel *The Librarian* (this novel was called one of the most controversial prize-winning novels). Elizarov’s literary works “balance” on the verge of post-modernist and realistic practice; the writer is known for scandalous but intellectual high-energy prose (sometimes he is compared to Nikolai Gogol, sometimes – to Vladimir Sorokin). The purpose of this article is to show and discuss distinguishing features of Elizarov’s prose, to identify central motifs and themes in his selected literary works. The story *Fingernails* is analyzed in this paper. Special attention is paid to Elizarov’s conception of madness and abnormality, and also to his point of view on relationship between “normal” and “abnormal” (strange, different from what is usual or expected).

Svetlana Pavlenko

DOI 10.15290/sw.2020.20.07

Uniwersytet Gdański

Wydział Filologiczny

Instytut Rusycystyki i Studiów Wschodnich

tel.: +48 58 5233038

e-mail: svetlana.pavlenko@ug.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7443-2856>

Отель как место отдыха и развлечений (на материале современной русской прозы)

Ключевые слова: пространство, место и не-место, топофиллическая проза, “гостиничный” текст русской литературы

История возникновения гостиниц, как и многих других изобретений человечества, берет свое начало в античные времена. Таверны Древней Греции и Древнего Рима стали прообразами современных отелей. Стоит подчеркнуть, что греческие катагогии (гостиницы) предоставляли путешественникам не только ночлег, но также организовывали их досуг. Кульбайрам Джампеисова обращает внимание, что “для развлечения гостей (...) приглашали музыкантов, танцоров и акробатов, устраивали всевозможные состязания, а также бои животных и птиц (...)” [Джампеисова 2013, 22].

Появление на Руси постоянных дворов относится к XII–XIII векам. Однако широкое распространение гостиницы получают в Петровскую эпоху, что было связано в первую очередь с созданием новых почтовых трактов. В данном контексте важной датой считается 1715 год – время возникновения первой придорожной гостиницы в столице Российской империи, к концу столетия число подобных заведений превысило отметку в 3 000 [Воробьев, Голигузова 2016, 31]. Как и на более ранних этапах становления гостиничного дела, постоянные и гостиницы дворы на данном историческом витке были полифункциональны: в них

проводились торжественные приемы, заключались сделки и осуществлялась торговля. С середины XIX века наряду с промышленным ростом наблюдается интенсивное развитие сферы услуг гостеприимства – отель становится массовым явлением.

По мнению американского социолога Дэниела Белла, переход от индустриального общества к постиндустриальному характеризуется тем, что “начинает расширяться третичный сектор, сфера личных услуг: сети ресторанов, отелей, автомобильных мастерских, индустрия путешествий, развлечений и спорта” [Белл 2004, online]. Глобализация и новые требования, предъявляемые к туристическому рынку, привели к возникновению новых явлений в гостиничной отрасли: наряду с независимыми и уникальными по своему характеру отелями появились однотипные крупные сети гостиниц, которые начали постепенно маргинализировать своих конкурентов. Данная проблема освещается в романе *Отель (Hotel, 1965)* канадского писателя Артура Хейли. Герой произведения Уоррен Трент, обращаясь к своему оппоненту, владельцу известной сети отелей Кертису О’Кифу, с раздражением замечает: “Все, что вы делаете у себя в отелях, выглядит невероятно стерильным. Ваши отели – холодные, безликие, в них нет человеческого тепла. Они словно созданы для автоматов, у которых перфорированная карта вместо мозга, а вместо крови – смазочное масло” [Хейли 2017, 209]¹. Столкновение этих двух типов гостиниц, соотнесенных с традицией и новаторством, прошлым и будущим, станет важной составляющей “гостиничного” текста, создаваемого представителями разных видов искусства.

За долгую историю своего существования отель занял видное место в галерее художественных образов мировой культуры, выступая в качестве фона разворачивающихся событий, а порой преобразаясь в главного героя, определяющего развитие сюжетного повествования. Многочисленные репрезентации мест временного проживания и отдыха наряду с кинематографом транслирует литература: Агата Кристи *Убийство в Восточном экспрессе (Murder on the Orient Express, 1934)*, *Зло под солнцем (Evil Under the Sun, 1941)*, *Отель “Бертрам” (Hotel*

¹ О’Киф парирует выпад Трента тем, что будущее гостиничного бизнеса видится ему в полной автоматизации всех видов услуг, т.е. минимализации человеческих взаимодействий в стенах отеля. В сущности, О’Киф на примере гостиницы раскрывает механизмы производства пространства, свойственные постиндустриальному обществу. Новые формы пространственной организации жизни социума призваны освободить человека не только от лишних финансовых затрат [Хейли 2017, 206–211], но и от бремени встреч с левинасовским Другим, который открывается нам в диалоге [Звягинцева 2014, 94].

Bertram, 1965), Роберт Блох *Психоз* (*Psycho*, 1959), братья Стругацкие *Отель “У погибшего альпиниста”* (1970), Ирвин Шоу *Ночной портье* (*Nightwork*, 1975), Стивен Кинг *Сияние* (*The Shining*, 1977), *1408* (1999), Джон Ирвинг *Отель “Нью-Гэмпшир”* (*The Hotel New Hampshire*, 1981), Харуки Мураками *Дэнс, дэнс, дэнс* (*Dansu Dansu Dansu*, 1988), Рю Мураками *Отель “Раффлз”* (*Raffuruzu Hoteru*, 1989), Питер Мейл *Отель “Пастис”* (*Hotel Pastis*, 1993), Али Смит *Отель-мир* (*Hotel World*, 2001), Януш Вишневский *Гранд* (*Grand*, 2014), Яна Вагнер *Кто не спрятался. История одной компании* (2017), Юнис Теймурханлы *Do not disturb. Записки отеля* (2017), *Room service. Записки отельера* (2018) и др. Цель данной статьи – рассмотреть особенности изображения отеля как рекреационно-развлекательного пространства² на материале сборника современной русской прозы *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!* (2018).

Книга *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*³ стала одиннадцатым совместным проектом Сергея Николаевича и Елены Шубиной⁴. В жанровом отношении сборник представляет собой переплетение рассказов (часто имеющих автобиографическую основу⁵) и мемуарных очерков. Тексты, как правило, чередуются, однако не образуют прамоточной композиции. Сочетание документального и художественного в сборнике задает двойную систему координат, что позволяет рассмотреть образ отеля в разных плоскостях и тем самым выявить его многомерность, а также увидеть общие точки соприкосновения реального и воображаемого места. Примечательно, что в книгу вошли произведения не только начинающих и известных писателей (Денис Драгунский, Александр Кабаков, Людмила Петрушевская, Виктория Токарева, Татьяна Толстая и т.д.), но и медийных лиц (Максим Аверин, Александр Васильев, Филипп Киркоров, Валерий Тодоровский и т.д.).

² Понимая всю сложность соотношения категорий “пространство” и “место”, автор статьи в определенных контекстах использует их синонимично.

³ Здесь стоит сделать небольшую оговорку: в томе содержатся не 33, а 34 текста, в которых затрагиваются разные аспекты гостиничной темы. Наличие в заглавии числа 33 объясняется тем, что текст *Заслуженный отдых* Андрея Васильева только косвенно связан с гостиницами.

⁴ Издательский тандем Сергея Николаевича, главного редактора журнала “Сноб”, и “Редакции Елены Шубиной” знаком читателю по тематической книжной серии, выпускаемой с 2011 года. В нее вошли такие литературные сборники, как *Все о моем отце* (2011), *Все о моем доме* (2015), *Лондон: время московское* (2014), *Стоп-кадр. Ностальгия* (2015), *Красная стрела* (2013), *Майя и другие* (2015), *Все в саду* (2016) и др.

⁵ См., например, Сальников А., 2018, *Дым*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 31–36.

С точки зрения анализируемой проблемы важно обратиться к предисловию книги, написанному Сергеем Николаевичем, в котором выделены структурно-тематические доминанты сборника. По мнению автора, гостиница в силу определенного ряда свойств стала синонимом “хорошей жизни”: “Ни за что не отвечаешь, не убираешь, не чинишь. Никакого раздражающего быта и ненужных контактов. Живи себе и радуйся на всем готовом” [Николаевич 2018, 9]. “Топофилическая” проза⁶, изобилующая в том числе описаниями гостиничных пространств, существенно упрочивает свои позиции и приобретает различные формы в XX веке [Гаврилина 2015, 30], что было связано с массовыми перемещениями людей из своих привычных жилищ в места временного проживания. Не последнюю роль в этих процессах сыграли войны, революции, добровольная или вынужденная миграция, а также природная тяга человека к путешествиям и приключениям. Привлекательность гостиничных номеров обусловлена также их анонимностью и безличностью, поскольку главным идентифицирующим маркером данного пространства выступают бесконечно сменяющие друг друга постояльцы.

В тексте Николаевича появляется одно из ключевых понятий тома – “философия гостиничных людей”, атрибутируемая как “философия прирожденных одиночек” [Николаевич 2018, 10]. В данном случае пространство становится идеальным выразителем экзистенциальной ситуации человека, полностью погруженного в собственный внутренний мир:

Они намертво заперты в своем одиночестве, как в номере, где на ручке двери предусмотрительно вывешена табличка “Do not disturb”. Я убежден, что по-настоящему рассмотреть экзистенциальные бездны прошлого и нынешнего века можно только в гостиничном зеркале. И лучше в три часа ночи, в “час волка”, в час всех самоубийц. Неслучайно, чтобы свести свои счета с жизнью, они всегда выбирали отели [Николаевич 2018, 10].

Следует заметить, что образ гостиничного зеркала неоднократно появляется на страницах сборника, как правило, в контексте процессов самоидентификации персонажей. В зеркальных поверхностях герои с интересом или отвращением не только изучают собственное отражение,

⁶ Денис Соболев рассматривает “топофилическую прозу” (“роман места”) как особый жанр, “который фокусируется на экзистенциальном пространстве в его географической и исторической конкретности и который предполагает, что репрезентация пространства является одной из наиболее значимых литературных целей и тем” [Соболев 2011, 136].

но и осмысливают свое место в мире (подобная ситуация представлена в рассказе Алексея Сальникова *Дым*). Помимо экзистенциального (внутреннего) измерения Николаевич указывает на еще один немало-важный аспект гостиничной жизни – материально-физиологический, связанный напрямую с обыденными предметами и нашей телесностью, в частности – с сексуальным раскрепощением и воплощением эротических фантазий. Повседневность отеля “состоит из задернутых штор, развороченных кроватей, смятых простыней, подносов на полу с недоеденной едой и пустых бокалов с отпечатками губной помады” [Николаевич 2018, 11]. Именно секс является одной из важнейших составляющих рекреационно-развлекательной деятельности человека, проводящего свой досуг в стенах гостиничного номера, в связи с чем данное пространство эротизируется⁷.

Так, в рассказе Дениса Драгунского *Гостиница Россия* отель становится местом тайных встреч и сексуальных наслаждений двух творческих натур – Галины Глебовны и Олега Сергеевича. Любовники познакомились в Берлине, оба несчастны в браке и влюблены в литературу, что, вероятно, стало причиной их быстрого сближения. После возвращения в Россию роман пары развивался только в замкнутых гостиничных пространствах (“Интурист”, “Москва”, “Россия”), которые еще больше усиливали в героях ощущение вкушения “лакомства без позволения” [Драгунский 2018, 20]. В изображении отелей особое внимание автор уделяет элементам (вид из окна, внутреннее убранство номера и наличие магазинов), создающим особую атмосферу счастья:

Тяжелая, gobеленом обитая мебель, тяжелые занавески, наркомовская лампа и граненый графин на столе, тусклые кроватные спинки, фанерованные под красное дерево. Казалось, что на дворе семидесятые самое позднее, а то и вовсе сороковые. Олег Сергеевич весь помолодел от такой обстановки, и однажды посадил голую Галину Глебовну в кресло и катал по номеру, потому что кресло оказалось на колесиках, и они всячески ласкались, глядя на окна Госдумы. Но главное – в “Москве” в холле был магазинчик, где продавались мытые фрукты. (...) С тех пор они полюбили сливы в перерыве [Драгунский 2018, 21–22].

⁷ Анри Лефевр в своем труде *Производство пространства* выделяет пространства труда и досуга, дневные и ночные, а также локусы предписанные и запретные. По мнению исследователя, с одной стороны, сам секс “становится локализацией” (“эрогенные” зоны), с другой стороны, получение физического удовольствия отождествляется с определенными местами досуга (курорт, пляж, отдельные районы города и др.) [Лефевр 2015, 301, 311]. В этом отношении отель занимает важное место в иерархии пространств досуга.

Отель предоставляет Галине и Олегу возможность прожить часть своей жизни беззаботно, повернуть время вспять, поэтому с закрытием очередного пристанища героини отправляются на поиски нового места.

В рассказе Жужы Д.⁸ *Примите наши искренние извинения* также затрагивается проблема двойной жизни, столкновения рутинных обязательств, действий, доведенных до автоматизма, и запретных наслаждений. Это один из немногих текстов сборника, в котором представлен взгляд на отель изнутри, поскольку главная героиня живет и работает в гостинице. Если воспользоваться терминологией Лефевра, дневные и ночные пространства (труда и досуга) в данном произведении интерферируют друг с другом, однако не в сознании героини, для которой дневной отель – это фиктивный локус, а “настоящая” жизнь связана с ночным употреблением наркотиков в пустом гостиничном номере. Служивцы и владелец заведения, узнавшие о пагубном пристрастии своей коллеги, предлагают ей пройти лечение и вернуться к работе, но “свобода распоряжаться своей жизнью и искажать ее любыми доступными (...) средствами” [Жужа Д. 2018, 207] оказываются сильнее любых уговоров. Героиня покидает свой временный “дом-тюрьму”⁹, из которого не выходила три года.

В рассказе *Танатос-сна* Марии Головановской¹⁰ отель предстает многолико: и как место судьбоносной встречи, и как последний приют, позволяющий постояльцу вкусить все прелести бытия, и как место преступления. Главный герой Смирнов, переживающий кризис во всех основных жизненных сферах, заключает необычный контракт с владельцами гостиницы “Танатос”, находящейся на границе Германии и Франции¹¹. За определенную плату работники отеля “помогают” своим гостям умереть незаметно и безболезненно, погружая их перед этим в мир всевозможных удовольствий. В “Танатосе” Смирнов влюбляется в Клару, не подозревая, что это всего лишь часть жестокого

⁸ Жужа Д. – художник и сценарист. Живет в Лондоне. Первый сборник *Резиновый бэби* вышел в 2011 году, в 2019 году в “Редакции Елены Шубиной” была издана книга *Очень страшно и немного стыдно*.

⁹ Значение гостиницы как тюрьмы актуализировано в тексте Елены Рыковой *Обслуживание в номерах*. См. Рыкова Е., 2018, *Обслуживание в номерах*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!...*, с. 221–234.

¹⁰ Мария Головановская (род. 1963) – московская писательница и переводчица. Наиболее известные романы: *Двадцать писем Господу Богу* (1994), *Состояние: Московский роман* (2004), *Нора Баржес* (2009), *Пангея* (2014).

¹¹ Семантика смерти в этом рассказе интенсифицируется, в том числе, благодаря акцентированию пограничного положения отеля.

плана владельцев заведения. С танатологической точки зрения гостиничные пространства представляют мощные культурно-символические образования со сложившимся смертным кодом¹². Художественный отель, представленный Голованивской, – это место преображения Эроса в Танатос; пространство, в котором постояльцы получают свою дозу счастья перед смертью, а владельцы развлекаются, наблюдая за развертыванием режиссируемого ими спектакля.

В литературном сборнике Николаевича и Шубиной во многих случаях гостиница увидена глазами *homo turisticus*, т.е. человека, ведущего “странствующий образ жизни, перемещающегося с места на место в поисках впечатлений” [Banaszkiewicz 2011, 133]. Излюбленными топосами авторов являются Италия и Франция, однако в текстах также представлены американские, швейцарские, греческие, азербайджанские, турецкие, а также советские и современные российские гостиницы. Израильский исследователь Эрик Коэн выделил пять типов туристов: экзистенциальный турист (*existential mode*), стремящийся во время путешествия обрести смысл своего существования; турист-экспериментатор (*experimental mode*), тяготеющий к постоянной новизне; искатель опыта и настоящей жизни (*experiential mode*); искатель разнобразия (*diversionary mode*), для которого путешествие – это только способ на какой-то срок освободиться от повседневных тягот и бытовых дел, и рекреационный турист (*recreational mode*), чья главная цель – развлечения и удовольствия [Banaszkiewicz 2011, 138]. В сборнике *33 отеля* присутствует каждый из указанных типов. Впрочем, в рамках анализируемого вопроса стоит упомянуть еще об одном – туристе, ищущем исцеления в широком смысле слова, поскольку гостиничный досуг героев нередко носит оздоровительный характер.

В этом плане примечателен рассказ Людмилы Петрушевской *Жизнь-копейка*, в котором осмысляется тема духовного и физического исцеления человека. Главная героиня, писательница, останавливается в гостинице, чтобы поправить слабое здоровье, однако благодаря ряду событий ей удается привести в равновесие не только тело, но и свое внутреннее состояние. Во время отдыха она избегает собственной смерти и лечит котенка, случайно замеченного на площадке перед отелем. Именно борьба за жизнь маленького существа становится панацеей для

¹² Данное утверждение иллюстрируют и другие рассказы сборника: Дмитрий Воденников *У меня была вобла*, Элла Райх *Он, его женщины и Ritz*, Валерий Бочков *Звездная пыль*, Дмитрий Макаров *Бассейн для Улисса*.

героини. Художественное пространство текста, ядро которого составляет гостиница, организовано по принципу “открытое – закрытое”. Отель, как и дом, репрезентирует замкнутое пространство, ассоциирующееся с безопасностью и спасением [Ланчеева 2017, online], море и большая предгостиничная площадка (образы открытого пространства) соотносятся с понятиями “опасность” и “уязвимость”. Тем не менее лишь взаимодействие с данным пространством, генерирующим пограничные ситуации, дает героине возможность исцелиться и взглянуть на мир иначе¹³.

Стараясь соответствовать требованиям современного потребителя, многие отели расширили спектр предлагаемых услуг, включив в них не только стандартные спортивно-оздоровительные процедуры, но и программы по похудению и очищению организма, что также нашло свое отражение в сборнике. Соня Тарханова¹⁴ в очерке *Императрица живота моего* рисует один из таких итальянских курортов – *Palace Hotel Merano*. Отель здесь трансформируется в подобие больницы: “Лица у пациентов «Шено» были напряженные, как будто люди приехали исполнять важнейшую миссию. Вид на сад и горы явно интересовал их меньше, чем вид на свои тарелки. (...) Никто не приехал сюда отдыхать. Все приехали работать над собой” [Тарханова 2018, 340]. После мучительных попыток придерживаться диеты и приблизиться к идеалу, воплощенному в стоящей на территории дворца статуе Елизаветы Баварской, Тарханова сделала выбор в пользу отдыха и вкусной еды. Аналогичное заведение, но находящееся в Азербайджане, представлено в очерке Валерия Тодоровского *ЗОЖ в спину*. Как и Тарханова, автор обращает внимание, что мода на здоровый образ жизни сыграла с человечеством злую шутку, вынуждая своих приверженцев подвергаться мукам голода в таких странах, как Италия или Азербайджан, славящихся оригинальной кухней и разнообразием блюд, а также превратив гостиницы в субституты Институтов питания¹⁵.

¹³ Подобную мысль постулирует Валерий Панюшкин, рассказывая о своей поездке в Санкт-Моритц. Журналист отправился покататься на лыжах и попал в сильный снегопад недалеко от комфортабельного горнолыжного курорта. Панюшкина нашли и привезли в отель “Бадрутц”, который после случившегося стал для него “самым уютным отелем в жизни” [Панюшкин 2018, 45].

¹⁴ Соня Тарханова родилась в семье журналистов Карины Добротворской и Алексея Тарханова, живет в Англии. Известна прежде всего своими статьями, посвященными проблеме похудения, а также выступлениями в защиту окружающей среды.

¹⁵ Отели данного типа репрезентируют гибридное пространство не только с точки

По мнению Тодоровского, притягательность заведений типа “Шено палас” заключается не в зримых эффектах похудения, а в наступающих изменениях мироощущения личности, возможности убежать от повседневности, временно забыть о своем *modus vivendi*:

И в какой-то момент погрузился в состояние то ли медитации, то ли отрыва от действительности. Мне вдруг стало по барабану, что происходит в Москве, как идут дела, мне не хотелось ни звонить, ни выяснять. Исчезло состояние, в котором живу последние сорок лет – как будто я уже опаздываю на самолет, вот он уже взлетит вот-вот, и мне надо бежать куда-то, а если не побегу, то мир рухнет. А тут мне вдруг стало плевать – пусть самолет улетит, пусть я на него не успею, и черт с ним. Это состояние – главное, чего я там достиг [Тодоровский 2018, 169].

Местом силы и личностного перерождения для Дарьи Велеевой стал гималайский аюрведический курорт “Ананда”, куда известный журнальный редактор отправилась с целью – освободиться от накопившегося напряжения и привести в порядок свою физическую форму. При описании гостиничной комнаты Велеева обращает внимание на довольно скромную обстановку помещения, не лишённого, однако, удобств и уюта. Гостиница представлена в тексте как некая духовная реальность; пространство, в котором самые обычные действия носят ритуальный характер: “(...) в «Ананде» нет ничего бытового: даже, казалось бы, прозаический массаж предваряется молитвой, которую над тобой читают девушки-мастерицы” [Велеева 2018, 214]. Такие формы развлечения, как сотовые телефоны, интернет и алкоголь здесь не запрещены, впрочем, по замечанию Велеевой, чем больше времени постоялец проводит в стенах отеля, тем меньше он в них нуждается, получая удовольствие от вегетарианской пищи, имбирного чая с медом, трекингов в шесть утра по экзотическим окрестностям и освоения духовных практик.

В очерке *Как Мишель Герар счастье искал* Елены Чекаловой¹⁶ на примере французского отеля *Le Pres d'Eugenie* воспроизведена еще

зрения своей полифункциональности, но и синтеза внутреннего (само здание отеля) и внешнего (сады, парки и т.д.) пространств. В одном из интервью Соня Тарханова, описывая отель *L'Albereta*, подчеркивает: “Старое здание посреди виноградников, увитое зеленым плющом, как замок Спящей красавицы. Все тут дышало покоем. Даже худеющие пациенты казались просветленными, расслабленными и счастливыми” [Тарханова 2019, online].

¹⁶ Елена Чекалова (род. 1967) – телеведущая, журналистка, автор книг *Нам возвращают наш портрет: Заметки о телевидении* (в соавторстве с Леонидом Парфеновым, 1990), *До и после “Взгляда”*, *Ночной эфир 1* и др.

одна модель “храма здоровья” и “райского места для жизни и отдыха” [Чекалова 2018, 394]. В “гостиничном” тексте журналистки существенное место занимает не столько описание интерьера отеля, сколько представление образа его создателей – Мишеля и Кристины Герар – их пути к успеху, а также новых открытий, в ряду которых разработка “похудательной” кухни. Чтобы понять, в чем заключается “волшебство” того или иного локуса, не менее важно уловить и передать его *genius*, отсюда, с одной стороны, внимание к фигурам основателей, с другой – попытка определить основные конституирующие элементы *Le Pres d'Eugenie*. По мнению Чекаловой, ими являются историческая укорененность, красота и природно-ландшафтные особенности территории, на которой расположен отель.

За сорок лет семье Герар удалось скупить большинство близлежащих хозяйств и максимально расширить окружающее гостиницу пространство. Принятая владельцами отеля стратегия пространственной экспансии не дает постояльцам погрузиться в скуку, поскольку ландшафтное разнообразие территории – это один из неиссякаемых источников новых переживаний:

В *Le Pres d'Eugenie* точно не соскучишься: если вы немного устали от земного рая парков и буколических гасконских пейзажей, можно отправиться в средневековый, будто игрушечный городок По, побродить по замку Генриха IV. Или пуститься во все тяжкие – сколько наслаждений в окрестных винных поместьях (...), на фермах самых нежных на свете фуа-гра, в погребах знаменитых местных хозяйств по производству арманьяков (...). Можно даже на полдня съездить в колоритную страну басков [Чекалова 2018, 395].

Организация внутреннего пространства *Le Pres d'Eugenie* (использование стиля фахверк, цветочных и травяных ароматов, наличие большого камина в зале отдыха) и разновидности досуга в его стенах (теплый бассейн, чайные коктейли и великолепные вина, цветочные ванны, массажи и др.) действуют на постояльца успокаивающе, перенося его в иномирие, где счастье “несложно найти в повседневных радостях” [Чекалова 2018, 397].

Поэтика “мелочей жизни” и внимание к повседневному характерны для художественных и документальных произведений Виктории Токаревой. С присущей ей остротой и иронией писательница включает в сборник *33 отеля* свой портрет в интерьере итальянской гостиницы “Дуэ Торри”, расположенной в туристическом городке Абано. Выбор данного места обусловлен, как минимум, несколькими факторами.

Во-первых, по мнению Токаревой, существенна благожелательная атмосфера, царящая как в стенах отеля, так и за его пределами, зависящая напрямую от качества интерперсональных отношений: “Главное в отеле – респект и релакс. Отдыхающие должны чувствовать себя как в раю. Никакого напряжения, только положительные эмоции. Когда выходишь из отеля и гуляешь по улицам – все то же самое: респект и релакс. Прохожие улыбаются, хотя им за это никто не платит. Просто радуются жизни – здесь и сейчас” [Токарева 2018, 119]. Во-вторых, это возможность глубже познать себя, свой народ и свою страну посредством встречи с Другим, в данном случае с Италией и итальянцами, отсюда излюбленный художественный прием писательницы – сопоставление¹⁷: “Я заметила у итальянцев на тарелке минимум – веточка петрушки, звездочка морковки. На тарелке моих соотечественников – высокий холм, где навалено одно поверх другого” или “Россия – северная страна. Это так. Зато у нас свои преимущества. Например, у нас потрясающие оперные басы, а в Италии их нет. В Италии – преимущественно тенора” [Токарева 2018, 138, 140].

Анализируя вариант “гостиничного” текста Токаревой, можно выделить два ключевых аспекта, связанных с развлекательной сферой: телесный (украшения, одежда, показ мод, шопинг, танцы) и гастрономический (еда, шутливо определяемая писательницей как “секс пожилых людей”). Дивертисментную функцию в пределах отеля выполняет ресторанный зал, в котором автор *Портрета в интерьере* наслаждается едой, беседами и наблюдением за колоритными персонажами гостиницы. К внутриотельным пространствам, маркированным в текстах других авторов как развлекательные, кроме гостиничных номеров, относятся лобби, холл (Александр Васильев *С видом на Босфор и Золотой Рог*; Веледеева Я, “Ананда”) и лестница (Алиса Хазанова *Из осколков*).

В анализируемом сборнике образ отеля представлен не только с точки зрения *homo turisticus*, но и с точки зрения группы людей, чья повседневность оказалась тесно связана с постоянным перемещением и пребыванием в гостиницах, т.е. музыкантов, актеров, театральных художников. Филипп Киркоров пишет: “Вся моя жизнь – это бесконечная череда гостиниц. Какие-то из них я могу сразу узнать по запаху

¹⁷ См. подробнее: Миронова М.В., 2008, *Стилевая доминанта рассказов Виктории Токаревой*, “Вестник Томского государственного университета” № 6 (62), с. 109, [online] <https://cyberleninka.ru/article/v/stilevaya-dominanta-rasskazov-viktorii-tokarevoy>, [25.09.2019].

в лобби. Какие-то на ощупь или просто по одному тому, как заправлены в номере кровати” [Киркоров 2018, 93]. Связь с местом приобретает здесь упрощенный характер, поскольку многие категории, в частности эстетические, отходят на второй план. Совершенно иначе обстоит дело с определением любимого отеля и занимаемого им места в нашей иерархии пространств, т.е. в какой степени он может стать синонимом слова “дом”. Дарья Веледеева, прожившая в гостиницах около десяти лет, подчеркивает, что категории “дом” и “отель” несовместимы, хотя некоторые гостиничные пространства со временем обретают статус родных¹⁸. Промежуточное положение между отелем и домом занимает “Элунда” – любимая гостиница Филиппа Киргорова:

Просто для меня это не отель в привычном смысле слова. И, конечно, не дом – там нет моих вещей, и я могу провести там не больше недели в году. Но каждый раз, когда я произношу его имя, то ощущаю невероятный прилив жизненных сил, какое-то предвкушение счастья, которое можно попробовать на цвет и вкус. Нигде в мире нет такого звездного неба, такого чистого моря, такой блаженной тишины и отъединенности от посторонних звуков и голосов. Это мой личный тайный остров, куда бежишь ото всех, чтобы творить, сочинять, фантазировать [Киркоров 2018, 95].

По мнению историка моды Александра Васильева, останавливавшегося в течение тридцати лет в *Grand Hotel de Londres* в Стамбуле и побывавшего во всех его номерах, отель вполне может стать достойным “соперником” квартиры:

В этой исторической викторианской гостинице я чувствую себя как дома! И всякий раз, прилетая в Стамбул, задаюсь вопросом: зачем мне нужна квартира, если к моим услугам целый дом?! В отеле меня всегда ждут, здесь всегда убрано, накрыт стол, а перед входом можно увидеть мой портрет в рамочке, повешенный здесь, очевидно, за верность гостинице [Васильев 2018, 263].

Актриса Алиса Хазанова, выбирая место для ночлега, всегда отдает предпочтение гостиницам, поскольку отель – это “нейтральная,

¹⁸ В своем очерке Веледеева создает своеобразную классификацию гостиниц: “Просто есть гостиницы любимые и очень притягательные – если вдруг в них оказываешься, считаешь это большой удачей. Как будто тебе вдруг подарили то, о чем ты только подумывал помечтать. Есть те, в которых живешь так давно и подолгу, что они уже стали родными, – и вот ты уже и рад не замечать всех их морщинок, складочек, вредных привычек. А есть те, которыми дышишь триста пятьдесят восемь дней в году – потому что делаешь все что угодно, лишь бы оказаться там на выстрадавшие семь” [Веледеева 2018, 211–212].

ничья территория”, где человек “как бы обнуляется, потому что каждый раз все начинается с чистого листа” [Хазанова 2018, 301]. Приведенные цитаты о свойствах отеля созвучны с некоторыми теоретическими суждениями французского этнографа Марка Оже на тему категории не-места¹⁹ в эпоху гипермодерна. Не-места, к которым относятся пункты временного проживания, транспортные средства, аэропорты, вокзалы, парки развлечений и пр., отсылают нас прежде всего не к истории, а к самим себе и оставляют один на один со своей отчужденностью и одиночеством. Вместе с тем “удобная, безликая, стерильная камера”²⁰ (именно такую характеристику дает Татьяна Толстая гостиничной комнате в парижском аэропорту) в состоянии оказать терапевтическое воздействие на человека²¹, смягчая удар от столкновения с децентрализованной повседневностью, особенно в ситуации нахождения в чужом пространстве.

Подведем некоторые итоги. Литературный сборник *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!* – это попытка не только раскрыть “философию гостиничных людей”, но и представить гостиницу как сложное социокультурное образование со сложившейся системой кодов (телесный, пространственный, духовный, предметный, мортальный и др.). Одной из важнейших особенностей изображения отеля как места отдыха и развлечений является использование указанных кодов с явным преобладанием телесного и пространственного. Образ гостиницы получает в сборнике два измерения: взгляд изнутри (персонал) и взгляд извне (гости отеля). В текстах особое внимание уделяется проблеме аксиосферы гостиничного пространства, которая выражается, среди прочего, в попытках героев классифицировать и иерархизировать пространственные модели. Значимыми здесь становятся такие дуальные оппозиции, как “дом – отель”, “отель – любимый отель”. Гостиница часто рассматривается авторами как аналог земного рая, расположенного в живописном или необычном месте, как правило, окруженном магазинами и ресторанами. Однако встречаются и иные представления гостиничного пространства: отель как место смерти

¹⁹ Исследователь дает следующую дефиницию данного явления: “Две взаимодополняющие, но отдельные реальности: пространства, созданные в соответствии с определенными целями (транспорт, транзит, торговля, развлечения), и отношения, выстраиваемые индивидами с этими пространствами” [Оже 1992, 42].

²⁰ См. Толстая Т., 2018, *На привале*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*..., с. 15.

²¹ Толстая пишет: “Родовая травма пробуждения была смягчена безликостью гостиничной комнаты” [Толстая 2018, 16].

и возрождения, раскрепощения и лишения свободы и др. Внутреннему пространству гостиницы присуща гетерогенность, при этом наибольшим символическим потенциалом обладают номера, холл и ресторанный зал. В зависимости от выбранных гостями практик удовольствия пространство отеля может подвергаться эротизации, ритуализации, гибридизации и т.д. Описывая связанные со сферой гостеприимства ситуации и действия, отмечая особенности отелей как явления, авторы сборника раскрыли ряд важных механизмов производства и функционирования пространства в постиндустриальную эпоху, внося тем самым свою лепту в развитие “гостиничного” текста русской литературы.

В завершение хотелось бы добавить, что упомянутые в статье произведения отечественных писателей представляют богатый материал для компаративных исследований разных направлений – от анализа отдельных образов и мотивов, связанных с местами временного проживания, до интертекстуальных штудий²². Литературные отели многолики, однако их функции схожи. Одной из основных является фиксация и передача истории чувств/состояний или витков судьбы, причем не только конкретной личности/социальной группы, но и территории²³ (города или страны), на которой расположена гостиница. Фигура отеля в отечественной и зарубежной прозе актуализирует антитезы “прошлое – настоящее”, “традиция – современность”, “космос – хаос”, “нормальность – аномальность” и пр. Однако “гостиничный” текст русской литературы характеризуется рядом особенностей, выделяющих его на фоне других литератур, что прослеживается и на формальном, и на содержательном уровне произведений. Неоднозначная жанровая природа текстов отечественных авторов²⁴, обращающихся к теме го-

²² В рамках интертекстуальных изысканий интересно было бы рассмотреть, например, тему влияния творчества Агаты Кристи на формирование “гостиничного” текста в русской литературе, в частности в произведении *Отель “У погибшего альпиниста”* братьев Стругацких. Имя Агаты Кристи, как и других зарубежных художников, также неоднократно упоминается в сборнике *33 отеля* (Васильев *С видом на Босфор и Золотой Рог*, Хазанова *Из осколков*).

²³ Например, Сопот Вишневого (*Гранд*), Америка Хейли (*Отель*) и Набокова (*Лолита*), Великобритания Али Смит (*Отель-мир*), Восточная Европа Яны Вагнер (*Кто не спрятался. История одной компании*) и т.д.

²⁴ Прежде всего речь идет о произведениях, входящих в сборник *33 отеля*, хотя здесь также стоит вспомнить о дилогии *Записки отельера* Юниса Теймурханлы, главного управляющего и владельца петербургской гостиницы “Гельвеция”. В основе *Записок* лежат публикации в блоге, в которых автор описывает особенности функционирования своего отеля и забавные истории, случившиеся с постояльцами.

степриимства, объясняется их тяготением к документализму и автобиографизму, попытками облачить личный опыт в соответствующую художественную форму, соотносить реальное с воображаемым, отсюда кросс-жанровые эксперименты. В фокусе внимания русской “гостиничной” литературы оказываются прежде всего закоулки русской души. Поведение и привычки россиян в советских, современных и зарубежных временных домах, а также их восприятие разных вариантов пространства отеля²⁵ тщательно воспроизводятся и осмысливаются перечисленными в статье авторами, что может стать интересным дополнительным материалом для изучения не только ментальности русского человека, но и представлений о другом²⁶ в русле компаративной имагологии.

Литература

- 33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva. [33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!, 2018, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва.]
- Bell D., 2004, *Grâdušee postindustrial'noe obšestvo. Opyt social'nogo prognozirovaniâ*, per. Inozemcev V., Moskva. [Белл Д., 2004, *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования*, пер. Иноземцев В., Москва], [online], <http://rema44.ru/resurs/conspects/all2014/bell.doc>, [17.12.2019].
- Čekalova E., 2018, *Kak Mišel' Gerar sčast'e iskal*, [v:] 33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 389–398. [Чекалова Е., 2018, *Как Мишель Герар счастье искал*, [в:] 33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 389–398.]
- Dragunskij D., 2018, *Gostinica Rossiâ*, [v:] 33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 19–27. [Драгунский Д., 2018, *Гостиница Россия*, [в:] 33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 19–27.]
- Džampeisova K., 2013, *Industriâ razvlečenij*, Almaty. [Джампеисова К., 2013, *Индустрия развлечений*, Алматы], [online], http://elibrary.kaznu.kz/sites/default/files/Besplatnie_resursii/dzhampeisova_industriya_razvlecheniy.pdf, [17.12.2019].

²⁵ В этом отношении интересны сопоставления петербургских и московских гостиниц, появляющиеся в произведениях русских авторов, поскольку они задают дополнительные параметры для анализа московско-петербургского сравнительного текста (В. Топоров).

²⁶ Имеется в виду образ иностранных постояльцев отеля, увиденный глазами русских.

- Gavriliina L., 2015, *Topofiliiã sovremennoj kul'tury i prostranstvennyj povorot v social'no-gumanitarnom znanii*, "Observatoriã kul'tury" № 2, s. 28–34. [Гаврилина Л., 2015, *Топофилия современной культуры и пространственный поворот в социально-гуманитарном знании*, "Обсерватория культуры" № 2, с. 28–34.]
- Golovanivská M., 2018, *Tanatos-spa*, [v:] *33 otelã, ili Zdravstvuj, krasivaã žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 283–298. [Голованивская М., 2018, *Танатос-спа*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 283–298.]
- Hazanova A., 2018, *Iz oskolkov*, [v:] *33 otelã, ili Zdravstvuj, krasivaã žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 301–303. [Хазанова А., 2018, *Из осколков*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 301–303.]
- Hejli A., 2017, *Otel'*, per. Kotkin V., Tarasov K., Moskva. [Хейли А., 2017, *Отель*, пер. Коткин В., Тарасов К., Москва.]
- Kirkorov F., 2018, *Zvezdy Èlundy*, [v:] *33 otelã, ili Zdravstvuj, krasivaã žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 93–100. [Киркоров Ф., 2018, *Звезды Элунды*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 93–100.]
- Lančeeva N., 2017, *Hronotop maloj prozy Lûdmily Petruševskoj (na primere novell iz cikla "Černaã babočka")*. [Ланчеева Н., 2017, *Хронотоп малой прозы Людмилы Петрушевской (на примере новелл из цикла "Черная бабочка")*], [online], https://www.academia.edu/38653628/%D0%A5%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%BC%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%8B_%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D1%8B_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9 [17.12.2019].
- Lefevr A., 2015, *Proizvodstvo prostranstva*, per. Staf I., Moskva. [Лефевр А., 2015, *Производство пространства*, пер. Стаф И., Москва.]
- Mironova M.V., 2008, *Stilevaã dominanta rasskazov Viktorii Tokarevoj*, "Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta" № 6 (62), s. 106–110. [Миронова М.В., 2008, *Стилевая доминанта рассказов Виктории Токаревой*, "Вестник Томского государственного университета" № 6 (62), с. 106–110], [online], <https://cyberleninka.ru/article/v/stilevaã-dominanta-rasskazov-viktorii-tokarevoj>, [25.09.2019].]
- Nikolaevič S., 2018, *Check in & Check out. Predislovie*, [v:] *33 otelã, ili Zdravstvuj, krasivaã žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 9–12. [Николаевич С., 2018, *Check in & Check out. Предисловие*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 9–12.]
- Ože M., 1992, *Ne-mesta. Vvedenie v antropologiju gipermoderna*, per. Konnov A.Û., Moskva. [Оже М., 1992, *Не-места. Введение в антропологию гипермодерна*, пер. Коннов А.Ю., Москва.]

- Petruševskaâ L., 2018, *Žizn'-kopejka*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 55–62. [Петрушевская Л., 2018, *Жизнь-копейка*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 55–62.]
- Ryкова E., 2018, *Obsluživanje v nomerah*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 221–234. [Рыкова Е., 2018, *Обслуживание в номерах*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 221–234.]
- Sal'nikov A., 2018, *Dym*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 31–36. [Сальников А., 2018, *Дым*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 31–36.]
- Sobolev D., 2011, “*Topofiliâ*”: *kul'turnaâ geografiâ kak žanr sovremennoj hudožestvennoj prozy*, “*Meždunarodnyj žurnal issledovanij kul'tury*” № 4 (5), s. 136–155. [Соболев Д., 2011, “*Топофилия*”: *культурная география как жанр современной художественной прозы*, “*Международный журнал исследований культуры*” № 4 (5), с. 136–155], [online], <https://cyberleninka.ru/article/n/topofiliya-kulturnaya-geografiya-kak-zhanr-sovremennoj-hudozhestvennoj-prozy/viewer>, [17.12.2019].]
- Tarhanova S., 2018, *Imperatrice života moego*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 339–346. [Тарханова С., 2018, *Императрица живота моего*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 339–346.]
- Tarhanova S., 2019, *Sonâ Tarhanova – o neravnoj bor'be s rasstrojstvom piševogo povedeniâ*, “*TATLER*” № 2. [Тарханова С., 2019, *Соня Тарханова – о неравной борьбе с расстройством пищевого поведения*, “*TATLER*” № 2], [online], <https://www.tatler.ru/heroes/sonya-tarhanova-o-neravnoj-borbe-s-rasstrojstvom-pishevogo-povedeniya>, [17.12.2019].]
- Todorovskij V., 2018, *ZOŽ v spinu*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 367–371. [Тодоровский В., 2018, *ЗОЖ в спину*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 367–371.]
- Tokareva V., 2018, *Portret v inter'ere*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 119–146. [Токарева В., 2018, *Портрет в интерьере*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 119–146.]
- Tolstaâ T., 2018, *Na privale*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 15–16. [Толстая Т., 2018, *На привале*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 15–16.]
- Vasil'ev A., 2018, *S vidom na Bosfor i Zolotoj Rog*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn'!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 257–264. [Васильев А., 2018, *С видом на Босфор и Золотой Рог*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 257–264.]

- Veledeeva D., 2018, *Ā*, “Ananda”, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn’!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 211–217. [Веледеева Д., 2018, *Я*, “Ананда”, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 211–217.]
- Vorob’ev V.K., Goliguzova N.S., 2016, *Istoriâ razvitiâ gostiničnogo biznesa v Rossii*, “Наука, образование и культура” № 12 (15), s. 30–34. [Воробьев В.К., Голигузова Н.С., 2016, *История развития гостиничного бизнеса в России*, “Наука, образование и культура” № 12 (15), с. 30–34, [online], <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-razvitiya-gostinichnogo-biznesa-v-rossii/viewer>, [17.12.2019].
- Žuža D., 2018, *Primite naši iskrennie izvineniâ*, [v:] *33 otelâ, ili Zdravstvuj, krasivaâ žizn’!*, 2018, sost. Nikolaevič S., Šubina E., Moskva, s. 171–208. [Жужа Д., 2018, *Примите наши искренние извинения*, [в:] *33 отеля, или Здравствуй, красивая жизнь!*, сост. Николаевич С., Шубина Е., Москва, с. 171–208.]
- Zvâginceva E.I., 2014, *Ponâtie “Drugogo” v tvorčestve È. Levinasa*, “Istoričeskie, filozofskie, političeskie i ūridičeskie nauki, kul’turologiâ i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktyki” № 5 (43), s. 92–94. [Звягинцева Е.И., 2014, *Понятие “Другого” в творчестве Э. Левинаса*, “Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики” № 5 (43), с. 92–94, [online], http://sejournal.ru/articles/issn_1997-292X_2014_5-1_28.pdf, [17.12.2019].
- Banaszkiewicz M., 2011, *Homo turisticus – młodszy brat homo ludens*, [w:] *Waż w raju. Zabawa w społeczeństwie konsumpcyjnym*, red. Kantor R., Paleczny T., Banaszkiewicz M., Kraków, s. 133–146.

HOTEL AS A PLACE OF REST AND ENTERTAINMENT
(ON THE MATERIAL OF MODERN RUSSIAN PROSE)

ABSTRACT

Key words: space, place and non-place, topophilic prose, “hotel” text of Russian literature

In the fiction and documentary literature of the XX century, a significant place was taken by the image of the hotel, which was due, on the one hand, to history, and on the other – to the properties of this type of space. Wars, revolutions, migrations, as well as the natural tendency of man to travel and adventure made the hotel an important sociocultural phenomenon. This article discusses strategies for depicting temporary residences as a special recreational and entertainment space. The object of the study was the texts of different genres in the collection *33 Hotels, or Hello, Beautiful Life!* Particular attention is paid to the organization of various points of view in the book, the nature of the interaction of heroes and hotel spaces, hotels and other spatial objects, as well as to the motives associated with the three functions of hotels – escapist, entertainment and wellness.

Halina Twaranowicz

DOI 10.15290/sw.2020.20.08

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”

tel.: +48 696–175–022

e-mail: h.twaranowicz@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6895-9010>

Да праблемы развіцця беларускай духоўнай паэзіі: творчасць Зьніча (Алега Бембеля)

Ключавыя словы: рэлігійны вопыт, тэацэнтрызм, Хрыстос, патрыятызм, Айчына, мова

Духоўная паэзія, як увагуле паэтычнае асэнсаванне свету, вонкавага і ўнутранага, вядзе свой радавод ад Святога Пісання, ад Бібліі з яе Старым і Новым Запаветамі. І менавіта пераклад Святога Пісання на пэўную мову, яе здольнасць перадаць высокі сакральны змест здаўна быў выпрабаваннем на сталасць, самадастатковасць мовы. Беларуская мова такі іспыт вытрымала паперад многіх моў, напрыклад, некалькі апярэдзіўшы нават нямецкую. Францыск Скарына ў 1517–1519 гадах у чэшскай Празе пераклаў на тагачасную беларускую мову і выдаў 22 кнігі Святога Пісання, якія, прынамсі, дайшлі да нашага часу. Пры тым суправадзіў іх змястоўнымі прадмовамі і пасляслоўямі. Якраз ад гэтых тлумачэнняў, асабовай, часта ўзнёслай экзагезы біблейных кніг большасць даследчыкаў схільная выводзіць пачаткі беларускай паэзіі. Праўда, ужо ў XII стагоддзі над усходнеславянскімі землямі гучаў голас *Златоуста, паче всех воссиявшего на Руси* – Кірыла Тураўскага, з духоўнай спадчынай якога, зразумела, мог быць знаёмы і народжаны ў слаўным крывіцкім Полацку Ф. Скарына. Ды ў сілу гістарычна-сацыяльных, палітычных варункаў мова трох рэдакцый Статута Вялікага Княства Літоўскага страціла статус дзяржаўнай і сышла пад

сялянскія стрэхі, каб пазней, ужо ў XIX стагоддзі, намаганнямі будзіцеляў-пачынальнікаў пачаць пакутліва адраджацца нанова. На шостае жа частцы свету амаль усё XX стагоддзе вялася барацьба з “перажыткамі” мінулага, увасобленымі найперш у рэлігійным кульце, што азначала і забарону духоўнай паэзіі – мастацкае выяўленне тэацэнтрычнага погляду на светабудову [Dybciak 1996, 115–122; Cudak, 384–386]. Вядома, насуперак апантанаму змаганню з усім, што датычыла веры, яна, вера, не занікала, жыла ў чалавечых душах. І, можна сказаць, як некалі і беларуская мова, толькі сышла ў своеасаблівае падполле, каб у адпаведны момант засведчыць аб сабе новаўзведзенымі святынямі-храмамі і творами мастацтва, літаратуры.

Невыпадкова ў артыкуле Алеся Бельскага пра беларускую паэзію 1986–2000 гадоў у чатырохтомнай акадэмічнай *Гісторыі беларускай літаратуры XX стагоддзя* сярод іншых назіранняў звярталася ўвага на новую тэндэнцыю ў прыгожым айчынным пісьменстве: *Прыкметай сучаснага дня стаў зварот беларускіх паэтаў да рэлігійна-хрысціянскай і біблейска-філасофскай тэматыкі* [Бельскі 2003, 59]. Хоць тут трэба ўдакладніць, што ўласна адбывалася аднаўленне даўніх традыцый, вяртанне да спаконнага светабачання і выяўлення яго мастацкімі сродкамі, чаму садзейнічала і тое, што нарэшце стала даступнай творчасць і творы шэрагу аўтараў, якіх па ідэалагічных прычынах, з-за міфічных абвінавачванняў як “ворагаў народа” ігнаравалі амаль да канца XX стагоддзя. Сярод іх: Алесь Гарун, Уладзімір Жылка, Андрэй Зязюля, Казімір Сваяк, Наталля Арсеннева, Масей Сяднёў, Ларыса Геніюш і інш. У сваю чаргу паказальна, што ў аналізе беларускай паэзіі ўжо XXI стагоддзя ў заключнай кнізе *Гісторыі беларускай літаратуры* А. Бельскі адзначае:

Сёння духоўная паэзія ўтварае тэматычна-змястоўнае ядро ўсёй сучаснай беларускай літаратуры. Рэлігійны аспект прыкметна вылучаецца ў творчасці Р. Барадуліна, Н. Гілевіча, А. Вольскага, В. Зуёнка, А. Лойкі, Х. Жычкі, В. Лукшы, Д. Бічэль, Н. Мацяш, Зьніча, Т. Бондар, М. Дуксы, Г. Каржанеўскай, Г. Тварановіч, В. Коўтун, У. Някляева, К. Камейшы, М. Маляўкі, І. Багдановіч, С. Шах, Ф. Баторына, І. Лагвіновіча, В. Гіруць-Русакевіч, І. Пракаповіча, А. Клышкі, В. Шніпа, Х. Лялько, Л. Рублеўскай, А. Данільчык, М. Южыка, З. Арцюха... [Бельскі 2014, 42].

Зразумела, жанр агляднага артыкула вымагаў ад даследчыка стварэння, можна сказаць, панарамнай карціны разглядаемай з’явы, чым, відаць, і тлумачыцца тое, што побач у пераліку аказаліся прозвішчы паэтаў вельмі розных творчых, духоўных дыяпазонаў. Пры

тым А. Бельскі дае асобную кароткую характарыстыку паэзіі Р. Барадуліна, Зьніча і Д. Бічэль, называючы іх паэтычныя зборнікі, у якіх вызначальнымі з'яўляюцца біблейска-хрысціянскія матывы, тэма Бога і веры. Не адмаўляючы ў важкасці духоўных пошукаў Р. Барадуліну і Д. Бічэль, выдзелім тут словы А. Бельскага, што датычацца паэзіі Зьніча: *Характэрнай рысай для паэтычнай творчасці Зьніча (Алега Бембеля) з'яўляецца тэалагізацыя, аўтар пры гэтым арыентуецца на кананічную рэлігійную думку, непарушныя светапоглядныя і маральныя пастулаты царквы. Гэта яскрава засведчылі кнігі паэта “За мурам” (2007), “...Між тэктанічных пліт...” (2011), “Крэсіва” (2012)* [Бельскі 2014, 43].

Першая ж паэтычная кніга Зьніча *Саната ростані* пабачыла свет у 1988 годзе да тысячагоддзя хрышчэння Русі ў беластоцкім выдавецтве “Бераг”. У кароткім прадмоўным слове ад выдавецтва падкрэслівалася: *Зборнік гэты набірае большай вартасці тым, што ўсе вершы, змешчаныя ў ім, узніклі ў Савецкай Беларусі, дзе безупынна праводзіцца пастаянная атэізацыя грамадства. Нават “перабудова” не дала магчымасці пабачыць гэтых вершаў у БССР. І таму без згоды аўтара публікуюцца яны ў нашым выдавецтве* [Зьніч 1988, СР, 1]. Відаць па ўсім, што згода аўтара была, бо хто як не ён, ці не па ўзору класічнага *Вянка* Максіма Багдановіча, стварыў цэласную кнігу, імкнучыся паяднаць рытмічныя магчымасці паэтычнага слова і музыкі. Ды трэба было хоць неяк спрабаваць абараніць яго перад магчымымі наступствамі выхаду ў свет кнігі такога неадпаведнага савецкай ідэалогіі кшталту. Пяць частак сціплага, пад папяровай вокладкай, трыццацітрохстаронкавага зборніка – *Спадчына. Цені сучаснікаў. Класічныя матывы. Маленькі. Кода* – напоўніцу засведчылі аб неардынарным унутраным свеце аўтара, яго выразнай маральна-этычнай, грамадзянскай пазіцыі. Нават і аб'ём выдання стаўся па-свойму сімвалічным, суадносячыся з трыццаццю трыма гадамі зямнога жыцця Збаўцы... Своеасаблівым лейтматывам кнігі і самога часу ўспрымаецца ў гэтай кнізе верш Зьніча *Гімн уваскросання*:

...дзесяць стагоддзяў справа Хрыстова
на Беларусі крывавіць у сэрцах...
дзесяць стагоддзяў мусім нанова
біцца зь нячыстым у паняверцы...

хто з нас адважыцца – сёння і людна
выйсці на Плошчу і перахрысьціцца?..
хто бараніць ад глумленьня – паўсюдна!
Імя Святое не забайца?...

...людцы, над процьмаю самазнiшчэньня
 ўславім Хрыста, што за нас пакараны!
 кожны – далучаны да ўваскрашэньня...
 кожны – пакліканы...
 кожны – абраны...

[Зьніч 1988, СР, 6]

Цяпер як бы і цяжка паверыць, што яшчэ ў 80-я гады блізкага мінулага стагоддзя ў амаль паўтарамільённым Мінску службы ішлі толькі ў дзвюх цэрквах: Кафедральным Святадухаўскім Саборы і Аляксандранеўскай царкве на Вайсковых могілках. І нібы парадаксальна, але ў абарону хрысціянства выступаў паэт, які адшукаў сабе псеўданім у паганскай культуры беларусаў і літоўцаў. Зніч у першым значэнні слова абазначае святы, нязгасны агонь. Эдвард Зайкоўскі звяртае ўвагу на тое, што гісторык XV стагоддзя Ян Длугаш пры апісанні вераванняў і культураў у Літве да прыняцця хрысціянства згадваў, што ў Вільні гарэў свяшчэны вечны агонь (...). Захавальнікам гэтага агню быў святар Зніч [Зайкоўскі 2006, 191]. Варта ўспомніць таксама, што па міфалагічных уяўленнях агонь з'яўляецца адной з першасных стыхій, якія ўдзельнічалі ў акце стварэння свету. Пры тым: *Агонь мае амбівалентны характар: ён можа сагрэць і накармаць (“справядлівы”, “свойскі”), можа і знішчыць, спаліць (“чортаў агонь”)* [Валодзіна 2006, 19]. Абраны паэтам псеўданім многімі ўспрымаўся як жарт, дзівацтва або нават хваравітая прэ-тэнзія, дапаўняючы ўражанні ад яго знешняга вобліку і пафасу ім прамаўляемага. Так, Юрась Залоска, распачынаючы інтэрв'ю з паэтам у адным з нумароў часопіса “Крыніца” за 1999 год, зазначыў:

На пачатку “мітынгавага” адраджэння канца 1980-х Алега Бембеля (...) мог пазнаць кожны па знешнім выглядзе, у якім спалучаліся сучасная марынарка, стужка на лбе і валасы, адгадаванья, як у хрысціянскіх пустэльнікаў.... Алег быў нахштальт юродзівага як у культурным жыцці, так і ў паэзіі: яго ніхто не ўспрымаў за “нармальнага” адраджэнца (з-за рэлігіі) і за нармальнага паэта (таксама з-за рэлігіі). Ён быў адзіноткам, і яго ўнутраная рэчаіснасць падавалася скарбам, што насіўся ў “гліняным посудзе”, і ніхто да яго доступу не меў [Залоска 1999, 4].

Узгадваецца ў сувязі з гэтымі словамі пасяджэнне секцыі паэзіі напрыканцы тых жа 80-х у Мінскім Доме літаратара, дзе ў шэрагу іншых кандыдатаў у Саюз пісьменнікаў абмяркоўвалася і творчасць Зьніча. І як жа абураўся тады вядомы, на той час вельмі прызнаны, аблашчаны шматлікімі прэміямі паэт: *Што ж ён піша «мне бел-чырвона-белы*

сцяг / адгукаецца бацькам хросным!»! Ну, нельга ж так... Ва ўнісон хтосьці з прысутных разважаў, чаму Зьніч ігнаруе такія відавочныя ўмоўнасці соцыуму, маўляў, відаць, гэта поза, эпатаж...

У паэзію Зьніч, згодна са сваім псеўданімам, увайшоў, каб асвятляць шлях да Існага, каб выпальваць тое, што робіць шкоду жыццю. Увайшоў са скурушлівай развагай-перасцярогай над лёсам свайго веку, шмат у чым трагічнага для Вечнасці ды і проста штодзённага побыту на колісь здаровай, неазмрочанай выдаткамі цывілізацыі зямлі. Настойліва, ад верша да верша цягам дзесяцігоддзяў ён імкнецца абудзіць чалавека, народжанага ў выратаванне пакутай Божага Сына на Галгофскім Крыжы, ды так аглушанага знутры, што даўно нечупён яму *матыў Хрыстова ўваскрашэння* [Зьніч 1988, СР, 32]. Зьніч сапраўды ігнараваў умоўнасці соцыуму, бо аднойчы горычна ўсвядоміўшы, якая ўсяленская трагедыя дзеецца на працягу двух тысячагоддзяў на чалавечым падворку, адчуў сябе далучаным і адказным за яе непасрэдна і сябе:

... вякі плывуць ... а Ён – раскрыжаваны ...
жывы ... у крыві цячэ цьвікоў іржа ...
І род людскі, нячыстым апантаны,
Не мае сілы зьняць Яго з Крыжа ...

[Зьніч 1988, СР, 3]

Гэтым шматзначным чатырохрадкоўем адкрывалася беластоцкая *Саната ростані*. Так, Хрыстос распінаецца штодня нашай чалавечай абьякавасцю, няўдзячнасцю. Гэта мы, усе і кожны, вінаватыя ў тым, што бясконца доўжыцца Божае ахвярапрынашэнне, галгофская пакута. Як жа сталася, што чалавек – вобраз і падабенства Божае – упарта імкнецца як мага найдалей ад сваёй Першакрыніцы, ад свайго Збаўцы?!

...за што ты церпіш неадольны здзек
адчужанай, абрыдлай працы?...
...куды плывеш ты, Божы чалавек,
прыкуты да галер цывілізацый?..
...мне рэхам першародны грэх...

[Зьніч 1988, СР, 3]

На змену ж гэтым напружаным, выкрывальным па сваёй сутнасці радкам верша *Роздум аб дэмане ў Санате ростані* ўваходзіў верш з нібы адцягненай назваю *Існае*, распачынаючыся карцінай звычайнага лагоднага дня, а далей адкрываючы своеасаблівую псіхалогію

духоўнага ўзрастання лірычнага героя ў вычуванне трансэндэнтнага, вечнага:

...сонца... восеньскі бацькаў падворак...
 пад нагой – шапаценне лісьця...
 ў сэрцы, поўным лагоды і зорак,
 адкрываецца Тайна Жыцця...
 ...праз Сусьветы, праз род чалавечы,
 Праз народы – як іх ні душы! –
 Прарастае імгненне ў Вечнасць
 У дрыготкім трымценьні душы...
 усьвядоміўшы боль прарастанья,
 дух, дасланы ў смерць, – уваскрос...
 ...горыч дольнай пакуты растане...
 ...адкрываецца сэрцу Хрыстос...

[Зьніч 1988, СР., 4]

Напрасткі, нацянькі, насуперак нібыта цвярозаму сэнсу канкрэтнага часу, уштукаванага ў атэістычны савецкі соцыум, Зьніч спяшаўся падзяліцца адкрытымі яму духоўнымі даляглядамі. Маўчаць пра іх альбо сцішана разважаць у кулуарах было для яго, бадай што, невыноснай здрадай самому жыццю.

Паралельна з беластоцкай *Санатай ростані* ў тым жа 1988 годзе пабачыў свет яшчэ адзін паэтычны зборнік Зьніча. Выдавецтва “Беларус” у Нью-Ёрку коштам Фундацыі імя Пётра Крэчэўскага выдала кнігу *Рэха малітвы* з удакладненнем *Вершы зь Беларусі*. Большая частка змешчаных тут твораў была апублікавана ў газеце “Беларус”, а астатнія друкаваліся ўпершыню. Аўтар прадмовы, вядомы дзеяч беларускай эміграцыі, доктар гістарычных навук Янка Запруднік між іншага адзначаў:

Характар Зьнічовых вершаў філязофскі, патрыятычны ды падкрэсьлена хрысціянскі. Выхад гэтага зборніка сваечасовы асабліва сёлета, калі на Беларусі адбываецца інтэнсыўнае асэнсаванне ролі народнае інтэлігенцыі ў ратаванні свае нацыі ад “духовага вымірання” (...) ды калі адзначаецца 1000-годзьдзе хрысціянства на Беларусі. (...) Пры сучаснай “перабудове”, якая адбываецца ў Савецкім Саюзе, Зьніч ставіць пытанне “перабудовы” душы чалавека, маралі й этыкі. І выказвае шкадаваньне, што з працэсу міжлюдзкіх дачыненняў выэлімінаваная навука Хрыста [Запруднік 1988, 3].

Зборнік *Рэха малітвы* склалі дваццаць шэсць вершаў, у асноўным надзвычай кампактных, аднастрофных: *гэта згусткі думак і вобразнасці,*

якія, каб быць успрынятымі поўнасьцяй, вымагаюць ад чытача веды, роздуму, інтэлектуальнае працы [Запруднік 1988, 3]. У прадмове падкрэслівалася, што беларускі патрыятызм у вершах Зьніча асабліва ярка адлюстроўваецца ў трывозе за родную мову. Паказальны ў гэтым плане верш *Землякам*:

Маўчаць труніцы, муміі і косьці.
Ты, мова, не маўчыш:
З прадоння дзён, на сьветавым пагосьце
звініць пісьмёнаў крыж.
Няма ў нас даражэйшага чагосьці.
Умейце ж, Крывічы,
у меру сіл, у час пакут і злосьці
хоць мову зьберагчы!..

[Зьніч 1988, РМ., 26]

У атэістычна-нігілістычны час Зьнічу далася спасцігнуць, што родная мова – аснова, душэўная глеба, на якой узрастае дух кожнага асобнага чалавека і ўсяго народа. Таму злачынства, вялікі грэх ляжыць на тых, хто пярэчыць самім этычным законам светабудовы і асабліва калі змушае да таго іншых. За кнігу “Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс”, выдадзеную ў 1986 годзе ў Лондане, Зніча выгналі з працы і разагналі сектар сацыяльнай псіхалогіі і эстэтыкі ў Інстытуце філасофіі і права Акадэміі навук. Ці ж не разумеў ён, на той час аспірант Інстытута філасофіі і права акадэміі навук Беларусі, калі настойліва збіраў меркаванні, выказванні пра беларускую мову, што ідзе насуперак “ражна”, “што нельга так”...

І з вялікай верагоднасцю магло стацца так, што творчы патэнцыял паэта Зьніча з яго нацыянальнай патрыятычнай і хрысціянскай дамінантамі, больш таго, нават жыццёвы лёс, у свой час мог і не разгарнуцца. Аднак, відаць, было наканавана Звыш, каб паэт Зьніч, Алег Андрэевіч Бембель нарадзіўся ў 1939 годзе ў Мінску, у сям’і скульптараў Андрэя Бембеля і Вольгі Дзядок. Пасля заканчэння сярэдняй школы паступіў на энергафак Беларускага політэхнічнага інстытута, але ў сярэдзіне чацвёртага курса кінуў БПІ, каб накіравацца ў Мінскае музычнае вучылішча, а пасля яго заканчэння – у Беларускую дзяржаўную кансерваторыю, дзе ён нечакана адкрыў для сябе філасофію, *музыкаў слова*, у прыватнасці Ніцшэ і Шапэнгаўэра, якія, па словах паэта, узрушылі яго *не менш ад Бетховена і Шапэна* [Залоска 1999, 10]. Закончыўшы ў 1969 годзе кансерваторыю

па класе фартэп'яна, настаўнічаў і паступіў у аспірантуру Інстытута філасофіі і права па спецыяльнасці гісторыя філасофіі. Гэта менавіта кандыдацкая праца была пакладзена ў аснову кнігі, з-за якой узнікла “справа Бембеля”. Можна з поўным правам сказаць, што трагічнага лёсу шэрагу патрыётаў-падзвіжнікаў на беларускай ніве дапамог Зьнічу пазбегнуць найперш высокі статус бацькі – народнага скульптара Беларусі, хоць без сур'ёзных іспытаў у яго лёсе не абышлося. Ужо ў незалежнай Беларусі тры гады Алег Бембель з'яўляўся навуковым супрацоўнікам Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф. Скарыны. Быў прыняты і ў Саюз беларускіх пісьменнікаў. А з 1996 года ён – насельнік Свята-Успенскага Жыровіцкага манастыра, спачатку інак Мікалай, а пазней ужо – мамах Іаан. З 1997 года – рэдактар багаслоўска-літаратурна-мастацкага лістка “Жыровіцкая абіцель”. У друку з вершамі пачаў выступаць з 1979 года ў калектыўных зборніках. Як ужо згадвалася, аўтар кніг *Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс* [Лондан, 1986], *Рэха малітвы* [Нью-Ёрк, 1988], *Саната ростані* [Беласток, 1988], *Малітвы за Беларусь. Першы зборнік на Радзіме* [Менск, 1989], *Нябёснае і зямное. Саната поўні* [Мінск, 1994], *За мурам. Саната вяртання ў чатырох частках* [Слонім, 2007], *..Між тэктанічных пліт... Саната ўваскрашэння ў чатырох частках* [Слонім, 2011], *Крэсіва. Выбранае і ўспаміны* [Слонім, 2012], *...Апошняму беларусу... Рыфмары і мадуляцыі* [Слонім, 2016] і інш. [Зьніч 2012, 257].

Наўрад ці мог уявіць сабе рэдактар сціплага першага зборніка Зьніча на Радзіме *Малітвы за Беларусь*, прыхаваўшы сваё сапраўднае імя, што праз сем гадоў жыццёвая сцежка прывядзе музыканта, філосафа, паэта Зьніча ў манастыр, што гэтак кардынальна змяняцца знешнія абставіны яго побыту, але, трэба падкрэсліць, не ўнутранага свету, не светапоглядных прыярытэтаў. Вядома, рэдактар Страцілат у адрозненне ад многіх не прымаў Зьніча за “юродзівага”, цалкам падзяляючы і глыбока паважаючы яго творчыя, духоўныя пошукі. У кароткім уступным слове, ён інфармаваў чытача аб тым, што першы літаратурны дадатак да часопіса “Праваслаўная думка” прысвечаны творчасці вядомага беларускай інтэлігенцыі аўтара Зьніча, які даволі шырока друкуецца ў эмігранцкай прэсе і меней у савецкай. З усёй адказнасцю рэдактар *Малітвы за Беларусь* адзначаў і выказваў надзею: *Творчасць Зьніча стаіць паасобку ў сучаснай беларускай паэзіі. Яна глыбока рэлігійная. І мо з'явіцца пачаткам адраджэння веры ў беларускай інтэлігенцыі!? Калі так, вітаем Цябе, молімся, і жадаем поспехаў* [Страцілат 1989, 2].

мяне гукае сумная званіца...
 мяне заве Адвечная Рака...
 а перад Храмам – каб перахрысціцца –
 ў мяне... не падымаецца рука!

[Зьніч 1989, 2]

Аднастрофным вершам *На Саборнай плошчы ў Менску* адкрывалася першая кніга Зьніча на Радзіме. У каторы раз ён кааўся ў адступніцтве ад хрысціянскай веры продкаў. І з горыччу, усведамляючы сябе спадчыннікам слаўнай беларускай мінуўшчыны пад бел-чырвона-белым штандарам і вершнікам-пераможцам, сейбітам на агульнай духоўнай раллі, задаваўся пытаннем:

Няўжо, Крыўя, ты зноўку паганская?...
 Няўжо спляжыўся слынны народ?...
 Твая шляхта ж была Хрысціянскаю
 Амаль цэлую тысячу год!..

[Зьніч 1989, 6]

Відавочна, увосень 1996 года паслушнікам Свята-Успенскага Жыровіцкага манастыра стала глыбока рэлігійная і патрыятычная асоба. Разам са Зьнічом у намаленую манастырскую прастору ўвайшло роднае беларускае слова, пачалося гістарычна-культурнае, духоўнае адраджэнне Беларусі сярод манастырскіх муроў, што знайшло лапідарнае ўвасабленне ў вершы пад знакавай назвай “Хрыстос і Айчына”:

... Раскрыжаванне кат завершыў...
 аблашчыў кужаль Кроў Жыцьця...
 ...так: Плашчаніца – гэта першы
 мой Бел-Чырвона-Белы сыяг!..

[Зьніч 2007, 14]

Праз зварот да кульмінацыйнай, вызначальнай падзеі ў гісторыі хрысціянства сцвярджаецца ўсведамленне сваёй чалавечай годнасці ў засені Крыжа Хрыстова, немагчымае па-за вернасцю роднаму, што даецца чалавеку самім нараджэннем у пэўных абставінах. Уласна Зьніч працягвае нацыянальна-патрыятычную традыцыю, выразна распачатую ў беларускай гісторыі найперш вялікім асветнікам, адраджэнцам Ф. Скарынам, які асабліва выразна выказаў у вобразна-метафарычнай форме свае любасныя адносіны да Айчыны у слыннай прадмове да старазапаветнай кнігі *Юдзіф*: *Як звяры, што блукаюць у пушчы, ад нараджэння ведаюць словы свае, як птушкі, што лётаюць у павет-*

ры, помняць гнёзды свае, як рыбы, што плаваюць у моры і ў рэках, чуюць віры свае, і як пчолы, бароняць вулі свае – гэтак і людзі да месца, дзе нарадзіліся і ўзгадаваны ў Бозе, вялікую ласку маюць [Скарына 2017, 116].

І ў манастырскіх мурах Зьніч, мудра тлумачачы, як у *Лісце абуранаму сябру*, што *...сцэнар гісторыі напісаны даўно – / зьмірэнным Іаанам Багасловам*, а таму *змірайся, браце, й не судзі...* [Зьніч 2007, 5], не можа пазбыцца болю за лёс Айчыны:

...Радзіма мая, Беларусь,
агеньчык твой дагарае...
журбе ні канца, ні краю...
...маліцца сябе прымусь...
Айчына зямная мая,
хто прысна цябе памінае?..
як рэха забранага раю,
палынам услана Зямля...

[Зьніч 2007, 7]

Ды ратуе Радзіму *Святы покрыві над Беларуссю*, на *ратункавы шлях* вядуць святыя, пакутнікі і падзвіжнікі зямлі беларускай – Еўфрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі, Францішак Скарына, Афанасій Філіповіч, Кастусь Каліноўскі, Максім Багдановіч, Ларыса Геніюш... Да іх звяртаецца за дапамогай паэт-малітоўнік.

Спасціжэнне глыбінных сэнсаў паэзіі Зьніча, па сутнасці, толькі распачынаецца. Цікавыя назіранні над творчасцю паэта-манаха выказаў у артыкуле “«Паскалеўскі» і «авакумаўскі» шляхі развіцця беларускай паэзіі” Ян Чыквін:

Паэт спрабуе гарманізаваць хрысціянска-ўніверсальныя каштоўнасці з уласна нацыянальнымі ў культуры беларускай. Ён піша ў вершах пра “сімфонію Царквы і Дзяржавы”, пра “ўцаркаўленне сістэмы ўлады”, пра святаайчыны царкоўны Камертон, пра “Святы Покрыві над Беларуссю”, пра абарону славянскага свету. У вершах ён спявае “гімн Белай Русі”, спалучае нацыянальны беларускі сцяг з Плашчаніцай, адмоўна выказваецца пра “шлях Ягайлы” (...) Адным словам, яго паэзія жыве ў асноўным жыццём па-за ўнутрана-асабовым, жыве ў сацыяльна-палітычным руху (...). Зьніч паўсюль ангажуе праваслаўную веру ў рашэнне грамадскіх, сацыяльных, палітычна-нацыянальных праблем жыцця [Чыквін 2007, 190–191].

Даследчык прыходзіць да высновы, што *Зьніч – паэт падкрэслена праваслаўна-апалагетычны. І ў гэтым сэнсе ён у сваёй творчасці, вобразна гаворачы, мае нешта з рысаў кансерватыўна-дагматычнага*

пратапопа Авакума [Чыквін 2007, 191]. “Авакумаўская” плынь беларускай духоўнай паэзіі

выкарыстоўвае пераважна верш сацыяльна-публіцыстычны, палемічны, верш-маніфест, верш-пропаганды, верш-падмацунак тэзы, верш наступальны, заклікавы, верш-адозву, але таксама верш-жарт, аказіянальны верш (верш “на выпадак”) і рытмізаваную прозу. Прычым кантэкст і падтэкст вершаў Зьніча выразна “разрастаюцца” коштам знешняй рэальнасці, у якую паэт уваходзіць, каб – будучы пры Хрысце на Фаворы і на Крыжы – па-свойму варушыць свецкае поле дзейнасці чалавека [Чыквін 2007, 191].

Пагаджаючыся з развагамі даследчыка, варта ўдакладніць, што да прыярытэту ў творчасці своеасаблівай “авакумаўскай” формы выказвання паэтычнае самавыяўленне Зьніча эвалюцыяніравала досыць паступова. Можна гаварыць аб пэўнай раўнавазе ў першых паэтычных кнігах Зьніча твораў, што ўзніклі як вынік асабова-суб’ектыўнага, жывога рэлігійнага вопыту і твораў “авакумаўскага” гучання. Хоць, відавочна, складаная сацыяльна-палітычная рэчаіснасць актывізавала з самага пачатку творчасці Зьніча менавіта “авакумаўскі” шлях у паэзіі. Невыпадкова А. Бельскі ў артыкуле “Культурна-рэлігійная парадыгма як аснова сучаснага паэтычнага мыслення (на матэрыяле твораў пачатку XXI стагоддзя)”, маючы на ўвазе кнігі ўжо манастырскага перыяду паэта, канстатуе, што Зьніч бачыць і разумее духоўныя карані сучасных праблем і бедстваў, нястомна нагадвае вечныя біблейскія заповеды. *Яго малітоўныя словы прасякнуты ўзрушальнымі зваротамі і воклікамі да суайчыннікаў (...). У сваіх малітвах і паэтычных прапагандыях Зьніч часта палемізуе, вядзе шчырую гаворку пра самае галоўнае і важнае для чалавека, штосьці шчыра раіць, падказвае, просіць...* [Бельскі 2017, 88].

Безумоўна, паэтычная творчасць Зьніча сваім пафасам гучыць ва ўнісон з духоўнай паэзіяй папярэднікаў і сучаснікаў. Пры тым Зьнічовы тэксты адметныя сваёй шматпланавасцю, філасофскім падтэкстам. Любімы яго знак – шматкроп’е, якім маніфестуецца нявычарпанасць тэмы, пачуцця, настрою. Зьнічовы шматкроп’і нібы імкнуцца кампенсаваць абмежаванасць, недастатковасць нашага чалавечага слова, надаць яму працягласць гучання ў часе, уласціваю музыку, якая адыгрывае своеасаблівую катарсічную ролю ў жыцці паэта. І, вядома, адметнасць паэтычнай Зьнічовай **Асанны** абумоўлена індывідуальным рэлігійным вопытам, выразным тэацэнтрычным светабачаннем, яго глыбокай унутранай адухоўленасцю.

Літаратура

- Bel'ski A., 2003, *Paèziâ*, (u:) *Gìstoryâ belaruskaj litaratury XX stagoddzâ*, tom 4, knìga 2, 1986–2000, Mìnsk. [Бельскі А., 2003, *Паэзія*, (у:) *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, том 4, кніга 2, 1986–2000, Мінск.]
- Bel'ski A., 2014, *Paèziâ*, (u:) *Gìstoryâ belaruskaj litaratury XX stagoddzâ*, tom 4, knìga 3, Mìnsk. [Бельскі А., 2014, *Паэзія*, (у:) *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, том 4, кніга 3, Мінск.]
- Bel'ski A., 2017, *Spaznanne asoby i tvorčasci: artykuly, uspramìny, intèrv'û*, Mìnsk. [Бельскі А., 2017, *Спазнанне асобы і творчасці: артыкулы, успаміны, інтэрв'ю*, Мінск.]
- Čykvìn Ā., 2007, “*Paskaleŭski*” i “*avakumaŭski*” šlâhì razvìccâ belaruskaj paèziâ, (u:) *Šlâh pa pramoj času. Da gìstoryì belaruskaj litaratury Pol'sšcy. 1958–2008 gg.*, Belastok. [Чыквін Я., 2007, “*Паскалеўскі*” і “*авакумаўскі*” шляхі развіцця беларускай паэзіі, (у:) *Шлях на прамой часу. Да гісторыі беларускай літаратуры Польшчы. 1958–2008 гг.*, Беласток.]
- Skaryna F., 2017, *Maet najbol'shae samì*. Knìga perastvarènnâù Alesâ Razanava, Mìnsk. [Скарына Ф., 2017, *Маєм найбольшае самі*. Кніга перастварэнняў Аляся Разанава, Мінск.]
- Stracìlat, 1989, (u:) *Z'nič, Malìtvy za Belarus'.* *Peršy zbornìk na Radzìme*, Mensk. [Страцілат, 1989, (у:) *Зьніч, Малітвы за Беларусь. Першы зборнік на Радзіме*, Менск.]
- Valodzìna T., 2006, *Agon'*, (u:) *Belaruskâ mifalogiâ*. Èncyklapedučny sloŭnìk, Mìnsk. [Валодзіна Т., 2006, *Агонь*, (у:) *Беларуская міфалогія*. Энцыклапедычны слоўнік, Мінск.]
- Zajkoŭski È., 2006, *Znič*, (u:) *Belaruskâ mifalogiâ*. Èncyklapedučny sloŭnìk, Mìnsk. [Зайкоўскі Э., 2006, *Зніч*, (у:) *Беларуская міфалогія*. Энцыклапедычны слоўнік, Мінск.]
- Zaloska Ū., 1999, *Z paslušnikam Žyrovìckaga manastyra Alegam Bembelem gutaryc' Ūras'zaloska*, “*Krynìca*” 1999, 8(55). [Залоска Ю., 1999, *З паслушнікам Жыровіцкага манастыра Алегам Бембелем гутарыць Юрась Залоска*, “*Крыніца*” 1999, 8(55).]
- Zaprudnik Ā., 1988, *Paèziâ Z'niča*, (u:) *Z'nič, Rèha malìtvy. Veršy z' Belarusi, N'û-Ėrk.* [Запруднік Я., 1988, *Паэзія Зьніча*, (у:) *Зьніч, Рэха малітвы. Вершы зь Беларусі, Нью-Ёрк*.]
- Z'nič, 1988, *Sanata rostani*, Belastok. [Зьніч, 1988, *Саната ростані*, Беласток.]
- Z'nič, 1988, *Rèha malìtvy. Veršy z' Belarusi, N'û-Ėrk.* [Зьніч, 1988, *Рэха малітвы. Вершы зь Беларусі, Нью-Ёрк*.]
- Z'nič, 1989, *Malìtvy za Belarus'.* *Peršy zbornìk na Radzìme*, Mensk. [Зьніч, 1989, *Малітвы за Беларусь. Першы зборнік на Радзіме*, Менск.]
- Z'nič, 2007, *Za muram. Sanata vârtannâ ŭ čatyroh častkah*, Sloŭnìm. [Зьніч, 2007, *За мурам. Саната вяртаньня ў чатырох частках*, Слонім.]

Z'nič, 2012, *Krèsiwa. Vybranae i ŭspamińny*, Slonim. [Зьніч, 2012, *Крэсіва. Выбранае і ўспаміны*, Слонім.]

Cudak R., 2001, *Bóg w poezji*, (w:) *Słownik literatury polskiej XX wieku*, Katowice.

Dybciak K., *Chrześcijaństwo a literatura*, (w:) *Słownik literatury polskiej XX wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1996.

ON THE DEVELOPMENT OF BELARUSIAN SPIRITUAL POETRY:
THE WORKS OF ZNICZ (ALEH BIEMBIEL)

ABSTRACT

Key words: religious experience, theocentrism, patriotism, homeland, language

The article analyses the biographical and creative path of Znicz, the Belarusian poet, philosopher and conservatory graduate. His poems consistently express spiritual search, which is characterized by the author's dominant theocentric worldview (in 1996 Aleh Biembiel took the monastic vows of Zhyrovichy Monastery). Znicz's poetry continues the excellent tradition of his great predecessors – ascetics and penitents. His poetry reveals the pursuit of reconciliation on the basis of unquestionable millennium-old Christian values with the fundamental values of the nation state, especially within the understanding of the concept of patriotism.

Aleksandra Zywert

DOI 10.15290/sw.2020.20.09

UAM Poznań

Wydział Neofilologii

Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej

tel.: +48 604055118

e-mail: olazywert@o2.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9922-6717>

„Wieczna zabawa”? (Dmitrij Głuchowski, *Futu.re*)

Słowa kluczowe: Dmitry Glukhovsky, *Future*, czas wolny, niemoralność, więzienie

Nieśmiertelność – odwieczne marzenie ludzkości – tylko pozornie (jak wynika już z pobieżnego przeglądu dzieł literatury światowej) jest realizacją pojęcia „szczęście”. Począwszy od mitologii, aż po współczesną kulturę popularną ten stan jest stosunkowo często prezentowany jako przekleństwo. Skazany na niekończącą się kontemplację życia Ahasverus – Żyd Wieczny Tułacz, naznaczony piętnem Kain, Syzyf wiecznie toczący głaz, Van der Decken, kapitan żaglowca znanego jako Latający Holender, Faust, Poncjusz Piłat z *Mistrza i Małgorzaty*, Elina Makropulos z komedii Karela Čapka *Sprawa Makropulos (Věc Makropulos, 1922)*, wampir Louis de Pointe du Lac z *Wywiadu z wampirem (Interview with the Vampire, 1976)*, czy wreszcie Connor Macleod z filmu *Nieśmiertelny (Highlander, 1986)* – to wszystko postaci, dla których życie wieczne jest brzemieniem. Głuchowski¹ ze swoją

¹ Dmitrij Głuchowski (1979–) – współczesny rosyjski pisarz, dziennikarz, felietonista i dziennikarz radiowy. Debiutował postapokaliptyczną powieścią *Metro 2033 (Memo 2033, 2005)*, pierwszą częścią trylogii Metro. Z czasem autor rozszerzył pole swoich zainteresowań, czego owocem były powieści *Czas zmierzchu (Сумерки, 2007)*, omawiany utwór FUTU.RE oraz *Tekst (Текст, 2017)* oraz kilka zbiorów opowiadań.

powieścią *FUTU.RE* (*Bydymyee*, 2013) nie jest tu więc prekursorem, a autorem wpisującym się w długą tradycję postrzegania nieśmiertelności jako balastu, przeszkody w osiągnięciu szeroko pojmowanego spełnienia.

Wynalezienie serum nieśmiertelności w przypadku społeczności opisywanej przez Głuchowskiego nie oznacza automatycznie powszechnej idylli. Główną przyczyną jest fakt, że wynalazek ten nie jest równoznaczny ze zmianą cywilizacyjną, a zatrzymaniem w czasie dotychczasowej formacji. Światowa struktura społeczna została zachowana – w dalszym ciągu istnieją kraje biedne i bogate, rozwinięte technologicznie (Europa) i zacofane (Afryka) – a kwestie wieloaspektowo pojmowanej akceptacji, bądź wykluczenia społecznego², kontrastu centrum-peryferia są nieustannie jednymi z najistotniejszych problemów na świecie. W obrazie świata zatrzymanego w czasie w pewnym sensie realizuje się odmiana postapokalipsy (a ściślej jej odwrotność) i motywu „życia po życiu”, tyle, że a rebour. Jeśli śmierć nie istnieje, to nastąpiła zagłada rzeczywistości dotąd oswojonej, naznaczonej nieuchronnością przemijania. Automatycznie też rozpoczyna się nie „życie w śmierci”, a „życie w życiu”, nieskończone trwanie w bezruchu. Ludzie „zarażeni nieśmiertelnością” nie starzeją się biologicznie, zamierają w młodym wieku, kiedy ciało jest najbardziej sprawne i wydolne. Powstaje więc pytanie: czy wieczna młodość to wieczna zabawa?

W tym kontekście już sam czas wolny jest pojęciem względnym. Wszystko zależy od struktury społeczności, której integralną częścią jest dana jednostka. Ta struktura ta jest o tyle specyficzna, że jej poszczególne elementy (jakkolwiek znane i oswojone wcześniej) są obciążone wieczną nieprzemijalnością. Głuchowski prezentuje świat, w którym w zasadzie nie ma możliwości dokonania jakichkolwiek jakościowych zmian – terytoria zostały już dawno podzielone, ustroje ukonstytuowane, pieniądze i wpływy rozdysponowane. Świat przyszłości jest (mimo ewidentnych różnic ustrojowych) szary, ponury, przytłaczający. Ludzka egzystencja – obciążona piętnem zrutynizowania, beznadziei i rezygnacji – jest praktycznie całkowicie pozbawiona przejawów autentycznej spontaniczności i głębszej emocjonalności. Nikt nie może liczyć na wsparcie drugiego człowieka w swoich dążeniach, czy marzeniach,

² Jak pisze Aleksandra Gancarz, stworzenie kompletnej i jednoznacznej definicji tego pojęcia jest trudne, albowiem „powodem wykluczenia mogą być przeróżne cechy osób: biologiczne lub cielesne (m.in. płeć, wiek, kolor skóry, niepełnosprawność fizyczna), sytuacyjne (m.in. miejsce zatrudnienia, miejsce zamieszkania, posiadanie dzieci, przyjaciół czy dóbr materialnych), subiektywne (m.in. postawy, poglądy, odczucia wobec sytuacji swojej i/lub innych osób), społeczne (m.in. stosunek innych osób do nas), związane z aktywnością (m.in. poszukiwanie pracy, rejestracja w urzędzie pracy, udział w wyborach)”. [Gancarz 2011, 230].

bo wszystkie karty już zostały rozdane. Pozostaje tylko pogodzić się z myślą, że będzie się albo wiecznie bogatym, albo wiecznie biednym, panem, albo sługą, królewiczem, albo chłopcem do bicia. W tej sytuacji kwestia pojęcia czasu wolnego oraz form jego spędzania jest o tyle interesująca, że powstaje pytanie o jego funkcję w społeczności „zamrożonej” i pozbawionej możliwości realnego rozwoju.

Podstawą definicji czasu wolnego jako kategorii historycznej jest jej ścisły związek, na zasadzie przeciwstawienia, z czasem pracy, zaś wymiar zależy od pozycji społecznej obywatela. Jako zagadnienie interdyscyplinarne jest on różnie (i nie zawsze precyzyjnie) definiowany, aczkolwiek zawsze stanowi istotny element pojęcia „jakość życia”³. Podstawowe rodzaje form spędzania czasu wolnego to: wypoczynek (bierny i czynny, w tym aktywność ruchowa), rozrywka, rozwój zainteresowań⁴ oraz „poszukiwanie własnego miejsca w społeczeństwie” [Dąbrowski 1966, 23]. Jeśli czas wolny jest prawidłowo spożytkowany, to (jak podaje Edmund Wnuk-Lipiński) spełnia następujące funkcje: edukacyjną, wychowawczą, integracyjną, rekreacyjną oraz kompensacyjną [Wnuk-Lipiński 1972, 10].

Istnienie enklaw bogactwa i biedy owocuje sytuacją, w której w odniesieniu do pojęcia „czas wolny”, obserwujemy w zasadzie tylko dwa jego skrajne warianty: albo (w przypadku bogaczy) jednostka ma go w nadmiarze i zмага się z problemem nudy, albo (dotyczy biedoty) nie ma go wcale.

Paradoksalnym efektem ubocznym zamrożenia cywilizacji jest zanik kreatywności człowieka w zakresie form spędzania wolnego czasu. Obserwuje się nawet proces odwrotny – chęć utrwalania tych form za wszelką cenę. Z uwagi na brak wykształcenia się jakościowo nowej struktury społecznej, utrzymana zostaje dyskryminacja w środkach konsumpcji z uwagi na rasę, klasę i płeć. Ponieważ dostęp do określonych dóbr materialnych i przywilejów zależy od stopnia majątności i przynależności do klasy, w nowym świecie istnieją zarówno enklawy luksusu, jak i biedy. Ekskluzywność mieszkaniowa nie jest ukryta i „jawnie sprzyja tworzeniu i utrzymywaniu segregacji klasowej” [Ritzer 2012, 317].

Istotną formą akcentowania rozrywki są ekskluzywne restauracje. Przykładem może służyć, znajdująca się na szczycie jednego ze stateczników wieżowca Zeppelin, restauracja Das Alte Fachwerkhaus. Jej lokalizacja nie jest przypadkowa – wspomniany gmach (niezbyt wysoki jak na aktualne standardy, bo mierzący niewiele ponad kilometr) został zbudowany nad Berli-

³ Szerzej na ten temat zob. K. Kwilecki, *Rozważania o czasie wolnym. Wybrane zagadnienia*, GWSH, Katowice 2011, s. 7–15.

⁴ Szerzej zob. A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, PWN, Warszawa 1980, s. 68.

nem („Где-то внизу, говорят, распластался старый Берлин, который башня «Цепелин» вот-вот сокрушит” [Глуховский 2013, 107]) i (przynajmniej teoretycznie) nawiązuje do istoty niemieckiej kultury materialnej i tradycyjnego sposobu rozrywki (kultywowanej, zresztą, do dziś), a mianowicie wizyt w restauracjach (także tych serwujących wykwintne potrawy) i zabawy przy piwie.

Wygląd, sposób obsługi klientów, warunki wstępu do nich nie tylko odzwierciedlają moment zatrzymania cywilizacji, ale wręcz kultywują przeszłość z okresu sprzed wynalezienia „leku na śmierć”. Restauracja jest stylizowana na typowy tradycyjny dom szachulcowy („белые стены, мореные балки крест-накрест, покатаая черепичная крыша” [Глуховский 2013, 107]) i podzielona na dwie części: ogólną i prywatną. Pierwsza – to sala przeznaczona do spotkań towarzyskich nieco biedniejszych (choć i tak relatywnie bogatych) gości. Jej wystrój odpowiada standardom niemieckiej oberży: goście siedzą na ławach przy długich ciężkich dębowych stołach, raczą się piwem w wielkich kufiach serwowanym przez kelnerki ubrane w bawarskie stroje. Styl zabawy, której oddają się klienci także jest charakterystyczna dla niemieckiej tradycji Oktoberfest („Внутри фахверкхауса – безудержное веселье. Кто-то горланит песни, стуча по тяжелым лубовым столам литрвыми пивными кружками, кто-то, завалив собутылника за барную стойку, чисит ему морду [...] официант в допотопном костюме [...] несет зажаренного пороса” [Глуховский 2013, 107]). Druga część – to prywatne pomieszczenia zarezerwowane dla szczególnie ważnych i bogatych klientów, także urządzona w nieco przyciężkim niemieckim stylu („Уютный кабинет, небольшой стол. Кожаные кресла, настоящие свечи. Портреты каких-то напыщенных пуделей в сюртюках, широченные золотые рамы [...] Словом, классика” [Глуховский 2013, 108]), ale ze smakiem i dyskretną klasyczną elegancją. Całość restauracji odpowiada współczesnym niemieckim upodobaniom – Niemcy lubią ludyczne festyny, ale chętnie odwiedzają też restauracje, by celebrować posiłki, bo w dobrym tonie jest również bycie smakoszem. Ten ostatni – koneser dobrego jedzenia i trunków – nie tyle przychodzi jeść, co delektować się posiłkiem, uznając to za jeden ze sposobów rozrywki. Taka sytuacja ma miejsce podczas spotkania Jana ze Schreyerem.

Zakładana magiczność tego miejsca jest pozorna, bo pobyt w nim ostatecznie i tak przynosi rozczarowanie poprzez swoją rutynowość, powtarzalność, brak perspektywy rzeczywistych zmian i przede wszystkim brak autentyczności. Hołdując niemieckiej tradycji, Schreyer od ponad trzystu lat wciąż przychodzi do tej samej restauracji w rocznicę urodzin swego ojca i zamawia piwo i te same, co niegdyś jego rodzic, potrawy („риндербратен,

картофельный салат, пиво” [Глуховский 2013, 108]), symbolicznie oddając też hołd ostatniemu pokoleniu śmiertelników. Ci ostatni, co prawda, nie mogli doświadczyć wieczności, ale za to dane im było żyć w świecie prawdziwych doznań: prawdziwego smaku, niepowtarzalnych miejsc, autentycznych emocji. Aktualnie wszystko jest podróbką, mniej lub bardziej dopracowaną kopią dawno utraconego pierwowzoru. Dlatego pijąc piwo w hołdzie zmarłemu ojcu, Schreyer mówi:

Вкус почти такой же [...] Не совсем, и все же [...] Этот вкус – самый близкий из всего, что мне пришлось перепробовать. Тот ресторанчик, “Цум Воль”, сгинул двести лет назад вместе с пивоварней [...] А это все... [...] Подделка [...] тем не менее мне тут нравится [Глуховский 2013, 110].

Wyraźnie widoczny duch hedonizmu skorelowany z konsumpcjonizmem nie gwarantuje spełnienia, a zaledwie znużenie i rezygnację. W obliczu wieczności wszystko przestaje mieć znaczenie. Najdotkliwiej uwiera brak marzeń, który to fakt powoduje błyskawiczne odmagicznienie rzeczywistości.

Analogiczny wniosek można wysnuć na podstawie fragmentu opisującego spotkanie Jana z Helen, żoną Schreyera, w innej restauracji – Cafe Terra, umieszczonej na tysiąc dwusetnym piętrze wieżowca Droga Mleczna. To z kolei miejsce jest ekskluzywną wariacją tzw. restauracji tematycznych, które w założeniu łączą w sobie „niewyszukane jedzenie, teatralny wystrój i różne formy rozrywki – od przebranych kelnerów po muzea” [Ritzyzer 2012, 41–42]. W tym konkretnym przypadku główną atrakcją dla gości jest symulacja przeszłości. Przy pomocy nagrań z kamer panoramicznych oraz różnorodnych technik imitujących wrażenia sensoryczne (np. modułów do tworzenia zapachów), goście mogą się poczuć częścią świata, który już wieki temu odszedł w zapomnienie. Ponieważ spotkanie bohatera przypada na dzień kolonialny, goście doświadczają iluzji pobytu na afrykańskiej sawannie:

Горячий ветер сечет белыми песчинками лицо – пахнет пряностями, небо окрашено ало-желтым, поводят ветвями черные на оранжевом фоне раскидистые деревья, и спешит окунуться в надвигающуюся тьму стадо рогатых антилоп [...] Парусиновый навес, натянутый над нашими головами, надувается и хлопает на турбовентиляторном ветру, укрывая нас от проекционного солнца [Глуховский 2013, 157].

Istnienie drogich restauracji, jest kolejnym dowodem „zamrożenia” cywilizacyjnego. W teoretycznie nowych, bo stworzonych w nowej rzeczywistości, świątyniach konsumpcji, panuje dokładnie taka sama dyskryminacja,

jak to miało miejsce wcześniej. Mimo ich oficjalnie demokratycznego charakteru, znakomita większość ulega presji klas społecznych, które (jak podkreśla George Ritzer) „mają wpływ na nowe środki konsumpcji i [...] w wielu z nich istnieje bardziej lub mniej wyraźna stratyfikacja” [Ritzer 2012, 321]. Realizuje się ona głównie na poziomie cen, które są do zaakceptowania tylko przez najbogatszych oraz innych dodatkowych zasad (np. dotyczących ubioru), pogłębiających różnicowanie klasowe i ostatecznie odstraszaających biedniejszą część społeczeństwa. Przykładowo, w Cafe Terra Helen czuje się swobodnie – dzięki mężowi należy do elity społeczeństwa, dla której są zarezerwowane najdroższe produkty i rozrywki. Świadczy o tym już jej wygląd zewnętrzny – zarówno fryzura i ubiór kobiety są dostosowane do sytuacji, a całość wyróżnia się dyskretną elegancją. W odróżnieniu od niej, Jan od początku czuje się onieśmielony. Głównym problemem dla niego są ceny – butelka alkoholu kosztuje równowartość jego miesięcznej pensji i już ten fakt sprawia, że czuje się nie na miejscu. Wrażenie to pogłębia zachowanie kelnera, który przyjmując zamówienie od Jana wyraźnie demonstruje swoją wyższość i brak szacunku dla gościa, natomiast wykazuje się aż nadmierną uprzejmością w stosunku do Helen. Głuchowski pisze:

- “Картель” есть?
- Из текил у нас “Золотой идол” и “Франсиско де Орелльяна”, – проджимает губы официант. [...]
- А вам, мадемуазель? Сегодня у нас, как видите, колониальная тема, и я рекомендовал бы попробовать южноафриканские красные вина [Глуховский 2013, 157]

W tej sytuacji rozrywka nie przynosi zadowolenia, ani odprężenia, bo oboje bohaterowie zdają sobie sprawę z jej bezcelowości.

Formą rozrywki jest też seks, który jak wskazują badacze, oprócz tradycyjnych form spędzania wolnego czasu (takich jak czytelnictwo, czy chodzenie do kina, teatru, bądź na koncert) jest często utożsamiany z różnymi formami uczestnictwa w kulturze i konsumpcją kulturalną postrzeganą jako zdolność do „formułowania oraz odbierania i interpretowania symbolicznych przekazów” [Tyszka 1981, 138]. Uzasadnieniem tej perspektywy jest żywotność, a nawet ekspansja zjawiska tzw. kultury konsumpcji, „w której ramach gromadzeniu wszelkich dóbr towarzyszy gromadzenie wszelkiego rodzaju przyjemności. W związku z [...] specyficznym stosunkiem do ciała, traktowanego jako aktywny podmiot doświadczania rzeczywistości – ono także staje się konsumentem” [Izdebski, Ostrowska 2003, 175–176]. Nie bez znaczenia jest w tym kontekście postrzeganie seksu jako panaceum na nudę, samotność lub stres. W połączeniu z tolerancją dla nietypowych preferencji

seksualnych oraz przyzwalającym stosunkiem dla legalizacji agencji towarzyskich, seks jest dla społeczności przyszłości realizacją wulgarnego hedonizmu ograniczającego przyjemność do doznań cielesnych i zmysłowych.

Warto w tym miejscu zauważyć, że paleta „ofert” jest w tym zakresie także uzależniony od statusu materialnego i pozycji społecznej. Przykładowo, dla bogatych i żądnych nietypowych wrażeń hedonistów istnieją elitarne zamknięte kluby. Są one zazwyczaj zlokalizowane (co dodaje im pikanterii) w najniższych „starych” częściach metropolii, głównie w budynkach mających pierwotnie inne przeznaczenie. Jednym z takich miejsc jest mieszczący się w budynku strasburskiej katedry, zamknięty klub dla panów – Fetysz. Zarówno jego wystrój, jak i oferta plasują go w grupie tzw. klubów stylizowanych. W budynku nic nie zmieniono, a jedynie wprowadzono korekty kosmetyczne (np. z głównej nawy usunięto ławki, żeby można było organizować imprezy masowe) tak, by odpowiadały wymogom nowych właścicieli:

Внутри собора ничего не переделывали [...] тут даже ремонта не было. Те же закопченные своды, те же угрюмые слепые статуи по углам. Разве что ряды деревянных сидений [...] вычистили. Освободили площади для массовых мероприятий [Глуховский 2013, 146].

Wachlarz proponowanych klientom rozrywek jest dość szeroki: od kina, poprzez striptease, aż po usługi wystylizowanej na starotestamentową bohaterkę, prostytutki. Opis Fetyszu, nie jest niczym nowym, bo zjawisko kreatywnej rewitalizacji obiektów sakralnych jest (zwłaszcza na zachodzie Europy) coraz powszechniejsze. Dość wspomnieć londyński, powstały w budynku dawnego kościoła prezbiteriańskiego (oferujący piwo i dania tradycyjnej kuchni irlandzkiej) The Church Pub, którego pracownicy pozują do zdjęć w kostiumach aniołków i księży, The Church Cafe zlokalizowany w kościele St. Mary's w Dublinie, czy też toruński, mieszczący się w budynku dawnego kościoła ewangelickiego pw. Świętej Trójcy, Tumult (fundacja i kino studyjne)⁵. W tym ujęciu wizja Głuchowskiego jest tylko dość przewidywalnym,

⁵ Coraz powszechniejszym (także w Polsce) zjawiskiem jest też adaptowanie budynków sakralnych na mieszkania, biblioteki, remizy strażackie, czy magazyny. Szerzej na ten temat zob. np. M. Witkowska, *Restauracje, bary, dyskoteki ... w kościołach*, „Dziennik Łódzki” 18.08.2013, <https://dzienniklodzki.pl/restauracje-bary-dyskoteki-w-koosciolach/ar/970228>; J Ceglarsz, *Kiedyś kościół, później popularna imprezownia, dziś na sprzedaż. Ciekawa oferta na Kujawach*, money.pl, <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/rink-weis-kosciol-na-sprzedaz,80,0,2207056.html>. Intrygującym jest także plan wpisania budynku opuszczonego kościoła pw. Św. Jadwigi Śląskiej w Krakowie w bryłę hotelu Marriot. *Restauracja i bar w dawnym kościele*, <https://krakow.gosc.pl/doc/4346535.Restauracja-i-bar-w-dawnym-kosciele>

biorąc pod uwagę współczesne tendencje laicyzacyjne w społeczeństwie, finałem obserwowanego już dziś trendu. Z tej perspektywy stwierdzenie szefa obsługi, który w finale nieprzyjemnego incydentu z jednym z klientów, podkreśla znaczenie dbałości nowych właścicieli o zachowanie dawnego klimatu miejsca, jest całkowicie zrozumiałe („Какую-то ерунду несет [...] Осквернением жрам, мол. Мы наоборот, так сказать, культурное наследие сохраняем” [Глуховский 2013, 150]).

Szczególne miejsce w nieśmiertelnym świecie zajmuje szeroko pojmowany sport i rekreacja. Wymuszona przez brak miejsca i stopień degradacji środowiska naturalnego symulacyjność rzeczywistości doskonale widoczna jest na przykładzie Ogrodów Eschera. Ich nazwa nie jest przypadkowa i nawiązuje do twórczości Mauritza Cornelisa Eschera, holenderskiego malarza i grafika, który zasłynął na świecie pracami, w których wykorzystywał logikę matematyczną i podział plastyczny. Tak powstała między innymi, słynna dziś kolekcja tzw. figur niemożliwych i złudzeń optycznych⁶. Ogrody opisane w powieści idealnie wpisują się w wykreowany obraz rzeczywistości (a ściślej nadrzeczywistości), albowiem także bazują na iluzji – naprawdę nie zajmują dużej powierzchni, ale dzięki złudzeniu optycznemu wydają się ciągnąć w nieskończoność, dając ludziom poczucie przebywania w nieograniczonej przestrzeni, wrażenie wolności, prostego szczęścia i beztrioski. Gluchowski pisze:

Трава, мягкая, сочная, почти как живая [...] Она всем лучше настоящей травы, кроме разве что того, что она ненастоящая [...] над головами у нас парят апельсиновые деревья. Корни их забраны в белые шарки-горшки [...] и каждое деревоподвешено за свой горшок на нескольких тросиках. Этих деревьев тут тысячи [...] Одни цветут, а другие [...] уже плодоносят [...] А вместо поддельного неба – одно громадное зеркало. Оно покрывает [...] целый уровень восьмигранного небоскреба [...] стены зеркальные тоже – поэтому создается иллюзия того, что сады Эшера покрывают весь мир [...] Сады Эшера – заповедник счастливых людей [Глуховский 2013, 75–76]

Podobnie jak drogie restauracje, także ogrody nie są dostępne dla każdego. Prawo wstępu mają tam tylko ludzie zajmujący stabilną i relatywnie wysoką pozycję społeczną: projektanci, artyści i ogólnie klasa średnia aspirująca do elity społeczeństwa. Dla biedoty surogat wytchnienia jest dramatycznie uboższy – to zwykle podwórko-studnia, tak dobrze znane dziś

⁶ Prace Eschera można obejrzeć na stronie: <https://www.mcescher.com>

mieszkańcom starych zapuszczonych kamienic, w którym nikt nawet szczególnie nie dba o pozory dostatku:

Оказываемся в каменном мешке, который выглядит как внутренний двор-колодец трехэтажного дома. Потолок выкрашен в голубой, посреди двора насыпан песочек, воткнуты пара дешевых композитных деревьев и качели. Балконы в три ряда завалены барахлом, окна пятятся друг на друга в упор. Подходящее место, чтобы выйти покурить, притворяясь, что все это находится уде-нибудь снаружи и черт знает когда, а не сегодня и в кишках башни на восемьсот ярусов [Глуховский 2013, 120]).

Mimo wyraźnych różnic w standardzie miejsc wypoczynku, uwypuklony w obu fragmentach problem jest dokładnie ten sam – niezależnie od ich rozmiarów, wyglądu i wyposażenia, żadne z nich nie spełnia swojej roli – nie sprzyja prawdziwemu odpoczynkowi, a jest tylko jako symulakr, jego surrogatem. Podobnie jak Ogrody Eschera są „skansenem szczęśliwych ludzi” (a więc miejscem *de facto* z definicji martwym i tylko przypominającym, jak każdy skansen, o przeszłości, bez nadziei na jej reaktywację), tak samo obskurne podwórko wznaga jedynie tęsknotę za tym, co dawno już zostało bezpowrotnie zniszczone. Przebywanie w tych miejscach można kwalifikować jako bezsensowny i bezproduktywny zwyczajowy rytuał, nie zaś formę rzeczywistego wytchnienia, czy autentycznej społecznej integracji.

Analogiczną funkcję spełniają również ekskluzywne wielopoziomowe baseny, w których piękni, wiecznie młodzi i bogaci oddają się prostym w gruncie rzeczy i niesatysfakcjonującym na dłuższą metę przyjemnościom: pływają, zażywają narkotyki, uprawiają niezobowiązujący seks, po czym rozchodzą się każde w swoją stronę. Określone przez bohatera jako „супер-маркет удовольствий, аттракцион счастья, один из самых любимых способов препровождения вечности” [Глуховский 2013, 22] są jednym (obok Parku Fiorentina – kolejnej iluzji świata wolności, przestrzeni i przyrody) z ulubionych sposobów bezowocnego zagospodarowywania uciążliwej nieskończoności. Także sport nie spełnia swojej rekreacyjno-wypoczynkowej roli. W „zatrzymanym” świecie staje się on smutną koniecznością, formą przymusowej pracy nad sobą w imię imperatywu zachowania sprawności ciała i estetycznego wyglądu tak, by nic nie psuło harmonijnej wizji zwycięskiej ludzkości. Autor jest tu bliski Aleksandrowi Kuprinowi, który podobny obraz wiecznie młodego i pięknego zewnętrznie świata wykreował już w 1906 roku w noweli *Toast* (*Тост*, 1906). Kuprin skazywał odbiegających od przyjętej normy estetycznej ludzi na śmierć, Głuchowski wbrew pozorom nie jest mniej okrutny, bo każe im żyć wiecznie w nieustannej trosce o właściwą prezencję:

Вакцина сделала нас вечно юными, но юность еще не означает силу и красоту; сила воздаётся тем, кто ее тратит, красота – это нескончаемая борьба с собственным уродством [...] Быть ожиревшим, быть чахлым, запаршиветь и покрыться прыщами, горбиться ото колосалить – позорно и омерзительно [...] Гимназиумы – не просто развлечение. Они помогают нам оставаться людьми [Глуховский 2013, 104].

Idea czasu wolnego jest najbardziej zdeformowana w warunkach uwięzienia realizującego w praktyce „produkcję” żołnierza, o której pisał Michel Foucault w pracy *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia* (*Surveiller et punir*, 1975) – karne „ciało dyscyplinarne”, automatycznie reaguje na rozkazy [Foucault 2009, 162]. Przykładem są epizody traktujące o pobycie Jana w internacie. Funkcjonując od momentu narodzin jako niechciany „odpad”, bohater odgórnie zostaje przeznaczony do służby państwu i zgodnie z tym założeniem wychowywany, a ściślej szkolony, czy nawet tresowany. Oczywiście, władze zachowują pozory humanitaryzmu i reguła internatu przewiduje istnienie czasu wolnego od obowiązkowych zajęć, ale w praktyce jest to czysta fikcja. Czas wolny przysługuje tylko w określonym wymiarze (godzina dziennie: „последний час до отбоя нам разрешают оставить себе. Только этот час и можно засчитать наподобие человеческой жизни” [Глуховский 2013, 57]) i na określonych warunkach (pod czujnym okiem nadzorców). Raz na dziesięć dni wychowankom przysługuje prawo do oglądania filmów, jednakże i ta forma odprężenia zawiera w sobie pierwiastek opresji. Po pierwsze, nie jest ona przyznawana automatycznie. Trzeba sobie na nią zasłużyć, przy czym najmniejsze przewinienie skutkuje odebraniem tego przywileju. Po drugie, spośród proponowanych filmów nie ma ani jednego, który byłby krótszy, niż dwie godziny, tak więc by obejrzeć zakończenie, trzeba czekać kolejne dziesięć dni. Oprócz tego wszyscy są pilnowani („по залу расхаживают вожатые и заглядывают в наши сны из-за наших спи” [Глуховский 2013, 58]), a więc nie ma mowy o prywatności.

Kiedy bohater dorasta i rozpoczyna samodzielne życie w praktyce również nie ma wolnego czasu. Jako Nieśmiertelny musi być gotowy na każde wezwanie zwierzchników. Problemem nie jest tu formalne nieistnienie przerw od pracy, ale fakt, że nieprzewidywalność jest trwale wpisana w służbę. Jan nigdy nie wie, kiedy będzie wolny, ani jak długo będzie trwała przerwa. Nie może nic samodzielnie zaplanować, bo nie wiadomo, czy nie zostanie wezwany. W ten sposób realizuje się w praktyce władza dyscyplinarna, która „ma za główne zadanie »tresować« [...] Dyscyplina »produkuje« indywidua; jest specyficzną techniką władzy, która czyni z jednostek zarazem przedmioty i narzędzia swego działania” [Foucault 2009, 167].

W szerszym kontekście ta idea wiecznego więzienia jest *de facto* przeniesiona na całą ludzkość – władza wszędzie kontroluje przyrost naturalny (choćby, jak w przypadku Afryki, pozostawienia ludzi bez możliwości przyjmowania serum i blokowania napływu emigrantów). W połączeniu z brakiem przygotowania ludzi do efektywnego spędzania wolnego czasu oraz trwałym rozwarstwieniem ekonomicznym, znakomita większość z nich – to biedota, dla których pozostaje „дешевый бордель под вывеской модельного агентства” [Глуховский 2013, 117], pigułki szczęścia, alkohol, papierosy i rozmowy z hologramami. Tryb życia przeciętnego Europejczyka przede wszystkim wskazuje na finał rozwoju nauki. Wynalezienie tzw. serum nieśmiertelności oznacza maksimum jej możliwości, co w praktyce wyklucza sens podejmowania jakichkolwiek dalszych wysiłków w tym zakresie. W tym układzie zahamowaniu ulega także proces kulturotwórczy, bo człowiek nie ma potrzeby już do czegokolwiek dążyć poza doraźnymi przyjemnościami. Ostatecznie obserwujemy to samo zjawisko (choć w zupełnie innym wymiarze), które dziesięciolecia wcześniej wyeksponował Andriej Płatonow w *Wykopie* (*Котлован*, 1929–1930), a mianowicie pozorność ruchu w obliczu braku celu. Płatonow pokazał świat zalany antyludzkim w swej istocie komunizmem, od którego nie ma ucieczki, Głuchowski właściwie robi to samo – zatrzymując ludzkość w rozwoju, pokazuje czym mogą skończyć się jej marzenia o życiu wiecznym: życie zamienia się w wegetację, a pojęcie czasu wolnego w dotychczasowym znaczeniu przestaje być istotne. Samotny tłum, w jaki zmienia się ludzkość w obliczu braku skończoności czasu (a więc i perspektywy osiągnięcia wybranego celu), jest skazany na trwanie w stanie wiecznego niespełnienia. Wydaje się, że autor podziela pogląd Akunina/Czchartiszwilego, który w *Historiach cmentarnych* (*Кладбищенские истории*, 2004) sugerował, by zamiast bezskutecznie próbować oszukać śmierć, skupić się na jej oswojeniu („жить как можно дольше и жить по правилам (то есть правильно), чтобы потом умереть с чувством глубокого удовлетворения” [Акунин, Чхартишвили 2006, 214]) i (jak słusznie wnioskuje Bekasow) „узнав о смерти как можно больше, можно попробовать бояться ее как можно меньше [Бекасов, online], bo tylko ona daje człowiekowi prawdziwą wolność.

Mimo swojej sensacyjnej fabuły w *FUTU.RE* na pierwszy plan wysuwają się kwestie socjologiczne takie jak samotność człowieka w grupie oraz egzystencjalne (głównie „dramat wynikający z zapoznania jej z systemem najrozmaitszych uwarunkowań, które określają zasady egzystencji człowieka” [Bolanowska 2006, 74]). Autor wskazuje, że nieistnienie czasu linearnego wykazuje głęboko destrukcyjny wpływ na społeczność światową – wbrew oczekiwaniom prowadzi do zaniku sensu życia człowieka, a przez to zwielo-

krotnia problemy społeczne, zamiast je wyciszać, a w dalszej perspektywie niwelować. Społeczeństwo podlega autoubewłasnowolnieniu, bo wszelkie jego działania wypływają z chęci utrzymania *status quo* – zachowania nieśmiertelności oraz realizację partykularnych interesów poszczególnych elit władzy. W rezultacie ludzie *de facto* zastygają na wieczność w bezsensownym trwaniu i strachu przed inspekcją. Teoretycznie szczęśliwi, bo uwolnieni od nieuchronnego końca są, podobnie jak opisywani przez Michela Foucaulta zadżumieni uwięzieni w Wielkim Zamknięciu, „gdzie najdrobniejsze ruchy są kontrolowane, wydarzenia rejestrowane [...] gdzie władza jest sprawowana niepodzielnie w zgodzie ze swym hierarchicznym obrazem [...] ład wyznacza każdemu jego miejsce, każdemu jego ciało, każdemu jego [...] śmierć, każdemu co mu się należy – dzięki wszechobecnej i wszechwiedzącej władzy, która regularnie i nieprzerwanie wprowadza w swój obręb podziały aż po ostateczną specyfikację jednostki: tego, co ją charakteryzuje, co do niej należy i co się z nią dzieje” [Foucault 2009, 193]. Dochodzi do paradoksu – wiecznie żywa cywilizacja jest martwa, zaś wolny czas, który teoretycznie powinien przynosić wytchnienie, odpoczynek i szeroko pojmowany relaks (co w konsekwencji byłoby bodźcem do dalszej kreatywnej pracy) w tradycyjnym rozumieniu tego pojęcia w ogóle nie istnieje. W tym kontekście opisana w finale powieści praktyczna realizacja projektu przywrócenia śmierci jest zbawienna dla ludzkości, albowiem „wybudza” ją ze stanu przymusowej hibernacji, przywraca realną wolność i naturalny porządek świata. Postulatywny wydzźwięk *FURU.RE* wpisuje tę powieść w grupę utworów traktujących o zagrożeniach płynących z postępu cywilizacyjnego. Podobnie jak inni autorzy (nie tylko rosyjscy), Głuchowski przestrzega przed niebezpieczną „zabawą w Boga”. Jest w tym bliski zarówno Wiktorowi Pielewinowi, (np. *Hełm grozy* (*Шлем ужаса*, 2005), czy *Miłość do trzech Zuckerbrinów* (*Любовь к трём цукербринам*, 2014)), jak również choćby Robertowi Blochowi. Ten ostatni, znany głównie jako autor słynnej, zekranizowanej przez Alfreda Hitchcocka *Psychozy* (*Psycho*, 1959), w opowiadaniu *Ścisk na Ziemi* (*This Crowded Earth* (1958) zaprezentował równie niezwykły, lecz w rezultacie zgubny projekt „zbawienia” ludzkości (celowa miniaturyzacja ludzi). O ile jednak Bloch skazał rasę ludzką na wymarcie („nowa wersja” człowieka jest bezpłodna, a wśród ocalałych „normalnych” nie ma już żadnej kobiety), Głuchowski postanawia ją tylko ostrzec, by zamiast próbować zdetronizować stwórcę, wziąć odpowiedzialność za świat już istniejący. Z tego punktu widzenia *FUTU.RE* można postrzegać także jako postpostapokalipsę, pod pewnymi względami luźno nawiązującą nawet (biorąc także pod uwagę imię głównego bohatera – Jan) do *Apokalipsy św. Jana* – ostatniej księgi Nowego Testamentu, zapowiadającej koniec ludzkości, ale też i jej późniejsze odrodzenie. Grzmiąc

nad ludzką głupotą, butą i straceńczym pędem ku samozagładzie, pisarz pokazuje, że jeśli się nie ockniemy, jeśli będziemy pobłażali korporacjom i opętanym żądzą władzy dyktatorom, znikniemy, pogrzebiemy się żywcem i nawet tego nie zauważymy.

Literatura

- Bolanowska T., 2006, *Trudni bohaterowie, trudne powroty, trudne wybory. Kilka uwag o fantastyce socjologicznej*, „Literatura i kultura popularna” XIII, red. T. Żabski, Wrocław, s. 67–91.
- Ceglarz J., *Kiedys kościół, później popularna imprezownia, dziś na sprzedaż. Ciekawa oferta na Kujawach*, [online], <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/rink-weis-kosciol-na-sprzedaz,80,0,2207056.html> [18.03.2019].
- Dąbrowski Z., 1966, *Czas wolny dzieci i młodzieży*, Warszawa.
- Foucault M., 2009, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, przeł. T. Komendant, Warszawa.
- Gancarz A., 2011, *Wykluczenie społeczne w krajach Unii Europejskiej – porównanie opinii studentów kierunków nauczycielskich z Polski i Francji*, [w:] *Pedagogika międzykulturowa wobec wykluczenia społecznego i edukacyjnego*, red. T. Lewowicki, A. Szczurek-Boruta, J. Suchodolska. Toruń, s. 229–250, [online], https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/7119/3/Gancarz_Wykluczenie_spoeczne_w_krajach_Unii_Europejskiej.pdf [13.06.2019].
- Izdebski Z., Ostrowska A., 2003, *Seks po polsku. Zachowania seksualne jako element stylu życia Polaków*, Warszawa.
- Kamiński A., 1980, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa.
- Kwilecki K., 2011, *Rozważania o czasie wolnym. Wybrane zagadnienia*, Katowice.
- Ritzer G., 2012, *Magiczny świat konsumpcji*, przeł. L. Stawowy, Warszawa.
- Tyszka A. 1981, „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, nr 3 (57), s. 137–142, [online], [http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1981-t-n3_\(57\)/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1981-t-n3_\(57\)-s137-142/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1981-t-n3_\(57\)-s137-142.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1981-t-n3_(57)/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1981-t-n3_(57)-s137-142/Teksty_teoria_literatury_krytyka_interpretacja-r1981-t-n3_(57)-s137-142.pdf) [12.09.2019].
- Witkowska M., *Restauracje, bary, dyskoteki ... w kościołach*, „Dziennik Łódzki”, [online], <https://dzienniklodzki.pl/restauracje-bary-dyskoteki-w-kosciolach/ar/970228> [18.08.2013].
- Wnuk-Lipiński E., 1972, *Praca i wypoczynek w budżecie czasu*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Akunin B., Čhartišvili G., 2006, *Kladbišenskie istorii*, Moskwa. [Акунин, Б., Чхартишвили, Г., 2006, *Кладбищенские истории*, Москва.]

Bekasov Š., *Kladbišenskoje soavtorstvo*, [Бекасов Ш., *Кладбищенское соавторство*], [online], <http://www.bekasov.ru/shen/cemetery.htm> [18.03.2019]

Gluhovskij D., 2013, *Budušee*, Moskva. [Глуховский Д., 2013, *Будущее*, Москва 2013.]

EVERLASTING FUN (DMITRY GLUKHOVSKY, *FUTURE*)

ABSTRACT

Key words: Dmitry Glukhovsky, *Future*, free time, immortality, prison

The paper aims at analyzing Dmitry Glukhovsky's novel *Future* in the context of spending leisure time. The writer presents a society, which has overcome death. It gives rise to the question if "leisure time" still exists in such a situation; and if it does, what importance and functions it has in comparison with the life before "the era of everlasting life". Glukhovsky indicates that overcoming death in an unnatural way freezes civilization in time, which leads to the dwindling of human creativity and, which is confirmed by the way human beings spend their free time in the novel, degeneration. Instead of making progress humankind focuses on maintain *the status quo*. In light of the abovementioned the only solution is restoring death perceived as the reconstruction of the natural order of things.

Наталья Авина

DOI 10.15290/sw.2020.20.10

Университет Vytautas Magnus

Образовательная Академия (Вильнюс)

tel.: +48 85 279 02 81

e-mail: nataljaav9@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7522-5138>

Активные процессы во фразеологии (на материале русскоязычных газет Литвы)

Ключевые слова: фразеология, активные процессы, региональные особенности, тексты газет

1. Вводные замечания

Активные процессы, происходящие во всех сферах функционирования русского языка новейшего периода, наиболее ярко проявляются в языке средств массовой информации [см. об этом, например: Русский язык конца XX столетия 1996]. Изменения в языке современных СМИ «велики и значимы и представлены многопланово: на содержательном, семантическом и стилистическом уровнях, а также в перераспределении средств общего языка» [Дускаева 2003, 674]. Публицистический дискурс становится «актуальным объектом лингвистических исследований, поскольку этого требует не только все возрастающая прагматическая и информационная значимость средств массовой информации в современной жизни, но и собственно лингвистическая ценность их языка – языка, насыщенного повышенной экспрессивностью» [Мокиенко 2017, 26]. В публицистическом дискурсе активизируются такие процессы, как: авторская индивидуализация; коллоквиализация и стилистический динамизм современного публицистического текста, включающий сочетание контрастных стилистических элементов; повышенная эмоциональность и оценочность; заметное увеличение использования

юмора и иронии в текстах СМИ – и в этом значительна роль фразеологии [см., например, Стернин 2003].

Как отмечает В.Н. Мокиенко [2017], экспрессивность, генерируемая различными динамическими процессами семантики и структуры фразеологических единиц (ФЕ), – одна из существенных характеристик фразеологии. Фразеология, образность которой оказывает сильное эмоциональное воздействие на читателей, занимает особое место в ряду выразительных средств языка СМИ. Стиливая разнородность ФЕ предоставляет большие возможности для авторского самовыражения.

Активное использование фразеологизмов в масс-медиа обусловлено основными функциями СМИ – информативной и воздействующей, а «фразеология предстает как органичное явление языка СМИ, являющееся средством номинации и создания экспрессии высказывания, что способствует особой выразительности медийного языка» [Баско 2016, 5]. Однако следует согласиться с тем, что, «оценивая роль фразеологии в публицистическом тексте, нельзя констатировать ее высокую употребительность в этих текстах «вообще». Даже сама частотность употребления ФЕ, не говоря уже о семантическом качестве различных групп фразеологии, прямо зависима от функциональной заданности текста, от его тематического и идейного сюжета и от его социальной направленности» [Мокиенко 2017, 28].

Возросшая употребительность фразеологизмов в языке российских СМИ обуславливает актуальность исследования активных процессов во фразеологии, которые рассматриваются в работах В.Г. Костомарова [1994], В. Шапошникова [1998], К. Венцель [1998], Н.В. Баско [2016], В.М. Мокиенко [2017], в коллективной монографии «Славянская фразеология в современных СМИ» [2017] и мн. др. Особый интерес исследователей вызывает специфика русского языка СМИ в различных ситуациях иноязычного окружения [Павловская 2000, Протасова 2004, Зеленин 2006 и др.].

Цель данной статьи – рассмотреть некоторые проявления активных процессов фразеологии в русскоязычных газетах Литвы. Конкретные задачи исследования: определить специфику употребления, структурно-типологические, функционально-стилистические, культурно-речевые особенности ФЕ в текстах современных газет. Материалом статьи являются публикации из еженедельников «Литовский курьер», «Обзор», «Экспресс-неделя» (условные сокращения: ЛК, Обз., Эк.Н.) в период последнего десятилетия (преимущественно 2017–2019 гг.). Основные методы исследования: метод сплошной выборки примеров, описательно-аналитический, классификационно-типологический,

интерпретативный. Общий объем анализируемых примеров – около 350 контекстных употреблений ФЕ.

В связи с анализируемым материалом представляется необходимым уточнить вопрос о границах фразеологии, который в современной лингвистике остается дискуссионным. В российском языковедении рассматриваются разнообразные структурно-семантические типы ФЕ: вслед за В.В. Виноградовым многие исследователи выделяют такие фразеологические обороты, как сращения, единства, сочетания, выражения; включение же во фразеологический состав пословиц, поговорок, крылатых выражений спорно [см. об этом, например, Телля 1998]. В нашей работе используется широкое понимание фразеологизмов и, соответственно, рассматриваются все типы устойчивых сочетаний. В их ряду особой спецификой характеризуются трансформированные на основе крылатых выражений, афоризмов, паремий прецедентные тексты (ср. другие используемые термины: прецедентные высказывания, выражения и т.д.) – это потенциально автономные смысловые блоки речевого произведения, которые актуализируют важную для автора фоновую информацию, апеллируя к «культурной памяти» читателя [Баженова 2006, 107]. Подобные прецедентные тексты приобретают в данной культуре прагматические «приращения»; наблюдаемая активизация деформации прецедентных текстов – отражение диалогичности современных публицистических текстов «с помощью приемов цитирования, аллюзий, реминисценций, ссылок, парафраз, пародий, которые способствуют формированию у читателя дополнительных ассоциаций» [Дускаева 2003, 670].

Отнесенность анализируемых в данной работе устойчивых выражений к ФЕ, а также их семантические, структурно-типологические, функционально-стилистические особенности определяются по словарям [Берков, Мокиенко, Шулержкова 2000; Большой фразеологический словарь русского языка 2006; Фразеологический словарь русского языка 1987].

2. Проявление активных процессов фразеологии в русскоязычных газетах Литвы

Специфика использования ФЕ

Рассматриваемые тексты относятся к разнообразным жанрам газетно-публицистического стиля: статьи, интервью, очерки, заметки, репортажи, эссе и т.д. Тематика данных текстов связана с жизнью

страны и включает следующие рубрики: «Литва и мир», «Литва: события, факты», «Новости недели», «Новости экономики», «Общество», «Перекресток мнений», «Будни столицы», «Криминал, происшествия», «Дороги, машины, люди», «Музыка и театр», «Спорт». Как показывает наш материал, ФЕ обычно отмечаются в самих текстах, реже – в заголовках публикаций разной тематики, например: *Надо отметить, что **первая ласточка** сыграла свою роль: жильцы еще одного из висагинских домов уже с нетерпением ожидают окончания модернизации (...)* (ЛК, № 34, 2019); *Эрготерапия **делает первые шаги*** (Эк.Н., № 2, 2019); *А на фармакологическом рынке тем временем идет борьба за **место под солнцем*** (Эк.Н., № 17, 2017); *Вторая часть праздника – театрализованное представление – была интересна всем **от мала до велика*** (Обз., № 29, 2019); ***Из первых уст*** (название рубрики в газете Эк.Н.); ***Всевидящее око столицы*** (Эк.Н., № 46, 2017) – заголовок.

В рассматриваемых газетах активность использования ФЕ обусловлена дискурсом, характером информации (официальная-неофициальная), жанром текста, связанным с изложением материала, стилистической направленностью публикаций, индивидуальным стилем автора, спецификой самой газеты.

Так, фразеологизмы распространены более в социально-политическом дискурсе в авторских публикациях, полемических статьях с выраженной экспрессивностью, оценочностью: *Даже не накопив нужной суммы, люди, соблазнившись перспективой **светлого будущего**, смело берут жилищные кредиты (...)* (Эк.Н., № 23, 2019); *Сектор розничной торговли пользуется ростом доходов граждан и поддается соблазну, повышая цены на некоторые товары. Зачем им **рубить сук, на котором они сидят**, если они могут заработать дополнительно?* (Обз., № 19, 2019); *Недвижимое имущество... Звучит красиво, но порой это **камень на шее*** (Эк.Н., № 14, 2018) и др. Фразеологизмы обычно не используются в официальных новостях, информационных сообщениях, обзорах событий, передающих конкретную информацию.

Активность ФЕ отмечается также в жанре интервью или в текстах других жанров с целью передать живую речь собеседника: *Фотомастер говорит: «Когда я иду по «своему» городу, я стараюсь смотреть в небо как можно дальше. Я приветствую вильнюсские костелы. Когда я нахожу свои **«точки» опоры**, я гуляю со своими «учителями» (...)* (ЛК, № 25, 2019); *Известный телеведущий (...) так оценил в соцсети показ старой киноленты: «Поклонники филь-*

ма поясняют, что авторы хотели отразить тяжелое время, когда простые люди оказались **меж двух огней** (...)» (Эк.Н., № 20, 2019); «Когда **заварили кашу** с закрытием парка, люди сотнями писали письма, просили: (...) **держись, мы с тобой** (...)» (Эк.Н., № 20, 2019) и т.д.

Использование фразеологизмов как проявление индивидуально-авторского стиля журналиста демонстрирует следующий фрагмент публикации с заголовком «**Экватор не пройден**» (ср. *перейти Рубикон*), относящийся к спортивной тематике: *Гости в очередной раз весьма доходчиво продемонстрировали, что они не лыком шиты и старые представления о силе встречавшихся в Вильнюсе команд давно пора отправить на свалку. (...) На второй тайм сборная Люксембурга вышла, судя по всему, с уверенностью в том, что победа от них уже **никуда не денется**. Хозяева же, проведя довольно быстро все три замены, избрали тактику «**пан или пропал**», то и дело прессингуя в одиночку (в лучшем случае, в 2–3 игрока) защитников соперника (...)» (Обз., № 24, 2019). Включение в контекст целого ряда ФЕ придает повествованию естественность, непринужденность.*

Важно заметить, что по сравнению с современной российской публицистикой, где использование ФЕ возросло чрезвычайно, в текстах рассматриваемых газет наблюдается умеренное использование ФЕ; степень же интенсивности включения ФЕ в тексты несколько выделяется стиль газеты «Экспресс-неделя».

Структурно-типологические особенности ФЕ

В анализируемых газетных текстах в ряду разнообразных типов ФЕ – преимущественно различные фразеологические обороты, например: *Однако эксперты не понимают, почему Министерство охраны окружающей среды подвергает дискриминации дизельные автомобили. Они отмечают, что **под одну гребенку стригут** и старые, и новые экологичные дизельные автомобили» (Обз., № 30, 2019); *Мотив такого поведения чаще всего один и тот же: несмотря на то, что из-за обилия автомобилей **яблоку негде упасть**, владелец гаража эгоистично думает, что у него есть привилегия ездить так, словно на площадке нет ни одной машины» (Эк.Н., № 23, 2019); *У них есть сбережения на «**черный день**», но при этом нет ощущения стабильности и защищенности» (Эк.Н., № 9, 2017); *Мы стараемся, чтобы жителям и гостям столицы не пришлось в праздничные дни **ломать******

голову, как передвигаться по городу, и не терять время в пробках (Эк.Н., № 52, 2017) и под.

В меньшей степени используются:

– различные крылатые выражения и созданные на их основе прецедентные высказывания:

обычно из русской художественной литературы (из произведений И.А. Крылова, А.С. Грибоедова, А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, А. Григорьева, В.В. Маяковского, И. Ильфа и Е. Петрова): *У нас есть возможность стать окном в Европу* (...) (Эк.Н., № 52, 2017) – ср. выражение из поэмы А.С. Пушкина «Медный всадник»: *В Европу прорубить окно; Электромобили – наше все...* (Обз., № 29, 2019) – ср. выражение А. Григорьева: *«Пушкин – это наше все»; Планов громадьё* (Эк.Н., № 2, 2019) – ср. выражение из поэмы В.В. Маяковского «Хорошо»: *Я планов наших люблю громадьё;*

реже – из популярных российских кинофильмов, песен эпохи XX в.: (...) *цель поправок – обеспечить семьям максимальную безопасность, чтобы детей не могли отнимать «легким движением руки»* (Эк.Н., № 2, 2019) – фраза из кинофильма «Бриллиантовая рука»; *Эх, дороги, пыль да туман...* (ЛК, 2018) – фраза из песни «Дороги»; другие устойчивые выражения: фразы известных политиков, библейские, а также античные выражения, например: *Рынок недвижимости в Литве на данный момент переживает свой «золотой век»: развивают новые проекты, цены растут, а люди берут ипотечные кредиты и покупают недвижимость* (Обз., № 30, 2019);

– паремии: *«С другой стороны, нет худа без добра: сейчас самое время собрать из рек мусор. Этой ситуацией может воспользоваться Министерство окружающей среды», – добавляет он* (Эк.Н., № 20, 2019); *Сейчас высказывание «время-деньги» актуально как никогда. Именно по этой причине все больше успешных людей решают воспользоваться услугой собачьих нянь* (Эк.Н., № 23, 2019); *На страницах изданий и на порталах описаны страсти-мордасти* (...) (Эк.Н., № 30, 2019); заголовок – *У семи нянек дитя без глаза* (Эк.Н., № 15, 2017) и др.

Различия между фразеологическими оборотами, с одной стороны, и крылатыми выражениями, афоризмами, паремиями, с другой стороны, очевидны в их употреблении, структуре. Так, если фразеологические обороты отмечаются в публикациях, относящихся к разным дискурсам, то крылатые выражения, паремии и созданные на их основе прецедентные выражения более распространены в текстах социально-политического дискурса, например: *Копить на старость смо-*

лоду (ЛК, №24, 2019) – заголовок статьи об участии в дополнительном пенсионном накоплении; ср.: *береги честь смолоду*; (...) *шаткость* (...) *конструкции сильно преувеличена «блаженными верующими»* (...) (Эк.Н., № 24, 2019) – ср. выражение из пьесы «Горе от ума» А.С. Грибоедова: *Блажен, кто верует, тепло ему на свете!*

Фразеологические обороты менее распространены в заголовках (подзаголовках), например: *Расследование зашло в тупик* (Обз., № 24, 2019); *Телячьи нежности не для бизонов* (Эк.Н., № 25, 2019); *Отбился от рук* (Эк.Н., № 7, 2017); *Обратная сторона медали* (Эк.Н., № 19, 2017). Напротив, крылатые выражения, паремии обычно являются заголовками текстов: *Дареному коню в зубы не смотрят* (Эк.Н., № 34, 2019) – статья о бесплатной школьной форме для учеников из малоимущих семей; *Где тонко, там и рвется* (Эк.Н., № 35, 2019) – подзаголовок, о проблемах в той сфере, где человек наиболее уязвим; *«Печально я гляжу...»* (Обз., № 29, 2019) – о неудачах литовских футболистов (ср. выражение из стихотворения М.Ю. Лермонтова «Дума»: *Печально я гляжу на наше поколение*) и мн. др. Выбор автором публикации в качестве заголовка определенной ФЕ помогает сразу определить отношение к предоставленной информации, создать подтекст – юмористический, иронический, саркастический. Однако, судя по нашему материалу, в основном целью заголовков является точное описание освещаемых событий, и, соответственно, заголовки публикаций преимущественно информативные. При этом сравним: фразеологизмы широко распространены в газетных заголовках, названиях традиционных рубрик прессы в российских и других СМИ [см., например, Павловская 2000].

Структурные особенности ФЕ связаны с их трансформацией. Основные виды структурной трансформации фразеологизмов таковы:

замена компонентов: (...) *содержат своими налогами государство и поддерживают тем самым на плаву малоимущих* (Эк.Н., № 2, 2019) – ср.: *быть, оставаться, держаться на плаву*; *Для нас как государства очень важно шагать в ногу с прогрессом* (ЛК, № 26, 2019) – ср.: *идти в ногу*; *Деньги на свалку* (ЛК, № 26, 2019) – ср. *деньги на ветер*; *Боремся с ветряными мельницами?* (Эк.Н., № 15, 2017) – ср.: *сражаться с ветряными мельницами*;

расширение состава: *Так что действительно хочется поставить финальную точку и сказать, что город не только толерантен к таким парадам, но и рад, что они есть* (...) (Эк.Н., № 23, 2019) – ср.: *поставить точку*; *Вновь разгорелись страсти вокруг Зеленого моста. Немало копий было сломано* (Эк.Н., №23, 2019) – ср.:

ломать копыя; *Разумеется, каждая группа общества представляет по-своему, как следует вести дела, поэтому политика – это постоянный поиск компромисса в борьбе разных интересов, чтобы, как гласит пословица, и волки были сыты, и овцы целы, а желательно, чтобы и овцы тоже были сыты* (Эк.Н., № 34, 2019);

сокращение состава: *С глаз долой* (Эк.Н., № 35, 2019) – ср.: *с глаз долой, из сердца вон* (подзаголовок, о снижении масштаба использования личного транспорта); *Чем богаты* (Эк.Н., № 35, 2019) – ср.: *чем богаты, тем и рады* (подзаголовок, о залежах нефти на дне Балтики); и др.

Довольно часто происходит структурная трансформация крылатых выражений, паремий, афоризмов, характерных для заголовков; кроме того, виды их деформации более разнообразны и включают, например, пунктуационно-синтаксические средства:

фразы с многоточием для выражения незаконченности высказывания – *Чтобы тело и душа были молоды...* (Эк.Н., № 46, 2017) – из песни «Спортивный марш»; *Чтобы костюмчик сидел...* (Эк.Н., № 9, 2017) – из песни к кинофильму «Чародеи»;

вопросительные предложения: *Век живи, век учишься?* (Эк.Н., № 32, 2018); *Без вины виноватые?* (Эк.Н., № 3, 2018) – название пьесы А.Н. Островского;

парцелляция и замена компонентов: *Великолепная семерка. И все!* (Обз., № 32, 2019) – ср.: фраза *Великолепная пятерка и вратарь* из песни «Трус не играет в хоккей»; и др.

Функционально-стилистические особенности ФЕ

Значительная часть ФЕ, как известно, стилистически окрашена, и использование стилистически разнообразных ФЕ также является важным приемом выразительности в анализируемых газетных текстах. При этом разные типы ФЕ – фразеологические обороты и крылатые выражения, паремии – отличаются в стилистическом плане.

Фразеологические обороты в газетных публикациях обычно имеют окраску функционально-стилистическую:

– распространены разговорные фразеологизмы, придающие повествованию раскованность и непринужденность: *Не до конца так же ясно, какие государственные полномочия и функции (...) передадут находящейся в Вильнюсе Литовской администрации безопасности на транспорте, где морских специалистов раз-два и обчелся* (ЛК, № 46, 2018); *Многие мужчины, по его словам, не выдерживают*

и возвращаются домой **несолоно хлебавши** (Эк.Н., № 25, 2019); *И только через год дошли руки до того, чтобы серьезно взяться за изучение литовского языка (...)* (Эк.Н., № 25, 2019) – ср.: *руки не дошли*; **На первых порах** эта деятельность была дополнительной (...) (Эк.Н., № 23, 2019);

для того, чтобы подчеркнуть в контексте необычность выражения, его разговорный характер, используются кавычки: *У одних денег «полный мешок», а у других «кот заплакал», так и стали бывшие добрые соседи злейшими врагами. Именно по этой причине стоят сейчас многие старые многоквартирки с худыми крышами и обветшалыми фасадами* (ЛК, № 24, 2019); *Сложно сказать и прогнозировать, что еще на этот раз «высосут из пальца»* (Эк.Н., № 23, 2019);

– фразеологические обороты с книжной окраской, создающие образность и выразительность текста: *Это ахиллесова пята многих мегаполисов не только Европы, но и мира* (Эк.Н., № 18, 2017); *В будущем у юристов не останется той рутинной работы, на которую они тратят сейчас львиную долю своего рабочего времени* (Эк.Н., № 2, 2019); *А вот тема планирования пенсии стала камнем преткновения для отвечающих: 22% респондентов не ответили ни на один вопрос по этой теме* (Эк.Н., № 23, 2019).

Значительно реже отмечаются фразеологические обороты с эмоционально-экспрессивной окраской. См., например, «неодобрительно», «грубо»: *Мы только пишем проекты, ищем финансирование для них. Наивным людям просто промывают мозги (...)* (Эк.Н., № 25, 2019); посредством фразеологизмов, выступающих в контексте в эмоционально-оценочной функции, демонстрируется отношение к чему-либо: (...) *какая из природных стихий сильнее бьет по карману государства, да и по нашему с вами карману* (Эк.Н., № 25, 2019); *Итак, легендарный кинотеатр «Летува» стерт с лица земли* (Эк.Н., № 15, 2017). Обратим внимание на то, что использование фразеологических оборотов жаргонного, грубо-просторечного характера нетипично для текстов рассматриваемых газет, в то время как в российских СМИ активизация стилистически сниженной фразеологии – это проявление стремления к свободе выражения, к повышенной экспрессивности [например, Баско 2016].

В отличие от фразеологических оборотов, крылатые фразы, паремии и созданные на их основе прецедентные высказывания, наряду с окраской функционально-стилистической (часто – книжной, публицистической), обычно имеют эмоционально-экспрессивную окраску:

– ироническую, саркастическую: (...) *семь членов Верховного суда вынесли повторный и как бы окончательный вердикт: Карфаген, то есть злосчастная «усадьба Виюнеле», должен быть разрушен* (Обз., № 30, 2019) – книжн., ирон. (античное выражение); *Но, как у нас это часто бывает, хотели, как лучше, а получилось, как всегда* (...) (Эк.Н., № 52, 2017) – разг., ирон. (фраза российского премьер-министра В.С. Черномырдина);

наиболее ярко ирония и сарказм выражается в заголовках: ***Все выше, и выше, и выше...*** (Эк.Н., № 20, 2019) – о повышении цен в сфере услуг (из песни «Авиамарш», ср.: *Все выше, и выше, и выше стремим мы полет наших птиц*); ***Впереди Европы всей*** (Эк.Н., № 35, 2019) – о размерах банковских прибылей (ср.: фраза из песни Ю. Визбора *впереди планеты всей*); ***Неисповедимы пути денегшек наших?*** (Обз., № 25, 2019) – о государственном бюджете (ср. изречение из Нового завета *Неисповедимы пути господни*); ***А прокуратура и ныне там*** (Обз., № 36, 2019) – о том, что прокуратура не занимается делом погибшей (ср.: выражение *А воз и ныне там* из басни И.А. Крылова «Лебедь, Щука и Рак»); ***Выбираем кота в мешке*** (Эк.Н., № 35, 2019) – о выборе жильцами многоквартирного дома администратора (ср.: *покупать кота в мешке*);

– реже отмечается окраска неодобрительная: (...) *может ли позволить себе страна (...) строить новый железный занавес* (Эк.Н., № 25, 2019) – публ., полит., неодобр. (выражение из речи У. Черчилля); шутливая: ***Пластиковые пакеты: быть или не быть...*** (Эк.Н., № 33, 2018) (известное выражение из трагедии В. Шекспира «Гамлет»).

В целом же в текстах анализируемых газет экспрессия и оценочность выражается умеренно; эмоционально-оценочные ФЕ обычно включаются в такие публикации, где демонстрируется субъективное отношение автора к той или иной проблеме.

Культурно-речевые особенности ФЕ

Использование разнообразных ФЕ делает информацию газетных текстов более доступной и интересной для читателя. Вместе с тем можно заметить определенную «речевую моду» журналистов на те или иные фразеологизмы, частотное использование некоторых ФЕ в текстах разных авторов, например:

перегибать палку – *Однако стоимость некоторых услуг (...) уже достигла предела. Они должны расти, но не нужно перегибать палку* (Эк.Н., № 20, 2019); (...) ***обещает не перегнуть палку***,

чтобы не нанести удар по кошелькам малоимущих слоев населения (Эк.Н., № 23, 2019);

среди (среди) бела дня – Там жулики в считанные минуты **среди бела дня** даже на центральных улицах, где много камер наблюдения, могут вскрыть машину (Эк.Н., № 33, 2018); Особенно страдают послушные дети, их даже **среди бела дня** преступники без лишнего шума берут за руку и уводят (Эк.Н., № 24, 2019);

чувство локтя – Но зато он помогает ощутить «**чувство локтя**» (Эк.Н., № 34, 2019); Должно быть **чувство локтя** (Эк.Н., № 2, 2019) – подзаголовок;

пословица «**На зеркало неча пенять, коли рожа крива**»: Так что проблема не в том, что где-то там есть заболеваемость (ты ведь и сам сегодня можешь заразить болезнь жителя любой другой страны), а в том, что мы потеряли бдительность. Как говорится, **неча на зеркало пенять, коли рожа крива** (Эк.Н., № 24, 2019); **Не надо на других пенять...** (Эк.Н., № 46, 2017) – заголовок.

Заметим, что целый ряд повторяющихся в нашем материале ФЕ, приводящих к некоему стилистическому однообразию, отмечается и в исследованиях языка российских и других русскоязычных СМИ [ср., например, Павловская 2000, Баско 2016]: *быть или не быть; все выше, и выше, и выше; прорубить окно в Европу; хотели как лучше, а получилось как всегда; козел отпущения; зайти в тупик; камень преткновения; бить по карману; держаться на плаву* и др. Возможно, в таком повторе определенных ФЕ находят в языке отражение лингвокультурологические особенности языковой личности нашего времени.

Необходимо обратить внимание и на то, что неточное понимание семантики, структуры, специфики употребления фразеологизма может привести к нарушениям речевой нормы, которые, к сожалению, встречаются в текстах рассматриваемых газет. Например, вряд ли уместно использование следующего фразеологизма в подзаголовке статьи о мелиорации: *Канавы как козлы отпущения* (Эк.Н., № 24, 2019) – ср. обычную сочетаемость фразеологизма с одушевленным существительным в значении «человек, на которого сваливают чужую вину, ответственность за других»: (...) *людей, на законном основании купивших недвижимость, превратили в козлов отпущения* (Эк.Н., № 17, 2017). Трансформация ФЕ также далеко не всегда является приемом создания выразительности; в некоторых случаях это речевая ошибка, связанная: а) с заменой близких по значению компонентов сочетаний: *Заядлые грибники уже списали со счетов этот сезон*

(Эк.Н., № 25, 2019) – ср.: *сбрасывать со счетов* или *списать в расход*); б) с утратой компонентов: *Некоторые линии шатко – валко действуют, но в 40% не налажена обратная связь* (Эк.Н., № 19, 2017) – ср.: *ни шатко ни валко*.

3. Заключительные замечания

В ряду активных процессов, происходящих в русском языке новейшего периода, и прежде всего в языке СМИ, весьма значительна роль фразеологии. Активные процессы фразеологии, характерные для публицистического стиля современного русского языка, находят специфическое отражение в текстах русскоязычных газет Литвы. Региональные особенности подобных процессов связаны со степенью их интенсивности и касаются активности употребления и специфики функционирования в текстах газет ФЕ, их структурно-типологических, а также стилистических черт, выражения авторской оценочности.

В анализируемых текстах, в отличие от газетных публикаций в российских СМИ, наблюдается умеренное использование ФЕ и выражение экспрессии. Это может быть обусловлено экстра- и лингвистическими факторами, определяющими социокультурную и жанровую специфику рассматриваемых газет в данной социолингвистической ситуации и, соответственно, языковые особенности газетных текстов.

Как показывает анализируемый материал, ФЕ отмечаются в газетных публикациях различных жанров и в различных дискурсах, но чаще – в социально-политическом дискурсе в авторских статьях. В ряду разнообразных структурных типов ФЕ доминируют фразеологические обороты. В меньшей мере используются крылатые выражения, паремии и созданные на их основе прецедентные выражения, которые обычно встречаются в заголовках текстов, представляя собой разнообразные структурные деформации и выделяясь яркой стилистической окраской – как функционально-стилистической, так и эмоционально-экспрессивной.

Фразеологизмы в публицистическом дискурсе являются важным средством создания выразительности языка, авторского самовыражения, привлечения внимания читателей, однако в некоторых случаях включение ФЕ в газетные тексты может приводить к стилистическим ошибкам и отступлениям от речевой нормы, обусловленным недостаточным владением фразеологическими ресурсами языка.

Литература

- Važenova E.A., 2006, *Intertekstual'nost'*, [v]: *Stilističeskij ènciklopedičeskij slovar' russkogo âzyka*, Moskva, s. 104–108. [Баженова Е.А., 2006, *Интертекстуальность*, [в]: *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, Москва, с. 104–108.]
- Basko N.V., 2016, *Frazeologizmy v âzyke sovremennyh rossijskikh SMI: leksikografčeskoe opisaniè*, Moskva. [Баско Н.В., 2016, *Фразеологизмы в языке современных российских СМИ: лексикографическое описание*, Москва.]
- Berkov V.P., Mokienko V.M., Šuležkova S.G., 2000, *Bol'šoj slovar' krylatyh slov russkogo âzyka*, Moskva. [Берков В.П., Мокиенко В.М., Шулежкова С.Г., 2000, *Большой словарь крылатых слов русского языка*, Москва.]
- Bol'šoj frazeologičeskij slovar' russkogo âzyka. Značenie. Upotreblenie. Kul'turologičeskij kommentarij*, 2006, Moskva. [*Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*, 2006, Москва.]
- Vencel' K., 1998, *Idiomy v russkom političeskom diskurse*, Rusistika segodnâ, № 1–2, Moskva. [Венцель К., 1998, *Идиомы в русском политическом дискурсе*, Русистика сегодня, № 1–2, Москва.]
- Duskaeva L.R., 2006, *Âzykovo-stilističeskie izmeneniâ v sovremennyh SMI*, [v]: *Stilističeskij ènciklopedičeskij slovar' russkogo âzyka*, Moskva, s. 664–675. [Дускаева Л.Р., 2006, *Языково-стилистические изменения в современных СМИ*, [в]: *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*, Москва, с. 664–675.]
- Zelenin A., 2007, *Âzyk russkoj èmigrantskoj pressy (1919–1939)*, Sankt-Peterburg. [Зеленин А., 2007, *Язык русской эмигрантской прессы (1919–1939)*, Санкт-Петербург.]
- Kostomarov V.G., 1994, *Âzykovoï vkus èpohi. Iz nablûdenij nad rečevoj praktikoj mass-media*, Moskva. [Костомаров В.Г., 1994, *Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа*, Москва.]
- Mokienko V.M., 2017, *Frazeologiâ v sovremennoj publicistike*, [v]: *Slavânskaâ frazeologiâ v sovremennyh SMI (publicističeskij diskurs)*, Kollektivnââ monografiâ, Grajfsval'd – Sankt-Peterburg – Zagreb, s. 26–36. [Мокиенко В.М., 2017, *Фразеология в современной публицистике*, [в]: *Славянская фразеология в современных СМИ (публицистический дискурс)*, Коллективная монография, Грайфсвальд – Санкт-Петербург – Загреб, с. 26–36], [online] http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/documents/monografija_neu_14_febr.pdf [20.07.2019].
- Pavlovskâ L.P., 2000, *Frazeologizmy v zagolovkah russkih latvijskikh gazet*, [v]: *Trudy po russkoj i slavânskoj filologii, Lingvistika*, Tartu, s. 205–213. [Павловская Л.П., 2000, *Фразеологизмы в заголовках русских латвийских газет*, [в]: *Труды по русской и славянской филологии, Лингвистика*, Тарту, с. 205–213.]

- Protasova E.Û., 2004, *Fennorossy: žizn' i upotreblenie âzyka*, Sankt-Peterburg. [Протасова Е.Ю., 2004, *Феннороссы: жизнь и употребление языка*, Санкт-Петербург.]
- Russkij âzyk konca XX stoletîâ (1985–1995)*, 1996, Moskva. [*Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, 1996, Москва.]
- Slavânskaâ frazeologiâ v sovremennyh SMI (publicističeskij diskurs)*, 2017, Kollektivnaâ monografiâ, Grajfsval'd – Sankt-Peterburg – Zagreb. [*Славянская фразеология в современных СМИ (публицистический дискурс)*, 2017, Коллективная монография, Грайфсвальд – Санкт-Петербург – Загреб], [online] http://phraseoseminar.slovo-spb.ru/documents/monografija_neu_14-febr.pdf [20.07.2019].
- Sternin I.A., 2003, *Social'nye faktory i publicističeskij diskurs*, [v]: *Massovaâ kul'tura na rubeže XX–XXI vekov. Čelovek i ego diskurs*, Sbornik naučnyh trudov, Moskva, s. 91–108. [Стернин И.А., 2003, *Социальные факторы и публицистический дискурс*, [в]: *Массовая культура на рубеже XX–XXI веков. Человек и его дискурс*, Сборник научных трудов, Москва, с. 91–108.]
- Teliâ V.N., 1998, *Frazeologiâ*, [v]: *Âzykoznanie. Bol'soj ènciklopedičeskij slovar'*, 2-e izd., Moskva, s. 560–561. [Телия В.Н., 1998, *Фразеология*, [в]: *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*, 2-е изд., Москва, с. 560–561.]
- Frazeologičeskij slovar' russkogo âzyka*, 1987, 4-e izd., stereotip., Moskva. [*Фразеологический словарь русского языка*, 1987, 4-е изд., стереотип., Москва.]
- Šapošnikov V., 1998, *Russkaâ reč' 80-h gg.*, Moskva. [Шапошников В., 1998, *Русская речь 80-х гг.*, Москва.]

ACTIVE PROCESSES IN THE PHRASEOLOGY
(ON THE MATERIAL OF RUSSIAN-LANGUAGE NEWSPAPERS IN LITHUANIA)

ABSTRACT

Key words: phraseology, active processes, regional features, newspaper texts

Active processes taking place in all areas of the Russian language during the last decades are most clearly manifested in the language of the media. Among the expressive means of the media language, a special place is held by phraseology, which emphasizes the relevance of the information provided, has a strong emotional effect on readers. In this regard, the purpose of this article is to consider some manifestations of the active processes of phraseology in the Russian-language newspapers of Lithuania. The study material is the weekly “Литовский курьер” (“Lithuanian Courier”), “Обзор” (“Review”), “Экспресс-неделя” (“Express Week”).

The active processes of phraseology, characteristic for the journalistic style of the modern Russian language, are specifically reflected in the language of the newspapers analysed. The regional specific features of these processes are associated with the activity of use and the specifics of the functioning of phraseological units in newspaper texts, their structural-typological, stylistic features, expressiveness and expression of the author's appraisal.

Іна Бубновіч

DOI 10.15290/sw.2020.20.11

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы
Філалагічны факультэт
Кафедра рускай філалогіі
tel.: + 375292859039
e-mail: ibubnovich@mail.ru
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3420-2869>

Жанна Сіплівеня

Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы
Філалагічны факультэт
Кафедра беларускай філалогіі
tel.: + 375298476956
e-mail: ioanna2010@mail.ru
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0405-1740>

Мянушкі як сродак рэпрэзентацыі язычніцкіх і хрысціянскіх вераванняў беларусаў

Ключавыя словы: мянушка, язычніцкія імёны, неафіцыйнае вулічнае імя, семантычная структура, апелятыў, фармант

1. Уводзіны

Агульнавядома, што ў старажытныя часы ўсходнія славяне з'яўляліся язычнікамі. На Беларусі язычніцтва ўзнікла з патрэбаў штодзённага сялянскага жыцця. Звышнатуральныя якасці нашы продкі прыпісвалі тым прадметам і з'явам прыроды, ад якіх залежалі вынікі іх гаспадарчай дзейнасці, або якія адыгрывалі значную ролю ў іх побыце: сонцу, зямлі, агню, раслінам. Звычай беларусаў найперш былі накіраваны на ўстанаўленне кантактаў са сваім жыццёвым асяроддзем з мэтай забяспечыць дабрабыт і поспех у працы.

Язычніцкія вераванні захаваліся ў народным менталітэце як падсвядомыя элементы, яны знаходзяць і сёння выяўленне ў сімволіцы

дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, абрадах і звычаях, фальклору, мове. У сістэме моўных адзінак старажытных вераванні і звычаі беларускага народа яскрава адлюстроўваюцца ў катэгорыі мянушак і прозвішчаў, якія з'яўляюцца важнай часткай гісторыка-культурнай спадчыны этнаса. Прычым уплыў язычніцкіх звычаяў, вераванняў, іх узаемадзеянне, цеснае перапляценне з хрысціянскімі абрадамі і поглядамі на Беларусі адчуваецца ў значна большай ступені, чым на іншых усходнеславянскіх землях. Заўважна гэта і пры аналізе мянушак насельнікаў Гродзеншчыны.

Падкрэслім, што за апошнія дзесяцігоддзі цікавасць да анаматычных праблем прыкметна актывізавалася, аб чым пераканальна сведчаць шматлікія публікацыі навуковага і навукова-метадычнага характару. Сярод іх трэба прыгадаць даследаванні М. В. Бірылы, В. П. Лемцюговай, Г. М. Мезенкі, В. В. Шура, Г. К. Усціновіч і інш. Аднак пры ўсім багацці і разнастайнасці прац па беларускай антрапаніміі мянушкі як асобы клас онімаў, якія з'яўляюцца важнай часткай лексічнай сістэмы мовы і вызначаюцца адметнымі спосабамі і сродкамі ўтварэння, асаблівасцямі функцыянавання і распаўсюджвання, застаюцца маладаследаванымі. У мовазнаўчай літаратуры сустракаем толькі асобныя артыкулы П. У. Сцяцко, А. І. Грынавецкене, Н. Н. Крыўко, В. А. Капыткі, Г. К. Семяньковай, прысвечаныя вывучэнню мянушак, што выкарыстоўваюцца ў розных беларускіх гаворках. Не атрымалі належнага апісання і мянушкі, у семантычнай структуры якіх выяўляюцца сляды язычніцкіх вераванняў і хрысціянскага светаўспрыняцця беларусаў. Між тым, падобныя антрапонімы раскрываюць не толькі прынцыпы іменавання асобы ў беларусаў, але выяўляюць асаблівасці светабачання нашых продкаў, адлюстроўваюць іх старажытныя філасофскія і рэлігійныя погляды і культуры.

2. Сляды язычніцкіх імёнаў у мянушках беларусаў

Значым, што першай рэлігіяй, якая ўключала ў сябе рознастудыяльныя этнічныя вераванні – найперш татэмізм, анімізм і фетышызм, – было язычніцтва. Па словах шматлікіх навукоўцаў, гэта цэлы комплекс светапоглядных, этычных, маральных норм, традыцый, звычаяў, што склаліся ва ўсходніх славян. Язычніцтва з'яўлялася своеасаблівай рэлігійнай формай асваення чалавекам свету. Уяўленні пра свет і соцыум у старажытных славян засноўваліся на татэмізме – веры

ў татэмнага продка і кульце татэмаў. На думку продкаў, жыццёвая сіла можа свабодна пераходзіць з адной формы ў іншую і заставацца нязменнай пры ўсіх знешніх метамарфозах яе ўладальніка. Душа расліны ці жывёлы першапачаткова магла жыць у чалавечым целе, а душа чалавека – у любой іншай істоце, што была надзелена рознымі чалавечымі ўласцівасцямі і якасцямі, у тым ліку мысленнем і воляй [Рогалев 2009, 13]. Згодна з перакананнямі беларусаў, дух памерлага чалавека жыве ў яго імені. Менавіта гэтай акалічнасцю тлумачыліся традыцыйны імянавання асобы ў дахрысціянскі перыяд. У найўнай карціне свету ўсходніх славян некаторыя прадстаўнікі прыроды надзяляліся чалавечымі рысамі, рэпрэзентавалі пэўныя бакі жыцця чалавека. Таму, даючы дзіцяці імя жывёлы ці расліны, бацькі хацелі перадаць яму такія якасці, як прыгажосць, спрытнасць, моц, кемлівасць і г. д. Інакш кажучы, існаванне імёнаў накшталт *Галуба, Дабрыла, Ждан, Красуля, Мілка, Хацячн*, якія бытуюць і на Гродзеншчыне, звязана з імкненнем бацькоў укласці ў імя дзіцяці свае пажаданні ў яго будучым жыцці [Зинин 1972, 44].

Такім чынам, большасць язычніцкіх імёнаў да нашага часу дайшлі ў выглядзе мянушак, якія ў дахрысціянскі перыяд выконвалі не толькі намінацыйна-ідэнтыфікацыйную, але і прафілактычна-пажадальную функцыю. На Гродзеншчыне ўжыванне вулічных прозвішчаў-мянушак – і сёння досыць распаўсюджаная з’ява. Як падкрэслівае У. Івашка, мянушкі – гэта адзін з элементаў язычніцкай сістэмы імёнаў з апелятыўна значымымі асновамі. «Так, ва ўсходніх славян, – адзначае даследчык, – пасля прыняцця хрысціянства апрача кананічнага, царкоўнага імя, кожны чалавек меў яшчэ і язычніцкае, якое паступова саступіла месца праваслаўнаму» [Івашка 1991, 218]. У адрозненне ад афіцыйных прозвішчаў, якія, як правіла, не маюць нічога агульнага з першапачатковым іх зместам і не характарызуюць носбіта таго ці іншага прозвішча, мянушкі нярэдка не толькі канкрэтна называюць асобу, але і трапна, дакладна характарызуюць яе па пэўнай адметнай асаблівасці: знешнім выглядзе, фізічных і псіхічных якасцях ці разумовых здольнасцях чалавека, паказваюць на род заняткаў, прафесію, пасаду, сацыяльны стан уладальнікаў адпаведнай мянушкі. Разам з тым, большасць імёнаў-мянушак, якія сёння нам падаюцца зневажальнымі, «у мінулым не ўспрымаліся так эмацыянальна, яны здаваліся натуральнымі, проста канстатавалі факт. Акрамя таго, некаторыя з іх узыходзілі да так званых засцерагальных імён, асноўнае прызначэнне якіх было зберагчы дзіця ад хвароб і жыццёвых цяжкасцей, даць яму магчымасць выжыць» [Ляшкевіч 2006, 186]. Таму ў старажытны перыяд

іменем магло стаць практычна любое слова, суадноснае з апеляты-вамі розных прадметна-тэматычных груп. На Гродзеншчыне асаблівае пашырэнне маюць мянушкі, утваральныя асновы якіх суадносяцца з назвамі жывёл, птушак, раслін: *Бабёр* ‘мянушка мужчыны, які мае вялікія пярэднія зубы’, *Быж* ‘мянушка фізічна дужага мужчыны’, *Белка* ‘мянушка хлопца з дагледжанымі, пушыстымі светлымі валасамі’, *Бусел* ‘мянушка высокага худога мужчыны’, *Вожык* ‘мянушка мужчыны, у якога валасы на галаве тырчаць, як у вожыка іголки’, *Дзік* ‘мянушка дужага мужчыны, невялікага росту, з густымі чорнымі валасамі’, *Журавель* ‘мянушка маладога мужчыны, худога, высокага росту’, *Кошка* ‘мянушка маладой кабеты, якая заўсёды ходзіць з доўгімі пазурамі’, *Качур* ‘мянушка мужчыны, які перамяшчаецца марудна, перавальваючыся з нагі на нагу’, *Конік* ‘мянушка пажылога працавітага мужчыны’, *Змей* ‘мянушка хітрага мужчыны’, *Ліса* ‘мянушка хітрай немаладой жанчыны, якая ўсё робіць з разлікам’, *Мурашка* ‘мянушка руплівай, працавітай жанчыны’, *Мядзведзь* ‘мянушка высокага, фізічна моцнага, поўнага мужчыны’, *Муха* ‘мянушка надакучлівага хлопца, які ўвесь час чапляецца да дзяўчат’, *Сарна* ‘мянушка жвавай, рухавай жанчыны’, *Сарока* ‘мянушка хітрай, спрытнай на язык жанчыны’, *Гарбуз* ‘мянушка поўнага маладога мужчыны, невялікага росту, круглатварага’, *Краніва* ‘мянушка спрытнай на язык жанчыны, якая любіць жартаваць’ і пад.

Нярэдка сустракаюцца мянушкі, што пэўным чынам указваюць на адметнасці асобы першапачатковага носьбіта імені – знешні выгляд, разумовыя здольнасці, рысы характару: *Белыя* ‘мянушка членаў сям’і, дадзеная паводле мянушкі бацькі, які меў светлыя валасы’, *Дужыкі* ‘мянушка членаў сям’і, дадзеная паводле мянушкі дзеда, фізічна моцнага, высокага чалавека’, *Хітруны* ‘мянушка членаў сям’і, дадзеная паводле мянушкі дзеда, сквалпага чалавека, які ва ўсім хацеў мець сваю выгаду’ і інш.

Неабходна падкрэсліць, што яшчэ напярэдадні хрысціянізацыі ў нашых продкаў склаўся пантэон багоў, якія мелі антрапаморфны выгляд (выглядалі як людзі). Галоўнымі багамі лічыліся Пярун (бог грому, маланкі і вайны, ад волі якога залежалі поспехі сялян у земляробстве [Лыч 1996, 9]), Сварог (бог неба), Ярыла (бог сонца), Велес (бог-абаронца хатняй жывёлы), Дажбог, Хорс і інш. Першыя багі, якім пакланяўся чалавек, – вынік персаніфікацыі прыроды; чалавек адухаўляў усё, з чым штодзённа сутыкаўся, чаго баяўся. Багамі станавіліся тыя сілы, якія рэальна маглі паўплываць на жыццё людзей, прынесці ім шкоду ці карысць.

Сляды старажытных вераванняў беларусаў выяўляюцца і ў антрапаніміконе. Так, сярод зафіксаваных на Гродзеншчыне мянушак сустракаем найменні *Жыжаль* ‘мянушка старога чалавека, які працаваў кавалём’, *Пярун* ‘мянушка мужчыны, які часта паўтарае: «А Пярун яго знае!»’, *Перуніха* ‘мянушка сварлівай жанчыны’, *Перуніхі* ‘мянушка жанчын-сясцёр’, *Зюзя* ‘мянушка злоснай, сварлівай жанчыны’, *Зюзі* ‘мянушка членаў сям’і, дадзеная паводле мянушкі бабулі’, *Вялесік* ‘мянушка ветэрынара, дзед якога таксама лячыў жывёлу’, *Вялесіха* ‘мянушка жанчыны, дадзеная паводле мянушкі бацькі’, *Велясы* ‘мянушка сям’і, якая мае вялікую гаспадарку’, *Ярылы* ‘мянушка членаў сям’і, дадзеная паводле мянушкі дзёда, які ў маладосці меў светлыя валасы, густыя і доўгія’.

Занатаваны ў гаворках Гродзеншчыны і мянушкі, што матывуюцца апелятывамі – найменнямі незразумелых для чалавека, а таму пагрозлівых з’яў прыроды. Напрыклад: *Гром* ‘мянушка неспакойнага мужчыны, які размаўляе гучна, магутным басам’, *Мяцеліца* ‘мянушка вельмі рухавай, энергічнай, жвавай жанчыны сталага ўзросту’, *Маланка* ‘мянушка жанчыны-свавольніцы’, *Маланка* ‘мянушка сварлівай жанчыны’, *Маланка* ‘мянушка скрытнай на язык жанчыны’. Да таго ж, нам бачыцца цесная сувязь грому і маланкі са славянскім богам Перуном, які кіраваў імі. Магчыма, маланка ва ўяўленні продкаў беларусаў успрымалася як багіня, памочніца Перуна.

Нямала захавалася мянушак, асновай для ўзнікнення якіх сталі назвы міфалагічных істот. З’яўленне такіх неафіцыйных імёнаў звязана з тым, што чалавек не заўсёды мог патлумачыць прычыны многіх з’яў, таму верыў у існаванне добрых і злых духаў, якія ахоўвалі яго, засцерагалі або, наадварот, стараліся нашкодзіць: *Русалачка* ‘мянушка дзяўчыны з доўгімі прыгожымі валасамі’, *Русалка* ‘мянушка жанчыны з доўгімі валасамі, хітрай і сквапнай’.

Згодна з усходнеславянскімі паданнямі, над лясамі і ўсім, што ёсць у чалавека, валадарыць лешы. Ва ўяўленні беларуса ён жыве ў лесе і наводзіць страх сваім выглядам і моцай на тых, хто адважыцца парушыць яго спакой [Багдановіч 1995, 77–78]. Відаць, такая асацыяцыя паслужыла падставай для ўзнікнення мянушак *Лешы* ‘злосны, нелюдзімы стары мужчына’, *Лешы* ‘дрэнна апрануты, даўно нястрыжаны мужчына’.

Як хатняя нячыстая сіла вядомы ў беларусаў змей, які часта пры выкананні пэўных умоў, носіць багатаму грошы. Змей, на думку А. Я. Багдановіча, з’яўляецца перажыткам персаніфікацыі [Багда-

новіч 1995, 73–75]. Аднак зафіксаваная намі мянушка *Змей* выразна адлюстроўвае новыя рэаліі: *Змей* ‘мянушка мужчыны, які злоўжывае гарэлкай’.

Адмоўныя асацыяцыі продкаў беларусаў былі звязаны і з моцным ветрам. Напрыклад, Падвей – дух, які круціцца ў віхры, можа накінуць на чалавека хваробу: адыме мову, скруціць галаву на бок і інш. [Багдановіч 1995, 75]. Сёння на Гродзеншчыне мы сустракаем мянушку *Падвей* ‘мянушка мужчыны, ад якога людзі не ведаюць, чаго чакаць’. У аснове неафіцыйнага вулічнага імя *Сівер* ‘мянушка старога мужчыны, нястрыманага і нелюдзімага’ ляжыць назва халоднага зімняга ветру.

Функцыянаванне яшчэ адной шматлікай у колькасных адносінах групы мянушак звязана з дзейнасцю варажбітак, знахараў, што карысталіся павагай у беларусаў з даўніх часоў. У названай групе зафіксаваны такія вулічныя імёны-мянушкі, як *Вядзьмак* ‘мянушка мужчыны-знахара’, *Знахар* ‘мянушка мужчыны, які ведаў замовы і займаўся знахарствам’, *Знахарка* ‘мянушка жанчыны, якая лечыць замовамі’, *Чарадзейка* ‘мянушка жанчыны, якая лечыць аднавяскоўцаў зёлкамі’, *Шаптун* ‘мянушка мужчыны-знахара, дадзеная паводле яго звычкі вельмі ціха прагаворваць замову’, *Знахар* ‘мянушка дзеда, які шмат ведаў пра лекавыя расліны’, *Знахар* ‘мянушка дзеда, які лячыў замовамі’, *Калдун* ‘мянушка мужчыны-знахара’.

Радзей на Гродзеншчыне сустракаем мянушкі, паходжанне якіх звязана з язычніцкімі святамі, абрадамі: *Калядовы* ‘мянушка мужчыны, у якога яшчэ ў дзяцінстве памерлі бацькі, таму аднавяскоўцы з мэтай дапамогі запрашалі яго да сябе пажыць. Так ён жыў, „калядаваў” у кожнай хаце каля тыдня’, *Шчодры Ванька* ‘мянушка мужчыны, які мае звычку частаваць на шчодрую куццю (13 студзеня) дзяцей і жанчын самаробнымі цукеркамі’.

3. Адлюстраванне хрысціянскага светаўспрыняцця ў сістэме мянушак беларусаў

З X ст. на этнічных беларускіх землях пачало распаўсюджвацца хрысціянства, якое з’яўлялася другім пасля язычніцтва этапам рэлігіі. Ад язычніцтва хрысціянства адрознівалася не столькі рэлігійнай сутнасцю, колькі той класавай ідэалогіяй, якая наклалася амаль за тысячу гадоў на старажытныя вераванні славян. Прыняцце хрысціянства ва ўсходніх славян, у тым ліку на беларускіх землях, мела выключ-

на важнае гістарычнае значэнне. Яно супала па часе з усталяваннем дзяржаўнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі і, безумоўна, станоўча паўплывала на ход гэтага працэсу.

З распаўсюджваннем хрысціянства паступова пачало фарміравацца саслоўе духавенства, якое склалі самыя адукаваныя і ўплывовыя людзі. Вынікі гэтага працэсу заўважаюцца і ў сістэме ўласных асабовых імёнаў. Так, з пашырэннем хрысціянства ўтварылася група мянушак ад апелятываў, што называюць розных прадстаўнікоў царкоўнай іерархіі. Часцей такія вулічныя імёны звязаныя з непасрэдным удзелам іх носьбітаў у набажэнстве. У іншых выпадках асобы, якія маюць падобныя мянушкі, вылучаюцца сярод аднавяскоўцаў надзвычайнай набожнасцю: *Багамаз* 'мянушка мужчыны, што прыслужвае ў царкве', *Багамол* 'мянушка мужчыны, што прыслужвае ў царкве', *Багамолка* 'мянушка кабеты, якая кожную нядзелю, не зважаючы на надвор'е, пешшу ходзіць на службу ў царкву, якая размешчана за тры кіламетры ад вёскі, дзе жыве жанчына', *Манах* 'мянушка набожнага мужчыны', *Святоша* 'мянушка мужчыны, які кожны дзень ходзіць у касцёл', *Царкоўнік* 'мянушка мужчыны, які з малых гадоў прыслужваў святару ў царкве', *Манашка* 'мянушка набожнай жанчыны', *Манашка* 'мянушка набожнай жанчыны, якая ніколі не была замужам', *Манашка* 'мянушка нелюдзімай жанчыны', *Папчук* 'мянушка мужчыны, які вучыўся на святара'.

У некаторых выпадках падставай для ўзнікнення мянушак, у аснове якіх ляжыць найменне асобы, што мае адносіны да набажэнства, маглі быць вызначальныя асаблівасці паводзін носьбітаў мянушак: *Дзяк* 'мянушка маладога мужчыны, які часам прыслужвае ў царкве', *Ксёндз* 'мянушка нежанатага мужчыны', *Манашка* 'мянушка ціхай дзяўчыны, якая не наведвае дыскатэк, а таксама іншых забаўляльных мерапрыемстваў, што падабаюцца моладзі', *Манашка* 'мянушка сціплай жанчыны', *Манах* 'мянушка мужчыны, які звычайна апранае доўгі чорны плашч або доўгае чорнае паліто', *Манашка* 'мянушка жанчыны, якая носіць доўгую цёмную вопратку', *Манашкавыя* 'мянушка набожнай сям'і' і г. д.

Мянушкі маглі ўзнікнуць у выніку пэўных здарэнняў, выпадкаў, якія так ці інакш звязваюць людзей з царквой, касцёлам: *Папок* 'мянушка мужчыны, які жыве на месцы былога касцёла', *Папок* 'мянушка мужчыны, які пабудаваў хату на месцы, дзе раней стаяла царква, якую знішчылі яшчэ ў даваенны час', *Папок* 'мянушка мужчыны, які вучыўся ў духоўнай семінарыі, але па нейкіх прычынах быў адлічаны з ліку навучэнцаў'.

Неафіцыйныя вулічныя імёны, вытворныя ад асноў разгледжаных вышэй найменняў, нярэдка атрымліваюць члены сямей прываслаўных святароў. Пакажам дзеля прыкладу: *Папіха* ‘мянушка дзяўчыны, дзед якой прыслужваў у царкве’, *Папоў* ‘мянушка юнака, сына папа’, *Папчук* ‘мянушка сына папа’.

Зафіксаваны на Гродзеншчыне і мянушкі, што матывуюцца назвамі Вярхоўнага бажства, Усявышняга Тварца, найменнямі святых: *Бажок* ‘мянушка вельмі набожнага мужчыны’, *Божка* (і варыянт *Бажко*) ‘мянушка чалавека, які мае звычку ўздыхаць, звяртацца бясконца да Бога, божкаць’, *Багіня* ‘мянушка жанчыны, якая заўсёды прыгожа апранаецца’, *Лазар* ‘мянушка маладога мужчыны, які прыслужвае ў царкве’, *Апостал* ‘мянушка мужчыны, які ў маладосці прыслужваў у царкве’, *Магдаліна* ‘мянушка старой набожнай жанчыны’, *Святы Дух* ‘мянушка худога, невысокага росту мужчыны’, *Божы Ангел* ‘мянушка набожнага старога чалавека’, *Божы адуванчык* ‘мянушка спакойнага, ціхага мужчыны (так яго называлі ў старасці)’.

Ад назвы рэлігійнага свята паходзіць антрапонім *Юр’еў Дзень* ‘мянушка мужчыны-гультая’.

Асобныя мянушкі ўзніклі ў выніку частага выкарыстання чалавекам выслоўяў, звязаных з рэлігіяй, зваротаў да Бога, зваротаў-заклінанняў: *Божа мой* ‘мянушка мужчыны, які ў размове часта ўжывае гэтыя словы’, *Яйбогу* ‘мянушка жанчыны, якая мае звычку заканчваць сказ словамі: «Яй богу!»’.

На Гродзеншчыне выкарыстоўваюцца мянушкі, утвораныя ад назваў месцаў, якія хрысціяне звязваюць з пакутамі (*Пякельнік* ‘мянушка мужчыны, у якога жонка злоўжывае гарэлкай’, *Пакутнік* ‘мянушка мужчыны, які ніколі не адважваецца прарэчыць жонцы, баіцца яе’).

Пашырэннем вызначаюцца мянушкі, якія матывуюцца найменнямі асобы і дадзены паводле іх заганных паводзінаў. Ва ўспрыняцці беларусаў заганныя ўчынкі маглі быць абумоўлены ўплывам нячystай сілы. Так, на Гродзеншчыне бытуюць мянушкі тыпу *Бес* ‘мянушка мужчыны, які з усімі сварыцца’, *Сатана* ‘мянушка пажылога мужчыны, злога, з наравістым характарам’, *Сатана* ‘мянушка жанчыны, якая не верыць у Бога’, *Сатана* ‘мянушка жанчыны, якая не верыць у Бога і не ходзіць ні ў царкву, ні ў касцёл’, *Чорт* ‘мянушка мужчыны з дзёрзкім характарам’, *Чорт* ‘мянушка разбэшчанага хлопца’, *Чорт* ‘мянушка мужчыны, дадзеная паводле мянушкі прадзеда, які займаўся чорнай магіяй’, *Чорт* ‘мянушка нелюдзімага мужчыны, які капаў студні’, *Чорт* ‘мянушка спрытнага маладога мужчыны’, *Шатан* ‘мянушка рухавай жанчыны’, *Шатан* ‘мянушка хлопца, які

вельмі хутка ездзіць на аўтамабілі, нярэдка парушаючы правілы дарожнага руху’, *Шатан* ‘мянушка хлопца, які абыякава ставіцца да любой справы’, *Чортаў бацька* ‘мянушка мужчыны, злоснага і нелюдзімага’.

Сустракаюцца супольныя мянушкі членаў адной сям’і: *Чорцікі* ‘мянушка членаў сям’і, у хаце якіх заўсёды брудна’, *Шатаны* ‘мянушка членаў сям’і, у якой гаспадар і яго сыны нідзе не працуюць’.

Як найменні, ускосна звязаныя з чорнай магіяй, з успрыняццем у славянскай культуры чорнага колеру як праявы нячысціка, супрацьлеглага светламу, „боскаму”, можна разглядаць састаўныя мянушкі, у склад якіх уваходзіць лексема чорны ‘злы, нядобры, негатыўны’. Напрыклад: *Чорна Лёдзя* ‘мянушка жанчыны, якая заўсёды нешта недагаворвае’, *Чорна Пані* ‘мянушка незаможнай жанчыны, злой і нелюдзімай’, а таксама субстантываваныя прыметнікі, якія ўжываюцца ў якасці мянушкі *Чорна* ‘мянушка вельмі злой жанчыны, якую лічаць вядзьмаркай’, *Чорна* ‘мянушка старой бабы-знахаркі’.

Занатаваны ў гродзенскіх гаворках мянушкі, у аснове якіх ляжаць назвы, што абазначаюць асоб паводле іншага веравызнання, розных плыняў у хрысціянстве, або выклікаюць пэўныя асацыяцыі з прадстаўнікамі іншых рэлігій: *Яўрэі* ‘мянушка членаў сям’і паводле веравызнання’, *Батмыст* ‘мянушка мужчыны, дадзеная паводле веравызнання’, *Бапціставыя* ‘мянушка членаў сям’і’, *Бапціставыя* ‘мянушка членаў сям’і, дадзеная паводле мянушкі бацькі’, *Палячка* ‘мянушка набожнай жанчыны, якая часта ходзіць у касцёл’.

Радзей у якасці мянушак выкарыстоўваюцца словазлучэнні, пабудаваныя на аснове антытэзы: *Святы Злодзей* ‘мянушка набожнай жанчыны, якая кожную нядзелю ходзіць на службу ў касцёл, але пры гэтым вызначаецца заганнай рысай характару – мае звычку красці’.

Пашыраныя на Гродзеншчыне мянушкі, якія можна разглядаць як вынік адмоўных адносін у прадстаўнікоў хрысціянства да леварукіх: *Ляўша* ‘мянушка гультаяватага чалавека’, *Ляўша* ‘мянушка хлопца, які ўсё робіць левай рукой’, *Ляўшучка* ‘мянушка жанчыны, якая ўсё робіць левай рукой’ і інш.

Адзначаны асобныя выпадкі, калі на базе мянушкі ўтварылася прозвішча, якое ў далейшым паслужыла асновай для ўзнікнення новай мянушкі: *Попік* ‘мянушка мужчыны паводле прозвішча Папко’, *Чорт* ‘мянушка мужчыны паводле прозвішча Чарток’. Заўважым, што на сучасным этапе развіцця беларускага грамадства мы маем справу з вялікай колькасцю прозвішчаў, якія ўзыходзяць да мянушак, звязаных з назвамі славянскіх багоў, міфічных істот: *Веляс*, *Ярміла*, *Чарток*,

Чорцік, найменняў асоб паводле веравызнання, выканання службовых абавязкаў у царкве і інш.: *Папко, Папоў, Дзяковіч, Панамар, Ксяндзоў*.

Сёння на Гродзеншчыне праз уздзеянне мастацкай літаратуры, СМІ, кінематографа пашыраюцца мянушкі, звязаныя са звычаямі і вераваннямі насельнікаў іншых краін: *Гоблін* ‘мянушка мужчыны, падобнага на такую міфалагічную істоту’, *Гном* ‘мянушка мужчыны маленькага росту’, *Факір* ‘мянушка цёмнакурага мужчыны’, *Цыклоп* ‘мянушка жанчыны, якая кепска бачыць на адно вока’, *Цыклоп* ‘мянушка хлопца, які пры апагляданні пра розныя здарэнні шырока расплюшчвае вока’, *Эльф* ‘мянушка мужчыны малога росту’, *Эльф* ‘мянушка малядой дзяўчыны, з вялікімі вушамі, малога росту’.

Як і іншыя катэгорыі онімаў, па структуры мянушкі могуць быць простымі (складаюць пераважную большасць адзінак), складанымі і састаўнымі, прычым апошнія дзве групы разгледжаных вышэй неафіцыйных вулічных імёнаў вызначаюцца меншым пашырэннем на Гродзеншчыне. Простыя па структуры мянушкі ўзніклі пераважна шляхам семантычнай дэрывацыі – у выніку пераасэнсавання апелятываў або ўласных назваў, што сталі асновай для ўтварэння мянушак (*Мяцеліца, Гром, Пярун, Маланка, Зюзя, Лешы, Поп, Ксёндз, Дзяк* і інш.).

Суфіксальным спосабам утварылася нешматлікая колькасць мянушак. Пэўнай прадуктыўнасцю пры ўзнікненні мянушак характарызуюцца суфіксы *-ік* (*Вялесік*), *-ак* (*Вядзьмак*), *-ун* (*Шаптун*), *-ок* (*Папок, Бажок*), *-ук* (*Папчук*) і інш.

Асобныя мянушкі сталі вынікам пераасэнсавання апелятываў, што маюць пашырэнне не толькі ў літаратурнай, але і ў дыялектнай мове (апошнія ў сваю чаргу ўтварыліся шляхам суфіксацыі накшталт *Царкоўнік, Пякельнік* або складана-нульсуфіксальным спосабам тыпу *Багамаз, Багамол*).

Зафіксаваны назвы асобы жаночага полу, абумоўленыя мянушкай мужа, звязанай з родам яго дзейнасці, заняткаў. Як правіла, жаночыя мянушкі ўтвораны пры дапамозе фарманта *-іх-а*: *Паніха, Чарціха*. Зрэдку ўказаны фармант бачым у структуры мянушак жанчын, дадзеных паводле мянушкі бацькі (*Вялесіха*). У нешматлікую групу аб’ядноўваюцца мянушкі жанчын, што ўзніклі ад найменняў асобы мужчынскага полу пры дапамозе суфікса *-к-а*: *Знахарка, Чарадзеяка*.

Флексійным спосабам утвораны сямейныя мянушкі *Яўрэі, Чорцікі*. Нярэдка мянушка з’яўляецца сродкам называння двух чалавек, якія складаюць адно цэлае ў пэўных адносінах або з’яўляюцца падобнымі паводле рысаў характару, знешнім выглядзе, схільнасцях: *Перуніхі, Зюзі*.

Шляхам субстантывацыі ўтварыліся адзінкавыя мянушкі тыпу *Калядовы, Папоў, сямейныя мянушкі Манашкавыя, Бапціставыя*.

Складаныя найменні сярод разгледжаных мянушак нешматлікія. Як сведчаць назіранні, на Гродзеншчыне пашырэнне мае мадэль ‘назоўнік + прыметнік’: *Святы Дух, Божы Ангел, Божы адуванчык, Юр’еў Дзень* і інш. У адрозненне ад мянушак іншых груп, дзе прыметнік выконвае асноўную характарыстычную функцыю і можа быць па паходжанні якасным (*Салодкі Янак, Васька Нясмелы, Манька Белая, Кароткі Іван*), адносным або прыналежным (*Канцавы Казік, Люба Фядосіна, Гандзя Верцялішская*), у прааналізаванай групе галоўны і залежны кампанент часта выдзеліць складана, таму што ў многіх выпадках гэта непадзельнае словазлучэнне (*Святы Дух, Божы Ангел, Юр’еў Дзень*). Нават у мянушках накшталт *Чорна Лёдзя, Чортаў бацька* ў працэсе намінацыі семантычнае значэнне асобных кампанентаў сціраецца, іх можна ўспрымаць толькі як семантычна цэлае.

4. Заклучэнне

Такім чынам, нягледзячы на тое, што мянушкі функцыянуюць у вузкім соцыуме – пераважна ў побытавым асяроддзі, – гэта тая катэгорыя імёнаў, якая змяшчае ў сабе важную этнакультурную інфармацыю, бо фарміраванне названага класа онімаў адбывалася пад уплывам не толькі лінгвістычных заканамернасцей, але і пазамоўных фактараў. Неафіцыйныя вулічныя імёны Гродзеншчыны, з’яўляючыся часткай агульнабеларускай антрапанімічнай сістэмы, аб’ядноўваюць назвы, сваім паходжаннем звязаныя як з хрысціянскім светаўспрыняццем, так і з язычніцтвам. Мянускі характарызуюць дахрысціянскае і сучаснае грамадства не толькі з пункту гледжання яго сацыяльна-эканамічнага стану, класовай структуры, але на ўзроўні народнай псіхалогіі, акрэсліваюць рэлігійныя вераванні і ўяўленні народа.

Літаратура

- Bagdanovič, A. Ā., 1995, *Peražytki staražytnaga svetasuzirannâ ŭ belarusai*, Minsk. [Багдановіч А. Я., 1995, *Перажыткі старажытнага светасузірання ў беларусаў*, Мінск.]
- Zinin S.I., 1972, *Wwiedieniije w russkiju antroponimiju*, Taszkiënt. [Зинин С.И., 1972, *Введение в русскую антропонию*, Ташкент.]

- Ìvačka У., 1991, *Nekatoryâ aktualnyâ pytanni belaruskaj antrapanimiki*, (v:) *Dyâlektalogiâ i kultura belaruskaj movy: Têz. rèsr. navuk.-prakt. kanf.*, Minsk, s. 215–219. [Ивашка У., 1991, *Некаторыя актуальныя пытанні беларускай антрапанімікі*, (в:) *Дыялекталогія і культура беларускай мовы: тез. респ. навук.-практ. канф.*, Мінск, с. 215–219.]
- Lâškevič V.M., 2006, *Ìmëny-mânuški, utvoranyâ ad “Nomina impersonalia”*, (v:) *Aktualnye voprosy slavânskoj onomastiki: Materialy III Meždunar. nauč. konf.*, Gomel, s. 185–192. [Ляшкевіч В. М., 2006, *Імёны-мянушкі, утвораныя ад “Nomina impersonalia”*, (в:) *Актуальныя пытанні славянскай ономастыкі: Матэрыялы III Міжнародн. навуц. канф.*, Гомель.]
- Lyč L., 1996, *Gìstoryâ kultury Belarusi*, Minsk. [Лыч Л., 1996, *Гісторыя культуры Беларусі*, Мінск.]
- Rogalew A.F., 2009, *Istoriczeskaja antroponimija Gomiela i okriestnostiej*, Gomiel. [Рогалев А.Ф., 2009, *Историческая антропонимия Гомеля и окрестностей*, Гомель.]

NICKNAMES AS A MEANS OF REPRESENTATION OF PAGAN
AND CHRISTIAN BELIEFS OF BELARUSIANS

ABSTRACT

Key words: nickname, pagan names, informal nicknames semantic structure, appellative, formant

The article is devoted to analysis of the informal nicknames of Belarusians. The subject of investigation are nicknames, in the semantic structure which reflects the traces of pagan beliefs and Christian world perception of our ancestors structural and semantic organization of similar onyms. Special attention is paid to studies the types of lexical stems that were been derivative base have been defined. In some cases the authors have tried to find out the reasons of occurrence of informal nicknames, to analyse influence linguistic and extralinguistic factors on character of a nomination of the person. The material of the article will be usefull to linguists, and anyone interested in the history of the Belarusian language and culture.

Jolanta Chomko

DOI 10.15290/sw.2020.20.12

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Kolegium Językoznawstwa

tel.: +48 85 7457450

e-mail: j.chomko@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0289-7221>

Nazwy barw w opisach przyrody nieożywionej (na materiale powiadań Aleksandra Grina)

Słowa kluczowe: Grin, idiolekt pisarza, semantyka barw, przyroda nieożywiona

1. Wstęp

Nazwy barw są integralnym elementem opisu świata, ponieważ kolor jest nieodłączną cechą wszystkich obiektów materialnych. Właściwości kolorystyczne mogą przysługiwać danemu obiektowi trwale lub ulegać zmianie, np.: jaśnieć, ciemnieć, przekształcać się w inny typ, itp. Zależy to od rodzaju obiektu i ujęcia tego faktu przez nadawcę [Ampel-Rudolf 1994, s. 8]. Definicje koloru sformułowane w opisowych słownikach języka polskiego są bardzo podobne do siebie, podkreślają, że jest to cecha przedmiotu odbierana wzrokowo i zależna od światła: ‘postrzegana wzrokowo właściwość przedmiotu, zależna od stopnia pochłaniania, rozpraszania lub przepuszczania promieni świetlnych’¹, ‘postrzegana wzrokowo właściwość przedmiotów związana z ich oświetleniem lub odbijaniem przez nie światła’², ‘odbierana wzrokowo cecha danej rzeczy, zależna nie od jej kształtu, ale od tego jak odbija ona światło’ [*Inny słownik...*, 645].

¹ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kolor.html> [20.01.2020].

² https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=511&id_znaczenia=1397136&l=13&ind=0 [20.01.2020].

Analiza nazw barw dostarcza cennych informacji o modelach percepcji, asocjacji i interpretacji świata przedstawionych w utworze literackim. Jak zauważa I.G. Czernienek, „колоративы в художественном дискурсе, несмотря на определенную ассоциативную заданность культурной традицией, многозначны и порой амбивалентны. Это означает, что эмоционально-эстетическое восприятие «цветовой» информации в тексте определяется тем, с каким предметным содержанием она связана, какие эмоции вызывает у читателя” [Черненко 2008, 179–183].

Niniejsza praca stanowi próbę rekonstrukcji fragmentu kolorystycznego obrazu świata wybitnego rosyjskiego pisarza Aleksandra Grina, którego nazywa się malarzem, przedstawiającym świat wielobarwny, tworzącym swój własny „mówiący” i znaczący świat, podporządkowany swoim określonym zasadom twórczości [Мельникова 2009, 64]. Przedmiotem analizy są nazwy barw wykorzystane przez autora do opisu świata przyrody nieożywionej³. Materiał źródłowy stanowią opowiadania tego pisarza⁴.

2. Konceptualizacja wody

Jednym z elementów świata przyrody nieożywionej są wody powierzchniowe. W opowiadaniach A. Grina pojawiają się takie rozlewiska wodne, jak ocean, morze, jezioro, rzeka i potok. W kreowaniu ich obrazów uczestniczą nazwy kolorów wchodzące w skład kilku pól barw: pola barwy niebieskiej, zielonej, białej, czarnej i szarej.

W analizowanych utworach najczęściej występującym zbiornikiem wodnym jest morze, którego kolor zależy od pory dnia i nasilenia światła w cyklu dobowym. Największą frekwencją w jego opisie cieszą się nazwy barw z pola błękitu. Jest to zarówno podstawowa nazwa barwy, *синий*, która odnosi się do koloru morza w opowiadaniu *Капитан Дук: После этих воспоминаний Дюк перешел к обиженной «ветряной мельнице», «Марианне». Пустая, высоко подняв грузовую ватерлинию над синей водой, покачивается она на рейде так тяжело, так жалостно, как живое, взды*

³ Przyroda nieożywiona to wszystkie czynniki abiotyczne, kształtujące miejsce życia organizmów, które przystosowują się do nich. Składają się na nią między innymi takie czynniki, jak: wody powierzchniowe i podziemne, ukształtowanie powierzchni terenu, podłoże skalne, panujący na danym obszarze klimat, a także chemiczny skład wód i atmosfery.

⁴ Materiał do analizy został wyekscerpowany z: А.С. Грин, 1994, *Собрание сочинений в пяти томах*, Москва oraz przekładów opowiadań na język polski.

хающее всей грудью существо (Utw. 2, 360) / *Po tych wspomnieniach Duc przeszedł do rozmyślań nad pokrzywczonym „wiatrakiem” „Marianną”. Pusta, z wysoko uniesioną nad **siną** wodą waterlinią obciążenia chwieje się na redzie tak ciężko, tak żałośnie, jak żywa, wzdychająca całą piersią istota* (PO, 64), jak i derywowany od niej rzeczownik *синева* w opowiadaniu *Fandango: За уступами крыш, разбросанных ниже этого дома, до судовых мачт и моря, блестящего чеканной **синево́й** волн, стучали колеса, пели петухи, нестройно голосили прохожие* (Utw. 3, 543) / *Za załotami dachów, rozrzucionych poniżej tego domu, stukwały koła, piału koguty, rozlegały się bezładne krzyki przechodniów* (SzŻ, 353), jak również leksem *голубой*, który został wykorzystany w utworze *Сіє́снiна Вурз: Плечи опухли, ныли; сознание бродило в тумане, словно невидимая рука все время пыталась заслонить от его взгляда тихий прибор, **голубой** проход бухты, где стоял «Фитиль на пороже», и яркое, живое лицо прошлых суток* (Utw. 1, 441) / *Spuchnięte ramiona doskwierały mi, świadomość błędziła we mgle, jak gdyby niewidzialna ręka przez cały czas usiłowała zasłonić przed jego wzrokiem łagodne fale przyboju, **блєkitne** pasmo zatoki, gdzie stał „Lont na beczcze prochu”, i barwne, żywe oblicze minionych dni* (SD, 154), *Он осмотрелся; **голубая** тишина бухты несколько ободрила его* (Utw. 1, 444) / *Obejrzał się; **блєkitna** cisza zatoki dodała mi nieco otuchy* (SD, 158), w opowiadaniu *Komendant portu: Никаких корыстных целей он не преследовал, его влекло к морякам и кораблям с детства, с тех пор как еще на руках матери он потянулся ручонками к спускающемуся по **голубой** стене моря видению парусов* (Utw. 3, 613) / *Nie miał na celu żadnych korzyści materialnych, po prostu ciągnęło go do marynarzy i statków od dzieciństwa, od czasu, kiedy jeszcze w ramionach matki wyciągał rączki w stronę sunących po **блєkitnej** tafli morza białych żagli* (SzŻ, 135) oraz w tekście *Fandango: Прощай, ученый мир, и да здравствует **голубое** море!* (Utw. 3, 525) / *Żegnaj, uczony świecie, i niechaj żyje **блєkitne** morze!* (SzŻ, 319). W opowiadaniu *Сіє́снiна Вурз* do opisu morza została użyta niepodstawowa nazwa barwy, wyrażona rzeczownikiem *лазурь*: *Дремлющий, одинокий корабль стройно чернеет в **лазурь*** (Utw. 1, 445) / *Drzemiący samotny statek czerniał wyniośle na tle **блєkitu*** (SD, 161).

Pole zieleni w opisie morza jest reprezentowane przez dwa przymiotniki: *зеленый* i *зеленоватый*. Pierwszy z nich został przywołany w takich opowiadaniach, jak: *Шесть зарпек: Вечерело; шторм снизил давление, но волны еще не вернули тот свой живописный вид, какой настраивает нас покровительственно в отношении к морской стихии, когда, лежа на берегу, смотрим в их **зеленую** глубину* (Utw. 3, 410) / *Mia-*

ło się ku wieczorowi; napór sztormu był słabszy, ale fale nie nabrały na powrót tej malowniczości, jaka nastraja nas protekcyjnie wobec żywiołu morza, gdy leżąc na brzegu patrzymy w ich **zieloną** głęb (ON, 311), *Fandango*: Я отступил, так были хороши эти цветы дна морского среди складок шелка и полотна, – они хранили блеск подводного луча, проникающего в **зеленую** воду (Utw. 3, 519) / *Aż się cofnąłem, takie były piękne kwiaty dna morskiego – wśród fałd jedwabiu i płótna zachowały blask подводного promienia przenikającego **zieleń** wody (SzŻ, 309) i Szary satochód: Среди **зеленого** серебристого моря холмов вилось несколько троп; одна из них была круче, и я скатился по ней к лежащему ниже шоссе (Utw. 3, 449) / *Wśród **zielonego**, srebrzystego morza wzgórz wilo się kilka ścieżek, jedna z nich była bardziej stroma i stoczyłem się z niej na leżącą niżej szosę (Szcz., 356). Leksem **зеленоватый** występuje w opisie morza w *Życiu Gnoga*: **Зеленоватые** отсветы волн, бегущих за круглым стеклом иллюминатора, ползли вверх, колебались у потолка и снова, повинувясь размахам судна, бесшумно неслись вниз (Utw. 1, 615) / **Zielonkawe** zwały fal, toczących się za okrągłą szybą iluminatora, wspinały się w górę, chwiałały się u sufitu i poddając się pędowi statku, znowu cicho opadały w dół (SD, 221).**

Nieoświetlona promieniami słońca morska woda nabiera czarnego koloru, co zostało przedstawione w kilku opowiadaniach. Należą do nich: utwór *Sześć zapalek*: *Меж этими страшными и крутыми массами **черного** цвета стеклянно блестел выем, в тот же миг, как вы заметили его, взлетающий выпукло и **черно** на высоте трехэтажного дома (Utw. 3, 410) / *Pomiędzy tymi strasznymi pionowymi masami wód o **czarnej** barwie szkliscie potyskiwało wgłębienie, które w tej samej chwili, kiedy się je dostrzegło, wzlatywało, wzdymało się i **czerniało** na wysokości dwupiętrowego domu (ON, 311), opowiadanie *Kolonia Lanfier*: *Ночь спрятала его корпус; разноцветные огни мачт и светящиеся кружочки иллюминаторов двоились в **черном** зеркале моря; безветренная густая мгла пахла смолой, гниющими водорослями и солью (Utw. 1, 285) / *Noc ukryła jego sylwetkę; różnokolorowe ognie masztów i świecące się krążki iluminatorów двоili się w **czarnym** lustrze wody, bezwietrzna, gęsta mgła pachniała smołą, gnijącymi wodorostami i solą (Szcz., 5), tekst *Spadek po Pik-Miki*: Я видел **черную**, стремительно убегающую воду, красные фонарики, военный корабль, кусок болота, освещенный рефлектором (Utw. 2, 441) / *Widziałem **czarną**, szybko uciekającą wodę, czerwone latarki, okręt wojenny, część błota oświetloną reflektorem (Szcz., 131) oraz *Kapitan Duc*: У мола, поскрипывая, толкались на зыби черные шлюпки, и **черная** вода под ними сверкала искрами (Utw. 2, 359) / *Przy******

molo poskrzypując tracały się na drobnej fali czarne łódki, a czarna woda pod nimi błyskała skrami (PO, 62).

W opowiadaniu *Cieśnina Burz* opisy morza współtworzą także nazwy barw z pola bieli. Są to przymiotnik *белый*: *Волнение усиливалось; отлогие темные валы с ровным, воздушным гулом катились в пространство, белое кружево вспыхивало на их верхушках и гасло в растущей тьме* (Utw. 1, 438) / *Fala była coraz silniejsza; pochyle ciemne zwały wód z równomiernie wypełniającym powietrze łoskotem toczyły się gdzieś w przestrzeń; na ich szczytach wykwitowała biała koronka i ginęła w gęstniejącym troku* (SD, 150) i leksem *серебристый*⁵: *Пролив казался спокойными ангельскими глазами изменившей жены; он стих, замер и просветлел, поглаживая серебристыми языками желтый песок* / *Cieśnina przypominała niewinne, anielskie oczy wiarołomnej żony, wody przycichły, uspokoiły się i przejaśniały liżąc srebrzystymi językami żółty piasek* (SD, 155)

W opowiadaniach A. Grina dość często pojawiają się opisy rzek. Podobnie, jak w przypadku morza, dominującym w nich kolorem są odcienie błękitu. W utworze *Kolonia Lanfier* do językowej kreacji rzeki autor używa przymiotnika *голубой*: – *Там! – взмахивая рукой и, видно, приходя в себя, крикнул Бекеко. – Маленькая голубая река* (Utw. 1, 316) / – *Там! – крикнул Бекеко вымахивая рęką i zapewne odzyskując świadomość. – Maleńka błękitna rzeka* (Szcz., 54), *Север, маленькая голубая река* (Utw. 1, 317) / *Пółnoc, maleńka błękitna rzeka* (Szcz., 54), *Маленькая голубая река текла перед его глазами* (Utw. 1, 317) / *Maleńka błękitna rzeka płynęła przed nim* (Szcz., 55), *Через полчаса он увидел воду. Конечно, это была та самая маленькая голубая река, узкий ручей с небом на дне и блеском песчаных отмелей, чистых, как серый фаянс. Издали она казалась голубой лентой в зеленой косе нимфы* (Utw. 1, 318) / *Po półgodzinie zobaczył wodę. Oczywiście była to ta sama maleńka, błękitna rzeka, wąski strumyk z niebem na dnie i blaskiem piaszczystych mielizn tak czystych jak szary fajans. Z daleka podobna była do błękitnej wstęgi z zielonym warkoczem nimfy* (Szcz., 56), *Горн, с трудом передвигая ноги в сырой гуще цепкой травы, выбрался к голубой ленте и остановился, вдыхая сладкий прелый запах водорослей*

⁵ Barwa srebrna jest niepodstawową nazwą przyporządkowaną bieli. Kolorystyczne określenie *srebrny* posiada „swoisty odcień metalicznego połysku, nie gubiąc jednocześnie związku z bielą”. Związek ten można zauważyć zarówno w etymologicznym pokrewieństwie nazw ‘bieli’ i ‘srebra’ w wielu językach indoeuropejskich, jak i w perceptualnym podobieństwie poświadczonym materiałem leksykalnym i faktami pozajęzykowymi [Torkarski 2004, 70–71]. „Srebrny to kolor fizycznie bliski białemu” [tamże, 73].

(Utw. 1, 318) / *Gorn, z wysiłkiem poruszając nogami w mokrej gestwinie chwytliwych traw, dotarł do błękitnej wstęgi i zatrzymał się wdychając słodką, stęchlą woń wodorostów* (Szcz., 56), *Ему пришло в голову, что всем известно о маленькой голубой реке* (Utw. 1, 322) / *Опрócz tego przyszło tu do głowy, że wszyscy wiedzą o maleńkiej błękitnej rzece* (Szcz., 63), *Маленькая голубая река никогда не видала их* (Utw. 1, 324) / *Maleńka, błękitna rzeka nigdy ich nie widziała* (Szcz., 66), *Маленькая голубая река невинно скользила перед глазами* (Utw. 1, 334) / *Maleńka, błękitna rzeka niewinnie ślizgała się przed oczami* (Szcz., 81). Ten sam odcień błękitu występuje również w opowiadaniu *Lina: Белые балконы, желтые плиты тротуара и голубая река с перекинутыми вдали отчетливыми мостами казались мне, в торжественной строгости моего отношения ко всему этому блеску жизни, робкой лестью побежденных неукротимому победителю* (Utw. 3, 201) / *Białe balkony, żółte płyty chodnika i błękitna rzeka z przerzucenymi, w dali wyraźnie rysującymi się mostami wydawały mi się z potpatycznej surowości mojego stosunku do wszystkich blasków życia nieśmiałym pochlebstwem pokonanych wobec niepokromionego zwycięzcy* (Szcz., 180).

W kontekście opisu rzek pojawia się jeszcze jeden leksem z pola błękitu – *синий*, który zostaje przywołany dwóch opowiadaniach – *Sprzedawcy szczęścia: Скоро пришел он к синей узкой реке, блестящей солнцем под безоблачным небом* (Utw. 2, 158) / *Wkrótce stanął nad siną wąską rzeką, połyskującą w słońcu pod bezchmurnym niebem* (SD, 182), *Безмолвная река развертывалась перед ним пышной, синей аллеей, извилисто проникая в знойную тесноту дремлющих лесных берегов* (Utw. 2, 159) / *Przed nim rozpościerała się milcząca rzeka, niczym przepyszna modra aleja, i kręto ześlizgiwała się w skwarną ciasnotę drzemiących leśnych brzegów* (SD, 183) oraz w utworze *Sto wiorst brzegiem rzeki: Солнечный шар плавился над синей рекой, играя с пространством легкими, дрожащими блесками, рассыпанными везде, куда направлялся взгляд* (Utw. 2, 533) / *Kula słońca topniała nad błękitną rzeką mieniąc się w przestrzeni lekkimi, drżącymi cekinami, rozsypanymi wszędzie, gdzie sięgał wzrok* (SzŻ, 166).

W niewielkim stopniu w opisie rzek pojawia się barwa zielona, została ona przywołana tylko w utworze *Sprzedawca szczęścia: Далее, как выспанная из корзин зелень, купались в зеленеющей отражениями воде гирлянды ветвей, образуя тенистые боковые коридоры* (Utw. 2, 159) / *Dalej, jak by kto zieleni wysypał z kosza – to kapaly się w wodzie, co zeleniła się ich odbiciami, girlandy gałęzi tworzących cieniste boczne korytaryze* (SD, 183).

Jednokrotnie poświadczony w językowym obrazie rzeki jest również przymiotnik *черный*, występujący w *Наровиетрзnych rusalkach*: *Здесь – именно потому, что он считал предосудительным думать, – несколько сказок рассмеялось ему в лицо плеском маленьких рук, выжимающих зеленые косы над утонувшим в черной воде месячным медным серпом* (Utw. 3, 292) / *A to właśnie dlatego, że uważał myślenie za karzygodne – kilka bajek roześmiało tu się w twarz pluskiem maleńkich rąk wykręcających zielone warkoczki nad utopionym w czarnej wodzie miedzianym sierpem księżycy* (Szcz., 246).

Paleta barw opisujących jeziora nie różni się zbyt od kolorów wykorzystanych do opisu pozostałych zbiorników wodnych. W ich językowej kreacji obecne są przede wszystkim barwy skupione wokół centrum semantycznego, jakim jest błękit i wyrażone przy pomocy leksemu *голубой*, tak jak w opowiadaniu *Kolonia Lanfier*: *В просветах, наполненных темно-зеленой густой тенью и золотыми пятнами солнца, сверкали крошечные голубые кусочки озера* (Utw. 1, 289) / *W prześwitach wypełnionych ciemnozielonym, zagęszczonym cieniem i złotymi plamami słońca pobłyskiwały maleńkie, błękitne kawałeczki jeziora* (Szcz., 12), *Прямо перед ним узкой, затуманенной полосой тянулася противоположный берег; голубая, стального оттенка поверхность озера дымилась, как бы закутанная тончайшим газом* (Utw. 1, 290) / *Naprzeciw, wąskim, zamglonym pasmem ciągnął się przeciwległy brzeg; błękitna, o stalowym odcieniu powierzchnia jeziora dymila się, jak gdyby była owinięta delikatną gazą* (Szcz., 12), *Озеро дымилось. Колеблющиеся испарения устилали поверхность, обнажая у берегов светлые, голубые лужицы заснувшей воды* (Utw. 1, 301) / *Jezioro parowało. Kołyszące się opary zaścieniały powierzchnię, obnażały przy brzegach jasne, błękitne płachty sennej wody* (Szcz., 29) lub przymiotnika *синий* – w utworze *Piekło odzyskane*: *Затем я продолжал разговор, спрашивая себя, не последний ли раз вижу я это прекрасное, нежно нахмуренное лицо, эти ресницы, длинные, как вечерние тени на воде синих озер, и рот, улыбающийся проныжновенно, и нервную, живую белизну рук* (Utw. 2, 402) / *Potem rozmawiałem z nią dalej, zapytując sam siebie, czy nie po raz ostatni widzę tę piękną, czule zasmuconą twarz, te rzęsy, długie jak cienie wieczoru w wodzie granatowych jezior, i usta, rzewnie uśmiechnięte, i nerwową, żywą białosc dłoni* (PO, 8).

W kształtowaniu obrazu jeziora uczestniczy również jednokrotnie poświadczony tylko w tekście *Kolonia Lanfier* przymiotnik *стальной*⁶, który

⁶ Стальной 'имеющий цвет стали; серебристо-серый' [Кузнецов 2000, 1259].

„może kojarzyć się z chłodem, zagrożeniem, wrogością wobec człowieka” [Tokarski 2004, 63]: *Прямо перед ним узкой, затуманенной полосой тянулся противоположный берег; голубая, **стального** оттенка поверхность озера дымилась, как бы закутанная тончайшим газом* (Utw. 1, 290) / *Naprzeciw, wąskim, zamglonym pasmem ciągnął się przeciwległy brzeg; błękitna, o **stalowym** odcieniu powierzchnia jeziora dymiała się, jak gdyby była owinięta delikatną gazą* (Szcz., 12).

Do opisu oceanu Grin wykorzystał w opowiadaniach kolory z palety błękitu, zieleni, bieli i czerni. Stosunkowo często występują barwy będące odcieniami błękitu, do których należą: *синий* – w opowiadaniu: *Жизне Гнора: Полдень горел всей силой огненных легких юга; чудесная простота океана, **синий** блеск его окружал яхту* (Utw. 1, 617) / *Pelnia dnia oddychała całą mocą ognistych płuc Południa; cudowna prostota oceanu, jego **błękitnawy** blask otaczał jacht; nagie opalone plecy marynarzy zginały się pod opuszczonymi żaglami, przypominającymi rozwieszoną bieliznę giganta* (SD, 225) i utworze *Kolonia Lanfier: На западе, облегая изрытую оврагами и холмами равнину, тянулась **синяя**, сверкающая белыми искрами гладь далекого океана* (Utw. 1, 292) / *Na zachodzie rozciągała się, otaczając porytą parowami i wzgórzami równinę, **błękitna**, mieniąca się białymi iskrami, гладь далекого океanu* (Szcz., 16), jak również *голубой* – w tekście *Zatruta wyspa: Солнечные лучи, дробясь над аркой, делали воздух подобием пылающего костра или золотой завесы, сквозь которую просвечивали **голубыми** тенями извивы берега. Берег нестрел цветами* (Utw. 2, 577) / *Rozproszone nad arką promienie słoneczne czyniły z powietrza coś na kształt płonącego ogniska lub złocistej zasłony, przez którą przeświecały **lazurowymi** cieniami zarysy ukwieconego brzegu* (ON, 134).

Jednokrotnie poświadczony w językowej kreacji oceanu jest przymiotnik *зеленоватый*, który pojawia się w opisie tego zbiornika w opowiadaniu *Жизне Гнора: На краю неба, в непрерывно мигающем свете небесных трещин, неудержимо влеклись к далеким облакам пенистые **зеленоватые** валы* (Utw. 1, 621) / *Na krańcach nieba, w nieustannym migotliwym świetle ognistych zygzaków, niepowstrzymanie pędziły ku dalekim chmurom **zielonkawe** spienione bałwany* (SD, 230).

Do charakterystyki oceanu wykorzystano również barwę białą, która w tekście *Kolonia Lanfier* odzwierciedla odbijające się w wodzie światło: *На западе, облегая изрытую оврагами и холмами равнину, тянулась синяя, сверкающая **белыми** искрами гладь далекого океана* (Utw. 1, 292) / *Na zachodzie rozciągała się, otaczając porytą parowami i wzgórzami równinę, błękitna, mieniąca się **białymi** iskrami, гладь дале-*

kiego oceanu (Szcz., 16). W opowiadaniu *Życie Gnora*, natomiast, opisuje ona fale przypląwu: *Голые обожженные спины матросов гнулись над опущенными парусами, напоминавшими разбросанное белье гиганта; справа, отрезанная белой нитью прибоя, высилась скалистая впадина берега* (Utw. 1, 617) / *Nagie opalone plecy marynarzy zginały się pod opuszczonymi żaglami, przyrównującymi rozwieszoną bieliznę giganta; na prawo, odcięta białą nicią przyboju, wznosiła się skalista zapadlina brzegu* (SD, 225).

Sporadycznie, tylko w opowiadaniu *Życie Gnora*, do opisu wody oceanicznej autor wykorzystuje barwę czarną, która określa zmieniający się pod wpływem braku światła zbiornik wodny: *Голубые молнии полосовали пространство; меня вместе с плотом швыряло то вверх – к тучам, то вниз – в жидкие черные ямы* (Utw. 1, 621) / *Błękitnawe błyskawice rozdzierały przestwór. Tratwę wraz ze mną ciskało to w górę, ku chmurom, to w dół, w czarne wodne czeluście* (SD, 230).

W opisie potoku w utworze *Zatruta wyspa* Grin wykorzystał kolory z pola błękitu i bieli. W obu przypadkach nazwy barw zostały wyrażone derywatami rzeczownikowymi – *белизна*: *Очень прост и величествен был свадебный обряд. Мы стояли на берегу потока, сверкавшего синевой и белизной в изломах гранита, сомкнувшегося впереди нас, через поток, прихотливой тенисто-краснеющей аркой* (Utw. 2, 577) / *Obrzęd ślubny był nader prosty i wspaniały zarazem. Staliśmy na brzegu potoku lśniącego błękitem i bielą w załomach granitu, który przed nami, na drugim brzegu, tworzył wymyślną cieniastą arkę* (ON, 134) i *синева*: *Очень прост и величествен был свадебный обряд. Мы стояли на берегу потока, сверкавшего синевой и белизной в изломах гранита, сомкнувшегося впереди нас, через поток, прихотливой тенисто-краснеющей аркой* (Utw. 2, 577) / *Obrzęd ślubny był nader prosty i wspaniały zarazem. Staliśmy na brzegu potoku lśniącego błękitem i bielą w załomach granitu, który przed nami, na drugim brzegu, tworzył wymyślną cieniastą arkę* (ON, 134).

3. Konceptualizacja powierzchni terenu i podłoża skalnego

Drugim istotnym polem semantycznym, tworzącym świat przyrody nieożywionej, jest powierzchnia kuli ziemskiej – jej ukształtowanie i podłoża skalne. Językowy obraz tych elementów budują kolory należące do pola barwy niebieskiej, białej, czarnej, szarej, żółtej, zielonej oraz czerwonej.

Ziemia, jako część krajobrazu przedstawionego na obrazie, pojawia się w opowiadaniu *Fandango*, gdzie autor opisał ją przy pomocy przy-

miotnika *сизый*⁷: *Это был тоже пейзаж, составленный из двух горизонтальных полос; серой и сизой, с зелеными по ней кустиками* (Utw. 3, 505) / *To też był pejzaż złożony z dwóch poziomych pasów: szarego i szaroniebieskiego, z zielonymi krzaczkami* (SzŻ, 283).

Opisy poszczególnych fragmentów ukształtowania terenu pojawiają się w analizowanych tekstach dość rzadko. Należą do nich między innymi obrazy wzniesień. W opowiadaniu *Piekiło odzyskane* do budowy obrazu gór Grin wykorzystał rzeczownik *синева*: *Утро явилось в тот день отменно красивым; стянув к небу от многоцветных осенних лесов все силы блеска и ликования, оно соединило их вдали, над воздушной синевою гор, в пламенном ядре солнца, драгоценным аграфом, скрепляющим одежды земли* (Utw. 2, 403) / *Poranek tego dnia wypadł przedziwnie piękny. Zebrawszy na niebo z wielobarwnych lasów wszystkie moce blasku i tryumfu, w dali, nad przejrzystym błękitem gór, złączył je w płomiennej kuli słońca, jak gdyby drogocenną broszą, przytrzymującą suknię ziemi* (PO, 9).

W utworze *Szary samochód* w opisie wzniesień pojawiają się leksemy *серый* i *серебристый*: *Наконец он выкатился с холма издали серым наростом среди живописных картин дороги и начал валиться по ее склону на зрителя, увеличиваясь и приближаясь к натуральной величине* (Utw. 3, 421) / *Wreszcie wyjechał na wzgórze, niby szara narośl pośród malowniczych obrazów drogi, i zaczął po jego skłonie staczać się na widza, rosnąc i zbliżając się do wielkości naturalnej* (Szcz., 312), *Среди зеленого серебристого моря холмов вилось несколько троп; одна из них была круче, и я скатился по ней к лежащему ниже шоссе* (Utw. 3, 449) / *Wśród zielonego, srebrzystego morza wzgórz wilo się kilka ścieżek, jedna z nich była bardziej stroma i stoczyłem się z niej na leżącą niżej szosę* (Szcz., 356).

Sporadycznie autor opowiadań przywołuje kolor w opisie innych form ukształtowania terenu. Należą do nich równiny, które w *Losie chwyconym za rogi* zostały określone barwą białą z powodu leżącego na nich śniegu: *Белые равнины, в голубом свете луны, под черным небом – холодно, по-зимнему, звездным, молчащим небом; неотстающая черная тень лошади, прыгающая под ее брюхом, и ясная кривая горизонта давали что-то от вечности* (Utw. 2, 270) / *Białe równiny w błękitnym świetle księżyca, w górze czarne niebo – chłodno, zimowo rozgwieżdżone i milczące niebo, nieodstępny czarny cień konia, skaczący pod jego brzuchem i wyraźna półkolista linia horyzontu nasuwały myśl o wieczności* (SD, 163), oraz czarne urwiska w utworze *Sprzedawca szczęścia*: *Обрывы, черные, как груды*

⁷ Сизый 'темно-серый с синеватым отливом' [Кузнецов 2000, 1184].

угля, с выползающими к воде розовыми корнями, сменялись колоннами бесконечно уходящих в полумрак зарослей стволов (Utw. 2, 159) / *Na przetian sunęły urwiska, czarne jak bryły węgla, z pełznącymi ku wodzie różowymi korzeniami, i kolumny pni uchodzących w bezkresny półmrok zarośli* (SD, 183).

Barwa czarna posłużyła również do językowej kreacji obrazu brzegu w opowiadaniu *Sto wiorst brzegiem rzeki: Стемнело. Красное веко солнца скрывалось за черным берегом* (Utw. 2, 538) / *Zmierzcło. Czerwona powieka słońca zapadała za czarny brzeg* (SzŻ, 177).

W opowiadaniach A. Grina stosunkowo często pojawiają się opisy skał i minerałów tworzących skorupę ziemską i glebę. Barwa biała uczestniczy kształtowaniu obrazów skał kredowych, które zostały opisane w dwóch utworach – *Cieśnina Burz: Рифы остались зади, впереди лежал океан, слева – меловые утесы, похожие на кучки белых овец, скрывали бухты* (Utw. 1, 442) / *Rafy zostały w tyle, przed nim leżał ocean, na lewo – skały kredowe podobne do trzód białych owiec przysłaniały zatokę* (SD, 155) oraz *Piekło odzyskane: От белых камней в желтой пыли дороги лежали темно-синие тени, палый лист всех оттенков* (Utw. 2, 403) / *Od białych kamieni na żółty pył drogi kładły się granatowe cienie, opadłe liście wszystkich barw* (PO, 9).

Do opisu skał posłużyły również barwy pola żółcieni – wyrażone czasownikiem *желтеть*, odnoszącym się do skał kwarcowych, przedstawionych w *Kolonii Lanfier: Обломки кварца, следы бывших землетрясений желтели отраженным светом зари, короткое бормотание какаду звучало сердитым удовлетворением и строптивостью* (Utw. 1, 318) / *Odlamki kwarcu – ślady minionych trzęsień ziemi – żółciły się odbitym światłem zorzy, krótkie mamrotanie kakadu dźwięczało jak wątpliwe zadowolenie i przekora* (Szc., 56) oraz przymiotnikiem *желтый*, określającym głązy na dnie strumienia w *Kapitanie Charbelu*, które pod wpływem otaczających je wodorostów przybierały również barwę zieloną: *Желтые, как золото, и зеленые, в водорослях, крупные камни загроможили дно* (Utw. 2, 451) / *Wielkie kamienie, żółte jak złoto, a wśród wodorostów zielone, zaścielały дно* (SD, 6).

Jednym z rodzajów skał jest piasek, należący do skał osadowych luźnych, który w analizowanych tekstach pojawia się dość często. W kształtowaniu jego obrazów uczestniczy kilka barw, między innymi barwa biała, wyrażona przymiotnikiem *белый* – w opowiadaniu *Gadatliwy skrzat: Желтый и лиловатый и темно-зеленый свет отражены на белом песке. Холодная вода в такой день лучше всего* (Utw. 3, 257) / *Na białym piasku odbija się żółte, kredowe i ciemnozielone światło* (PO, 160), w utwo-

rze *Kapitan Duc*: *Бесформенные длинные тени скрещивались на белом песке* (Utw. 2, 355) / *Bezkształtne, długie cienie przecinały się na białym piasku* (PO, 57) oraz w tekście *Kolonia Lanfier*: *На востоке, за озером, вилась белая нитка дороги, ведущей в город, по краям ее кое-где торчали деревья, казавшиеся издали крошечными, как побеги салата* (Utw. 1, 292) / *Na wschodzie za jeziorem ciągnęła się biała nitka drogi prowadzącej do miasta, na jej bokach gdzieniegdzie sterczały drzewa, które z daleka wydawały się maleńkie jak pędy sałaty* (Szcz., 16).

Kolejną barwą współtworzącą obraz piasku jest barwa żółta, wyrażona leksemem *желтый* w dwóch opowiadaniach – w *Cieśninie Burz*: *Пролив казался спокойными ангельскими глазами изменившей жены; он стих, замер и просветлел, поглаживая серебристыми языками желтый песок, как рассудительная, степенная кошка, совершающая утренний туалет котят* (Utw. 1, 441) / *Cieśnina przypominała niewinne, anielskie oczy wiarolomnej żony, wody przycichły, uspokoiły się i przejaśniały liżąc srebrzystymi językami żółty piasek, jak roztropna stepowa kotka zajęta poranną toaletą swych kociąt* (SD, 155), *Piekle odzyskanym*: *От белых камней в желтой пыли дороги лежали темно-синие тени, пальый лист всех оттенков* (Utw. 2, 403) / *Od białych kamieni na żółty pył drogi kładły się granatowe cienie, opadłe liście wszystkich barw* (PO, 9) i *Poszukiwaczu przygód*: *Улицы были обсажены пальмами; зонтичные вершины их бросали на желтую от полудня землю синие тени* (Utw. 2, 278) / *Ulice wysadzone były palmami. Ich parasolowate wierzchołki rzucały niebieskawe cienie na pożółkłą od upału ziemię* (SzŻ, 229).

W dwóch utworach piasek został opisany przy pomocy barwy z pola czerwieni, która jest wyrażona przymiotnikiem *красноватый* derywowanym od nazwy podstawowej. Należą do nich opowiadanie *Kolonia Lanfier*: *Лабиринт зеленых изгородей, полный сухой пыли, змеился по отлогому возвышению. Ноги Горна по щиколотку увязали в красноватом песке; пыль щекотала ноздри* (Utw. 1, 294) / *Labirynt zielonych przegród, pełen suchego pyłu, wił się na łagodnym wzniesieniu. Nogi Gorna po kostki grzęzły w czerwonałym piasku, pył łaskotał w nozdrzach* (Szcz., 18), *Они вышли за изгородь, напутствуемые оглушительным хрюканьем, и шли рядом, погружая ноги в горячий красноватый песок* (Utw. 1, 298) / *Wyszli za ogrodzenie odprowadzani ogłuszającym chrupkaniem, szli obok siebie, pogrążając nogi w gorącym czerwonym piasku* (Szcz., 26) oraz *Жизне Гнора*: *Еще продолжалось неловкое и странное молчание, как вдруг случайно на искристом красноватом песке Гнор прочел фразу, выведенную дулом ружья или куском палки* (Utw. 1, 624) / *Jeszcze trwało niezręczne i dziwne milczenie, gdy*

nagle na iskrzącym się **czerrwonawym** piasku Gnor dojrzał przypadkowo słowa, nakreślone lufa strzelby lub kawalkiem kija (SD, 234).

Barwę współtworzącą pole czerwieni, wyrażoną rzeczownikiem *пурпур* autor przywołuje w opisie skał oświetlonych promieniami zachodzącego słońca w *Kolonii Lanfier*: *Лес редел, глубокие просветы заканчивались пурпуром скал, блестящих в крови солнца, раненного Дианой* (Utw. 1, 318) / *Las był coraz rzadszy, głębokie prześwitły kończyły się purpurą skał, błyszczących w krwi słońca zranionego przez Dianę* (Szcz., 56).

4. Konceptualizacja powietrza i zjawisk pogodowych

Powietrze jest kolejnym elementem tworzącym świat przyrody nieożywionej. Do jego konceptualizacji A. Grin używa barw należących do pola czerni, bieli, szarości, błękitu i czerwieni.

Barwa czarna, wykorzystywana do opisu powietrza, w analizowanych utworach jest wyrażana przy pomocy przymiotnika *черный*, tak jak w opowiadaniu *Cieśnina Burz*: *Аян боролся с тревогой, однозвучный наплыв дум держал его в томительном напряжении, и сцены последних дней роились в черной стене воздуха, беглые, как обрывки сна* (Utw. 1, 426) / *Ayan walczył z lękiem, natłok jednostajnych myśli trzymał go w tężącym napięciu; ulotne jak strzępy snu sceny z ostatnich dni roiliły się w czarnej ścianie powietrza* (SD, 132) lub przy pomocy derywowanego od niego rzeczownika *чернота* w *Kolonii Lanfier*: *И вместе с ним отлетел в бархатную черноту дух Огня, веселый, прыгающий дух пламени* (Utw. 1, 292) / *Razem z nim odleciał w aksamitną czerni duch ognia, wesoly, podskakujący duch płomienia* (Szcz., 15).

Jednokrotnie w językowej kreacji powietrza w tekstach opowiadań są poświadczane leksemy *серый* – w utworze *Cieśnina Burz*: *В тот же момент лицо его приняло выражение глубочайшего изумления: воздух стал тусклым, серым, небо залилось кровью, и жуткий немой мрак потопил все* (Utw. 1, 412) / *W tejże chwili twarz jego przybrała wyraz najgłębszego zdumienia; powietrze zamglilo się, zszarzało, niebo zalało się krwią i niesamowity niemy mrok pochłonił wszystko* (SD, 11) i *голубой* w *Fandango*: *В открытое окно площадки сиял летний голубой воздух. Внизу лежал очень знакомый двор – двор дома, в котором я жил* (Utw. 3, 546) / *Przez otwarte okno na podeście wpadł błękitny blask letniego powietrza* (SzŻ, 359).

W opisach obłoków, z kolei, została przywołana tonacja biała, która różnicuje ich odcień dzięki wykorzystaniu przymiotnika *белый, серебристый*

i czasownika *серебрить*. Pierwszy z leksemów został wykorzystany w opowiadaniu *Renée*: *Поезд шел полями с осевшим на ложбинах утренним чистым туманом. Пунцовые и белые облака, сторонясь, пропускали низкий пук ярких лучей, западавших на возвышения* (Utw. 3, 86) / *Pociąg szedł polami z zalegającą w rowach poranną czystą mgłą. Purpurowe i białe obłoki rozchodząc się przepuszczały niski pęk ostrych promieni, które padały ze wzgórza* (ON, 342). Obłoki o metalicznym połysku, natomiast, występują w dwóch utworach: *Poszukiwacz przygód*: *В восемь часов вечера Аммон стоял перед тихим домом в саду, где ярко, пышно и радостно молились цветы засыпающему в серебристых облаках солнцу* (Utw. 2, 295) / *O ósmej wieczorem Ammon stanął przed domem w ogrodzie, gdzie bujne jaskrawe kwiaty radośnie modliły się do zasypiającego w srebrzystych obłokach słońca* (SzZ, 260) oraz *Napowietrzne rusalki*: *Небо светлело; легкие и чистые облака серебрили розовеющий горизонт* (Utw. 3, 293) / *Niebo jaśniało, lekkie i czyste obłoki srebrzyły różowiący się horyzont* (Szcz., 247).

Z kolei w opowiadaniu *Renée* obraz obłoków został wykreowany przez autora z użyciem leksemu *пунцовый*, który odzwierciedla wpływ promieni wschodzącego słońca: *Поезд шел полями с осевшим на ложбинах утренним чистым туманом. Пунцовые и белые облака, сторонясь, пропускали низкий пук ярких лучей, западавших на возвышения* (Utw. 3, 86) / *Pociąg szedł polami z zalegającą w rowach poranną czystą mgłą. Purpurowe i białe obłoki rozchodząc się przepuszczały niski pęk ostrych promieni, które padały ze wzgórza* (ON, 342).

Kolor biały pojawia się także w opisie oparów powietrza w utworze *Мрок*: *Я заглянул в пропасть: на глубине – высоте колокольни – стоял непроницаемый слой белого пара, скрывавшего бездну* (Utw. 3, 47) / *Zajrzałem w przepaść: w głębi, równej wielkości dzwonnicy, snuła się nieprzenikniona warstwa białych oparów przykrywających dno otchłani* (Szcz., 150), *Тогда из глубины пропасти, из слоя белого холодного пара, опущенного в ее расселистый зев, достигло моих ушей слабое ответное ржание, и я узнал голос лошади Рыфта* (Utw. 3, 49) / *Wówczas z otchłani przepaści, z warstwy białych, zimnych oparów, wiszących w jej przestronnej paszczy, doleciała do moich uszu odpowiedź – słabe rżenie – rozpoznałem konia Ryfta* (Szcz., 153).

Jedynym opadem atmosferycznym, który został przedstawiony w analizowanych utworach jest śnieg. Najczęściej stosowaną barwą do jego opisu jest biel, wskazująca na naturalny kolor tego zjawiska. Autor wykorzystuje zarówno nazwy przymiotnikowe, jak i imiesłowowe i rzeczownikowe. Przymiotnik *белый* występuje w *Пекле одысканут*: *За окном лежит белый*

снег (Utw. 2, 408) / *Za oknem leży biały śnieg* (PO, 16), *По снегу прошла дама, молодая и красиво одетая, оставив на белизне снега маленькие частые следы, вытянутые по прямой линии* (Utw. 2, 408) / *Po śniegu przeszła jakaś pani, młoda i pięknie ubrana, pozostawiając na jego bieli małe i czyste, wyciągnięte w linię prostą ślady* (PO, 16), w opowiadaniu *Poszukiwacz przygód: Синий и белый снег гор, зубчатый взлет которых тянулся полукругом вокруг холмистой равнины, Аммон увидел из окна поезда рано утром. Вдали солнечной полоской блестело море* (Utw. 2, 277) / *Wczesnym rankiem Ammon zobaczył z okna pociągu błękitno-białe, ośnieżone szczyty gór, zębatą koronę otaczającą półkolem pagórkowatą równinę* (SzŻ, 228), *Голубые каскады взбивали снежную пену, прыгая со всех сторон с уступа на уступ, скрещиваясь и толкая друг друга, подобно вспугнутому стаду овец, когда, попав в тесное место, струятся они живою волной белых спин* (Utw. 2, 296) / *Бłękitne kaskady wzbijały śnieżną pianę skacząc ze wszystkich stron po skalnych wystęпах, wradając na siebie i popychając się jak stado przestraszonych owiec, gdy tłoczy się w ciasnym miejscu, kołysząc żywą falą białych grzbietów* (SzŻ, 262), oraz w tekście *Szczurołap: Холод и мокрый снег, валивший над головами толпы вдали тучами белых искр, придавали зрелищу отвратительный вид* (Utw. 3, 321) / *Zimno i mokry śnieg, miotający nad głowami tłumu kłęby białych iskier, stwarzały odpychającą scenografię* (Szc., 251).

W utworze *Piekło odzyskane* został przywołany również imiesłów przymiotnikowy *белевший*: *Столик, уставленный лекарствами, открыл мне, что я был тяжело и, может быть, долго болен. «Да, долго», – подтвердил снег, белевший сквозь черноту стекла, в тишине ночной улицы* (Utw. 2, 404) / *Zastawiony lekarstwami stolik wyjawiał mi, że byłem ciężko i, być może, od dawna chory. „Tak, od dawna” – potwierdził śnieg biejącący przez czerność szyby w ciszy nocnej* (PO, 11) oraz rzeczownik *белизна*: *Херам – очень небольшой город, и я быстро обошел его весь, по круговой улице, наслаждаясь белизной снега и тишиной* (Utw. 2, 406) / *Cheram jest niewielkim miastem i szybko je obszedłem okólną ulicą, rozkoszując się ciszą i bielą śniegu* (PO, 14).

W tym opowiadaniu pojawia się także leksem *мертвенно-белые*, który wskazuje na „brudny” odcień topniejącego śniegu: *Зима умерла. Весна столкнула ее голой, розовой и дерзкой ногой в сырые овраги, где, лежа ничком в виде мертвенно-белых обтаявших пластов снега, старуха дышала еще в последней агонии холодным паром, но слабо и безнадежно* (Utw. 2, 419) / *Zima umarła. Wiosna naga, różową i zuchwałą stopą zerchnęła ją w wilgotne wąwozy, gdzie leżąc plackiem w po-*

stacji **martwobiałych**, na wół stajałych płatów śniegu, staruszka w agonii oddychała jeszcze zimną parą, lecz słabo i beznadziejnie (PO, 31).

Obraz śniegu współtworzy barwa niebieska. Śnieg o tym zabarwieniu występuje tylko w utworze *Poszukiwacz przygód*, gdzie autor wykorzystuje do jego opisu leksem *синий*: **Синий** и белый снег гор, зубчатый взлет которых тянулся полукругом вокруг холмистой равнины, Аммон увидел из окна поезда рано утром (Utw. 2, 277) / *Wczesnym rankiem Ammon zobaczył z okna pociągu błękitno-białe, ośnieżone szczyty gór, zębatą koronę otaczającą półkolem pagórkowatą równinę* (SzŻ, 228) oraz przymiotnik *голубой*: **Снеговые** ручьи неслись в пышной зелени по сверкающим каменным руслам, звенели и бились вокруг. **Голубые** каскады взбивали снежную пену, прыгая со всех сторон с уступа на уступ (Utw. 2, 296) / *Dokoła huczały lodowate strumienie, pędząc po błyszczących kamieniach wśród zielonych brzegów. Błękitne kaskady wzbijały śnieżną pianę skacząc ze wszystkich stron po skalnych występach* (SzŻ, 262).

W opowiadaniu *Walka ze śmiercią* w językowej kreacji obrazu śniegu pojawia się barwa należąca do pola czerwieni – kolor różowy. Jest to nietypowa sytuacja, biorąc pod uwagę fakt, że opisywany jest krajobraz górski w ciągu dnia: *Отсюда, через пропасть, виден весь розовый снеговой ландшафт* (Utw. 3, 128) / *Stąd widać za przepaścią cały zaśniewony krajobraz* (ON, 170).

Rzadko w analizowanych utworach pojawiają się opisy takiego zjawiska pogodowego, jakim jest mgła. W jej językowej kreacji obecna jest barwa biała i szara. Pole bieli jest reprezentowane przez rzeczownik *белизна* w opowiadaniu *Fandang*: *Луны не было видно, но светлый туман одевал небо, сообщая перспективе сонную белизну, переходящую в мрак* (Utw. 3, 536) / *Księżyc nie było widać, ale jasna mgła okrywała niebo zabarwiając perspektywę senną bielą, przechodzącą w mrok* (SzŻ, 340) oraz przymiotnik *серебристый* w *Cieśninie Burz*: **Серебристый** хлопок тумана колыбался у берегов, вода темнела, огненное крыло запада роняло ковры теней, земля стала задумчивой; птицы умолкли (Utw. 1, 425) / **Srebrzysta** bawełna mgły kołysała się na brzegami, woda nabierała czerni, ogniste skrzydło zachodu rzucało kobierce cieni, ziemia pogrążyła się w zadumie, ptaki umilkły (SD, 131).

Jednokrotnie poświadczony w tekstach przymiotnik *сизый*, występujący w *Cieśninie Burz*, opisuje wieczorną mgłę na brzegu morza: *Море дымилось, вечерний туман берега рвался в порывах ветра, затягивая Пролив Бурь сизым флером* (Utw. 1, 438) / *Morze dymiło, wieczorna mgła nad brzegiem strzępiła się w porywach wiatru, zasnuwając Cieśninę Burz błękitnym woalem* (SD, 150).

5. Podsumowanie

W swoich opowiadaniach Aleksander Grin do kreowania obrazów przyrody nieożywionej używa licznych nazw barw, które reprezentują cztery pola barw chromatycznych: pole błękitu, zieleni, czerwieni i żółcieni oraz trzy pola barw achromatycznych: pole bieli, czerni i szarości. Użyte w analizowanych utworach wyrazy, odnoszące się do barw, reprezentują różne części mowy – nie tylko przymiotniki (15 leksemów), ale również rzeczowniki (6), przysłówki (1), czasowniki (2) i imiesłowy (2). Jak pokazują dane liczbowe, we wszystkich polach dominują przymiotniki, co niewątpliwie związane jest z główną funkcją nazw kolorów – określaniem cech desygnatów (Tabela 1.).

Tabela 1. Dane liczbowe i procentowe dotyczące poszczególnych pól barw

Pole		Liczba wystąpień			%	
Barwy chromatyczne	błękit	голубой	20	32	21,5	34,4
		синий	8		8,6	
		синева	3		3,2	
		лазурь	1		1,1	
	zieleni	зеленый	3	7	3,2	7,5
		зеленоватый	2		2,1	
		зеленеющий	1		1,1	
		зелень	1		1,1	
	czerwień	красноватый	3	6	3,2	6,5
		пурпур	1		1,1	
		пунцовый	1		1,1	
		розовый	1		1,1	
	żółcień	желтый	4	5	4,2	5,3
		желтеть	1		1,1	
Barwy achromatyczne	biel	белый	16	27	17,3	29,2
		белизна	4		4,3	
		серебрыстый	4		4,3	
		белевший	1		1,1	
		серебрить	1		1,1	
		мертвенно-белый	1		1,1	
	czerni	черный	9	11	9,6	11,8
		чернота	1		1,1	
		черно	1		1,1	
szarość	серый	2	5	2,1	5,3	
	сизый	2		2,1		
	стальной	1		1,1		
Ogółem		93			100	

Pośród barw chromatycznych, pojawiających się w analizowanych utworach, największą frekwencję mają barwy z pola błękitu (32 użycia), które wiążą się głównie z polem „wody powierzchniowe”. W twórczości A. Grina morze i inne zbiorniki wodne odgrywają ważną rolę, tam toczy się akcja wielu utworów. Do ich opisu wykorzystywane są takie odcienie koloru niebieskiego, jak: *голубой*, *синий* i *лазурный*. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w polskim przekładzie opowiadań zarówno przymiotnik *голубой*⁸, jak i *синий*⁹, w większości przykładów, jest zastąpiony leksemem *błękitny*¹⁰, wskazującym na intensywność barwy niebieskiej¹¹, której prototypem jest kolor nieba bez określenia tonacji jego kolorystyki.

W nielicznych przykładach w tłumaczeniu analizowanych utworów pojawiają się inne nazwy barw odnoszących się do pola błękitu. Dwukrotnie – w opowiadaniach *Kapitan Duc* (*над синей водою* / *nad **siną** wodą*) i *Sprzedawca szczęścia* (*к синей узкой реке* / *nad **siną** wąską rzeką*) do określenia koloru morza i rzeki przymiotnik *синий* został zastąpiony leksemem *siny*¹², który określa barwę pośrednią między kolorem niebieskim i fioletowym, tak jak rosyjski wyraz. Jednokrotnie poświadczono są w tekstach przymiotniki, podkreślające odcień i nasycenie zabarwienia zbiorników wodnych – *modry*¹³, który zastępuje leksemem *синий* w opowiadaniu *Sprzedawca szczęścia* (*река развертывалась перед ним пышной, синей аллеей* / *przed nim rozpościerała się milcząca rzeka, нічим прерывсна **modra** aleja*) oraz *granatowy*¹⁴ – w *Piekle odzyskanym* (*вечерние тени на воде синих озер / cienie wieczoru w wodzie **granatowych** jezior*).

W opowiadaniu *Cieśnina Burz*, z kolei, w kształtowaniu obrazu morza uczestniczy rzeczownik *лазурь*¹⁵ (jasny odcień niebieskiego), zastąpiony

⁸ Голубой ‘имеющих окраску одного из основных цветов спектра – среднего между зеленым и синим; цвета ясного неба; светло-синий’ [Кузнецов 2000, 216].

⁹ Синий ‘имеющих окраску одного из основных цветов спектра – среднего между голубым и фиолетовым’ [Кузнецов 2000, 1186].

¹⁰ Бłękitny ‘intensywnie niebieski’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/B%20C5%82%20C4%99kitny.html] (20.01.2020).

¹¹ Niebieski ‘mający barwę pogodnego nieba’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/Niebieski%20.html] (20.01.2020).

¹² Siny ‘niebieskofioletowy, czasem z szarym odcieniem’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/Siny%20.html] (20.01.2020).

¹³ Modry ‘intensywnie niebieski’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/Modry%20.html] (20.01.2020).

¹⁴ Granat ‘kolor ciemnoniebieski’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/Granat%20.html] (20.01.2020).

¹⁵ Лазурь ‘светло-синий, лазурный цвет’; лазурный ‘светло-синий, цвета ясного неба; небесно-голубой’ [Кузнецов 2000, 485].

leksemem *błękit*¹⁶, który w żaden sposób nie określa intensywności koloru niebieskiego (*корабль стройно чернел в лазури / statek czerniał wyniośle na tle błękitu*).

Najczęściej wykorzystywaną w analizowanych utworach barwą achromatyczną jest reprezentowana przez 6 leksemów biel – 27 wystąpień, wśród których dominuje nazwa podstawowa i jej derywowaty.

Jak można zauważyć, barwami z pozostałych pól w opisach przyrody nieożywionej autor posługuje się w o wiele mniejszym stopniu (patrz. Tabela 1.). Warto jednak zwrócić uwagę na kreację obłoków w utworze *Renee*, gdzie do ich opisu użył wyrazu *пунцовый*¹⁷, określającego jasny odcień czerwieni, w przekładzie są one ciemnoczerwone – *purpurowe*¹⁸ (*пунцовые и белые облака / purpurowe i białe oboki*).

Obiekty przyrody nieożywionej opisywane w analizowanych utworach można podzielić na trzy klasy: wody powierzchniowe, powierzchnia terenu i podłoże skalne oraz powietrze i zjawiska pogodowe (Tabela 2.).

Tabela 2. Klasy obiektów opisywanych przez nazwy barw

	błękit	zieleń	czerwień	żółcień	biel	czern	szarość	ogółem
Wody powierzchniowe:	28	6	–	–	5	7	1	47
morze	7	4	–	–	2	5	–	18
rzeka	13	1	–	–	–	1	–	15
jezioro	4	–	–	–	–	–	1	5
ocean	3	1	–	–	2	1	–	7
potok	1	–	–	–	1	–	–	1
Powierzchnia terenu i podłoże skalne:	1	1	4	5	7	2	2	22
ziemia	–	–	–	–	–	–	1	1
wzniesienia	1	–	–	–	1	–	1	3
równina	–	–	–	–	1	1	–	2
brzeg	–	–	–	–	–	1	–	1
skały i minerały	–	1	4	5	5	–	–	15
Powietrze i zjawiska pogodowe:	3	–	2	–	15	2	2	24
powietrze	1	–	–	–	–	2	1	4
obłoki	–	–	1	–	3	–	–	4
opary powietrza	–	–	–	–	2	–	–	2
mgła	–	–	–	–	2	–	1	3
śnieg	2	–	1	–	8	–	–	11
	32	7	6	5	27	11	5	93

¹⁶ Błękit ‘niebieska barwa’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/B%C5%82%C4%99kit%20.html] (20.01.2020).

¹⁷ Пунцовый ‘ярко-красный; багровый’ [Кузнецов 2000, 1046].

¹⁸ Purpurowy ‘ciemnoczerwony z odcieniem fioletowym’ [https://sjp.pwn.pl/szukaj/Purpurowy%20.html] (20.01.2020).

Połowy nazw barw (47) użyto do kształtowania obrazu zbiorników wodnych – najwięcej z nich dotyczy morza (18) i rzeki (15). Jest to najobszerniejsze pole semantyczne związane z tonacją niebieską. W opisach pozostałych dwóch zbiorów obiektów kolor zostaje przywołany odpowiednio 22 i 24 razy. W obrazach powietrza i zjawisk pogodowych dominują barwy achromatyczne, w szczególności biel (15 użyć), a najczęściej opisywanym zjawiskiem jest śnieg. Biel jest również najczęściej przywoływanym kolorem w obrazach powierzchni i podłoża skalnego (7 użyć). Nazwy barw z pola błękitu i bieli stanowią ponad połowę (63%) wszystkich wykorzystanych przez Grina do opisu kolorów przyrody nieożywionej leksemów.

Źródła

- Грин А.С., 1994, *Собрание сочинений в пяти томах*, Москва. (Utw.)
 Grin A., 1959, *Piekło odzyskane*, Wstępem opatrzył S. Pollak, Warszawa. (PO)
 Grin A., 1960, *Serce dżungli*, (przełożyła I. Piotrowska), Warszawa. (SD)
 Grin A., 1986, *Szkarłatne żagle. Opowiadania fantastyczne*, przełożyli A. Bogdański, I. Piotrowska, S. Pollak, E. Rojewska-Olejarczuk, J. Szymak-Reiferowa, Warszawa. (SzŻ)
 Grin A., 1971, *Opowiadania niesamowite*, Warszawa. (ON)
 Grin A., 1987, *Szczurołap i inne opowiadania*, (wyboru dokonał J. Litwinow), Warszawa. (SzcZ)

Literatura

- Ampel-Rudolf M., 1994, *Kolory. Z badań leksykalnych i składniowo-semantycznych języka polskiego*, Rzeszów.
Inny słownik języka polskiego, 2000, pod red. M. Bańki, t. 1, Warszawa.
 Narloch A., 2013, *Цветобозначения в русском и польском языках. Структурно-семантический, терминологический и когнитивный аспекты*, Poznań.
Słownik języka polskiego PWN, [online], <https://sjp.pwn.pl>, [20.01.2020]
 Stanulewicz D., 2014, *Nieopisany błękit wody, która ściąga na siebie barwę nieba*. Nazwy barw w powieści „Zatoka śpiewających traw” Stanisławy Fleszarowej-Muskat, „Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 13, s. 245–273.
Wielki słownik języka polskiego, pod red. P. Źmigrodzkiego, [online], <https://wsjp.pl>, [20.01.2020]
 Tokarski R., 2004, *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.

- Kuznecov S.A., 2000, *Boľšoj tolkovyj slovar' russkogo âzyka*, Sankt-Peterburg. [Кузнецов С.А., 2000, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.]
- Mel'nikova L.A., 2009, *A.S. Grin: slovo – obraz*, Minsk. [Мельникова Л.А., 2009, *А.С. Грин: слово – образ*, Минск.]
- Černenok I. G., 2008, *Simvolika cveta v hudožestvennom diskurse (na materiale korotkoj prozy Vol'fganga Borherta)*, (v:) „Izvestiâ Kaliningradskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta”, № 13, s. 179–183. [Черенок И. Г., 2008, *Символика цвета в художественном дискурсе (на материале короткой прозы Вольфганга Борхерта)*, (в:) „Известия Калининградского государственного технического университета”, № 13, с. 179–183.]

NAMES OF COLORS IN DESCRIPTIONS OF INANIMATE NATURE
(ON ALEXANDER GRIN'S NOVELS)

ABSTRACT

Key words: Grin, writer's idiolect, semantics of colour, inanimate nature

The analysis of color names provides valuable information about the models of perception, association and interpretation models of the world presented in a literary work. The main purpose of his paper is to reconstruct a fragment of the color picture of the world of the outstanding Russian writer Aleksander Grin. The subject of analysis are the names of colors used by the novel's author to describe inanimate nature objects, which can be divided into three classes: 1) surface water, 2) surface and rocky ground, 3) air and weather phenomena.

Aleksander Grin uses in his novels numerous color names to create pictures of inanimate nature, which represent four fields of chromatic colours: blue, green, red and yellow, and three fields of achromatic colors: white, black and grey. The words, referring to colours, used in the analysed works are represented by different parts of speech – not only adjectives (15 lexems), but also nouns (6), adverbs (1), verbs (2) and participles (2).

Людмила Чернышова

DOI 10.15290/sw.2020.20.13

Минский лингвистический университет

Переводческий факультет

Кафедра славянских языков

tel.: +375 8017 56-0441

e-mail: cherny0101@tut.by

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6272-9057>

Языковая репрезентация базовой эмоции *гнев* в русском и белорусском языках

Ключевые слова: концептуализация, концепт, метафора, базовые эмоции, гнев

Понятийная категория эмоций, как и все категории эгоцентрической направленности, имеет определенный набор признаков, позволяющих очертить ее границы и противопоставить ее другим понятиям. Категория эмоционального состояния *гнев* рассматривается как составляющая понятийной категории эмоций и, следовательно, обладает своим набором категориальных признаков.

Проанализируем и структурируем с точки зрения когнитивной модели гнева, скрытой в семантике языка, слова и выражения, используемые для описания и обозначения гнева в русском и белорусском языке, так как они представляют собой результат концептуализации феномена и являются идеальным объектом для экспликации национально-культурных смыслов.

В наивной картине мира существует собственная трактовка эмоционального и рационального. Эта трактовка очевидным образом отличается от научной, хотя, разумеется, и проецируется на нее в преобразованном виде. Здесь эмоциональное обычно противопоставляется рациональному, логическому, эмоции связаны с нормой. Нормативным эмоциональным состоянием является *спокойствие*, другие представляют собой отклонения от нормы.

Спокойствие предполагает соблюдение определенных канонов поведения, в то время как отклонения от него имеют особенности в действиях, движениях, жестах и т. п. Эмоциональное связано с беспорядком и нарушением нормальной мыслительной деятельности, волнением, возбуждением. Все эти характеристики эмоционального аспекта картины мира находят свое отражение не только в лексике, но и фразеологии, текстах, закрепляются в метафорах, так как метафора – не просто языковой троп, а важный механизм, при помощи которого люди постигают абстрактные понятия и оперируют ими.

Метафора не чисто языковое явление: она принадлежит мышлению. Думая о каком-то абстрактном понятии, мы, не осознавая того, используем более конкретные образы. Образномыслительную связь двух понятийных областей – конкретную и абстрактную – называют *концептуальной метафорой*. Некоторые метафоры присущи самим основам мышления; их называют *базовыми*. Система базовых метафор не осознается людьми, поэтому они используются, воспроизводятся и понимаются без малейших усилий [Лакофф, Джонсон 1900]. Согласно Дж. Лакоффу и М. Джонсону, метафора, представляющая целевой домен как *контейнер*, или вместилище (*container metaphors*), является одной из важнейших базовых метафор. Контейнер – это пространство, отделенное границей от внешней среды, а часто и противопоставленное ей. С точки зрения языка движение внутрь контейнера – это движение в (вовнутрь); движение из контейнера – движение из (вовне). В качестве метафорических контейнеров язык рассматривает здания, помещения, машины и, конечно, человеческое тело. Тело человека – контейнер, заполненный мыслями, чувствами, эмоциями [Лакофф, Джонсон 1900].

Многие современные лингвисты считают, что существует некоторое небольшое число эмоций, которые можно рассматривать как первичные, основные, базовые. Все прочие возникают в результате их смешения. Большинство предложенных списков насчитывают от пяти до девяти эмоций. *Страх* и *гнев* отмечены во всех. Однако, сопоставив русское *сердитый* с английским *anger*, Анна Вежицкая пришла к выводу, что это не лексические универсалии, но культурноспецифичные слова. Номинации эмоциональных состояний изучали многие лингвисты, выяснилось, что способ их интерпретации зависит от лексической сетки координат, которую дает родной язык [Вежицкая 1999, 505].

Связь эмоции и *оценки* является одной из основных проблем при анализе эмоциональных состояний. Оценочность – это один из их признаков. В наивной картине мира оценка осуществляется народом, вы-

сказанное мнение, принявшее вид фразеологизма, часто обладает директивной функцией. По мнению Н.Д. Арутюновой, «для того, чтобы оценить объект, человек должен «пропустить» его через себя: природа оценки отвечает природе человека... Оценивается то, что нужно (физически и духовно) человеку и Человечеству. Оценка представляет Человека как цель, на которую обращен мир. Ее принцип: «Мир существует для человека, а не человек для мира» [Арутюнова 1999, 181].

С точки зрения анализа эмоциональных состояний очевидно, что оценочные смыслы так или иначе присутствуют как в тех лексемах, которые связаны с моральными категориями (*стыд, гордость* и др.), так и в обозначениях собственно эмоций. Так, например, *радость, наслаждение, симпатия* подразумевают переживания типа 'удовольствие', для которых характерен оценочный знак «хорошо», а *огорчение, горе, гнев*, то есть переживания типа 'неудовольствие', имеют оценочный знак «плохо» [Вольф 1989, 60]. Положительное эмоциональное воздействие получает положительный знак, а отрицательное – отрицательный. Волнение может предполагать положительную и отрицательную оценку. Напротив, спокойствие – норма эмоционального состояния само по себе содержит знак «+».

Одно из основных различий между эмоциональными состояниями проходит по признаку *интенсивности*, на котором основаны некоторые классификации, – различие между эмоциями и аффектами. Обычно различают «спокойные» и «бурные» эмоции. К «спокойным» или «слабым» эмоциям обычно относят эстетическое удовольствие и наслаждение; к «бурным» – ярость, ужас.

Прежде всего, отметим, что для интересующей нас эмоции ближайшим нормативным состоянием является *терпение/цярпенне, цярпліваць, трыванне* (в первом значении), которое характеризуется уже некоторым напряжением. Согласно словарям, *терпение* – это 1. Способность терпеть; 2. Настойчивость, упорство и выдержка в каком-нибудь деле, работе [Ожегов 1984, 707]. В белорусском слове *трыванне* уже ощущается некий небольшой сдвиг в сторону возбуждения: это способность терпеть, терпеливо переносить что-то *до определенного времени* [ТСБМ 1984, Y, 529]. То есть переход от нормы (спокойствия) к гневу (потере спокойствия, эмоции) выглядит так: *спокойствие/спакой, супакой* (норма) → *терпение/цярпенне, цярпліваць, трыванне* → *сердиться, злиться/злавацца, сердаваць, гневаться/гневацца, терять терпение/губляць цярпенне, страціць цярпліваць, знецярплівець, выходить из терпения, вывести из терпения, выразить нетерпение, терпение лопнуло/цярпенне лопнула*. Приме-

ры показывают, что интенсивность эмоции отражена в лексике и семантике фразеологизмов.

Рассмотрим синонимические ряды, возглавляемые в языках различной доминантой: в русском – *сердитый* или *сердиться*, в белорусском – *злы, злаваць, зліцца*, а также фразеологию, несущую интересующую нас сему [Александрова 2001; Клышка 2005; Молотков 1986; Лепешаў 1993]. Следует заметить, что члены русского и белорусского ряда часто являются однокоренными словами в силу родственности языков и представляют собой межъязыковые синонимы (*паралексы*): *злиться* – *зліцца*, *сердиться* – *сердаваць*, *гневаться* – *гневацца*, *бушевать* – *бушаваць*, *лютовать* – *лютаваць*, *кипеть* – *кіпець*, *вспыхивать* – *успыхваць* и др. Однако имеются специфические образования с различающимся корнем, так называемые *гетеролексы*: *возмущаться* – *абурацца*, *разъяриться*, *разъяренный* – *раз’юшыцца*, *раз’юшаны*, *раз’юрыцца*, *раз’ятраны*, *свирепеть* – *шалець*, *беситься* – *вар’явацца*. Таким образом, на лексическом уровне кроме сходства отмечаются особенности. Различия во внутренней форме слов сигнализируют об особенностях в концептуализации. Именно этимологию Ю.С. Степанов назвал наиболее древним слоем концепта [Степанов 2001, с. 43].

Глагол *сердиться*, возглавляющий русский синонимический ряд, как и белорусский *сердаваць*, по лексикографическим источникам, – быть в раздражении, гневе, чувствовать злобу к кому-нибудь [Ожегов 1984, 634; ТСБМ 1984, Y, 120]. Обе лексемы родственны существительному *сердце*, восходят к общеславянскому корню *serd* и далее – к индоевропейскому *kerd-*. Некоторые этимологи предполагают, что происхождение слов *сердце/сэрца* связано с литовским *sirda* – ссора. По представлениям древних, сердце – не только центр любви и дружбы, но также вместилище гнева, ярости. Отсюда изначальное значение *сърдь* – гнев, позже – сердце, а прилагательное *сердитый* – гневный, злой [Семенов 2003]. Сведения о древних представлениях *сердце* – *центр злости, гнева* зафиксированы и в этимологическом словаре белорусского языка [ЭСБМ 2006, 11, 64].

Как утверждают многие исследования, контейнером для чувств и эмоций в русском (и белорусском) понимании является сердце, но касательно гнева можно предполагать, что со временем концептуализация изменилась: из области сердца он переместился в голову – обитель мыслей (*гнев ударил в голову*). Это отразилось в языке – образовался омоним и новое словообразовательное гнездо (*сердитый, сердиться*). Причем, семантическая цепочка русского современного словообразовательного гнезда *сердце* – ‘гнев’ содержит только три члена: *сердце*,

серчат и в *сердцах*. Эта сема проявлена в некоторых устаревших фразеологических единицах *держат сердце* (на кого-либо) и *приходить в сердце* ('рассердиться'). Представления о корреляции сердца и гнева стали неактуальными. Сейчас сердце неизменно соотносится с добротой и любовью.

В белорусском языке такое развитие семантики тоже ощущается: во-первых, лексема не является доминантой синонимического ряда, во-вторых, слова *сердаваць*, *сярдзіты*, *сярдзіта*, которыми и ограничивается словообразовательное гнездо, имеют гораздо меньшую функциональную активность по сравнению с лексемами *злаваць*, *злавацца*, *злы*, *злосны* и другими дериватами с корнем *зло*. О наличии подобного процесса свидетельствует и фразеологизм *мець сэрца* ('сердиться' на кого).

Гнев/гнеў как эмоция в обоих языках имеет знак «минус», «-», различные степени интенсивности и может доходить до аффекта, когда субъект теряет контроль над его проявлениями. Приведем примеры, подтверждающие это положение.

По данным словаря М. Фасмера, *гнев* – это общеславянское слово, образованное от той же основы, что и *гнить* [Фасмер 1986]. Развитие значения шло таким образом: *гниение*, *гниль*, *гной*, *яд*, *злоба*. Таким образом, *гневаться/гневацца*, *держат гнев* – значит вырабатывать в себе яд, отраву и негативно воздействовать им на окружающих. Происхождение других лексем синонимического ряда с доминантой *сердитый*, *сердиться/злы*, *злаваць*, *злавацца* и фразеология, описывающая это эмоциональное состояние, позволяет проследить степени его интенсивности и эксплицировать отрицательные коннотации.

Лексемы *злой/злы*, *злиться/злаваць*, *злавацца* и другие с подобной корневой морфемой свидетельствуют, что гнев связан со *злом* (по М. Фасмеру, 'черствый, бесчеловечный, надоедливый, наглый, грубый, фальшивый'). Они восходят к праславянскому **zъlъ* – плохой. Доказано, что русская лексическая единица заимствована из старославянского, где *зло* – беда, грех [Фасмер 1986].

В современных языковых единицах *злиться/злаваць*, *злавацца*, *злой*, *злбный* – *злы*, *злосны*, *злбствовать*, *злбиться*, *озлблять* – *ся*, *Как на зло/(Як) на злосць*, *Со зла/Са злосці*, *Испытывать злость/Адчуваць злосць*, *Держать зло/Мець злосць*, *Зло берет/Злосць бярэ*, *Таить злобу* и др. негация имплицитна, однако ее эксплицирует корреляция с представителями зла в синонимических глаголах и фразеологизмах: *сатанеть* (сатана), *беситься*, *бесноваться* (бес), *Злой как черт/Злы як чорт* (черт), *Злой как змея/Злы як змяя*

(змея). Следует упомянуть о наличии устойчивого белорусского выражения *Як на ліха*, которому соответствует русское *Как на зло*. Образ *ліха* в белорусской культуре персонифицируется и воспринимается в качестве представителя нечистой силы.

Лексика и фразеология свидетельствуют, что гнев связан с жесткостью, жестокостью. Эту сему эксплицируют лексемы *ожесточацца*, *жестокі* (корень *-жест-*) и *люты*/*люты*, *лютоваць*/*лютаваць*, восходящие к индоевропейскому **lei* – камень, скала.

Глагол *стервенеть* образован от *стерва* – по В. Далю, дохлая, палая скотина, то есть падаль, гниющее мясо [Даль 2002, 623–624]. О первоначальном значении нам напоминает номинация *стервятник* – хищная птица, питающаяся падалью.

Внутренняя форма белорусской лексемы *раз'юшыцца* содержит когнитивный сценарий – разозлиться до рукоприкладства и кровопускания. В современном белорусском языке однокоренное *юшка* имеет совершенно безобидный смысл – ‘металлический кружок в трубе; жидкий суп, подливка’, однако в четвертом значении с пометами *переносное* и *разговорное* зафиксирована первоначальная семантика ‘кровь’ [ТСБМ 1984, 5, 488], фразеология тоже ее сохранила: *Пусціць юшку* (‘подраться до крови’). Праславянское **jucha* – кровь зверя. Таким образом, *раз'юшыцца* – сначала, видимо, связанное с охотой, постепенно изменило семантику и получило значение ‘войти в состояние аффекта, до драки’ [ЭСБМ 2006, 11, 64].

Агрессия, сопровождающая гнев, легла в основу зоометафор, что, на наш взгляд, снова мотивировано необходимостью добывать пропитание охотой на зверей, изучением их повадок: *зверь*, *зверина/звер*, *зварына* и *зверына*, *звереть/зварэць*, *щетиниться*, *фыркаць*, *шипеть*, *быць в бешенстве*, *приходиться в бешенство/шалець*, *метать икру*, *остричь когти*, *иметь зуб/мець зуб*, *точить зубы/тачыць*, *вастрыць зубы*.

Концептуализация гнева, злобы также связана с огнем. Существует предположение о санскритском происхождении корня *-gn-* в слове *гнев* и соотношении с *agni* в значении ‘огонь’ [<https://nandzed.livejournal.com>].

В языковом материале частотны метафоры, основанные на повышении температуры и даже возникновении пламени в состоянии раздражения, агрессии, аффекта. Эмоции и чувства представляются в виде жидкостей, заполняющих тело-контейнер. Интенсивность эмоций соответствует их температуре. С увеличением раздражительности, злобы, гнева она повышается, жидкость может доходить до кипения

(*кипеть, кипятиться, кипеть гневом/кіпець, кіпець ад злосці*). Иногда метафора огня не связана с образом нагревающейся жидкости, но в ней тоже наблюдается степень интенсивности проявления эмоции: *горячиться, распалаться, вспылить, пылать гневом, доходить (доводить) до белого каления; успыхваць, запалаяца гневам*.

Следует отметить, что такая концептуализация касается и других эмоций и чувств (*горячая любовь, жгучая ненависть, гарачая кроў, гарачая галава, пякучае гора*), в то время как некоторые из них температуру понижают (*леденящий страх, пахаладзець ад жаху*). Кстати, в белорусском языке есть два глагола – *пахаладзець*, обозначающий эмоцию, и *пахаладнець*, обозначающий состояние [ТСБМ 1984, 4, 128].

С корреляцией гнев – огонь, сила связаны русские лексемы с корнем *-яр-*: *яриться, разъяриться*. Этимологи связывают номинацию эмоции с греческим ζῶρος – огненный, сильный, несмешанный, крепкий, неразведенное вино [Фасмер 1986].

Очень, казалось бы, похожий белорусский глагол *раз'юрыцца*, и прилагательное *раз'юраны* имеют другое происхождение [ЭСБМ 2006, XI, 64]. Корень *-юр-* реализует два значения 'разгуляться' и 'разозлиться'. *Юрлівы* – похотливый. Таким образом, эмоция в проявлении свойства 'сильный' предположительно была связана с похотью. В современном белорусском языке это значение актуально. *Юр* – половой инстинкт, повышенное стремление к удовлетворению половых желаний, интересующая нас сема устарела [ТСБМ 1984, 5, 486].

Рассмотренные лексемы интересно сравнить с *юродство, юродивый/юродства, юродівы* – 'глупый, сумасшедший, неразумное поведение' и белорусскими глаголами *дурэць, вар'явацца*. *Вар'ят* – сумасшедший. Слово происходит от латинского *variare* – изменять [ТСБМ 1984, 2, 71]. Этимология указывает на корреляцию эмоции гнева с изменением нормального состояния, 'гнев, злоба – потеря ума'.

Синоним *свирепый* некоторые ученые связывают с литовским *suirpti, suirpstu* (содрогаться, ужасаться) от *suirpas* (ужас, страх), а *бушевать* – со старославянским *боуи* – дикий, буйный, помешанный (ср. *Приходить в бешенство*). Некоторые этимологи утверждают, что глагол *бушевать/бушаваць* мотивирован издаваемым при актах агрессии шумом [ЭСБМ 1978, I, 429]. Происхождение белорусского *абурацца (возмущаться)* тоже выявляет корреляцию с разрушительной деятельностью: *бурнуць, бураць* – швырять, разрушать [ЭСБМ 1978, I, 421].

Языковой материал содержит метафору *гнев – гроза* и связанные с ней природные явления. Опять же мы можем отметить проявление степени интенсивности эмоционального состояния в номинациях: *хму-*

рится (от *темный, сумрак, туча*), *мрачнее тучи, темнее тучи, возмущаться* (от *мутить*), *метать перуны/даваць перуноў* (кому), *метать громы и молнии*.

Эмоции по сути невербальны, они проявляются, в основном, в невербальных компонентах коммуникации – мимике, жестах, просодике и т.д. Языковой материал позволяет представить себе образ сердитого, гневающегося человека. Его отличает, во-первых, взгляд: *смотреть косо/глядзець коса, мець вока*, нахмуренные брови: *хмуриться*, цвет лица: *побагровець/пачырванець, побелеть/пабялець от злости, позеленеть/пазелянець от злости*, издаваемые звуки: *шипеть, фыркать* особенности поведения: *встать с левой (не с той) ноги/устаць з левай (не з той) нагі*. В связи колоронимами хочется указать на уже устаревший, но оставшийся в белорусских диалектах глагол *раз'ятрыцца*, образованный от *ятрыць, ятрыцца* – зажигаться, краснеть [ЭСБМ 2006, XI, 65].

Аффективное состояние гнева часто сопровождаются различными нелогичными и деструктивными действиями, вспомним уже упоминаемые номинации *бушевать/бушаваць, абурацца*, фразеологизмы *рвать и метать, точить нож, лезці на сцяну* и др. Русское соответствие последнего фразеологизма употребляется в других обстоятельствах (*лезть на стену*, например, от боли).

Чувство злости при высокой интенсивности проявления – гнева может раздувать лицо, губы, всё тело (контейнер): *дуться, надуться, надуться как мышь на крупу, надуться как индюк, надувать губы/закапальліваць губы, взорваться, лопаться от злости/лопацца са злосці*.

Наш материал показывает, что метафора контейнера, чаще в русском языке, реализуется в выражениях с глаголами *выходить* и *приходить*. Состояние гнева предполагает выход из себя, из тела: *выйти из себя/выходзіць з сябе, быть вне себя, приходиться в себя/прыходзіць у сябе* (кстати, отмеченное в словаре как калька с французского) или из менее эмоционального состояния: *выходить из терпения* (белорусское *страціць, губляць цярпенне*) и переходить в состояние напряжения, аффекта: *приходиться в состояние раздражительности, приходиться в бешенство, приходиться в ярость*, другое пространство: *лезть в бутылку (пузырь)/лезці у бутэлку, пузырь, на сцяну*.

В выражении *быть не в духе* (бел. *Быць не ў гуморы, не ў настроі*), проявлена та же сема ‘быть не в себе’, отсутствовать в своем теле. Устаревшее устойчивое русское сочетание *приходиться в сердце* – ‘рассердиться’, белорусская лексема *сердаваць* стали с изменением

концептуализации: перемещением гнева из сердца в голову – функционально пассивными.

Таким образом, современная русская и белорусская концептуализация гнева по сути близки. Эмоция имеет отрицательную характеристику: это деструктивная сила, способная действовать самостоятельно, жечь, разрушать, лишать ума. Однако, несмотря на большое сходство информации, полученной из фактического материала, во многом объясняющейся заимствованием в белорусский язык из русского, специфическая лексика и фразеология позволила выявить в способе интерпретации национально-культурную специфику. Она действительно зависит от лексической сетки координат, которую дает родной язык: выражения, используемые для описания и обозначения гнева в русском и белорусском языках, могут быть проанализированы и структурированы с точки зрения когнитивной модели гнева, скрытой в семантике языка.

Использование методов этимологического анализа и концептуальной метафоры дали возможность установить, что концептуализация эмоции гнева, главной эмоции, стимулирующей агрессию, в русской и белорусской культуре совпадает, при этом основными концептуальными метафорами в обоих языках являются температурная, метафоры силы, контейнера, гнева как опасного животного.

Проанализированный материал показал, что современная русская и белорусская концептуализация гнева значительно отличается от первоначальной. Анна Вежбицкая предложила следующий современный когнитивный сценарий, связанный с глаголом *сердиться*: 1. Этот человек сделал нечто плохое; 2. Я этого не хочу; 3. Из-за этого я хочу что-то сделать с этим человеком [Вежбицкая 1999, 520]. В этом сценарии *гнев* – объект, субъект – Я. Первоначальный когнитивный сценарий представляет *гнев как субъект* – это яд, отравы, гроза, огонь, нечто очень сильное, угрожающее самому гневающемуся большими потерями, вплоть до потери жизни.

Литература

- Aleksandrowa Z.E., 2001, *Slovar' sinonimov russskogo âzyka*, Moskva. [Александрова З.Е., 2001, *Словарь синонимов русского языка*, Москва.]
- Arutûnova N.D., 1999, *Âzyk i mir čeloveka*, Moskva. [Арутюнова Н.Д., 1999, *Язык и мир человека*, Москва.]
- Vežbickaâ Anna, 1999, *Semantičeskie universalii i opisanie âzykov*, Moskva. [Веж-

- бицкая Анна, 1999, *Семантические универсалии и описание языков*, Москва.]
- Vol'f E. M., 1989, *Emocionalânye sostoiânia i ih predstavlenie v âzyke*, [w:] *Logičeskij analiz âzyka. Problemy intensional'nyh pragmatičeskikh kontekstov*, Moskva, s. 55–75. [Вольф Е.М., 1989, *Эмоциональные состояния и их представление в языке*, [w:] *Логический анализ языка. Проблемы интенциональных прагматических контекстов*, Москва, s. 55–75.]
- Dal' V.I., 2002, *Tolkovuj slovar' russkogo âzyka. Sovremennââ versiâ*. Moskva. [Даль В.И., 2002, *Толковый словарь русского языка. Современная версия*, Москва.]
- Klyška M.K., 2005, *Sloŭnik sînonimaj i blizkaznačnyh sloŭ*, Mînsk. [Клышка М.К., 2005, *Слоўнік сінанімаў і блізказначных слоў*, Мінск.]
- Lakoff Dž., Džonson M., 1990, *Metaforu, kotorymi my živem*, [w:] *Teoriâ metafory*, Moskva, s. 387–415. [Лакофф Дж., Джонсон М., 1990, *Метафоры, которыми мы живем*, [w:] *Теория метафоры*, Москва, s. 387–415.]
- Lepesaŭ I. Â., 1993, *Frazealogičny sloŭnik belaruskaj movy*, Mînsk. [Лепешаў І.Я., 1993, *Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск.]
- Molotkov A.I., 1986, *Frazeologičeskij slovar' russkogo âzyka*, Moskva. [Молотков А.И., 1986, *Фразеологический словарь русского языка*, Москва.]
- Ožegov S.I., 1984, *Slovar' russkogo âzyka*, Moskva. [Ожегов С.И., 1984, *Словарь русского языка*, Москва.]
- Semenov A.V., 2003, *Ètimologičeskij slovar' russkogo âzyka*, Moskva. [Семенов А.В., 2003, *Этимологический словарь русского языка*, Москва.]
- Stepanov Ū., 2001, *Konstanty: slovar' russkoj kul'tury*, Moskva. [Степанов Ю., 2001, *Константы: словарь русской культуры*, Москва.]
- ТСБМ, *Tlumačal'ny sloŭnik belaruskaj movy*, 1977–1984, t. 1–5, Mînsk. [Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, 1977–1984, т. 1–5, Мінск.]
- Fasmer M., 1986, *Ètimologičeskij slovar' russkogo âzyka*, t. 1, Moskva. [Фасмер М., 1986, *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, Москва.]
- ЭСБМ, *Ètymalogičny sloŭnik belaruskaj movy*, 1978–2017, t. 1–14, Mînsk. [Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, 1978–2017, т. 1–14, Мінск.]

LANGUAGE REPRESENTATION OF THE BASIC EMOTION ANGER
IN RUSSIAN AND BELARUSIAN

ABSTRACT

Key words: conceptualization, concept, metaphor, basic emotions, anger

The article analyzes and structures the words and expressions used to designate and describe this emotion in the Russian and Belarusian languages from the point of view of the cognitive model of anger hidden in the semantics of the language, as they are the result of the conceptualization of the phenomenon and are the ideal object for explication of national and cultural meanings.

Марина Дорофеенко

DOI 10.15290/sw.2020.20.14

Учреждение образования «Витебский государственный
университет имени П.М. Машерова»

Филологический факультет

Кафедра мировых языков

tel.: +375 212 37 96 73

e-mail: mari008@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1094-7316>

Имена деятелей культуры в урбанонимии Беларуси и Франции

Ключевые слова: внутригородские названия, названия-меморативы, номинативные особенности, урбаноним

В системе окружающих нас имен собственных мир отражается с позиций его видения человеком, носителем конкретного языка и культуры. Соответственно, они репрезентируют богатейшую национально значимую информацию.

В этом плане особо интересны урбанонимы (названия внутригородских объектов), выполняющие меморативную функцию, то есть функцию сохранения памяти о людях и событиях. Внутригородское название – это не только адресный источник информации, но и свидетель хода истории, ее хранитель.

Цель исследования – выявление сходств и различий в функционировании белорусских и французских урбанонимов, данных в честь деятелей культуры.

Сравнительно-сопоставительное исследование топонимных систем разных стран актуально для выявления национальных номинативных особенностей. В зависимости от целей предпринимаемого анализа имена собственные могут изучаться как комплексно (системы географических названий, функционирующих на определенной территории и/или в определенный период времени) или частично (отдельные лек-

сико-семантические группы, формирующие систему топонимов). Так, в данной статье материалом послужили внутригородские названия северо-восточных регионов Беларуси и Франции (наименования улиц Витебска и Реймса). Предпринятое исследование является частью более широкой научной работы, посвященной сравнительно-сопоставительному изучению белорусской и французской урбанонимии с учетом влияния различных экстралингвистических факторов – географических, исторических, национально-культурных.

Витебск, расположенный на северо-востоке Беларуси, является административным центром Витебского района и Витебской области. Это первый по численности населения город региона. Реймс – город и коммуна на северо-востоке Франции, расположенный в департаменте Марна, который входит в регионе Гранд-Эст (Большой восточный регион), образованный в 2016 г. в результате административно-территориальной реформы и объединяющий Эльзас, Шампань – Арденны, Лотарингию. До 2016 г. Реймс входил в регион Шампань – Арденны и был его самым многонаселенным городом, не являясь при этом ни префектурой департамента (этим статусом обладал город Шалон-ан-Шампань, население которого насчитывало свыше 47 000 человек, являющийся в настоящее время префектурой департамента Марна), ни административным центром региона.

Номинативные и структурные особенности витебских урбанонимов определяет в своей монографии профессор А.М. Мезенко [Мезенко 2008]. Кроме того, в ее трудах внутригородские названия региона анализируются и в комплексе с другими белорусскими урбанонимами в синхроническом и диахроническом аспектах [Мезенко 1991; Мезенко 2003].

Французские авторы представляют репертуар городских топонимов Реймса с интерпретацией названий, включающей и некоторые исторические сведения (Ж.-К. Тюре [Thuret 2011] и др.). Однако следует отметить, что их труды содержат списки названий улиц Реймса, существовавших в различные периоды истории, с комментариями относительно возникновения, упразднения, этимологии, то есть представлены скорее в форме словарных справочников, где более актуальными считаются исторический и географический контексты.

В наших статьях мы обращаемся к лингвистическому анализу наименований улиц Реймса и осуществляем сравнительно-сопоставительное исследование различных лексико-семантических групп урбанонимов и виконимов: отойконимных названий департамента Марна Большого восточного региона Франции [Dorofeenko 2019], наименова-

ний, образованных от типов архитектурных объектов [Дарафеев 2019], отантропонимных названий Витебска и Реймса, транслирующих национально-культурную информацию [Дорофеев 2019 Ономастика Поволжья].

Материалом исследования послужили отантропонимные урбанонимы Витебска и Реймса, мотивированные фамилиями деятелей культуры.

В российской системе внутригородских названий данный лексико-семантический пласт ономастической лексики рассматривает Р.В. Разумов: детально исследует названия-посвящения писателям, поэтам и литературным критикам в системах урбанонимов Российской Федерации [Разумов 2017], а также изучает собственно меморативы деятелям культуры [Разумов 2018].

По результатам нашего исследования группа внутригородских названий, сформированных на базе фамилий деятелей культуры, объединяет следующие подгруппы онимов:

1. Урбанонимы, восходящие к фамилиям писателей, поэтов, литературных критиков

Белорусская урбанонимия

В системе внутригородских названий Витебска функционируют онимы, мотивированные фамилиями **белорусских** авторов: *ул. Богдановича, ул. Петруся Бровки, 1-я ул. Змитрака Бядули, ул. Короткевича, ул. Е. Лось, ул. Мизася Лынькова, ул. Якуба Коласа, ул. Янки Купалы.*

По данным, имеющимся в нашем распоряжении, большинство названий-меморативов, функционирующих в витебской урбанонимии, восходят к фамилиям писателей, поэтов XIX–XX вв. Лишь одно название – *ул. Франциска Скорины* – апеллирует к имени восточнославянского первопечатника, философа-гуманиста, писателя, общественного деятеля, ученого эпохи Возрождения, переводчика на белорусский язык книг Библии, книгопечатника, деятельность которого пришлась на конец XV – первую половину XVI вв.

Функционируют в белорусской урбанонимии и названия, данные в честь зарубежных писателей, преимущественно **русских**: *ул. Гоголя, ул. Лермонтова, ул. Максима Горького, ул. Маяковского, ул. Некрасова, ул. Пушкина, ул. Толстого, ул. Тургенева, ул. Чехова.*

Данные наименования восходят в большинстве случаев к фамилиям авторов XIX–XX вв. Среди урбанонимов, сформированных на базе фамилий русских писателей, в отдельную подгруппу могут быть объединены внутригородские названия, данные в честь публицистов и литературных критиков в основном XIX в. – ул. *Белинского*, ул. *Герцена*, ул. *Грибоедова*, ул. *Добролюбова*, 1-я ул. *Чернышевского*, – известных и как революционеры, дипломаты, общественные деятели.

Французская урбанонимия

В системе французских имен собственных большую группу занимают урбанонимы, восходящие к фамилиям **французских** авторов: *rue Guillaume Apollinaire*, *rue François de Chateaubriand*, *rue Gustave Flaubert*, *allée Guy de Maupassant*, *avenue François Mauriac*, *rue Marcel Proust*, *rue George Sand*.

Помимо названий, данных в честь представителей XIX–XX вв., во французской урбанонимии функционируют наименования, восходящие к фамилиям литературных деятелей середины XIV – начала XV вв.: *rue Eustache Deschamps* (местный поэт, королевский офицер, дипломат); первой половины XV в.: *rue François Villon*; первой половины XVI в.: *allée François Rabelais* – и др.

В системе французских внутригородских наименований зафиксированы урбанонимы, сформированные на базе онимов, восходящих к фамилиям зарубежных писателей и поэтов:

русских: *rue Fédor Dostoïevski*, *rue Léon Tolstoï*, *rue Maxim Gorki*;

испанских: *rue Federico Garcia Lorca*, *rue Miguel de Cervantes*;

немецких: *rue Franz Kafka*;

американских: *esplanade Ernest Hemingway*;

английских: *rue Rudyard Kipling*;

норвежских: *allée Henrik Ibsen*.

На основании анализа данной подгруппы урбанонимов можно сделать следующий вывод: в белорусской и французской урбанонимных системах во многих наименованиях задействованы имена как национальных, так и зарубежных писателей и поэтов, творчество которых пришлось на XIX–XX вв. Французская система внутригородских названий отмечена большим хронологическим разнообразием, в особенности это касается названий, посвященных французским писателям. Среди наименований, данных в честь зарубежных литературных деятелей, функционирует урбаноним *rue Miguel de Cervantes*, сформированный на базе фамилии испанского автора XVII в.

2. Урбанонимы, восходящие к фамилиям художников, архитекторов, скульпторов

Белорусская урбанонимия

В системе белорусских внутригородских названий функционируют онимы *ул. Шагала* и *ул. Репина*.

Деятели искусства, имена которых послужили основой для формирования названий, связаны с историей края. Так, Марк Шагал, родившийся здесь, учился изобразительному искусству в художественной школе витебского живописца Юдея Пэна, был уполномоченным комиссаром по делам искусств Витебской губернии, открыл Витебское художественное училище, а «витебские» мотивы» заняли важное место в его творчестве. Илья Ефимович Репин, русский живописец, педагог, профессор, член Императорской Академии художеств. На месте его усадьбы создан музей-усадьба «Здравнёво», который находится неподалеку от Витебска. Здесь художник написал картины «Осенний букет», «Охотник», «Белорус», «На Западной Двине. Восход Солнца» и др.

Французская урбанонимия

Среди внутригородских названий Реймса функционируют урбанонимы, данные в честь **французских** художников: *rue Edmond Chauvet* (родился в Реймсе в XX в.), *rue Forain* (художник, карикатурист, иллюстратор и графист, родившийся в Реймсе – XIX–XX вв.), *esplanade Paul Cézanne*, *rue Eugène Delacroix*, *rue Henri Matisse*. Среди проанализированных названий функционируют как фамилии местных, так и национально/всемирно известных художников.

В урбанонимии Реймса следует отдельно выделить подгруппу названий, образованных от фамилий архитекторов, в том числе и тех, которые принимали участие в восстановлении города после Первой мировой войны: *rue Edmond Herbé*, *rue Henri Royer*, *rue Kalas*.

Среди внутригородских названий данной подгруппы зафиксированы урбанонимы, восходящие к фамилиям зарубежных художников – **испанских**: *rue Francisco Goya*;
итальянских: *rue Léonard de Vinci*, *rue Michel Ange*;
голландских: *rue Rembrandt*.

Белорусские названия данной группы характеризуются связью с локальной историей. Во французской урбанонимии функционирует

большее количество наименований, образованных от фамилий художников как национальных, так и зарубежных. При этом если французские онимы данной подгруппы восходят к именам живописцев XIX–XX вв., то иностранные – к художникам XV–XIX вв.

3. Урбанонимы, восходящие к фамилиям музыкантов, композиторов

Белорусская урбанонимия

Данная группа наименований не получила широкого распространения в системе белорусских внутригородских онимов. Зарегистрированы названия, данные в честь **белорусских** и **русских** авторов XX в.: ул. Богатырёва, ул. Марка Фрадкина; русских композиторов XIX в.: ул. Глинки, ул. Чайковского.

В рамках анализируемой группы названий одно – ул. Марка Фрадкина – мотивировано именем и фамилией композитора, Народного артиста СССР, автора многих популярных в середине XX в. песен и музыки к кинофильмам, родившегося в Витебске.

Французская урбанонимия

Группа данных названий представлена фамилиями местных авторов XIX в.: rue Fanart (музыкант, создатель Филармонического общества), rue Ernest Lefèvre (композитор, первый директор музыкальной школы), rue Étienne Robert (реймский музыкант, преподнес в дар музею несколько древних музыкальных инструментов).

Конечно же, в урбанонимиконе функционируют и названия, образованные от фамилий известных **французских** композиторов XIX в.: allée Georges Bizet, rue Hector Berlioz, а также **зарубежных**:

польских: allée Frédéric Chopin;

русских: rue Igor Stravinski (русский композитор, гражданин Франции и США);

австрийских: place Mozart.

Витебские и реймские урбанонимы анализируемой подгруппы образованы от национально/всемирно прецедентных имен собственных, а французская система внутригородских названий характеризуется более тесной связью с историей города.

4. Урбанонимы, восходящие к фамилиям актеров, режиссеров, драматургов

Данная группа названий немногочисленна как в белорусской, так и во французской внутригородских системах. Так, в урбанонимии Витебска зарегистрированы наименования *ул. Актёров Ерёмченко*, *ул. Ильинского*, а в урбанонимии Реймса находим название *rue Gérard Philipe*.

Таким образом, в ходе анализа внутригородских названий Витебска и Реймса нам удалось выделить как общие, так и частные особенности функционирования:

– урбанонимиконам двух стран свойственно количественное преимущество во многих подгруппах названий, данных в честь национальных/локальных деятелей культуры;

– в белорусской и французской урбанонимных системах подгруппа названий, данных в честь писателей и поэтов, содержит наибольшее количество конститuentов. В качестве основы для номинации задействованы как имена национальных, так и зарубежных авторов: в урбанонимии Витебска – в основном русских писателей, а в системе внутригородских названий Реймса – английских, испанских, немецких и др.;

– имена деятелей культуры, избранные в качестве мотивирующих основ, индивидуальны для каждой из двух систем внутригородских названий. Однако можно выделить несколько общих имен, послуживших основой для образования урбанонимов Витебска и Реймса – Л.Н. Толстой, М. Горький и некоторые другие;

– в белорусской и французской урбанонимных системах большинство названий мотивированы фамилиями представителей XIX–XX вв., при этом большим хронологическим разнообразием отмечена французская урбанонимная система.

Литература

- Darafeyenka M.L., 2019, *Marqueurs architecturaux dans la toponymie urbaine et rurale de la France*, [в:] *Французский язык на перекрестке культур: актуальные вопросы и перспективы исследования*, Витебск, с. 12–15.
- Thuret J.-C., 2011, *Reims: rues et lieux*, Éditions Alternatives.
- Dorofeenko M.L., 2019, *Nacional'no-kul'turnoe nasledie v urbanonimii Belarusi i Francii*, [в:] *Onomastika Povolž'â, Velikij Novgorod*, s. 377–381. [Дорофеенко М.Л., 2019, *Национально-культурное наследие в урбанонимии Беларуси и Франции*, [в:] *Ономастика Поволжья, Великий Новгород*, с. 377–381.]

- Dorofeenko M.L., 2019, *Urbanonim vs vikonim: obšee i častnoe (na materiale otokopimnyh nazvanij departamenta Marna Bolšogo vostočnogo regiona Francii)*, [v:] *Nauka – obrazovanii, proizvodstvu, ekonomike*, Vitebsk, T. 1, s. 104–106. [Дорофеевко М.Л., 2019, *Урбаноним vs виконим: общее и частное (на материале отойконимных названий департамента Марна Большого восточного региона Франции)*, [в:] *Наука – образованию, производству, экономике*, Витебск, Т. 1, с. 104–106.]
- Mezenka G.M., 2008, *Vicebščyna ŭ nazvah vulic: managrafiâ: u 2 č.*, Vicebsk. [Мезенка Г.М., 2008, *Вицебичына ў назвах вуліц: манаграфія: у 2 ч.*, Віцебск.]
- Mezenko, A.M., 2003, *Imâ vnutrigorodskogo ob'ekta v istorii: ob urbanonimah Belarusi XIV – nač. XX v.*, Minsk. [Мезенко, А.М., 2003, *Имя внутригородского объекта в истории: об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в.*, Минск.]
- Mezenko A.M., 1991, *Urbanonimiâ Belorussii*, Minsk. [Мезенко А.М., 1991, *Урбанонимия Белоруссии*, Минск.]
- Razumov R.V., 2018, *Memorativy deâtelâm kul'tury v sistemah urbanonimov Rossijskoj Federacii*, “Učenyje zapiski UO «VGU im. P.M. Mašerova»”, T. 25, s. 170–174. [Разумов Р.В., 2018, *Меморативы деятелям культуры в системах урбанонимов Российской Федерации*, “Ученые записки УО «ВГУ им. П.М. Машерова»”, Т. 25, с. 170–174.]
- Razumov R.V., 2017, *Memorativy pisatelâm, poëtam i literaturnym kritikam v sistemah urbanonimov Rossijskoj Federacii*, «Vestnik KGU», № 3, s. 155–159. [Разумов Р.В., 2017, *Меморативы писателям, поэтам и литературным критикам в системах урбанонимов Российской Федерации*, «Вестник КГУ», № 3, с. 155–159.]

NAMES OF ARTISTS IN URBANONYMY OF BELARUS AND FRANCE

ABSTRACT

Key words: intracity names, memorativ names, nominative features, urbanonym

In the article anthroponymic urbanonyms of Vitebsk and Reims derived from the names of artists are analyzed.

The main lexico-semantic groups of these proper names have been established: urbanonyms, formed from the names of writers, poets, literary critics; artists, architects, sculptors; actors, directors, playwrights; musicians, composers.

Similarities and differences in the functioning of Belarusian and French urbanonyms, given in honor of artists, have been revealed.

Katarzyna Grabowska

DOI 10.15290/sw.2020.20.15

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Kolegium Językoznawstwa

tel.: +48 85 745 74 99

e-mail: k.grabowska@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0313-5205>

Przekształcenia w obrębie systemu imiesłowów czynnych w języku starobiałoruskim na przykładzie wybranych latopisów białorusko-litewskich

Słowa kluczowe: latopisarstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego, język starobiałoruski, morfologia, imiesłowy czynne

Sięgające swymi początkami XII wieku latopisarstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL) stanowi bogate źródło wiedzy nie tylko o przeszłości Białorusi, ale również dostarcza cennych informacji o fonetyce, morfologii, składni, leksyce i frazeologii języka starobiałoruskiego [Міхневіч 1994, 305]. Latopisy łączy pochodzenie i wiele wspólnych części, jednak nie są identyczne pod względem objętości, zawartości treściowej, wydźwięku ideowego i opracowania redaktorskiego tekstu. W odniesieniu do cech językowych omawiane zabytki również wykazują niejednorodność, wynikającą z kompilowanego charakteru tego typu literatury oraz różnic czasowych, dzielących powstanie poszczególnych redakcji.

Szczególne miejsce w historii latopisarstwa białoruskiego zajmują latopisy XIV–XVII w. posiadające rangę ogólnopaństwowych w WKL. Pojawiają się w nich lokalne elementy językowe odzwierciedlające charakterystyczne cechy formujących się w tym okresie języków białoruskiego i ukraińskiego [Микитась 1978, 97–103]. Konieczność zbadania języka latopisów starobiałoruskich podkreślał A. I. Żurawskij, argumentując, że „без даследавання гэтай мовы немагчыма зразумець тыя складаныя працэсы, якія адбываліся на шляху станаўлення беларускай літаратурнай мовы” [Жураў-

cki 1983, 6]. Badacz uważał, iż na podstawie późniejszych zachowanych odpisów można tylko przypuszczać, jak wyglądał język najstarszych oryginalnych latopisów WKL. Jego zdaniem, stanowił on połączenie żywej mowy z elementami języka cerkiewnosłowiańskiego [Жураўскі 1961, 111].

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zmian, które zaszły w systemie starobiałoruskich imiesłowów czynnych w porównaniu do stanu ogólnoruskiego. Jako materiał badawczy posłużyły teksty dwóch zabytków piśmiennictwa WKL opublikowane w XXXV tomie *Полного собрания русских летописей* pod redakcją N.N. Улашчыка [Улащик 1980, 36–67, 128–144]: *Kroniki supraskiej* (1519 r.) reprezentującej pierwszą redakcję latopisów białorusko-litewskich oraz *Latopisu Krasieńskich* będącego najstarszym odpisem drugiej redakcji powstałym w połowie XVI w. Należy podkreślić, iż ponad połowę tekstu *Kroniki supraskiej* stanowi część ogólnoruska, będąca kompilacją wcześniejszych kronik staroruskich. W skład zabytku wchodzi ponadto tzw. „smoleńska część” oraz *Latopis wielkich książąt litewskich* [Чемеринский 1981, 182] – pierwszy oryginalny utwór powstały na terenie WKL. W wyniku połączenia *Latopisu wielkich książąt litewskich* zapożyczonego z pierwszej redakcji i *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* powstał nowy zabytek – druga redakcja latopisów białorusko-litewskich, reprezentowany m.in. przez odpis *Krasieńskich*. W zabytku tym poszczególne części *Latopisu wielkich książąt litewskich* mają formę samodzielnych fragmentów opatrzonych podtytułami. Tekst *Latopisu Krasieńskich* jest niepełny, brak w nim bowiem końca *Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego* oraz ostatniej strony *Latopisu wielkich książąt litewskich*.

Analizowane zabytki bogato dokumentują wszystkie typy imiesłowów czynnych prostych, natomiast imiesłowy złożone pojawiają się w nich w sposób marginalny. Różnorodność przykładów wyekscerpowanych z obu tekstów, nieprzystawalność przypadku oraz osoby i liczby świadczą o daleko posuniętym procesie przekształceń starych form imiesłowów przymiotnikowych.

1. Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego

Imiesłowy czynne czasu teraźniejszego charakteryzują się bogactwem form, świadczącym o silnym związku latopisów zarówno z żywym językiem okresu powstania zabytków, jak również z tradycją cerkiewnosłowiańską.

Pod tym względem szczególnie wyróżnia się tekst *Kroniki supraskiej*, w którym znalazły poświadczenie cerkiewnosłowiańskie formy na *-в*:

бѢ Олегъ мнѣицѣя мимоиды (7 S.¹), яды, рече, хлѢб мои (14 S.), постави пороки 12 не могы разбити стѣны (32 S.), и приде ко Каменьцю, и не могы разбити стѣны (32v S.), изыиде горды (...) и не цмы видѣ челоуеча (54v S.). Zabytek dokumentuje również stare formy na -a/-я w nom. sg. masc.: *бояся (19 S.), будя (88 S.), возирая (25 S.), глаголя (14 S.), дая (42v S.), добиваяся (61v S.), доходя (74v S.), имѢя (10 S.), надияся (93v S.), обретая (61v S.), помцяя (96 S.), приводя (16 S.), проплакивая (91 S.), прося (105v S.), разгоряся (28v S.), растляя (16 S.), роздая (6v S.), соговоряся (69 S.), стоя (40v S.), утаяся (39 S.), хваляся (55 S.), не хотя (15v S.),* rozszerzone na formę pl., por.: *приидоша послове (...) прося мира и живота своеи брѣтѣи (39v S.), и на лѢто полотяне и видбляне, не чюя собе помощи ниоткуля (78 S.), велици ординьскыи князи, полецаяся ему под великую службу (81 S.), князь великыи Витовт со отцемъ своимъ (...) обадва поѢде в рѣть ко Яглу надияся на тыи правды (95v S.).* Wykorzystanie starych form masc. i neutr. w znaczeniu pl. było częstym zjawiskiem w piśmiennictwie końca XV – początku XVI w. [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 252]. W analogicznych fragmentach późniejszego *Latopisu Krasieńskich* w miejscu starych form na -я pojawiają się imiesłowy wyrównane do zunifikowanej formy nom. fem., por.: *надѢючися на мазовецького князя (75v K.), а то все помциваючи Воидила (77 K.), почнетъ опять жаловатся, проплакиваючи (74v K.), пришли послы (...) просячи у него дочки (80 K.), князь великыи Витовт с отцомъ своимъ, княземъ великымъ Кестутемъ, обадва поедуть у воиска Якгаилово на тыи присяги надѢючися (77 K.).* Nieliczne imiesłowy posiadają staroruską końcówkę -a: *буда (99 S.), не возма (100v S.; 81 K.), выма (106v S.).* Taki typ końcówki utrzymywał się jeszcze w zabytkach XIV w. [Соболевский 2005, 259]. Obecność form na -a może świadczyć o zastosowaniu świadomego zabiegu stylistycznego.

Już najstarsze zabytki piśmiennictwa staroruskiego dokumentują wahania w formach przypadków imiesłownych czynnych, wskazujące na proces zaniku paradygmatu deklinacyjnego [Борковский, Кузнецов 2007, 303]. Imiesłowy często nie są również kongruentne z podmiotem w rodzaju i liczbie, por.: *видитомъ ея идуше (58v S.), и видя святителя плачущесея и молящесея (70 S.), гребци же седящи (29 S.), почнѢтъ Керстутеи жаловатца (...) рекучи (74v K.).* Utrata przez nie funkcji przydawki i umoc-

¹ Numeracja stron przyjęta w niniejszym artykule jest zgodna z numeracją użytą w *Полном собраніи рускихъ летописей*. Inicjały podane w nawiasach obok numeracji stron oznaczają odpowiednio: S. – *Kronika supraska*, K. – *Latopis Krasieńskich*.

nienie się przy orzeczeniu w roli predykatu świadczą o przekształcaniu się krótkich imiesłowów przymiotnikowych w nieodmienne imiesłowy przysłówkowe [Иванов 1983, 361]. Badania historyków języka dowodzą, iż już pod koniec XIV w. funkcjonowały one jako uformowane części mowy. Starobiałoruskie zabytki końca XV – początku XVI w. demonstrują etap przekształcania się krótkich imiesłowów przymiotnikowych w przysłówkowe, przez co ich użycie w tekstach nie jest jeszcze ujednoczone. W latopisach powszechnie są formy na *-a/-я* w znaczeniu imiesłowów przysłówkowych [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 251–252]. Z *Kroniki supraskiej* zostały wyekscerpowane przykłady użycia tych form zarówno w starej, jak i w nowej funkcji, por.: *и живяше Олег мир имѢя с всеми* (10 S.), *ино преблагый бог не хотя смерти грѣшникомъ* (15v S.) / *и стаа на СѢти станомъ и ждуча к собѢ брата Ярослава* (24 S.). Na gruncie białoruskim w znaczeniu imiesłowów przysłówkowych rozwinęły się stare formy fem.

W świeckich i religijnych tekstach znajdujących się pod wpływem cerkiewnosłowiańskim, a nawet w oryginalnych białoruskich utworach imiesłowy na *-щи* często wchodzą w skład archaicznej konstrukcji dativus absolutus [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979, 308–309]. *Kronika supraska* potwierdza szereg podobnych przykładów, aczkolwiek w tekście pojawiają się również starsze konstrukcje z formą celownika, por.: *Игореви же ходящи по Олгови* (8v S.), *принесь к митрополиту ту будуши князю великому Ивану Михайловичъ* (65 S.), *неколи будуши тому славному господарю* (78v S.), *князю ГлѢбу седащи во Смоленсте и нача не в послушани быти* (103v S.) / *стоящи ему при краи моря, стрегуши обою пути* (29 S.), *сущю же ему в Нимцах* (96v S.), *а князю великому Витовту тогды держачю Лучеськ* (100 S.), *посхотевшю же князю Скуригаилу ехати* (103 S.). Konstrukcja „celownika niezależnego” w różniejszym *Latopisie Krasin’skich* tworzona jest z pomocą imiesłowów na *-чи*, por.: *пануючи ему в земли в Жомоитьскои* (66 K.), *и будучи ему русином* (68 K.), *князю в Блюкому пак Витовту, там мѢшкаючи* (77v K.), *князю Свѣтославу, стоячи под Мстиславлем городом и города добываючи* (79 K.), *князю Володимерю Олкгирдовичу тогды будучи в КиевѢ* (81 K.), *в Блюкому князю Ялгаилу, держачи ему столець Полского кролевства* (86 K.) / *в Блюкому князю Ялгаилу и князю Скуригаилу, нѢ могучи стояти против князю* (77v K.), *многим волос-тем литовским прислухаючи ему* (79v K.) (w znaczeniu pl.). Użycie konstrukcji dativus absolutus było charakterystyczne dla latopisów, jednak zaznacza się również w innych gatunkach literackich, co świadczy o jej obecności w mowie żywej [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 255].

W obu zabytkach bezwzględnie dominują nieodmienne imiesłowy czynne współczesne przedstawiające skostniałe formy nom. sg. fem. We wcześniejszej *Kronice supraskiej* są one reprezentowane głównie poprzez powszechne we wczesnym piśmiennictwie starobiałoruskim zapisy z cerkiewnosłowiańskim sufiksem *-щ-*, por.: *Олга* (...) *глаголющи* (11v S.), *звезда велика* (...) *на востоце восходящи* (58v S.), *река престолящи* всю землю *человеческыи скоты пояющи*, а сама не *вмаляющи* (81v S.), *лядскою заставе*, во *Высоком городе тогда сущи* (101v S.) / *яко от рада² ему сущи* (7 S.), *приде Олег* (...) *несуци* (10 S.), *стоящую ему при краи моря*, *стрегуци* (29 S.), *будуци князю великому* (65 S.), *тому с нимь во велицеи любви живуци* (79 S.), *Ягаилу держащи стол Краковского кролевѣства* (79v S.) (w znaczeniu masc.); *царие* (...) *глаголющи* (17 S.), *и они* (...) *сыплюци* (16v S.), *нѣци бо не вѣдаюци глаголють* (18 S.), *видиша ангели*, *помогаюци Ярославу* (20v S.), *послаша послы* (...) *просяци* (22 S.), *татарове* (...) *водяци со собою Володимера Юрьевичь* (23 S.), *собрав епископи* (...) *живуци* (67v S.), *людие емляюци по улицамь* (82v S.) (w znaczeniu pl.). Pod koniec XV wieku częstotliwość tego typu zapisów w starobiałoruskich zabytkach uległa znacznej redukcji [Булыка, Жураўскі, Крамко 1979, 289–290]. Należy podkreślić, iż w *Kronice supraskiej* zapisy imiesłowów z cerkiewnosłowiańskim sufiksem dominują we wszystkich rodzajach, por.:

dat. masc.: *стоящую ему при краи моря* (29 S.);

acc. masc.: *види насад гребущь* (29 S.), *королевича мчаща под руку* (29v S.) / *уби служящего ему князя Семена Мстиславича* (62v S.);

nom. neutr.: *солнце криваво и луча испущая* (57v S.);

dat. fem.: *приходящеи рць* (9v S.);

acc. fem.: *види бо землю Рускую гибнуци* (32v S.).

Dla porównania *Kronika supraska* poświadcza zaledwie kilka przykładów imiesłowów z sufiksem *-ч-*, por.: *посла к нему царича*, *рекучи* (17v S.); *вступи Олег на голову коневу*, *рекучи* (10v S.), *корол почаль просити князя великого Витовта*, *рекучи* (107 S.); *мужчи* (...) *не платячи* (10 S.), *княне шлются к Володимеру*, *рекучи* (14v S.), *князи резанскыя* (...) *просячи помочи* (22v S.), *наши* (...), *бючи* и *секучи* *безь милости поганных* (49 S.), *от них завѣдали втамони* а *боискаки*, *приездяючи* (104v S.), и *ловячи* в *ловех* *пригодилося имь* так (105v S.).

Język *Latopisu Krasieńskich* charakteryzuje się konsekwentnym użyciem zunifikowanej formy nom. fem. z sufiksem *-ч-* korelującej z rzeczow-

² рода

nikami wszystkich rodzajów i liczb, por.: *будучи он в старости сво-
ей* (66v K.), *князь великий киевський Дмитрей, боячися великое си-
лы* (66v K.), *князь Мьстислав (...) хотячи его выгнати* (68v K.),
Шварнове князичи на Новгородце (68v K.), *князь (...) милуючи под-
данных своих* (69v K.), *князь великий Куковоити, милуючи матку
свою* (69v K.), *Керстутеи почнетъ опять жаловатся, проплакиваючи*
(74v K.), *князь в Блжихи Ялгаило (...) помщиваючи Вовдила* (77 K.),
князь Скиргаило того нѢ ведаючи (81v K.), *Михаило к Смоленску не
идучи* (89 K.) / *Парасковгия (...) мешкала там сем лѣт, богу служечи
и книги пишучи на церков* (68 K.) / *многие, опускаючи имена а скар-
бы свои* (64v K.), *подданыи его, милуючи его* (65v K.), *оныи люди,
мешкаючи около него* (65v K.), *панове, жалуючи господаря своего
прироженого* (70v K.), *они не противячися поддалися* (72 K.), *обадва
поедутъ у воиска Ялгаилово на тыи присяги над Бючися* (77 K.), *царь
ордынскій и князи ордынские (...) просячи собѢ царя* (86v K.), *князи
ордынские, нѢ смеючи розгнѣвати славного господаря* (87 K.).

Starobiałoruskie zabytki piśmiennictwa II poł. XVI w. – I poł. XVII w. dokumentują zmianę [‘a] > [e] w sufiksie *-ячи* imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego, co doprowadziło do powstania wariantów typu *боронечы, просечы, ходечы* [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 254]. Dodatkowo zapisy tego typu odzwierciedlały dyspalatalizację spółgłoski [‘č]. Z *Latopisu Krasin’skich* zostały wyekscerpowane nieliczne przykłady ilustrujące zmianę sufiksu *-ячи*, jednak bez dyspalatalizacji [‘č], por.: *хотечи* (64v K., 66v K.), *ходечи* (64v K.), *служечи* (68 K.), *княжечи* (70 K.).

W *Kronice supraskiej* formy pl. imiesłowów czasu teraźniejszego posiadają starsłowiański sufiks *-щ-*. Formy nom. masc. z sufiksem *-ч-* pojawiają się zaledwie dwa razy, por.: *ласкаюче* (26 S.), *пустяче* (22 S.) / *бююще* (69v S.), *могуще* (58 S.), *мучаще* (98 S.), *приходяще* (79 S.), *просяще* (81 S.), *рекуще* (9v S.), *секуще* (26v S.). W *Latopisie Krasin’skich* odnotowany został tylko jeden podobny przykład: *священничи поюще* (81v K.). Stare formy nom. masc. na *-e* funkcjonowały w białoruskim piśmiennictwie XV–XVI w. w roli okolicznika i podobnie jak formy fem. sg. na *-учи/-ючи* uległy procesowi adverbializacji [Булыка, Жураўскі, Крамко, 1979, 308], por. przykłady z *Latopisu supraskiego*: *и яшася греци по се, рекуще* (9v S.), *князи же резанские (...) не пустяче ко городом своимъ* (22 S.), *Смолняне же не могуще терпѣти насилія от иноверныхъ ляхов* (58 S.), *и людие же видивъши вопл его, влачашу его на вече, бююще мало не до смерти* (69v S.).

Pozostałe przykłady reprezentują imiesłowu złożone o regularnych końcówkach w gen. i dat., por.:

gen.: *сущих* (27 S.);

dat.: *блужащимся* (27 S.), *зовущимся* (99 S.), *сущимъ* (11 S.), *творящимся* (23 S.), *хотящимъ* (27 S.).

W udokumentowanej formie dat. fem.: *владБлужащъмь* (100v S.) jer jest graficznym odpowiednikiem [e].

2. Imiesłowy czynne czasu przeszłego

Wyekscerpowane z zabytku formy imiesłówów czynnych czasu przeszłego I, kontynuują odziedziczoną z prasłowiańszczyzny repartycję sufiksów, uzależnioną od tematu bezokolicznika: tematy spółgłoskowe przyjmują sufiks *-ъш*, zaś samogłoskowe – sufiks *-въш*. Zabytki dokumentują również proste formy part. praet. act. II na *-лъ*, *-ла*, *-ло*, wchodzące w skład perfectum, plusquamperfectum oraz trybu przypuszczającego.

W obu latopisach nom. masc. imiesłówów czasu przeszłego I charakteryzuje się repartycją końcówek uzależnioną od tematu bezokolicznika: *-в* (*-въ*) bądź zerem morfologicznym w tematach spółgłoskowych, por.: *Мамаи же, то видевъ, и побержѢ* (50v S.), *всими сими полькы вооруживься поиде на царя Темир-Кукляя* (56v S.), *князь велики Евнутеи, выскотив, убежить во гурь* (88 S.), *иже воротися вѢдав смерть канову* (31v S.), *онъ же честив и дарив его любовию, отпусти, рекъше к ним* (55 S.), *не достоить ти царьствовати изгнав царя* (41 S.), *приставися князь великии (...) княжив 12 лѢт* (40v S.), *он, наредивъся в одной жонкы порты, да за дорогою вышель* (96v S.), *отслуживъ обедню, таки в ризах взялъ одинъ жребии* (65 S.), *Баты же послушав совѢта Дмитрова, иде во Угры* (32v S.), *отпусти послы рускыи и почтив их* (10 S.), *вчиниль есми стерега своеи головы почюв, што на мене лихо мыслить* (92 S.), *Володимер (...) убоявся бѢже за море* (13); *а въсльшав, ижь мужики мешкають без господаря а зовутся дручане* (66v K.), *Олькгимонт не мало княжив лѢт, и умре* (70 K.), *повѣстав царь Батыи и пошол на Рускую землю* (66v K.), *и там розболевся князь вѢликии Витовт и роспустил князеи своих* (87 K.) / *не поиде король немецкы Магнушь к Новгороду ратию и не дошед взя город Орехов* (39 S.), *царь же Тактамышъ перешед Оку взя град Серъпоховъ* (51 S.), *и пришедъ князь Михаило станеть на Руси* (77v S.), *и шед ратию, взя ратию Ростов и позжже* (35v S.), *и самъ шед сед на Воложескомъ царьствии* (50v S.); *нѢ дошед до Вилни* (87v K.), *четвертыи брат его, Голшис, перешед реку Велю* (72 K.), *и пришед до Новагородка* (70v K.). W *Kronice supraskiej* pojawiają się błędne formy masc. w znaczeniu fem.:

пришедь же Ольга ко гробу мужа своего, и плакала по немь (11v S.), жонце двѣ ходили покладывати княгиню в камнату, положив да вон поидуть (96v S.) oraz w znaczeniu pl.: и пришед панове (...) не добыв города, прочь пошли (78 S.).

Kilka przykładów zachowuje archaiczną formację typu вземь (11 S.) powstałą od dawnego bezokolicznika z samogłoską nosową, por.: вземь дань поиде домов (11 S.), и вземши с собою одного остронома (64v K.), вземши перемре (85 K.), в Блжкыи Витовт Кривый городок въземши (80 K.). Podobne formy były rozpowszechnione w zabytkach staroruskich. W procesie dalszego rozwoju języka nastąpiła unifikacja tego imiesłowu na wzór form fem. Pod koniec XV w. imiesłów вземь/вземьши całkowicie wyszedł z użycia w mowie żywej, zachował się jedynie w zabytkach piśmiennictwa, również w wariantach озем(ши) i возем(ши) [Булыка, Жураўскі, Крамко, 1979, 312]. Teksty analizowanych zabytków poświadczają podobne przykłady dla sg. i pl.: Батыи же воземь город (32 S.), она же (...) воземьши ножь (63 S.); и возем царство (84 K.), Витовт тогда не воземши Вилни (79v K.), и ъ воземши города (89 K.).

Podobnie, jak w czasie teraźniejszym, part. praet. act. I ulegały stopniowej unifikacji do form nom. sg. fem., co w konsekwencji prowadziło do naruszenia systemu deklinacyjnego oraz wahań w rodzaju i liczbie. Formy krótkie zaczęły umacniać się w roli imiennej części orzeczenia i tym samym przekształcać w nieodmienne imiesłowy przysłówkowe. Język badanych zabytków potwierdza szereg przykładów, w których nastąpiła unifikacja form starego nom. fem. dla wszystkich rodzajów i liczb, por.: сама (...) пришедши посла послов своих (11v S.), отпущена бысть в Киев, повчившись у патриарха (12 S.), великия княгини слышавъши от людеи (96v S.), ale:

Батыи же воземь город и слышавъши о Даниле (32 S.), князь великыи Витовтъ умышлывъши ему по своему хотению (67v S.), еще же и турецкы царь честь велику и многи дары и подавши (79 S.), отшедши от города Смоленского князь великыи³ Скиригаило (100 S.); и он, давши воиско сыну своему (67 K.), князь Глѣб Полоцки (...) княживши немного лѣт в Полоцку (68v K.), и князь великыи Скиригаило, одержавши звитежство (70 K.), и он, собравъшися з людми (66v K.), Витовт, послушавши жоны свое рады, и нарядивъшися одное жонки в плате (77v K.), князь Федор, (...) шедши з литовским воиском и засядеть (83 K.), пришедши князь Михаило станеть на Риш (89 K.),

³ Taki zapis pojawia się w latopisie.

пришедши князь Михаило стоял под Витебском (89 К.) (w znaczeniu masc.);

болгары же видивши (5v S.), они же, слышавши безъконечну его силу (10v S.), слышавши дрБвляне (...) и здумавши (11 S.), татарове приехавши ко Златымъ воротамъ (23 S.), они (...) объехавши весь город (23v S.), татарове же искавши их (27v S.), полци Александровы, видевъши падение шатра того (30v S.), немци пакъ прускии услышавши тая дБла (93 S.), ничего не починавши, остали (95v S.), посекиши лБс город муровали Каменецъ (105v S.), ляхове (...) до рады не допустивши (108 S.); они (...) пошли до реки Дубисы, где ж вшедши в тую реку Дубису (65 К.), тут воиска (...) пришедши, и ступять Трожи (76 К.), люди полочанБ услышавши (75v К.), и тыи княжата, розсекиши лБс (83 К.), боярБ смоленский, приехавши к Смоленску (90 К.), мужци полочане, опольчившиися полки своими (67v К.), пришедши пановБ стояли под Полоцьком неделю (89 К.), пришедши москвичи с татары казанскими (90v К.), москвичи, собравшиися за девять дни (90v К.) (w znaczeniu pl.).

Takie skostniałe formy nom. sg. fem. pojawiają się w zabytkach piśmienictwa starobiałoruskiego końca XV w., jednak paralelnie jeszcze długo utrzymują się w pl. stare imiesłowu na *-ше* [Булыка, Жураўскі, Крамко, 1979, 311]. W pochodzącym z *Kroniki supraskiej* przykładzie *смолвилши* (88 S.) zapis *л* na miejscu sufiksalnego *в* należy traktować jako hiperpoprawną formę powstałą pod wpływem czasowników typu *был*, w których fonetyczna wartość *л* była równa [ʉ] [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 258].

W starobiałoruskich zabytkach formy krótkie imiesłowów czynnych czasu przeszłego I bardzo często wchodziły w skład konstrukcji „celownika niezależnego” [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 242], co również świadczy o adverbializacji tych części mowy, por.: бывъшиися обоимъ полком (33 S.), неколи будуци тому славному господарю, бывъши ему во своемъ граде (78v S.), царю сему Давлад-Бердию немного время побывши (81v S.), а князю Святославу, стоявши у города и бывши порокы град Имъстиславль (99v S.); много лБт княживши Скжиржгату на тых городех и умре (67v К.), мало княживши Швинторгу на НовБгородце (70v К.), и вмерши Роману (71v К.), и бывши ему во своемъ городБ (86 К.), тому ж Давлад-Бердею немного царьствовавши на царствБ (87 К.), и совокупившиися им с одного (70 К.). W *Kronice supraskiej* paralelnie bywa stosowana forma dat. masc.: бывшию покусни вБтру (9 S.), Борису же възвратившиися с воины (19v S.), постотевшию же князю Скиригаилу ехати за Днепро (103 S.), и умершию Вьшеславу

(18v S.), сему же малому Солтану шедю на царство (81v S.), и тому мимо шедю (81v S.).

Pojedyncze złożone formy imiesłowów pojawiają się jedynie w *Kronice supraskiej*, por.: *показавшему* (49v S.) (dat. masc), *седѢвъшего* (69v S.) (acc. masc.) oraz *явлѣюся* (58v S.) (acc. fem.).

Niepełny paradygmat deklinacyjny imiesłowów czasu przeszłego w pl. jest reprezentowany przez rzeczownikowe formy nom. oraz zaimkowe dat. wyekscerpowane z *Kroniki supraskiej*. W nom. zostały zachowane nieliczne przykłady na *-ше*; zdecydowana większość form pl. charakteryzuje się uogólnioną do fem. sg. końcówką *-ши*, por.: *выехавше* (22 S.), *отшедше* (23v S.), *послушавше* (32v S.), *пришедше* (22 S.), *совещавше* (69v S.). Latopis dokumentuje również imiesłów *рекъше* użyty w znaczeniu sg.: *онъ же честив и дарив его любовию, отпусти, рекъше к ним* (55 S.).

W dat. konsekwentną realizację uzyskuje zaimkowa odmiana imiesłowów czynnych czasu przeszłego często wchodzących w skład konstrukcji dativus absolutus, por.: *и какъ нешошедшимъся полькомъ* (94 S.), *татаром же (...) разбившимъ стѢны градныя возыдоша на валъ* (27 S.), *симъ же старейшинамъ ординскимъ слышавшимъ (...) и придоша сами* (82 S.). Inne przykłady: *бывшимъ* (27v S.), *возбегшимъ* (32 S.), *изшедшимъ* (27 S.), *покорившимся* (16v S.), *попленившимъ* (26 S.), *пришедшимъ* (10v S.), *ступившимъся* (101 S.), *услышавшимъ* (29 S.), *хотевшимъ* (65v S.).

Udokumentowane w zabytkach formy krótkich imiesłowów czynnych czasu przeszłego II biorą udział w tworzeniu perfektu i plusquamperfektu oraz trybu warunkowego.

Najbardziej produktywnym czasem służącym wyrażeniu czynności dokonanej w przeszłości w badanych zabytkach jest perfektu, uproszczony do syntetycznej formy bez słowa posiłkowego. Wprawdzie złożona forma perfectum w 3 os. była spotykana w latopisach dość często, jednak jej użycie związane było z przywiązaniem do tradycji piśmienniczej [Дурново 2000, 304]. Stosowanie samego imiesłowu na *-лъ*, *-ла*, *-ло* w funkcji praeteritum zaczyna wzrastać w XII–XIII w. [Stieber 1989, 232].

W analizowanych latopisach zaświadczone zostały również analityczne formy perfectum, głównie w 1 i 2 os. Por. materiał ilustracyjny:

1 os. sg.: *вчинилъ есми* (92 S.), *слышалъ есми* (55 S.); *не вчинилъ есми* (75 K.), *почулъ есми* (75 K.) / *не азъ началъ* (14 S.), *я не вчинилъ* (92 S.);

2 os. sg.: *взалъ еси* (45v S.), *добылъ еси* (107 S.), *еси въєдналъ* (76v K.), *добылъ еси* (83v K.) / *ты не вѢрилъ* (92 S.);

3 os. masc.sg.: *убилъ есть* (13 S.), *утопль есть* (27 S.); *сталося есть* (64 K., 75 K.) / *вынялъ* (106v S.), *селъ* (6 S.), *ухалъ* (53 S.), *хотелъ* (73 S.);

дал (72v K.), записался (74 K.), поразил (70v K.), поставил (85 K.), приказал (80v K.), ся урадовал (75 K.);

3 os. fem.sg.: вдовѣла (107v S.), обломилася (19v S.), собралася (97 S.); была (79v K.), ся утвердила (86 K.);

3 os. neutr.sg.: не бывало (100v S.), ся остало (77 S.), сотворилося (63 S.), шло (73 S.); доконало ся (77 K.), стало (79 K.), учинилося (74v K.), хоживало (69 K.);

2 os. pl.: есте выѣхали (55 S.);

3 os. pl.: были суть (6v S.) / взяли (106 S.), зазвонили (83v S.), молвили (83v S.), целовали (83 S.); втекали (64v K.), змовили (73v K.), поимали (89 K.), хвалили (69v K.).

Wiele przykładów 3 os. masc. sg. poświadczą zmianę wygłosowego [ɨ] > [u], która stosunkowo wcześniej nastąpiła w żywej białoruszczyźnie. W zabytkach pozostających pod silnym wpływem tradycji piśmienniczej zjawisko to nie uzyskało konsekwentnej realizacji [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 198], o czym może świadczyć również pisownia analizowanych zabytków, por. pr.: князь (...) возмужав и бысть храбръ велими (12), и тамо женивъся и крестивъся в латыньскую в Бру (52v S.), Витовтъ (...), колко бивъся и тружавъся и не може его выстояти (59v S.), и в Смоленсте быв и зборовал (71 S.), я (...) не рушив есмо (92 S.), а как услышав то князь великы Витовтъ (93v S.); повъстав царь Батыи и пошол на Рускую землю (66v K.), а въслышав, ижъ мужики мешкають без господаря (66v K.), Якаило тые присяги преступив и рек так (77 K.), гостеи честив и даровал rozmaityми дары (86 K.).

We wczesnych zabytkach piśmiennictwa WKL imiesłowy rodzaju męskiego na spółgłoskę tylnojęzykową lub *с, з* używane były z wygłosowym *-лѣ*. Tradycyjny sposób zapisu notują starobiałoruskie teksty jeszcze na początku XVI w., jednak od końca XV w. pojawiają się również przykłady bez wygłosowego *-лѣ* [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі 1988, 195–196]. *Latopis Krasnińskich* potwierdza wyłącznie tego typu formy: *втек* (70 K.), *збег* (66v K.), *не мог* (80v K.), *остерег* (75 K.), *помог* (90v K.), *рек* (76v K.), *умер* (73v K., 83 K.). W nieco starszej *Kronice supraskiej* przeważają tradycyjne zapisy z *-лѣ*, por.: *выбегл* (106v S.), *остерегл* (92 S.), *посекль* (69v S.), *прибегль* (50 S.), *рекл* (91v S.) / *облекъся* (70 S.), *пас* (62 S.), *принесь* (65 S.).

Zabytki dokumentują również dwa typy czasu zaprzeszczonego – odziedziczoną z prasłowiańszczyzny konstrukcję imiesłowu na *-лѣ* z imperfectum *бѣхъ* w odpowiedniej formie lub tzw. „imperfektywnym aorystem” [Stieber 1989, 237] *бѣхъ* oraz nowszą, w której obok imiesłowu na *-лѣ* poja-

wia się perfekt od *быти*. W związku z wczesnym zanikiem słowa posiłkowego w perfekcie, konstrukcja nowego plusquamperfectum uległa redukcji do dwóch wyrazów [Борковский, Кузнецов, 2007, 280]. Poświadczone w obu latopisach przykłady przyjmują wyłącznie formę 3 os. obu liczb, por.: *даль быль* (91 S.), *взяль был* (100v S.), *повель был* (90 S.), *полюбилься быль* (90 S.), *не хотела была* (106 S.); *полюбился был* (74 K.), *собралася была* (77v K.), *не хотел был* (83 K.), *хотѣл был* (85v K.) (masc. i fem. sg.) / *записалися были* (92 S.); *дали были* (83v K.), *оставили были* (77 K.) (pl.).

W *Kronice supraskiej* zostały odnotowane trzy konstrukcje starszego typu plusquamperfectum z aorystem *бѣ*: *бѣ была* (13 S.) i *бѣ пришел* (13v S.) / *бѣ дали* (100v S.).

Wyekscerpowane z latopisów przykłady trybu warunkowego w sg. stanowią regularne formy 3 os. z czasownikiem posiłkowym *бы*, por.:

2 os. masc. sg.: *ты бы приѣхал* (94v S.), *штобы еси уедьналь* (94v S.); *ты б приехал* (76v K.),

3 os. masc. sg.: *бы быль* (94v S.), *владел нами и судил бы* (6 S.), *бы даль* (94v S.), *понял бы* (97 S., 78 K.), *штобы приѣхаль* (94v S.), *сталь бы* (97v S.), *бы явил* (91 S.); *бы ся дивовал* (64v K.), *бы зжог* (71 K.),

3 os. neutr. sg.: *бы не было* (94v S., 76v K.), *бы ся достало* (90v S., 74 K.).

W pl. obok tradycyjnych zapisów conditionalu z aorystyczną formą czasownika posiłkowego poświadczenie uzyskują nowe formy, por.:

1 os. pl.: *штобы вѣчинили быхомь* (95 S.), *быхомь держали* (94v S.), *быхомь поговорили* (94 S., 76 K.); *быхмо мѣли* (76v K.);

2 os. pl.: *дабы есте выѣхали* (55v S.), *держали (...)* *вы бы* (94v S.);

3 os. pl.: *бы не повоевали* (24 S.), *бы не приходили* (80 S.); *бы сожгли* (70v K.).

Na podstawie analizy form imiesłowowych wyekscerpowanych z *Kroniki supraskiej* i *Latopisu Krasińskich* można sformułować kilka wniosków dotyczących zmian w obrębie systemu deklinacyjnego rozpatrywanej części mowy. W obu zabytkach zaznacza się silna tendencja do zaniku imiennych form fleksyjnych badanych imiesłowów. Wyrazem tego procesu jest dominacja uogólnionej formy nom. fem. w odniesieniu do rzeczowników wszystkich rodzajów i liczb. Zjawisko to zaznacza się zwłaszcza w późniejszym *Latopisie Krasińskich*, por.: *Ягаилу держащи стол Краковского королевства* (79v S.); *людие же видивъши вопл его* (69v S.); *великыи Куковоити, милчючи матку свою* (69v K.), *князи ордынские, нѣ смеючи розгнѣвати славного господаря* (87 K.), *пришедши москвичи с тата-*

ры казанскімі (90v K.). Podobne formy występują przeważnie w funkcji imiesłowu nieodmiennego przysłówkowego czasu teraźniejszego i przeszłego, co świadczy o ich adverbializacji w języku starobiałoruskim badanego okresu. Zjawisko kształtowania się nowej kategorii morfologicznej w obrębie systemu partycypialnego odbyło się pod wpływem żywej wymowy i potwierdzają je teksty piśmiennictwa starobiałoruskiego z początku XVI w. [Булыка, Жураўскі, Крамко, Свяжынскі, 1988, 259]. Należy podkreślić, że w starszej *Kronice supraskiej* przeważają zapisy powyższych imiesłowów z sufiksem *-ц-*, natomiast w *Latopisie Krasieńskich* normę stanowią imiesłowu z sufiksem *-ч-*. O silnym związku *Kroniki supraskiej* z tradycją cerkiewnosłowiańską świadczą również archaiczne formy, które w żywym języku okresu powstania zabytku nie były już używane, typu: *яды* (14 S.), *не могу* (32 S.), *не умы* (54v S.). W *Kronice supraskiej*, w przeciwieństwie do drugiego z analizowanych tekstów, znalazła poświadczenie niewielka liczba form fleksyjnych odmiany złożonej imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego i przeszłego, por.: *хотяцимь* (27 S.), *испуцаця* (57v S.), *служящего* (62v S.), *показавшему* (49v S.), *седѣвъшего* (69v S.). Bogatą egzemplifikację w obu zabytkach uzyskały imiesłowu czynne czasu przeszłego II wchodzące w skład perfektu, często pełniącego rolę zuniwersalizowanego praeteritum.

Literatura

- Stieber Z., 1989, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Borkovskij V.I., Kuznecov P.S., 2007, *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka*, Moskva. [Борковский В.И., Кузнецов П.С., 2007, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.]
- Bulyka A.M., Žuraŭski A.Ĭ., Kramko Ĭ.Ĭ., 1979, *Gistaryčnaâ marfalogîâ belaruskaj movy*, Minsk. [Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., 1979, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск.]
- Bulyka A.M., Žuraŭski A.Ĭ., Kramko Ĭ.Ĭ., Svâžynski U.M., 1988, *Mova belaruskajpis'mennasci XIV–XVIII stst*, Minsk. [Булыка А.М., Жураўскі А.І., Крамко І.І., Свяжынскі У.М., 1988, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст*, Мінск.]
- Durnovo N.N., 2000, *Izbrannye raboty po istoriirusskogo âzyka*, Moskva. [Дурново Н.Н., 2000, *Избранные работы по истории русского языка*, Москва.]
- Žuraŭski A.Ĭ., 1961, *Da pytvnnaâ ab asnoŭnyh typah staražytnaj belaruskaj litaraturnaj movy*, „Pracy Instytutu movaznaŭstva AN BSSR”, Vyp. 8, Minsk, s. 106–116. [Жураўскі А.І., 1961, *Да пытвння аб асноўных тыпах старажытнай беларускай літаратурнай мовы*, „Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР”, Вып. 8, Мінск, с. 106–116.]

- Žuraŭski A.Ĭ., 1983, *Mova našyĭh prodkaŭ*, Minsk. [Жураўскі А.І., 1983, *Мова нашых продкаў*, Мінск.]
- Ivanov V.V., 1983, *Istoričeskaâ grammatika russkogo âzyka*, Moskva. [Иванов В.В., 1983, *Историческая грамматика русского языка*, Москва.]
- Mihnevich A.Â. (red.), 1994, *Belaruskaâ tova. Ėncyklapedyâ*, Minsk [Міхневіч А.Я. (ред.), 1994, *Беларуская мова. Энциклапедыя*, Мінск.]
- Mikitas' V.L., 1978, *Zahidnorus'ki, abo litovs'ko-rus'ki, litopisi* (vitâg z pidručnika: M.S. Gricaj, V.L. Mikitas', F.Â. Šolom, *Davnâ ukraïns'ka literatura*, Kiïv, s. 97–103). [Микитасъ В.Л., 1978, *Західноруські, або литовсько-руські, літописи* (витяг з підручника: М.С. Грицай, В.Л. Микитасъ, Ф.Я. Шолом, *Давня українська література*, Київ, с. 97–103).] [online] <http://www.litopys.org.ua/psr113235/lytov34htm> [13.11.2007 r.]
- Sobolevskij A.I., 2005, *Lekcii po istorii russkogo âzyka*, Moskva. [Соболевский А.И., 2005, *Лекции по истории русского языка*, Москва.]
- Ulašik N.N. (red.), 1980, *Polnoe sobranie russkih letopisej*, t. XXXV, Moskva, s. 36–67 i s. 128–144. [Улащик Н.Н. (ред.), 1980, *Полное собрание русских летописей*, t. XXXV, Москва, s. 36–67 i s. 128–144.]
- Čemerickij, V.A., 1981, *Rabota avtora pervogo belorussko-litovskogo svoda nad russkimi istočnikami*, [w:] B.A. Rybakov (red.), *Letopisi i hroniki 1980. V.N. Tatišev i izučenie russkogo letopisanîâ*, Moskva., s. 182–190. [Чемеріцкий, В.А., 1981, *Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками*, [w:] Б.А. Рыбаков (ред.), *Летописи и хроники 1980. В.Н. Татищев и изучение русского летописания*, Москва, s. 182–190.]

CONVERSIONS WITHIN THE SYSTEM OF ACTIVE PARTICIPLES
IN THE OLD BELARUSIAN LANGUAGE
BASED ON SELECTED BELARUSIAN-LITHUANIAN CHRONICLES

ABSTRACT

Key words: chronicle writing of the Grand Duchy of Lithuania, the Old Belarusian Language, morphology, active participles

This article focuses on 16th-century written monuments of the Grand Duchy of Lithuania, representing the first and second Belarusian-Lithuanian redactions. Their common part – *the Chronicle of Grand Dukes of Lithuania* – was created in the Grand Duchy of Lithuania. The article analyses the changes occurring in the system of Old Belarusian active participles and compares them with all-Ruthenian state. The analysis has shown that in the participle system, on the one hand, some forms, such as inflectional forms of complex declension of active participles, tended to decline. On the other hand, a new morphological category was emerging, namely, undeclinable adverbial present and past participle.

Гапоненка Ірына

DOI 10.15290/sw.2020.20.16

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Філалагічны факультэт

Кафедра беларускага мовазнаўства

tel.: +375 0296971703

e-mail: haponienka@bsu.by

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4082-447X>

Польскамоўныя элементы ў беларускай анамастыцы (XIX – пачатак XXI стст.)

Ключавыя словы: тапонімы, антрапонімы, польскамоўныя элементы, афіцыйны/неафіцыйны анамастыкон

1. Судацыненні беларускай і польскай моў маюць даўнюю і трывалую традыцыю. Беларуская мова ад самага пачатку свайго фарміравання знаходзілася ў самых цесных непасрэдных кантактах з польскай мовай, што было абумоўлена мноствам гістарычных і грамадска-палітычных абставін. Натуральныя лінгва-культурныя сувязі двух суседніх народаў на працягу стагоддзяў падмацоўваліся ўздзеяннем разнастайных гістарычных і палітычных калізій і найперш фактам дастаткова працяглага знаходжання беларускіх і польскіх земляў у складзе аднаго дзяржаўнага ўтварэння – Рэчы Паспалітай. “Першыя лексічныя паланізмы пачалі паяўляцца ў старабеларускіх пісьмовых помніках ужо ў канцы XIV ст., калі пасля заключэння Крэўскай уніі 1385 г. пачынаюць узмацняцца дзяржаўныя і культурныя сувязі паміж Польшчай і Вялікім княствам Літоўскім. ... Прыток польскай лексікі ў старабеларускую мову зрабіўся асабліва інтэнсіўным пасля Люблінскай уніі 1569 г., у выніку якой Вялікае княства Літоўскае разам з беларускімі землямі аказалася ў складзе Рэчы Паспалітай. У XVII ст. паланізмы пашыраюцца на ўсе жанрава-стылявыя разнавіднасці старабеларускай мовы” [Лексікалогія 1994, 66–67]. На працягу

чатырох стагоддзяў старабеларуская мова развівалася ва ўмовах беларуска-польскага двухмоўя, што пакінула значныя сляды ў яе слоўніку [гл. Булыка 1995, 49]. Паланізмы, паводле сведчання А.М. Булыкі, “складаюць самы ёмкі па велічыні і па ахопу рэчаіснасці разрад запазычаных слоў у старабеларускай пісьменнасці” [Булыка 1972, 5]. Важным фактарам, які абумовіў маштабны польскі ўплыў на беларускую мову, з’явілася рашэнне польскага сейма 1697 г. аб забароне беларускай мовы ў яе пісьмовым варыянце і замены яе ў афіцыйным ужыванні польскай мовай. Пасля гэтага польская мова на доўгі час становіцца вядучай крыніцай запазычання і асноўным правадніком сродкаў іншых моў у беларускую мову.

Пасля далучэння Беларусі да Расіі абвешчэнне рускай мовы дзяржаўнай на пачатку не вельмі прыкметна адбілася на становішчы польскай мовы на беларускіх тэрыторыях [гл., напрыклад, Міхневіч, Гіруцкі 1990, 60]. Польская і мясцовая апалячаная шляхта па-ранейшаму працягвала гаварыць і пісаць па-польску. Да 30-х гадоў XIX ст. польская мова была мовай школьнага навучання. Яе пазіцыі ўзмацняліся і распаўсюджанасцю на тэрыторыі Беларусі каталіцкага веравызнання. Увогуле, польская мова мела своеасаблівы статус мовы культуры і адукаванасці і доўгі час пераважала ў літаратурным ужытку. На пачатку XX ст. польская мова на беларускіх землях усё яшчэ заставалася ўплывовай па традыцыі як спадчына даўніх лінгвакультурных беларуска-польскіх сувязей. Даследчыкі сцвярджаюць, што польская мова у гэты час нават рабіла крокі да вяртання мінулай ролі, у прыватнасці ў грамадскіх установах. “Напрыклад, гарадское самакіраванне ў Мінску ў гэты час амаль поўнасцю аказалася ў руках палякаў, ... у гарадской управе пачала выкарыстоўвацца польская мова, польскія шыльды з’явіліся ў тэатры, на конках, у магазінах, а магазіны з аднымі толькі рускімі шыльдамі байкатаваліся палякамі” [Жураўскі 1982, 45]. Але тым не менш у выніку актыўнай антыпольскай палітыкі расійскага ўраду інтэнсіўнасць беларуска-польскіх кантактаў пачынае зніжацца.

У цэлым, польская мова на пачатку таго перыяду ў гісторыі беларускай мовы, які прынята называць новым, яшчэ заставалася традыцыйна прыярытэтнай, але на фоне татальнай русіфікацыі паступова траціла свае пазіцыі.

2. У дачыненні да анамастычнай лексікі адзначаная сітуацыя **XIX – пачатку XX ст.** атрымала некалькі іншае развіццё.

2.1. Гаворачы пра польска-беларускія ўзаемаадносінны ў галіне анамастыкі ў гэты час неабходна мець на ўвазе, што ў беларускай мове XIX – пачатку XX ст. склалася спецыфічная сітуацыя ана-

мастычнай дваістасці. З аднаго боку, пры дакументальных запісах беларускіх уласных імёнаў дзяржаўнай рускай мовай фарміраваўся **афіцыйны** анамастыкон. З другога боку, на старонках беларускамоўных выданняў з апорай на вусна-моўныя традыцыі паступова складваўся **неафіцыйны** беларускі нацыянальна адметны анамастыкон. Наяўнасць паралельных і па многіх параметрах супрацьпастаўленых онімных сістэм з'яўляецца адлюстраваннем грамадскіх і культурна-гістарычных абставін на тэрыторыі тагачаснай Беларусі.

У тапанімічнай і антрапанімічнай сферы ў апісаных умовах польскі ўплыў праявіўся неаднолькава.

2.2. Тапонімы. Як сведчаць даследчыкі старажытнай беларускай тапаніміі [гл. Капылоў 2001, 14–15], у XV – першай палове XVI ст. беларускія ўласныя геаграфічныя назвы ва ўсіх пісьмовых крыніцах афармляліся на старабеларускай мове. Пачынаючы ж з другой паловы XVI ст., разам з узмацненнем польскіх пазіцый на беларускіх землях, а пазней – аб'яднаннем Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у адно дзяржаўнае ўтварэнне, старабеларуская тапанімічная сістэма паступова насычаецца польскімі моўнымі рысамі. Асабліва актыўным гэты працэс становіцца ў канцы XVII ст. З XVIII ст. большасць юрыдычных дакументаў у Рэчы Паспалітай, куды ўваходзілі і беларускія тэрыторыі, вялася на польскай мове. Адпаведна беларускія тапонімы запісваліся па-польску, атрымліваючы польскую агаласоўку, напрыклад: *Slomianka, Dłubi Las, Rzeki, Morze, Złota Góra, Wólka, Nowa Wieś, Zajaczkі, Borek, Żubry, Grygorowce, Grzybowce* і г. д. Такім чынам, пад польскім уздзеяннем натуральны працэс фарміравання беларускага тапанімікона, які ў старабеларускі перыяд складваўся на народнай аснове ў духу дэмакратызму, аказаўся перапынены.

Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ў XVIII ст. пачынаецца адаптацыя беларускіх тапонімаў ў сістэме рускай мовы. Да канца XIX – пачатку XX ст. беларускія тапонімы ў **афіцыйных** крыніцах пераформіліся па рускіх пісьмовых канонах. Аднак нягледзячы на змену моўнага прыярытэту, польскія рысы тым не менш не зніклі з афіцыйных запісаў беларускай тапаніміі (пералік рускіх дакументальных выданняў, матэрыялы якіх аналізаваліся ў артыкуле, гл. у спісе выкарыстаных крыніц). Гэта было звязана з тым, што беларускія назвы прыжыўляліся на рускую глебу даволі своеасаблівым чынам – у асноўным яны механічна транслітараваліся з польскіх карт і дакументаў згодна з разуменнем суадносін польскай лацінкі і рускай кірыліцы, якое мелі рускія картографы і ваенныя географы (менавіта яны найчасцей праводзілі абследаванне далучаных да імперыі

земляў, робячы ў тым ліку і тапанімічныя апісанні). Перадача назваў *Mieđzylesie* як *Мендзыльсье*, *Zabierz* як *Жаберъ*, *Różana* як *Рожана*, *Цја* як *Илія* і пад. спрыяла захаванню паланізаванага выгляду беларускіх тапонімаў. Сітуацыя не змянілася нават пасля паўстання Кастуся Каліноўскага, калі “ўлады Расейскай імперыі пачалі выкарыстоўваць тапанімію як складнік гібрыднай вайны – дзеля зьмены ідэнтычнасці жыхароў заваяваных земляў. У 1866 годзе яны ўзяліся мяняць назвы вуліц беларускіх гарадоў ды склалі сьпіс паселішчаў, назвы якіх “*подверглись извращению во время польского господства в здешнем крае*” і якім неабходна было надаць “*местные русские названия*” [Вячорка, Карней 2019].

У рускіх афіцыйных запісах канца XIX – пачатку XX ст. рэгулярна фіксуюцца польскія непоўнагалосныя формы (*Дрогичинъ*, *Грудекъ* (*Гродекъ*), *Владавка*, *Блоты*) і формы з адлюстраваннем спецыфічных польскіх гукаў, гукаспалучэнняў і вымаўленчых асаблівасцей (*Хорунжишки*, *Свѣнскополье*, *Тересполье*, *Буйвидзы*, *Вильно*, *Минск*, *Жолудекъ* і пад.). Сустрэкаюцца і выпадкі адлюстравання польскіх лексічных (*Мпшканцы*, *Старовесская волость*) і граматычных рыс (*Великая Чорна*). Нярэдка адзначаюцца і проста памылковыя напісанні беларускіх тапонімаў, што былі вынікам няправільнай транслітарацыі, якая, як ужо ўказвалася вышэй, ажыццяўлялася часцей за ўсё без уліку спецыфікі польскага вымаўлення і арфаграфіі, а таксама асаблівасцей польскай лацінкі: *Ліозно* (пол. *Liozno*, бел. *Лёзна*), *Кржевино* (пол. *Krzewino*, бел. *Крэвіна*), аналагічна *Плюсы*, *Проваліоны*, *Піомонтъ-Озерцы*, *Піоромонтъ*, *Добржиневъ*, *Пржеломъ*, *Мядзіол*, *Ивіе*, *Быстржица*. Зразумела, што этымалогія найменняў таксама не прымалася пад увагу. Так, традыцыйная беларуская назва паселішча *Мёры*, згодна з навуковымі меркаваннямі, паходзіць ад назвы аднайменнага возера, якая ў сваю чаргу ўзводзіцца да балцкіх каранёў **ter-*, **tor-* са значэннем ‘стаячая вада’ [гл. Vanagas, 204, 211]. У рускіх жа дакументальных матэрыялах яна стабільна афармлялася ў выглядзе *Миоры* (як вынік памылковай транслітарацыі ад польскага варыянта *Miory*)¹.

¹ Такое скажонае афармленне, дарэчы, увогуле ў далейшым прывяло да немагчымасці аб’ектыўнага этымалагічнага аналізу наймення. Так, В.А. Жучкевіч у кнізе “*Краткий топонимический словарь Белоруссии*” мяркуе, што назва *Миоры* (бел. *Міёры*) – патранімічная, паходзіць ад імя *Майер* ці *Мейер*, якое пры асіміляцыі на славянскай глебе трансфармавалася ў *Маёр* або *Міёр*, перасэнсавалася і зблізілася з абзначэннем вайсковага звання *маёр*. Але, верагодна, аўтар сам адчуваў ненатуральнасць такой версіі. Сумненні ў яе слушнасці заўважыў у каментарыі “*название редкое для белорусской топонимии*” [Жучкевич 1974, 234].

Цікава, што ў некаторых выпадках сэнс назвы быў відавочна зразумелым для рускіх дакументалістаў, тым не менш яна ўсё роўна палітарна перапісвалася з польскага ўзора. Напрыклад, у *Матэрыялах для географіі і статыстыкі Расіі* па Віленскай губерні пры тапонімах, аформленых у выразнай польскай агаласоўцы, падаюцца такія тлумачэнні іх этымалогіі: *Ржечки (при двухъ небольшихъ ручьяхъ); Кржи-вичи (напоминаетъ названіе одного славянскаго поколѣнія).*

Польскія рысы ў беларускім афіцыйным тапаніміконе канца XIX – пачатку XX ст. назіраюцца і на структурным узроўні, напрыклад, у назвах тыпу *Попорцъ, Ньмонайцъ, Рукойне, Геранойне*. У тагачасных рускіх дакументальных запісах па Віленскай і Гродзенскай губернях рэгулярную фіксацыю атрымалі тапанімічныя варыянты з характэрным польскім тапафармантам *-щизна* замест беларускага *-щина*: *Марковщизна, Нарбутовщизна, Фальковщизна, Наборовщизна, Еголовщизна, Яковщизна, Анчеровщизна, Рачковщизна, Залещизна, Шарковщизна* і г. д. Характэрна, што ў запісах назваў населеных пунктаў па Магілёўскай губерні, наадварот, паслядоўна ўжываецца фармант *-шчына*: *Рудковщина, Кулаковщина, Проваленщина, Волковщина, Будловщина*. Відаць, на блізкіх да Расіі бедных па ўрадлівасці землях гэтага рэгіёну польскія ўладанні засноўваліся рэдка і, адпаведна, польскі ўплыў на тапанімію быў не такім выразным, як на заходніх беларускіх тэрыторыях.

У цэлым да пачатку XX ст. афіцыйная форма беларускіх тапонімаў заставалася ў значнай ступені паланізаванай, нягледзячы на тое, што тагачасны расійскі ўрад праводзіў жорсткую палітыку, накіраваную на пазбаўленне ад “пальшчызны” ва ўсіх сферах грамадска-культурнага жыцця на Беларусі.

Асаблівасці беларускай *неафіцыйнай* тапаніміі і, у прыватнасці, ступень яе паланізаванасці можна прасачыць на матэрыялах аўтарытэтнага беларускамоўнага выдання – газеты *Наша Ніва* (1906–1915), якая была своеасаблівым летапісам тагачаснага беларускага адраджэння².

² У беларускай лексікаграфіі ажыццёўлена спроба слоўнікавай апрацоўкі беларускай анамастычнай лексікі, зафіксаванай у гэтым выданні. Яна ўпершыню сабраная ў поўным аб’ёме і змешчаная ў заключным 5-м томе *Слоўніка мовы «Нашай Нівы»* (які яшчэ рыхтуецца да выхаду ў свет) у складзе *Анамастыкона «Нашай Нівы»*, факталагічнай базай для якога паслужылі арыгінальныя тэксты газеты за 1906–1915 і 1920 гады. *Анамастыкон «Нашай Нівы»* – гэта поўны збор нашаніўскай анамастычнай лексікі. Ён складаецца з двух тэматычных падраздзелаў: 1. *Уласныя назвы геаграфічных аб’ектаў* (населеных пунктаў, унутрыгарадскіх аб’ектаў, рэк, ручаёў, крыніц, штучных вадаёмаў і г. д.); 2. *Уласныя асабовыя найменні* (улас-

Беларускія геаграфічныя назвы на старонках гэтага выдання дэманструюць элементы польскага ўплыву на розных узроўнях. Напрыклад, адзначаюцца такія фанетычныя рысы польскага паходжання:

- наяўнасць няпоўнагалосных спалучэнняў: *Блонь, Градочна, Крулеўшчызна*;
- наяўнасць пачатковага *e* (*я*) замест усходнеславянскага і беларускага *o*: *Езерніца* (хаця *Озершчына, Озерце, Озёркі, Оленіно*), *Ясёнка*;
- адсутнасць фанетычнага падаўжэння: *Забожэ, Закалюжэ*;
- перадача польскіх акцэнталагічных асаблівасцей: *Борэж*;
- адлюстраванне асобных спецыфічных польскіх гукаў, а таксама вакальных і кансанантных гукаспалучэнняў: *Стшэмешыцы, Вержбалола, Віржы, Наржым, Бялобжэгі, Жэбжышкі, Добжым, Свенцяны (Свеньцяны), Хорунжыныцы* (але часцей *Хоружыныцы*), *Вулька, Michalkowo-Niezbotka, Міньськ (Міньсяк), Явожэц*;
- адлюстраванне (хаця і не да канца паслядоўнае) з дапамогай непамякчальных галосных цвёрдага вымаўлення зычных перад галосным прэдняга рада [e]: *Берэзвэча, Валасэвічы, Вітэбск, Галасэвічы, Германавічы, Гарадэцкі (павет), Гомэльскі (павет), Дэрэчын, Зёмэж, Ігумэн, Каранэушчына, Лепэль, Маладэчна, Остро́мэчево, Прусэвіцкая (волосьць), Пузэвічы, Рамэйкі, Рапэйкі, Смэрэдово, Трусэвічы, Хомэнтаво, Юзэфово*.

Некаторыя назвы (у першую чаргу буйных гарадоў) у *Нашай Ніве* стабільна ўжываліся ў паланізаванай няпоўнагалоснай форме, як і ў афіцыйным тапаніміконе: *Брэст, Гродно, Навагрудак*.

Польскі ўплыў прасочваецца ў афармленні назвы *Вільно (Wilno)*. Праўда, трэба зазначыць, што такая форма не была дамінуючай: у *Нашай Ніве* адзначаны лічаныя ўжыванні ў такой форме, а ў абсалютнай большасці выпадкаў назва горада пісалася па-беларуску: *Вільня*.

А вось назва *Мінск* фактычна безварыянтна сустракаецца на старонках “Нашай Нівы” менавіта ў польскай агаласоўцы. Ужыванні ж формы *Менск* (разам з адтапанімічнымі прыметнікамі ў складзе спалучэнняў *Менскі* (павет) ці *Менская* (губерня) і назвай *Меншчына*) – адзінкавыя³.

няы імёны, імёны па бацьку, прозвішчы, мянушкі і псеўданімы паасобна аўтараў і персанажаў). Кожная анамастычная адзінка пададзеная ў арыгінальным напісанні і пашпартызаваная. У рабоце падлікі, датычныя выпадкаў неафіцыйнай фіксацыі онімаў, зробленыя на базе картатэкі *Анамастыкона*.

³ Трэба адзначыць, што не ўсе даследчыкі прызнаюць форму *Мінск* за польскую. Так, беларускі мовазнавец А. Рогалеў лічыць, што хаця “форма *Менск* больш адпа-

Характэрна, што ў адрозненне ад афіцыйных рускіх запісаў пры паралельным запісе геаграфічных назваў лацінкай і кірыліцай на старонках газеты не назіраецца транслітарацыйных скажэнняў, паколькі выдаўцы *Нашай Нівы* відавочна ведалі асаблівасці польскай мовы і практычна валодалі прыёмам і афармлення беларускай мовы лацінкай: *Мёры* – на лацінцы *Miory*, *Лёзна* – *Liozna*, *Мядзёла* – *Miadziol*.

Польскі ўплыў на структуру беларускіх тапонімаў пры іх неафіцыйных газетных запісах менш заўважальны, чым у рускамоўных афіцыйных крыніцах. Так, толькі некалькі разоў у рэестры картатэкі сустрэліся паланізаваныя формы *Грабенцэ*, *Дземіеуцэ*. Рэгулярны ў афіцыйных запісах тапафармант *-шчызна* зафіксаваны ў *Нашай Ніве* пры афармленні літаральна лічаных тапонімаў: *Баярышчызна*, *Волковшчызна*, *Грушэвшчызна*, *Кобельшчызна*, *Крулеўшчызна*, *Подворшчызна*. Абсалютная колькасная перавага на баку формаў тыпу *Будзькоўшчына*, *Вазоўшчына*, *Гаўрылоўшчына*, *Глухаўшчына*, *Давідоўшына*, *Жэброўшчына*, *Кавалёўшчына*, *Канюшаўшчына*, *Каранэушчына*, *Кузельшчына*, *Кисайшчына*, *Куцоўшчына*, *Куцэўшчына*, *Леткоўшчына*, *Мазалеўшчына*, *Мазуркоўшчына*, *Манеўшчына*, *Маркоўшчына*, *Мікалаеўшчына*, *Мілеўшчына*, *Мілкоўшчына*, *Озершчына*, *Петроўшчына*, *Подкалоўшчына*, *Прудзянішчына*, *Пярхуроўшчына*, *Русечкоўшчына*, *Сакалоўшчына*, *Хмелеўшчына*, *Халяўшчына*, *Холмшчына*, *Хралоўшчына*, *Цэкалоўшчына*, *Цянюкоўшчына*, *Шаркоўшчына*, *Якубоўшчына*, *Янкаўшчына* і інш. Пры падліках на аснове матэрыялаў згаданага *Анамастыкона «Нашай Нівы»* выяўляюцца наступныя суадносіны тапанімічных формаў з фармантамі *-шчына/-шчызна*: на 30 выпадкаў ужывання тапонімаў на *-шчына* прыпадае прыкладна ад 1 да 3 фіксацый на *-шчызна*. Да таго ж назіраецца цікавая з’ява размежавання паланізаваных і беларускіх формаў тапонімаў у залежнасці ад таго, населены пункт якога тыпу імя называецца: “*Маліноўшчызна*” (маёнтак) і *Малі-*

вядзе уласна беларускай рэалізацыі гука Ъ”, тым не менш і форма *Мінск* “зусім не ўспрымалася носьбітамі беларускіх гаворак як чужародны факт” [Рогалеў 1994, 90]. Гук [i] ў назве *Мінск* мог, на яго думку, праявіцца натуральным чынам, як адна з магчымых на беларускім дыялектным абсягу рэалізацый націскага закрытага гука [ê] (або дыфтонга [ie]). Падобнай думкі прытрымліваецца і А.І. Жураўскі [Жураўскі 2000, 53–57]. Іншыя польскія і беларускія даследчыкі [Obreńska-Jablońska 1973, 264–265; Лемцюгова 1992, 60–62] на падставе аналізу ўжывання тапоніма *Мінск* у беларускіх пісьмовых помніках XI–XVIII ст. упэўнена звязваюць з’яўленне такой формы з польскім уплывам. Такі пункт погляду выглядае дастаткова пераканаўчым, калі ўлічыць, што яшчэ ў канцы XV ст., згодна з “*Прывілеем месту Менскаму на право Майдеборское*” (1499 г.) назва адзначаецца выключна ў форме *Меньск*, *Менск*” [Лемцюгова 1992, 62]. Дублетная ж напісанне *Мінск* з’яўляецца толькі ў XVI ст., а менавіта ў час узмацнення польскага ўплыву на беларускую мову.

ноўшчына (вёска), *Кржывоносы* (маёнтак) і *Крываносы* (вёска). Заўважаецца і рэгіянальная дыферэнцыяцыя: назвы на *-шчызна* пераважна фіксуюцца ў заходніх беларускіх паветах, напрыклад, *Грушэвшчызна*, *Волковшчызна* (Ашмянскі павет).

Такім чынам, у неафіцыйным беларускім тапаніміконе, адлюстраваным на старонках *Нашай Нівы*, польскі фанетычны ўплыў не выглядае празмерным, а на структурна-граматычным узроўні ён увогуле мінімальны. У цэлым у параўнанні з афіцыйнымі тапанімічнымі запісамі неафіцыйная тапанімія менш паланізаваная. Прычыну такой сітуацыі можна бачыць у тым, што афіцыйны беларускі тапанімікон пачатку ХХ ст. фарміраваўся на аснове раней паланізаваных пісьмовых формаў, а неафіцыйны тапанімікон складалі вусна-моўныя формы, якія не падлягалі абавязковай рэгламентацыі пад час польскага асваення беларускай тапаніміі, не перарабляліся спецыяльна на польскі ўзор, а таму ў вялікай ступені здолелі захаваць нацыянальна-спецыфічны выгляд.

2.3. Антрапонімы. Пры аналізе намі разглядаецца ў асноўным такі іменалагічны кампанент як асабовыя імёны, якія лягчэй паддаюцца разнастайным трансфармацыям, а таму даюць найбольш паказальны матэрыял. Важным пры выбар прадмету аналізу падаецца і аргумент, што “этнас часцей вызначаецца праз імя, а не праз прозвішча” [Cieślukowa, Malec 1999, 70].

Вельмі істотна ў плане беларуска-польскіх анамастычных кантактаў тое, што ў працэсе складвання беларускага іменніка гістарычна адыгралі ролю дзве іменаслоўныя традыцыі – праваслаўная і каталіцкая. Гэтаму ў значнай ступені спрыяла знаходжанне Беларусі на руска-польскім этна-культурным і рэлігійным сумежжы. Моцнае ўздзеянне аказвала і паралельнае існаванне на Беларусі дзвюх разнавіднасцей хрысціянскай рэлігіі – праваслаўя і каталіцызму. Вынікам такой сітуацыі стала тое, што аснову беларускага іменаслова, гэтак жа як рускага і польскага, складалі імёны, што прынята называць хрысціянскімі, кананічнымі або каляндарнымі. Аднак, калі ў польскім іменаслове паслядоўна рэалізавалася каталіцкая іменаслоўная сістэма, а ў рускім – праваслаўная, то спецыфіка беларускага іменаслова заключалася ў тым, што ён ўяўляў сабой спалучэнне элементаў абедзвюх сістэм. З даследаванняў па старажытнай антрапаніміі вынікае, што беларусы ў сваёй іменалагічнай практыцы здаўна выкарыстоўвалі імёны і каталіцкага, і праваслаўнага календара: *Амвросий, Афанасий, Георгий, Ермолай, Зиновий, Иаков, Исидор, Корнилий, Лаврентий, Парфений, Феодор, Флориан, Агафия, Гликерия, Ефросиния, Се-*

рафима, Феодосия і Балтазар, Базыль, Габриель, Героним, Доминик, Зыгмунт, Казимир, Кароль, Каспер, Мацей, Себастьян, Якуб, Агнешка, Барбара, Теодора, Юстина, Ядвига (гл. [Бірыла 1966; Мезенко 1999; Устинович 1970; Цітко 2000]).

Калі ставіць знак роўнасці паміж паняццямі *імёны каталіцкага календара і польскія імёны*, то трэба канстатаваць, што склад беларускага іменніка як мінімум з XIV ст. адчуваў пэўны польскі ўплыў. Трэба аднак заўважыць, што корпус праваслаўных імёнаў у беларускім іменніку быў усё ж больш прадстаўнічым.

Польска-каталіцкія імёны захаваліся ў беларускім іменаслове і ў перыяд Расійскай імперыі. У **афіцыйных** рускіх матэрыялах па статыстыцы і этнаграфіі беларускіх губерній канца XIX – пачатку XX ст. побач з праваслаўнымі імёнамі *Діомідъ, Ермилій, Прокофій, Феофіль, Евфимія, Фекла* рэгулярна фіксуюцца імёны з каталіцкага календара *Витольдъ, Владиславъ, Казимиръ, Карлъ, Людвигъ, Каетанъ, Эдмундъ, Януш, Ядвига*. Праўда, адзначаецца такі цікавы факт: нязменнымі ў гэтых спісах заставаліся толькі тыпова каталіцкія імёны, якія не мелі праваслаўных адпаведнікаў, а калі для каталіцкага імя можна было знайсці аналаг у праваслаўным календары, то яно запісвалася па-руску. Так, з’явіліся ў запісах каталікі *Василій, Иосифъ, Николай, Яковъ, Елисавета* і інш. (гл. у спісе выкарыстаных крыніц выданне *Опыт описанія Могилевской губерніи*, с. 45–259).

У **неафіцыйным** антрапаніміконе, згодна з дадзенымі газеты *Наша Ніва*, каталіцкія і праваслаўныя імёны таксама ўжываліся паралельна: *Алексей, Андрэй, Апанас, Васілій, Владзімір, Гарасім, Данила, Евлогій, Захар, Алена, Аўдоця, Варвара, Кацерына, Параскева, Іоанн, Іларыён, Іннокентій, Іосіф, Лазар, Мітрофан, Евфимий, Павел, Парфён, Сімеон, Сцяпан, Юрый, Герасим, Семён, Нікалай, Якім і Адольф, Альбэрт, Альфонс, Адэля, Альжбэта, Зофія, Тэкля, Ядвига, Базыль, Вацлаў, Людвік, Владыслаў, Францішек, Юрый, Тодар, Тадэуш, Зыгмунт, Ежы, Каетан, Казімір, Караль, Тэофіль, Стэфан, Винцэнты, Ромуальд, Юзэф*. Матэрыял *Нашай Нівы* паказвае, што на пачатку XX ст. некалькі большую папулярнасць набылі імёны праваслаўнага календара. Паводле падлікаў праведзеных па нумарах газеты за 1906–1909 гг. на 70 праваслаўных імёнаў прыпадае 55 каталіцкіх⁴, што зусім натуральна ва ўмовах дамінуючага становішча

⁴ Пры падліках дзеля чысціні вывадаў не браліся пад увагу імёны, якія цалкам ідэнтычныя па фармальным паказчыках ў каталіцкім і праваслаўным іменніку (*Адам, Пётр, Роман, Анна, Марія* і пад.). Прыналежнасць імёнаў да праваслаўнага або каталіцкага календара вызначалася паводле [Бірыла 1966].

праваслаўнай рэлігіі на тэрыторыі тагачаснай Беларусі. Аднак нягледзячы на перавагу імёнаў праваслаўных, працэнт каталіцкіх імёнаў у беларускім іменаслове пачатку XX ст. таксама даволі высокі. Гэта было абумоўлена жывымі актыўнымі стасункамі беларускага і польскага народаў ва ўсіх сферах жыцця, у тым ліку і на рэлігійнай глебе. Пазіцыі каталіцызму на Беларусі ўсё яшчэ заставаліся моцнымі. Таму наўрад ці можна было чакаць хуткай пераарыентацыі іменалагічнай сістэмы сінхронна са зменай рэлігійнай дамінанты, бо рэлігія, нават адыходзячы, як правіла, пакідае надоўга пасля сябе на сваю традыцыю.

Падагульваючы вынікі аналізу польскага ўплыву на беларускую анамастычную сістэму пачатку XX ст. адзначым наступнае:

- характар і ступень польскага ўздзеяння адрозніваецца ў афіцыйным анамастыконе, прадстаўленым у рускіх дакументальных запісах, і неафіцыйным анамастыконе, зафіксаваным на старонках беларускага друку;
- афіцыйны беларускі тапанімікон захаваў прыкметна больш польскіх рыс, у параўнанні з неафіцыйным тапаніміконам, які складваўся на аснове народнай тапаніміі;
- афіцыйны антрапанімікон максімальна пазбаўлены польска-каталіцкіх элементаў. Неафіцыйны ж беларускі антрапанімікон, непасрэдна, без карэкціроўкі адлюстроўваючы жывую іменалагічную сітуацыю, напрамую звязаную з існуючым канфесійным падзелам беларускага насельніцтва, утрымлівае больш кампанентаў польска-каталіцкага паходжання;
- неафіцыйны беларускі анамастыкон выразна дэманструе, што менавіта на старонках беларускамоўнага друку адбывалася адраджэнне беларускай тапаніміі і антрапаніміі на нацыянальнай аснове. У сувязі з гэтым анамастычны матэрыял разглядаемага перыяду ўяўляе вялікую каштоўнасць у ходзе сучаснай работы па рэканструкцыі і стандартызацыі беларускага нацыянальнага анамастыкона.

3. Сучасны стан

У паслярэвалюцыйны час непасрэдня кантакты беларускай мовы з польскай па аб'ектыўных прычынах перапыніліся. Як сцвярджаюць аўтары выдання *Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы*, “хоць на працягу 20-х гадоў лексічныя і іншыя сродкі польскай мовы яшчэ шырока выкарыстоўваюцца беларуска-польскімі білінгвамі, аднак гэта ўжо не запазычванне новага, а скарыстанне таго, што з’явілася ў беларускай мове ў працэсе папярэдніх узаемадзей. ... Па меры аслаблення ўплыву польскай мовы яшчэ больш умаца-

валіся сувязі беларускай мовы з рускай. ... Сацыяльна абмежаванае, аднабаковае і пераважна пасіўнае ў дарэвалюцыйных перыяд беларуска-рускае двухмоўе зрабілася масавым, актыўным...” [Лексікалогія 1994, 157–158]. Пад уздзеяннем такіх абставін у савецкі перыяд для беларускай літаратурнай мовы асноўнай крыніцай запазычання становіцца руская мова. У сферы анамастыкі вядучая сацыяльная роля рускай мовы прывяла да сур’ёзных трансфармацый беларускай анамастычнай сістэмы паводле рускіх анамастычных канонаў, што істотна аддаліла беларускія ўласныя назвы ад зыходнага нацыянальнага ўзору. Антрапанімічныя формы цалкам падпалі пад рускі анамастычны стандарт. У галіне тапаніміі таксама была праведзена поўная рускамоўная адаптацыя беларускіх геаграфічных найменняў. Дзейнічала наступная негатыўная схема: беларускія тапонімы ненавуковым, а часам проста стыхійным, выпадковым чынам асвойваліся ў рускай мове, потым памылковая руская форма рабілася эталоннай. Ужо ад яе ўласныя найменні вярталіся ў беларускую сістэму, у выніку чаго нярэдка ўтвараўся новы тапанімічны варыянт, істотна аддалены ад свайго зыходнага нацыянальнага выгляду. Аднак цікава, што дарэвалюцыйныя тапанімічныя формы, перапісаныя з польскіх узораў і нярэдка выразна паланізаваныя, у сваёй абсалютнай большасці не зазналі змен і перайшлі ў беларускую савецкую тапанімію. Што характэрна, гэта ў некаторай ступені паспрыяла адноснай захаванасці беларускага тапанімічнага ядра, паколькі палякі, асвойваючы ў свой час беларускі тапанімічны матэрыял, уносілі пераважна фанетычныя, а таксама некаторыя структурныя змены і, як правіла, не займаліся перакладам беларускіх назваў, у ходзе чаго якраз і адбываюцца найбольшыя скажэнні.

У канцы XX – пачатку XXI стст. у беларускім грамадстве адбыліся кардынальныя палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя пераўтварэнні, якія істотна паўплывалі на лексічныя працэсы. Дырэктар Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Ігар Капылоў у сваім аналітычным дакладзе *Развіццё слоўнікавага складу беларускай мовы ў XXI стагоддзі і стварэнне новага фундаментальнага «Глумачальнага слоўніка беларускай мовы»* на пасяджэнні Прэзідыума НАН Беларусі ўказвае, што ў названы час у выніку пашырэння і інтэнсіфікацыі міжнародных кантактаў, актыўнага паскарэння навукова-тэхнічнага прагрэсу, з’яўлення новых з’яў і рэалій слоўнікавага складу беларускай мовы пачаў актыўна папаўняцца запазычаннямі з заходнееўрапейскіх моў, у першую чаргу, з англійскай, якая ў канцы XX ст. стала мовай глабальнай камунікацыі. Паралельна з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі ў су-

часнай беларускай мове назіраецца і тэндэнцыя тэндэнцыя да нацыяналізацыі – фактычна адштурхоўвання ад лексікі, агульнай з рускай мовай. Гэта праяўляецца ў правядзенні своеасаблівай рэвізіі існуючых моўных сродкаў і замене намінацыйных адзінак, агульных з рускай мовай, лексічнымі адзінкамі, якія раней знаходзіліся на перыферыі моўнай сістэмы, і словамі з іншых славянскіх моў (гл. <http://iml.basnet.by/be/naviny/01-07-2018-razviccio-slounikavaha-skladu-bielaruskaj-movy-uxxi-stahoddzi-i-prabliemy-padrych>; дата доступу: 01/07/2018). Даследчыца лексічных працэсаў у беларускай мове 90-х гадоў XX ст. В.І. Уласевіч канстатуе, што прыярытэтнымі крыніцамі запазычання пры гэтым з’яўляюцца польская (у найбольшай ступені) і ўкраінская мова [гл. Уласевіч 2002, 12, 16].

У сучаснай анамастыцы падобныя ўстаноўкі праяўляюцца наступным чынам.

3.1. Тапонімы. Беларуская анамастычная сітуацыя што датычыць захаванасці традыцыйных польскіх элементаў у тапаніміі аказалася законсервавана на многія дзесяцігоддзі. Як указана ў прадмове да нарматыўнага даведніка *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь* “многія з утвораных у той час [у часы Расійскай імперыі – І.Г.] паланізаваных варыянтаў дайшлі да сённяшніх дзён і прызнаюцца ў сучаснай беларускай тапаніміі за афіцыйныя: *Азярыска, Ацячызна, Бжэгі, Вулька, Гурка, Дамброва, Доўбізна, Забрэззе, Калядзізна, Стаўповіскі, Туржэц, Хойна, Хойнікі*. У гэты ж спіс трэба ўключыць і назвы беларускіх вялікіх гарадоў: *Брэст, Гродна, Навагрудак, Драгічын*, якія ў старажытнапісьмовых дакументах і ранніх летапісах згадваюцца яшчэ ў сваім усходнеславянскім абліччы: *Бересть, Бересте, Городня, Новогородок, Новгородок, Дорогичин*... Іншыя краіны (напрыклад, Польшча, Літва, Расія) тэрмінова адаптавалі беларускую айканімію на далучаных да іх тэрыторыях, а беларусам і 85 гадоў не хапіла для таго, каб пазбавіць сваю нацыянальную айканімію ад чужамоўнага налёту” [Назвы 2003, 8–9].

За апошні час ўдалося некалькі скарэктаваць сітуацыю толькі па асобных пазіцыях.

А. Згодна з афіцыйнымі ўстаноўкамі ў нарматыўных крыніцах (перш за ўсё *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь* па шасці абласцях Беларусі) рэгламентуецца ўжыванне адпаведнага для беларускай тапасістэмы фарманта *-шчына* замест фарманта *-шчызна*, пашыранага ў польскай мове. Але на практыцы ініцыяваная замена не мае планамернага характару. Пакажам складаныя перышеты з гісторыі гэтага фарманта на прыкладзе найменняў *Круляўшчына* (*Кру-*

лэўшчына)/Круляўшчызна (Докшыцкі р-н Віцебскай вобл., Гродзенскі р-н Гродзенскай вобл.) і Шаркаўшчына/Шаркаўшчызна (Шаркаўшчынскі р-н Віцебскай вобл.).

У кнізе В.А. Жучкевіча *Краткий топонимический словарь Белоруссии* ўпамінаецца толькі віцебская *Крулевщина* з варыянтам *Крулевщина*. Па-беларуску назву прапануецца афармляць як *Круляўшчына* [гл. Жучкевич 1974, 185]. У *Слоўніку назваў населеных пунктаў* Я.Н. Рапановіча прапісаны толькі беларускія формы на *-шчына* і рускія на *-щина* [гл. Рапановіч 1977, 207; Рапановіч 1982, 126]. Згодна з данымі кнігі В.П. Лемцюговай *Топонімы распавядаюць*, на Віцебшчыне адзначаецца найменне *Крулеўшчына* (без варыянтаў), а на Гродзеншчыне – *Круляўшчына* (з варыянтам *Круляўшчызна*) [гл. Лемцюгова 2008, 204]. У выданні *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь* назва *Крулеўшчына* падаецца як нарматыўная для Віцебскай вобласці і *Круляўшчына* – для Гродзенскай абласцей, а *Круляўшчызна* фіксуецца ў абедзвюх абласцях як мясцовы народны варыянт. Кадыфікаваныя рускамоўныя варыянты аформлены фармантам *-щина* [гл. Назвы 2009, 251; Назвы 2004, 179]. На практыцы, нягледзячы на ненарматыўнасць формы з фармантам *-шчызна* (*-щизна*), яна рэгулярна сустракаецца ў рускамоўнай форме тапоніма (*Круляўшчына* (*Крулеўшчына*) – *Крулевщина*).

Найменне *Шаркаўшчына* ва ўсіх крыніцах мае беларускую форму на *-шчына* і рускую на *-щина* [гл. Жучкевич 1974, 407; Рапановіч 1977, 414; Назвы 2009, 489]. На практыцы ў рускай форме, насуперак кадыфікаваным нормам, зноў-такі “выплывае” фармант *-щизна*. Каб пераканацца, дастаткова адкрыць беларускія рускамоўныя сайты з раскладамі руху. Яшчэ больш цікавая інфармацыя на адным з яндаксаўскіх сайтаў (гл. <https://rasp.yandex.by/station/9614041?span=schedule>; дата доступу: 10.09.2019): аўтавакзал ідзе пад назвай *Шарковщина*, а чыгуначны – *Шарковщизна*.

Форма абодвух найменняў можа адрознівацца ў залежнасці ад характару імянуемага аб’екта: формы *Круляўшчына*, *Шаркаўшчына* ўжываюцца для імянавання населенага пункта, а прылеглыя чыгуначныя станцыі завуцца *Круляўшчызна*, *Шаркаўшчызна*.

З гэтых прыкладаў вымалёўваюцца тры праблемныя колы: а) фармант *-шчызна* афіцыйна замяняецца на *-шчына*, а ў народнай мове ён застаецца па традыцыі (што прыводзіць да складанасцей у функцыянаванні); б) варыянтнасць назіраецца пры імянаванні блізкарэзых аб’ектаў з розным статусам – населеных пунктаў і чыгуначных станцый (што ўскладняе тапанімічную ідэнтыфікацыю); в) нескарэля-

ванымі застаюцца беларуская і руская форма тапонімаў, пры гэтым у рускіх тэкстах назіраюцца відавочныя адступленні ад устаноўленай нормы (што абсалютна недапушчальна, асабліва ў сітуацыі двухмоўя, бо перашкаджае дакладнаму распазнаванню найменняў).

Б. Згодна з прапісанымі нормамі памылковымі на сённяшні день прызнаюцца формы тыпу *Міёры*, *Ліёзна* і адпаведныя рускія *Миоры*, *Лиозно*, у якіх праяўляецца прыхаваны польскі ўплыў (некарэктная перадача назваў на кірыліцу з польскіх лацінааформленых узораў). У нарматыўным даведніку *Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь* як афіцыйныя ўказаны спрадвечныя найменні *Мёры*, *Лёзна* [гл. Назвы 2009, 293, 306]. Аднак на практыцы памылковая традыцыя ўсё яшчэ рэгулярна праяўляецца, што стварае цалкам непажаданую сітуацыю тапанімічнай варыянтнасці. Напрыклад, на Віцебшчыне выходзіць газета *Міёрскія навіны*, формы *Міёры*, *Міёрскі раён* ўжытыя на сайце *Прыдзвінскі край. Гісторыя і сучаснасць* (гл. <http://vlib.by/PRIDVINIE-11/CITIES/Miory.htm>; дата доступу 12.12.2019), назва *Міёрскі* ўжываецца ў назве на сайце Мёрскага раённага выканаўчага камітэта (гл. <http://miory.vitebsk-region.gov.by/by/pramyslovast>; дата доступу 12.12.2019). Цікавы факт сустраэцца на сайце Міністэрства сувязі і інфарматызацыі Рэспублікі Беларусь у артыкуле пра мерапрыемствы ў школах Лёзненскага раёна з нагоды Дня ведаў: у тэксце артыкула ўжытая форма *Лёзненская школа*, а пры адсылцы да афіцыйнай назвы гэтай установы і яе юрыдычнага адрасу сустракаем напісанні *УА «Сярэдняя школа № 1 г.п. Ліёзна», Ліёзненская школа № 1 (Віцебская вобласць, г.п. Ліёзна, вул. Бязуглага 9)* (гл. <https://mpt.gov.by/be/news/02-09-2016-1107>; дата доступу 02.09.2016). У рускамоўных тэкстах, у каторых упамінаюцца беларускія тапонімы, формы *Миоры*, *Лиозно* ўвогуле фактычна рэгулярныя.

Такім чынам, ступень паланізаванасці сучаснай беларускай тапаніміі цалкам суадносная з адпаведнымі паказчыкамі афіцыйнага рускамоўнага беларускага тапанімікона XIX – пачатку XX ст.

3.2. Антрапонімы. Што датычыць антрапаніміі, на Беларусі працягваецца традыцыя выкарыстання каталіцкіх імёнаў (побач з імёнамі праваслаўнага іменніка). Як указвалася вышэй, такая з’ява можа кваліфікавацца як ўскосная праява польскага ўплыву. Аднак заўважым, што ў адрозненне ад перыяду XIX – пачатку XX ст., сёння выбар імя паступова перастае быць звязаным непасрэдна з рэлігіяй і/або нацыянальнасцю. Прывядзем паказальны тэкст з інтэрнет-рэсурсаў:

“У журналіста Ільлі Маліноўскага месяц таму нарадзіўся сын, назвалі яго Тадэвуш. Старэйшага сына, якому 3 гады, завуць Казімір.

«Я лічу, Казімір – **менавіта беларускае імя** [тут і далей вылучана намі – І.Г.]. Многія адгаворвалі, маўляў, будуць называць Казікам. Але ўсе называюць сына поўным імем – Казімір. Калі месяц таму нарадзіўся другі сын, спыніліся на Тадэвушу, хоць разглядалі і Францішка, Годара. Жартавалі, што будзе Казік і Тадзік. Была таксама жартаўлівая (калі ўжо згадваць персанажаў “Народнага альбому”) думка назваць яго Юзікам (Юзэфам) [у вядомым зборніку беларускамоўных музычных твораў 90-х гадоў пад назвай “Народны альбом” персанажы адной жартоўнай песні завуцца Казікам і Юзікам – І. Г.]. **Чамусьці самае частае пытаньне: вы што – паллякі?** Я спачатку нэрваваўся, крыўдзіўся, а цяпер проста разумею ўзровень агульнай адукацыі людзей, якія так пытаюцца», – кажа Ільля Маліноўскі” (гл. <https://www.svaboda.org/a/29808992.html>; дата доступу: 08.03.2019).

Польскамоўнае ўздзеянне можна бачыць таксама ў пераносе націску ў імёнах і прозвішчах на перадапошні склад. На гэта, напрыклад, указвае даследчык беларускай анамастыкі Вінцук Вячорка ў артыкуле *Калавур, ратуйце! або Нечаканыя вынікі палянізацыі беларускіх прозьвішчаў*: “палянізацыя [у прозвішчах] выяўлялася празь перанос націску на перадапошні склад: *Каваль* становіўся *Ковалем*, *Казёл* – *Козелам*. ... Відаць, таму таксама *Горбач*, *Толкач*, *Борыс*, *Пётух* і нават *Пётух*. Або ў імёнах: *Уладзіслаў* ператвараўся ва *Ўладыслава*, *Міхал* – у *Міхала*, *Вацлаў* – у *Вацлава*” [гл. Вячорка 2015]. Але не выключана, што тут мы можам мець справу не з польскім уплывам, а са штучным перанясеннем націску з мэтай аддалення прозвішча ад сугучных агульных імёнаў.

Сувязь з польскай мовай прасочваецца і ў сучаснай беларускай прозвішчнай сістэме, у якой адзначаецца дастаткова вялікая колькасць адзінак з польскамоўнымі фанетычнымі формамі або лексічнымі асновамі⁵ (падрабязна [гл. Гапоненка 2018]). Пададзім некалькі прыкладаў.

Так, у шэрагу беларускіх прозвішчаў адзначаецца **польскамоўная агаласоўка**. Напрыклад, прозвішча *Блоцкі* – вытворнае ад старажытнага імя-празвання *Болото*, якое, паводле сведчанняў М.В. Бірылы, у старабеларускіх пісьмовых помніках фіксуецца з XVII ст. [гл. Бірыла 1969]. *Блоцкі* – непаўнагалосная форма, утвораная па-

⁵ Даняы этымалагічнага аналізу дазваляюць канстатаваць разнапланавы польскі моўны ўплыў на беларускую прозвішчную сістэму. Аб’ём гэтага ўплыву даволі прадстаўнічы і складае каля 10% прозвішчаў з выбаркі (з 2500 адвольна адабраных сучасных беларускіх прозвішчаў 237 адзінак тым ці іншым чынам – фармальна або паводле значэння матывуючай асновы – суадносяцца з польскімі).

водле польскіх моўных канонаў. У прозвішчы *Шыдлоўскі* напрамую або праз пасярэдніцтва назвы населенага пункта (напрыклад, хутара *Шыдлоўшчына*, які да 1976 г. існаваў у Пружанскім раёне Брэсцкай вобласці) задзейнічана празванне *Шыдла* (беларускае *Шыла* ў польскай агаласоўцы).

У некаторых прозвішчах беларусаў прасочваецца сувязь з **польскімі формамі асабовых імёнаў**. Напрыклад, прозвішча *Бунос*, як можна меркаваць, узыходзіць да польскага асабовага імя *Бунусь* (*Bónus*). Гэта скарачаны варыянт імя *Банавентура* (*Bonawientura*) [гл. Karłowicz 1900–1911, т. 1]. Носьбіт прозвішча *Крышаловіч* – нашчадак чалавека па імені *Крыш* (*Krysz*) або *Крышко*, *Крышань* (*Kryszko*, *Kryszel*). Базыль Ціханюк адносіць іх да ліку размоўных варыянтаў каталіцкага імя *Крыштоф* (*Krzysztof*).

Прадстаўнічая колькасць прозвішчаў у беларускай антрапанімічнай сістэме выяўляе ў сваёй **лексічнай аснове** матывацыйную сувязь са словамі польскай мовы, як літаратурнымі, так і дыялектнымі⁶. Так, *агульнамоўныя* польскія адзінкі знайшлі адлюстраванне, напрыклад, у прозвішчы *Жэгліс*, у якім бачыцца сувязь з польскім словам *żeglarz* ‘чалавек, які плавае на лодцы з ветразем; марак’. Прозвішча *Катвіцкі*, верагодна, звязана з польскім словам *kotwica* ‘якар’. Пад назвай *Котвіца* вядомы родавы герб польскай шляхты з выявай якара. *Катвіцкі* – той, хто належыць да польскай шляхты з гербам *Котвіца*. Прозвішча *Плазетка* ўтворана ад аднаіменнага празвання, у аснову якога пакладзена польскае слова *plachta*, *placheta* ‘кавалак суролага палатна’. Так маглі празваць чалавека, які насіў адзенне з такога палатна. Прозвішча *Скуліноўскі* – вытворнае ад празвання *Скуліна* па дзеянні польскага зваротнага дзеяслова *skulić się* ‘скурчыцца, сагнуцца’. Адсюль *Скуліна* – чалавек сагнуты, згорблены. Асновай для прозвішча *Урублеўскі* паслужыла польскае слова *wróbel* ‘верабей’. У аснове асобных прозвішчаў фіксуецца польскія лексемы *рэгіянальнай* лакалізацыі. Напрыклад, прозвішча *Бугара* паходзіць ад празвання чалавека па значэнні польскага дыялектнага слова *bugar* ‘авадзень, казурка, якая джаліць’, якое мог атрымаць чалавек з’едлівы, востры на язык. Прозвішча *Вахар* узыходзіць да польскай рэгіянальнай лексемы *wacharz* ‘начны вартаўнік’, якое з’яўляецца вытворным ад слова *wacha* ‘начная варта, вахта’. Прозвішча *Лядак* паходзіць ад празвання па значэнні

⁶ Падзел лексем на літаратурныя і дыялектныя і выяўленне наяўнасці слова ў польскай літаратурнай мове ажыццяўлялася паводле выдання [Inny słownik 2000]. Фіксацыя слова ў польскіх дыялектах правяралася паводле [Karłowicz 1900–1911].

польскага дыялектнага дзеяслова *leđać* ‘цярпець, не супраціўляцца, загойваць крыўду’. Адпаведна, можна меркаваць, што *Лядак* – чалавек цярплівы або сарамлівы. Прозвішча *Кукл* узыходзіць да празвання чалавека па значэнні польскага дыялектнага прыметніка *kukłaty* ‘кыва-ногі’. Асновай для прозвішча *Стрэх*, як можна меркаваць, паслужыла празванне *Стрэх* па прымеце польскага дыялектнага прыметніка *strechlaty* ‘паньлы, журботны, сарамлівы’. Адсюль *Стрэх* – чалавек ціхі, невясёлы.

Як яшчэ адзін аспект польскамоўнага ўплыву можна разглядаць сацыяльна-эстэтычную азначнасць, якая ўласціва некаторым прозвішчным формам, у прыватнасці формам з фармантамі *-скі*, *-цкі*. На Беларусі шырока бытуе меркаванне, згодна з якім прозвішчы, аформленыя такімі фармантамі, залічваюцца да польскіх паводле паходжання і да асабліва арыстакратычных, рафінаваных паводле сацыяльнага статусу. З навуковага пункту погляду меркаванне аб іх выключна польскім паходжанні не адпавядае сапраўднасці. Прозвішчы на *-скі*, *-цкі* навукоўцамі-анамастамі кваліфікуюцца як агульнаславянскі прозвішчны тып. Згодна з М.В. Бірылам, ядро арэалу з самай высокай частотнасцю ўжывання гэтай прозвішчнай разнавіднасці прыпадае на балгарскую мову [гл. Бірыла 1988, 25]. Аднак ў польскай антрапаніміі прозвішчы з такімі фармантамі сапраўды шырока распаўсюджаны. У першую чаргу яны выступаюць для імянавання асобы паводле ўладання або месца пражывання (зрэдку маюць таксама значэнне патранімічнасці, а ў некаторых выпадках выконваюць выключна фармальна-структурную функцыю). Прычым ад самага свайго ўзнікнення гэта былі “элітарныя найменні прадстаўнікоў духоўнай і свецкай верхавінкі” [Бірыла 1988, 27]. Паводле сцверджанняў навукоўцаў, у XVI–XVII стст. у польскім грамадстве існавала перакананне, што прозвішчы, аформленыя такімі суфіксамі, з’яўляюцца “шляхецкімі”, бо, сапраўды, імі паслугоўвалася пераважна шляхта [гл. Бірыла 1988, 27]. Такім чынам, польскія прозвішчы на *-скі*, *-цкі* ў перыяд свайго фарміравання мелі свайго роду станоўчую сацыяльную маркіроўку, што, відаць, і забяспечвала іх папулярнасць. Польскія даследчыкі адзначаюць факты афармлення прозвішчаў у нешляхецкіх колах грамадства фармантамі *-скі*, *-цкі* з мэтай іх “паляпшэння” і нават прыклады поўнай замены прозвішчаў на ўмоўныя адзінкі на *-скі*, *-цкі*, не звязаныя з назвамі ўладанняў, у чым бачыцца адлюстраванне своеасаблівай моднай намінацыйнай тэндэнцыі [гл. Zlotkowski 2016, 304–305]. Вельмі верагодна, што менавіта пад польскім уплывам у беларусаў таксама склалася традыцыя надання сацыяль-

най канатацыі прозвішчам з фармантам *-скі, -цкі*, і нават адбывалася штучнае павелічэнне іх частотнасці ў прозвішчнай сістэме ў выніку шырокай моды на “шляхецкія” прозвішчы. Станоўчая ацэначнасць прозвішчаў такога структурнага тыпу захавалася і ў наш час. Паказальныя прыклады сацыяльнай рэакцыі, на наш погляд, можа бачыць у кнізе *Корні нашых фамилий / Карані нашых прозвішчаў*, дзе ў форме адказаў на пытанні грамадзян прапануюцца навуковыя версіі паходжання некалькіх тысяч беларускіх прозвішчаў. Чытачы ў сваіх лістах, цікавячыся паходжаннем і значэннем прозвішчаў, падаюць каментары такога кшталту: *По папиной линии нам досталась фамилия Бизунков. Бабушка по отцу (девичья фамилия бабушки – Дубровская) рассказывала, что по их линии мы князья; Нам с сестрой в наследство от родителей досталась красивая фамилия Россовские; Очень хочу узнать, что означает фамилия Копоченя. Она досталась мне от мужа. При регистрации брака я не знала, что можно сохранить свою девичью, и вот уже 54 года ношу некрасивую, на мой взгляд, и нелюбимую фамилию. Моя же фамилия в девичестве – Шленговская. У нее не просто красивое звучание, но и история*” [гл. Лемтюгова, Гапоненка 2018]. Фактычна няма сумненняў, што кваліфікацыя прозвішчаў як прыгожых, дваранскіх і пад. справакавана менавіта менавіта наяўнасцю ў іх структуры фарманта *-скі*.

Як вынікае з аналізу, польскі ўплыў у сферы беларускай анаматыкі застаецца істотным і на сучасным этапе моўнага развіцця, хоць і з’яўляецца ў большасці выпадкаў прыхаваным, неўсведамляльным без спецыяльнага этымалагічнага аналізу.

Адзначаныя яго праявы трох тыпаў:

- памылковыя тапанімічныя напісанні, якія не адпавядаюць сучасным дзеючым нормам (*Міёры, Ліёзна*, формы на *-шчызна*), якія варта падводзіць пад агульны анамастычны стандарт;
- традыцыйныя паланізаваныя тапанімічныя формы (*Брэст, Драгічын, Хойнікі*), якія трывала замацаваліся ў беларускай моўнай сістэме, маюць фіксацы ў нарматыўных дакументах. Іх статус можна абазначыць як мемарыяльны;
- антрапонімныя (у асноўным прозвішчныя) формы, польскае паходжанне якіх не заўсёды відавочнае. Яны заслугоўваюць грунтоўнага вывучэння як арыгінальныя моўныя элементы з культурнага жыцця нашых продкаў, у якіх выразна выяўлена ступень і характар сувязей беларусаў з іншымі народамі.

Праведзенае даследаванне паказала, што вынікі польскага ўплыву ў сферы анаматыкі характарызуюцца выразнай спецыфікай у параў-

нанні з аналагічнымі працэсамі ў агульнай лексіцы і моўнай сістэме ў цэлым. Далейшае грунтоўнае вывучэнне асаблівасцей беларуска-польскіх анамастычных кантактаў можа дапамагчы выявіць цікавыя і навукова значныя факты, датычныя гісторыі абодвух народаў і іх моў.

Літаратура

- Biryła M.V., 1966, *Belaruskaâ antrapanimîâ. Ulasnyâ imëny, imëny-mânuški, imëny pa bac'ki, prozviščy*, Mînsk. [Бірыла М.В., 1966, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск.]
- Biryła M.V., 1969, *Belaruskaâ antrapanimîâ: Prozviščy, utvoranyâ ad apelâtyŭnaj leksiki*, Mînsk. [Бірыла М.В., 1969, *Беларуская антрапанімія: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі*, Мінск.]
- Biryła M.V., 1988, *Typalogiâ i geografiâ slavânskîh prozviščai*, Mînsk. (X Mižnarodny z'ezd slavistaŭ. Daklady). [Бірыла М.В., 1988, *Тыпалогія і геаграфія славянскіх прозвішчаў*, Мінск. (X Міжнародны з'езд славістаў. Доклады).]
- Bulyka A.M., 1972, *Daŭniâ zarazyčanni belaruskaj movy*, Mînsk. [Булыка А.М., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.]
- Bulyka, A.M., 1995, *Moŭnyâ kantakty peryâdu farmiravannâ i razviścâ belaruskaj narodnasci, [v:] Belarusistyka. Belarus': giŭtaručny læs naroda i kul'tury*, Mînsk, s. 48–57. [Булыка, А.М., 1995, *Моўныя кантакты перыяду фарміравання і развіцця беларускай народнасці, [в:] Беларусістыка. Беларусь: гістарычны læs naroda i культуры*, Мінск, с. 48–57.].
- Čitko L., 2000, *Antrapanimîâ Paŭnočnaj Belastoččyny ŭ XVI stagoddzi, [v:] Belaruskaâ mova i movaznaiŭstva. Da 75-goddzâ akadëmika M.V. Biryly*, Mînsk, s. 102–109. [Цітко Л., 2000, *Антрапанімія паўночнай Беластоцчыны ў XVI стагоддзі, [в:] Беларуская мова і мовазнаўства. Да 75-годдзя акадэміка М.В. Бірылы*, Мінск, с. 102–109.]
- Gaponenka Ī.A., 2018, *Belaruskiâ prozviščy z pol'skamoŭnymî asnovamî, [v:] Jezyki ruskie w rozwoju historycznymi kontaktach z polszczyznâ*, Białystok, s. 141–155. [Гапоненка І.А., 2018, *Беларускія прозвішчы з польскамоўнымі асновамі, [в:] Языкі рускіе в развоју historycznymi kontaktach z polszczyznâ*, Białystok, s. 141–155.]
- Kapyloŭ Ī.L., 2001, *Tapanimîâ belaruskîh dzelavyhpomnikai XV–XVIII stst.*, Mînsk. [Капылоў І.Л., 2001, *Тапанімія беларускіх дзелавых помнікаў XV–XVIII стст.*, Мінск.]
- Leksikologiâ sučasnaj belaruskaj litaraturnaj movy*, 1994, Mînsk. [Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы, 1994, Мінск.]

- Lemcûgova V.P., 1992, *Tapanimicnyâ èsûdy*, [v:] *Belaruskaâ anamastyka*, Minsk, s. 60–68. [Лемцюгова В.П., 1992, *Тапанімічныя эцюды*, [в:] *Беларуская анамастыка*, Мінск, с. 60–68.]
- Lemcûgova V.P., 2008, *Tapanimy raspravadaïc'*, Minsk. [Лемцюгова В.П., 2008, *Тапанімы распавядаюць*, Мінск.]
- Lemtûgova V.P., Gaponenko I.O., 2018, *Korni naših familij / Karani našyh prozviščaj*, Minsk. [Лемтцюгова В.П., Гапоненко І.О., 2018, *Корні нашых фамілій / Карані нашых прозвішчаў*, Мінск.]
- Mezenko A., 1999, *Antroponimikon Vitebska serediny XVII v. kak zona stolknoveniâ raznyh kul'turno-religioznych tradicij*, [v:] *Studia slavistyczne 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, Białystok, s. 205–210. [Мезенко А., 1999, *Антропонимикон Витебска середины XVII в. как зона столкновения разных культурно-религиозных традиций*, [в:] *Studia slavistyczne 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, Białystok, s. 205–210.]
- Mihnevich A.Â., Girucki A.A., 1990, *Vaz'mi maë slova... Natatki ab leksičnym uzaemajrlyve belaruskaj i ruskaj moï u kantëksce ŭzaemadzeânnâ kul'tur*, Minsk. [Міхневіч А.А., Гіруцкі А.А., 1990, *Вазьмі маё слова... Нататкі аб лексічным узаемаўплыве беларускай і рускай моў у кантэксьце ўзаемадзеяння культуры*, Мінск.]
- Nazvy naselenyh punktaï Rëspubliki Belarus'. Minskaâ voblastc'*, 2003, Minsk. [*Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Мінская вобласць*, 2003, Мінск.]
- Nazvy naselenyh punktaï Rëspubliki Belarus'. Grodzenskaâ voblastc'*, 2004, Minsk. [*Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Гродзенская вобласць*, 2004, Мінск.]
- Nazvy naselenyh punktaï Rëspubliki Belaru'. Vicebskaâ voblastc'*, 2009 Minsk. [*Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь. Віцебская вобласць*, 2009 Мінск.]
- Rapanovich Â.N., 1977, *Sloŭnik nazvaï naselenyh punktaï Vicebskaj voblastci*, Minsk. [Рапановіч Я.Н., 1977, *Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці*, Мінск.]
- Rapanovich Â.N., 1982, *Sloŭnik nazvaï naselenyh punktaï Grodzenskaj voblastci*, Minsk. [Рапановіч Я.Н., 1982, *Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці*, Мінск.]
- Rogolev A., 1994, *Mŭn'skŭ – Mensk – Minsk*, [v:] *Belaruska-ruska-pol'skae supastaïl'nae movaznaïstva i litaraturaznaïstva*, materyâly trëcâj Mižnarodnaj navukovaj kanferëncyï (Vicebsk, 5–7 snežnâ 1994 g.), u 2-h tamah, tom 2, Vicebsk. [Роголев А., 1994, *Мўн'скў – Менск – Мінск*, [в:] *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства*, матэрыялы трэцяй Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Віцебск, 5–7 снежня 1994 г.), у 2-х тамах, том 2, Віцебск.]
- Ulasevič V.I., 2002, *Leksičnyâ pracësy ŭ belaruskaj move 90-h gadoï XX st.*, avto-ref. dis. na soisk. ŭčen. step. kand. filol. n., Minsk. [Уласевіч В.І., 2002,

- Лексічныя працэсы ў беларускай мове 90-х гадоў XX ст.*, автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. н., Мінск.]
- Ustinovič A.K., 1970, *Antroponimiâ Grodnensšiny i Brestšiny XIV–XVIII vv.*, Minsk. [Устинович А.К., 1970, *Антропонимия Гродненщины и Брестчины XIV–XVIII вв.*, Минск.]
- Váčorka V., 2015, *Kalavur, ratujce! abo nečakanjâ vunikì palânižacyì belaruskich proz’viščaj* [Вячорка В., 2015, *Калавур, рату́йце! або Нечаканыя вынікі палянізацыі беларускіх прозьвішчаў*], [online], <https://www.svaboda.org/a/belarusan-surnames-viacorka/26867527.html> [24.02.2015].
- Váčorka V., Karnej Ī., 2019, *Garady z ratujkami ŭ nazvah: Miëry ci Mëry* [Вячорка В., Карней И., 2019, *Гарады з памылкамі ў назвах: Міёры ці Мёры*], [online], <https://www.svaboda.org/a/miory/30129651.html> [27.08.2019].
- Žuraŭski A.I., 1982, *Dvumoŭe i šmatmoŭe ŭ gistoryi Belarusi*, [v:] *Pytanni bilingvizmu i ŭzaemadzeânnâ moŭ*, Minsk, s. 18–49. [Жураўскі А.І., 1982, *Двумоўе і шматмоўе ў гісторыі Беларусі*, [в:] *Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў*, Мінск, с. 18–49.]
- Žuraŭski A.Ī., 2000, *Stalica Rëspubliki Belarus’ – Minsk*, [v:] *Belaruskâ mova i movaznaŭstva. Da 75-goddzâ akadëmika M.V. Biryly*, Minsk, s. 45–67. [Жураўскі А.І., 2000, *Сталіца Рэспублікі Беларусь – Мінск*, [в:] *Беларуская мова і мовазнаўства. Да 75-годдзя акадэміка М.В. Бірылы*, Мінск, с. 45–67.]
- Žučkevič V.A., 1974, *Kratkij toponimičeskij slovar’ Belorussii*, Minsk. [Жучкевич В.А., 1974, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск.]
- Cieślíkowa A., Malec M., 1999, *Kryteria włączania nazwisk z ziem pogranicznych do opracowania Antroponimii Polski XVI do XVIII wieku*, [w:] *Studia slawistyczne 1. Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych*, Białystok, s. 68–74.
- Inny słownik języka polskiego*, 2000, t. 1–2, Warszawa.
- Obreńska-Jabłońska A., 1973, *Czy ukraiński wpływ na toponimię białoruską, “Slavia orientalis” nr 2, rocznik XII*, Warszawa, s. 261–265.
- Słownik gwar polskich*, ułożył Jan Karłowicz, 1900–1911, Kraków.
- Vanagas A., 1981, *Lietuvių hidronimų etimologinis žodymas*, Vilnius.
- Złotowski Piotr, 2016, *Antroponimiczne formuły identyfikacyjne oparte na relacji kierunkowej a nazwiska odmiejscowe. Na materiale antroponimii historycznej warstwy chłopskiej okolic Brańska na Podlasiu*, “Studia Białorusnistyczne” vol. 10, s. 304–305.

Спіс выкарыстаных крыніц

- Materiały dla geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General’noga štaba. Vilenskâ guberniâ*, 1861, Spb. [Матеріалы для географіі і статystыкі Рассіі, сабраныя офіцерамі Генеральнага штаба. Віленская губернія, 1861, СПб.]

Materialy dlâ geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'noga štaba. Grodnenskaâ guberniâ, 1863, Spb. [Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния, 1863, Спб.]

Materialy po ètnografii Grodnenskoj gubernii, vypusk vtoroj, 1912, Vil'na. [Материалы по этнографии Гродненской губернии, выпуск второй, 1912, Вильна.]

Opyt opisaniâ Mogilevskoj gubernii. V' trekh knigah'. Mogilev' na Dn'pr'ny, 1882–1884. [Опыт описания Могилевской губернии. В трех книгахъ. Могилевъ на Днѣпрѣ, 1882–1884.]

POLISH-ELEMENTS IN BELARUSIAN ONOMASTICS
(XIX – BEGINNING XXIth CENTURIES)

ABSTRACT

Key words: toponym, anthroponym, Polish-elements, the official/unofficial anamastykon

In the article the Polish influence on Belarusian Onomastic system in the period of the XIX century and the beginning of the XXIth century are investigated. From the XIX and the beginning of XXth centuries two onomastic options are considered separately: the official Belarusian onomasticon presented in Russian documentary records and the unofficial onomasticon, which consisted of newspaper fixations of Belarusian toponyms and anthroponyms in Belarusian-language press of that time. The level of polonization of official and unofficial toponymy and anthroponymy and degree of preservation of their Belarusian national identity are analyzed. In respect of the period of beginning of the XXIth century the manifestation of Polish-rite in toponymic and anthroponymic vocabulary group are traced. In toponymy the Polonized traditional forms and the erroneous writing are revealed, in anthroponymy – facial names that stand as monuments to the Belarusian-Polish cultural and historical ties.

Ганна Мезенка

DOI 10.15290/sw.2020.20.17

Установа адукацыі «Віцебскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя П.М. Машэрава»

Філалагічны факультэт

Кафедра агульнага і рускага мовазнаўства

tel.: +375 212 58 96 73

e-mail: mezenka1@yandex.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5192-767X>

Штрыхі да «ўрбананімнага партрэта» аднаго беларускага горада

Ключавыя словы: гадонім, намінатар, прынып намінацыі, урбананімікон, “урбананімны партрэт”

У сучаснай славянскай анамастыцы з’яўляецца параўнальна мала абагульняльных супастаўляльных даследаванняў, адсутнасць якіх асабліва адбываецца на развіцці тых яе зон, якія паўнавартасна сфарміраваліся толькі ў апошнія дзесяцігоддзі XX ст. Аднай з іх з’яўляецца ўрбананіміка і ў прыватнасці падабенства і адрозненні “ўрбананімных партрэтаў” розных гарадоў Славіі.

Звычайна пад партрэтам (ад фр. *portrait*) разумеюць выяву або апісанне якога-небудзь чалавека альбо групы людзей, якія існуюць ці існавалі ў рэальнай рэчаіснасці, у тым ліку мастацкімі сродкамі (жывапісу, графікі, гравюры, скульптуры, фатаграфіі, паліграфіі, відэа), а таксама ў літаратуры і крыміналістыцы (славесны партрэт) [Портрет].

Своеасаблівы “ўрбананімны партрэт” уяўляе сабой пэўная сукупнасць найменняў вуліц, завулкаў, праспектаў і г.д., іншымі словамі, урбананімікон, схоплены ў пэўнае імгненне або час. Дарэчы, менавіта ён з’яўляецца адным з важных захавальнікаў культурна-гістарычных традыцый. Захаванню і развіццю духоўнай спадчыны Беларусі,

прапагандзе нацыянальных культурных традыцый, паказу іх узаема-связі са славянскімі вытокамі і з сённяшнім днём спрыяе рэалізацыя асноўнай ідэі Дзён беларускага пісьменства – дзяржаўнага свята, якое адзначаецца з 1994 года і за гэты час набыло агульнанацыянальны статус.

Вядома, што складаннем “урбананімных партрэтаў” да гэтага часу мала хто спецыяльна займаўся¹.

Пры гэтым перафразуючы вядомы фразеалагізм, можна адзначыць: «Скажы мне, які ў гэтага населенага пункта “ўрбананімны партрэт”, і я скажу, што ён уяўляе сабой».

З цягам часу адны са штрыхоў партрэта губляюць фарбы, іншыя ж – наадварот, толькі пачынаюць з’яўляцца.

Мэта даследавання – выяўленне адрозных штрыхоў “урбананімнага партрэта” аднаго з гістарычных цэнтраў культуры, беларускага горада Слоніма, які ў 2019 г. стаў месцам правядзення XXVI Дзён беларускага пісьменства.

Матэрыялам для працы паслужылі дадзеныя Дзяржаўнага кадастравага агенцтва Рэспублікі Беларусь, існуючых інтэрнэт-даведнікаў.

Выкарыстаны дэскрыптыўны, супастаўляльны, арэальны метады, элементы статыстычнага аналізу.

Галоўнымі рысамі ўрбананімнага партрэта былі і застаюцца прынцыпы намінацыі вуліц, завулкаў, праспектаў, трактаў і г.д., іншымі словамі, асноўныя напрамкі, па якіх ажыццяўляецца сувязь наймення з унутрыгарадскім аб’ектам. Трэба адзначыць, што ў апошні час гэтыя напрамкі наогул сыходзяць з арэны абследавання, нават у традыцыйных падыходах вывучэння, якія ўжываюцца ў адносінах да іх: структурным, лексіка-семантычным, этымалагічным. Нельга не пагадзіцца з І.А. Кюршуновай, што “без класічнага аналізу, які дазваляе ўбачыць ва іменніку сістэму, спосабы, матывы, прынцыпы намінацыі, дастаткова цяжка пабудаваць поліпарадыгмальнае вывучэнне” анамастыч-

¹ Так, у верасні 2019 г. у матэрыялах XVII Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Ономастика Поволжья” з’явіўся невялічкі артыкул Т.В. Шмялёвай “Анамастычны партрэт горада як мадэль інтэгральнага апісання” [Szmielowa 2019, 112–117], дзе прапануецца мадэль апісання гарадской анамастыкі, якая прадстаўлена як анамастычны партрэт горада. Мадэль ўключае тры кампаненты: апісанне гарадскіх імёнаў асобных фрагментаў гарадской прасторы (харонімы, гадонімы і г. д.); лінгвістычнае апісанне гарадскіх імёнаў у плане іх часавых і стылістычных характарыстык; апісанне гарадскога анамастыкону як полікодавага феномену. Эфектыўнасць прапанаванай мадэлі паказаная на матэрыяле аднаго са старажытных расійскіх гарадоў – Вялікага Ноўгарада.

ных адзінак, зафіксаваных ва ўрбананіміконах пэўнага гістарычнага перыяду [Kiurzhunowa 2019, 73].

Аналіз каля 100 урбананіміконаў беларускіх, польскіх, расійскіх, украінскіх гарадоў XVI–XXI стст. дазволіў вылучыць чатыры прынцыпы намінацыі ўнутрыгарадскіх тапаграфічных аб’ектаў. Тры з іх характарызуюць урбананімію пачынаючы з XVI ст. Гэта намінацыя аб’екта па адносінах да іншага значнага аб’екта; намінацыя аб’екта па ўласцівых яму прыкметах і якасцях; намінацыя аб’екта па сувязі з чалавекам як сацыясуб’ектам.

Чацвёрты прынып намінацыі – па сувязі аб’екта з абстрактным паняццем – пачаў складвацца напрыканцы XVIII ст.

Назвы кожнага з адзначаных прынцыпаў існуюць ва ўрбананіміконе сучаснага Слоніма. Цікава прасачыць, як складваўся іх лёс у гісторыі горада.

Першыя звесткі пра назвы вуліц Слоніма, якія нам удалося адшукаць, датуюцца 1662 г. [CDGA Lit.]. Па дадзеных архіўнай крыніцы, у другой палове XVII ст. у горадзе функцыянавала 15 назваў вуліц, якія адпавядалі двум з пералічаных прынцыпаў. **Як і ва ўсіх астатніх беларускіх паселішчах таго часу, вядучым быў прынып намінацыі аб’екта па адносінах да іншых аб’ектаў**, што ўзгадняецца з асноўнай функцыяй урбананімаў – быць адрасам. У Слоніме на долю гадонімаў, якія адпавядаюць гэтаму прынцыпу намінацыі, па нашых падліках, прыходзілася 73,3% ад агульнай колькасці назваў лінейных аб’ектаў.

Аналізаваны прынып намінацыі ажыццяўляўся ў асноўным праз дзве прыкметы: прыкмету, што характарызавала размяшчэнне вуліцы, завулка, плошчы і г.д. адносна іншых аб’ектаў (напрыклад, назвай *Ul. Spasska*² стала найменне размешчанай на ёй Спаскай царквы, на месцы якой у 2010 г. быў пабудаваны і асвечаны новы Спаса-Праабражэнскі кафедральны сабор; назва *Ul. Mikolska* ўзыходзіць да назвы Мікольскай царквы, назва *Ul. Zamkowa* матывавана найменнем размешчанага на ёй замка), прыкмету, што падкрэслівае сувязь аднаго аб’екта (вуліцы, плошчы і г.д.) з іншым (населеным пунктам, напрыклад: *Ul. Sokolowska* ← ад н.п. Сакалова; *Ul. Myszka* ← ад н.п. Мыш; *Ul. Panasowska* ← ад н.п. Панасаўка; *Ul. Grzybowska* ← ад н.п. Грыбава), і прыкмету, у адпаведнасці з якой указваецца прасторава арыенцір: *Ulecza z mostu*, *Ulecza z Uliczki Myskaei*. Аналізуючы тагачасныя

² Назвы прыводзяцца ў арфаграфіі крыніц, у якіх яны адзначаны.

назвы, разумееш, што гэта была ўжо даволі развітая ўрбананімная сістэма. Параўнаем: *ul. Druga Berezecka Bernardynska*.

У XVIII ст. гэтую групу назваў папоўнілі *ul. Klecka, ul. Skrobowska, Студенская ул., Рожанская ул., Ulecza zmostu* ператварылася ў *ul. Mostowi (Мостовую ул.)*, хаця агульная працэнтная колькасць іх знізілася.

На працягу XIX–XX стст. адбывалася пашырэнне дыяпазону аналізаваных найменняў за кошт урбананімаў, што ўказваюць на сувязь лінейнага аб’екта з іншым географічным аб’ектам – горадам, ракой, бо-рам і інш. Так, у Слоніме з’явіліся *Брестская ул., Виленская ул., Волковысский пер., Гродненская ул., Жировичский пер., Зельвенский пер., ул. Скубышевка* і інш.

Да гэтай групы далучаецца невялікая колькасць урбананімаў, матываваных найменнямі вучэбных, лячэбных, спартыўных, прамысловых, гандлёвых аб’ектаў: *Аптечный пер., Вокзальная ул., Железнодорожная ул., Заводской пер., Кирпичная ул., Оперная ул., Пороховая ул., Слесарный пер., Спортивный пер., Торговая ул., Фабричная ул., Физкультурная ул., Школьная ул.*

Аналізаваная прыкмета з’яўляецца асноватворнай і ў групе найменняў, што паўтараюць назвы іншых унутрыгарадскіх аб’ектаў. Найперш у яе ўваходзяць назвы завулкаў, праездаў, тупікоў, размешчаных побач з аднайменнай вуліцай: *Барановичская ул., Барановичский пер., Боровая ул., Боровой пер., Ботаническая ул., Ботанический пер., Волгоградская ул., Волгоградский пер., ул. Коссовский Тракт, пер. Коссовский Тракт, ул. Минский Тракт, пер. Минский Тракт, ул. Панасовка, пер. Панасовка, Ружанская ул., Ружанский пер.*

Гэтай прыкметай валодаюць і так званыя нумарныя назвы. Парадкавы нумар, з’яўляючыся асноўным адрознівальным элементам такіх назваў, у той жа час вызначае месца названага аб’екта сярод іншых, што паўтараюць назву вуліцы ці завулка, якая паслужыла “кропкай адліку для нумарных назваў”, параўн.: *1-й Барановичский пер., 1-я Береговая ул., 2-я Береговая ул., 1-я Западная ул., 2-я Западная ул., 3-я Западная ул., 1-й Нагорный пер., 2-й Нагорный пер., 3-й Нагорный пер., 4-й Нагорный пер., 5-й Нагорный пер., 1-й Подлесный пер., 2-й Подлесный пер., 1-й Приречный пер., 2-й Приречный пер., 1-й Текстильный пер., 2-й Текстильный пер., 1-й Лесной пер., 2-й Лесной пер., ул. 1-й Переезд, ул. 2-й Переезд, ул. 3-й Переезд, ул. 4-й Переезд, ул. 5-й Переезд, ул. 6-й Переезд, ул. 7-й Переезд.*

Да гэтай групы прымыкае даволі значная колькасць назваў з га-лоўнай прыкметай, якая характарызуе размяшчэнне вуліцы адносна

прыродных аб'ектаў: *Подгорная ул., Подлесная ул., Заречная ул., Приречная ул., Набережный пер.*

З пэўнай доляй умоўнасці гэту прыкмету можна ўбачыць і ў невялікай групе найменняў, матываваных размяшчэннем адносна бакоў свету: *Восточная ул., Западная ул., Южная ул., Южный пер.*

Пры гэтым увогуле ХХІ ст. характарызуецца прыкметным зніжэннем дзеяння дадзенага прынцыпа намінацыі вуліц (параўнаем: ХVІ ст. – 73,3%; ХVІІІ ст. – 55,6%; ХХІ ст. – 34,4%).

Другую пазіцыю ў ХVІІ ст. займалі назвы вуліц, што адпавядалі прынцыпу намінацыі па сувязі з чалавекам як сацыясуб'ектам. На іх долю ў адзначаным годзе прыходзілася чатыры адзінкі (26,7%). Менавіта чалавечая дзейнасць дыктавала ўрбананімам свае патрабаванні – асноўнымі прыкметамі пры называнні ўнутрыгарадскіх аб'ектаў становіліся нацыянальная або прафесійная прыналежнасць жыхароў гэтых вуліц: *ул. Zydowska, ул. Szwiecka, ул. Charbarska, ул. Berezecka-Rybacka.*

ХVІІІ стагоддзе папоўніла гэту групу ўрбананімаў новымі адзінкамі, зафіксаванымі інвентарамі горада 1754 і 1796 гг. Акрамя ўжо названых, у дадзеную групу ўвайшлі *ул. Rybacka, ул. Tatarska, ул. Rzeznicka* (апошні гадонім мог узнікнуць ад назвы прафесіі жыхара – *рэзнік* 'мяснік' або ад назы аб'екта (*рэзніца* 'бойня ці мясных рады'), размешчанага на вуліцы).

Мяркуем, што да гэтай групы могуць быць аднесены і назвы вуліц, матываваныя найменнямі асоб як прадстаўнікоў пэўнай агульнасці людзей, што асабліва актыўна пачалі з'яўляцца ў слонімскай урбананіміі ў ХХ ст.: *Гвардейская ул., ул. Декабристов, Колхозная ул., Коммунальная ул., Комсомольская ул., ул. Космонавтов, Красноармейская ул., ул. Красных Партизан, пер. Красных Партизан, ул. Мелиораторов, пер. Мелиораторов, Молодежная ул., ул. Новоселов, ул. Новаторов, Пионерский пер., ул. Служащих, ул. Советских Пограничников, пер. Советский Пограничников, ул. Строителей, пер. Строителей, Студенческая ул., ул. Танкистов, ул. Энтузиастов.*

Што да назваў мемарыяльнага характару, то ў Слоніме ХVІ–ХVІІІ стст. іх не зафіксавана, чаго не скажаш пра ХХ ст., якое прынесла з сабой дзясяткі назваў-прысвячэнняў. З першага дзесяцігоддзя ХХ ст. да цяперашняга часу колькасць такіх найменняў вуліц павялічылася і склала 82 адзінкі. Аднымі з першых у горадзе з'явіліся назвы мемарыяльнага характару ў гонар заснавальнікаў навуковага камунізму, савецкіх дыпламатаў, выбітных чыноўнікаў, дзяржаўных

дзеячаў, затым удзельнікаў міжнароднага руху, удзельнікаў барацьбы за савецкую ўладу: *ул. Карла Маркса, ул. Ленина, ул. Войкова, пер. Войкова, ул. Дзержинского, ул. Калинина, пер. Калинина, ул. Кирова, ул. Куйбышева, ул. Мориса Тореза, пер. Мориса Тореза, ул. Павлика Морозова.*

Па меры росту горада арсенал матывіровачных сем пашыраўся за кошт а) імён знакамітых паэтаў і пісьменнікаў, палітычных дзеячаў і дзеячаў культуры: беларускіх і польскіх – *ул. Богушевича, ул. Максима Богдановича, ул. Мицкевича, ул. Франциска Скорины, ул. Огинского;* рускіх – *ул. Гоголя, ул. Достоевского, ул. Лермонтова, ул. Максима Горького, ул. Маяковского, ул. Некрасова, ул. Островского, пер. Островского, ул. Пушкина, пер. Пушкина, ул. Толстого, пер. Толстого, ул. Тургенева, ул. Якуба Коласа, пер. Якуба Коласа, ул. Янки Купалы;*

б) пасля 17 Верасня 1939 г, а асабліва па заканчэнні Вялікай Айчыннай вайны – імён удзельнікаў рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі і партыйнага падполля ў гады Вялікай Айчыннай вайны, савецкіх военачальнікаў і радавых салдат, што прымалі ўдзел у вызваленні населеных пунктаў Беларусі: *ул. Анищика, ул. Веры Хоружей, ул. Добрыяна, ул. Ершова, ул. Ковалевского, пер. Ковалевского, ул. Король, пер. Король, ул. Мирошника, пер. Мирошника, ул. Плетницкого, ул. Плиева, пер. Плиева, ул. Тавлая; ул. Владимира Белько, ул. Виноградова, ул. Гастелло, ул. Гнидаша, ул. Головского, ул. К. Давыдюк, ул. Заслонова, ул. Карбышева, ул. В. Крайнего, ул. Леошени, пер. Леошени, ул. Синичкина, пер. Синичкина, ул. Хлюпина, ул. Черняховского, ул. Чкалова, ул. Тугаринова; ул. Багратиона, пер. Багратиона, ул. Доватора, ул. Котовского, ул. Кутузова, ул. Лазо, ул. Суворова, ул. Чапаева, ул. Щорса, пер. Щорса;*

в) пачынаючы з 1960-х гадоў – за кошт імён вядомых вучоных, канструктараў, касманаўтаў: *ул. Королева, ул. Ломоносова, ул. Менделеева, ул. Мичурина, пер. Мичурина, ул. Тимирязева, ул. Циолковского ул. Гагарина.*

Разглядаючы групы ўрбанонімаў, што фіксуюць пэўныя адносіны да тых ці іншых асоб, неабходна адзначыць, што сярод назваў, якія адпавядаюць прынцыпу намінацыі па сувязі ўнутрыгарадскога аб'екта з чалавекам, дакладна вызначаецца яшчэ адна група ўрбанонімаў, што пачала фарміравацца напачатку ХХ стагоддзя, – назвы, асновай намінацыі якіх паслужыла гістарычная падзея або знамянальная дата. Першыя назвы гэтай групы з'явіліся як раз у гарадах Заходняй Беларусі. Адразу пасля ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР з'яўляюцца

найменні, матываваныя назвамі святаў рабочай салідарнасці і святаў, звязаных з перамогай Кастрычніцкай рэвалюцыі: *ул. 17 Сентября, ул. 1-й Семилетки, ул. 70 лет Октября, ул. 8 Марта, Октябрьская ул., Октябрьский пер., Первомайская ул.*

У другой палове XX ст. да іх далучаюцца назвы ў гонар перамогі савецкага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны: *ул. Победы.*

Пашырана пачалі выкарыстоўвацца назвы, што прысвойваліся лінейным аб'ектам у азнаменаванне юбілеяў краіны ці грамадскай арганізацыі: *ул. 50 лет ВЛКСМ, пер. 50 лет ВЛКСМ, Юбилейная ул., Юбилейный пер.*

Вяртаючыся да размовы пра гісторыю фарміравання слонімскай урбананіміі, адзначым, што заўважныя змены ў выкарыстанні прынцыпаў намінацыі вуліц горада адбыліся яшчэ ў XVIII ст. Нягледзячы на тое, што два галоўныя з іх у гэтым стагоддзі застаюцца вызначальнымі пры намінацыі ўнутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў, доля іх ва ўрбананіміконе горада пачынае змяншацца за кошт з'яўлення **назваў, дадзеных па знешніх прыкметах самога лінейнага аб'екта. Гэта наступны па частаце ўжывання (трэці) ў межах слонімскай урбананіміі прынцып намінацыі.**

У залежнасці ад прыкметы, пакладзенай у аснову намінацыі, уся разнастайнасць назваў вуліц, што адпавядаюць названаму прынцыпу намінацыі, размяркоўваецца па наступных групах.

Самымі старажытнымі з іх у слонімскай урбананіміі былі назвы, што характарызувалі ўнутрыгарадскі аб'ект з боку канфігурацыі, памеру, фізіка-геаграфічных асаблівасцей узнікнення. Так, у 1754 г. у горадзе функцыянаваў *zaułek Krzywy*, у 1796 г. зафіксавана *ул. Брежна*, гэта значыць “пракладзеная ўзжоўж берага”.

У наш час колькасць назваў аналізаванай групы прыкметна вырасла, хаця набор матывавальных прыкмет той самы, што і ў папярэднія стагоддзі: *Долгий пер., Короткий пер., Мокрый пер., Песчаная ул., Речная ул., Крыничная ул., Луговая ул., Полевая ул.*

Асобную групу складаюць назвы, што характарызуюць лінейны аб'ект з боку часу існавання, або ўзросту, тыпу *Новый пер.*

Умоўна да назваў вуліц, завулкаў, што адпавядаюць прынцыпу намінацыі ўнутрыгарадскога аб'екта па яго ўласцівасцях і якасцях, можна прылічыць таксама эмацыянальна-характаралагічныя найменні. Адзінкі гэтай групы адлюстроўваюць сувязь унутрыгарадскога аб'екта з эмацыянальным уздзеяннем, якое выклікаецца асаблівасцямі і якасцямі дэталей самога аб'екта. Гэта *Тихий пер., Солнечная ул., Солнечный пер., Веселая ул., Звездная ул.*

Яшчэ адну групу ў межах назваў, што адпавядаюць прынцыпу намінацыі ўнутрыгарадскога аб'екта па іх уласцівасцях і якасцях, складаюць найменні, якія маюць у сваім складзе словы са значэннем колеру. Пры гэтым неабходна зазначыць, што сувязь у гэтай групы назваў з названым прынцыпам найперш умоўная, паколькі колеравыя прыметнікі ў межах урбананіміі вельмі рэдка нясуць колеравыя значэнні. На розныя зыходныя адметна-назыўныя прыкметы паказваюць ва ўрбананіміі прыметнік *зялёны*. Акрамя рэальнага зялёнага колеру, ён у складзе ўнутрыгарадскіх назваў (*Зелёная ул.*) падкрэслівае багацце насаджэнняў.

Не столькі колеравае значэнне, колькі цікаvasць да жывапісных назваў праяўляецца ва ўрбананіміі ў прыметнікаў *бэзавы*, *блакітны*. Прыкладам могуць служыць назвы: *Сиреневая ул.*, *Лазурная ул.*, *Лазурный пер.*

Адраджэнню цікаvasці да жывапісных назваў абавязана яшчэ адна група ўрбананімаў, што адпавядаюць прынцыпу намінацыі па ўласцівасцях і якасцях, – фларыстычныя.

Гадонімы па агульным характары расліннага ландшафту або асобным відам расліннасці сустракаюцца ў сучасным Слоніме: *Вишневый пер.*, *Каштановая ул.*, *Ольховая ул.*, *Ромашковая ул.*, *Садовая ул.*, *Сосновый пер.*, *Тополевая ул.*, *Тополевый пер.*, *Цветочный пер.*

У наш час урбананіміконы ці не кожнага беларускага горада ўключаюць назвы, у аснову намінацыі якіх пакладзены назвы флары.

Самым маладым сярод прынцыпаў намінацыі ўнутрыгарадскіх тапаграфічных аб'ектаў з'яўляецца прынцып намінацыі па сувязі аб'екта з абстрактным паняццем. У беларускіх гарадах ён пачаў фарміравацца ў другой палове XIX ст. Прыцягненне слоў з абстрактным значэннем для іменавання вуліц, плошчаў, асобных будынкаў вельмі хутка пашыралася. Па нашых дадзеных, у канцы XX ст. агульная колькасць назваў лінейных аб'ектаў, што адпавядаюць гэтаму прынцыпу намінацыі, у 12,2 раза перавысіла іх колькасць, якая існавала ў XIX ст. Галоўная прычына такога “ўзлёту” аналізаванага прынцыпу – экстралінгвістычны фактар: Кастрычніцкая рэвалюцыя выклікала да жыцця выкарыстанне ў якасці назваў лінейных аб'ектаў слоў, звязаных з абстрактнымі паняццямі.

У першае дзесяцігоддзе XXI ст. асноўную групу ўрбананімаў, што адпавядаюць гэтаму прынцыпу намінацыі, фарміруюць назвы вуліц і завулкаў, асновай намінацыі якіх сталі галоўныя сімвалы сацыялістычнай эпохі: *Советская ул.*, *Советский пер.*, *Социалистиче-*

ская ул., Социалистический пер., Коммунистическая ул., Интернациональная ул., ул. Мира, ул. Свободы – назвы, якія ёсць у кожным беларускім паселішчы.

Да гэтай групы далучаюцца таксама назвы, матываваныя найменнямі пораў года (*Весенняя ул.*), сімвалаў адзінства, незалежнасці, добрасуседскіх адносін (*Вольный пер., ул. Независимости, ул. Воссоединения, пер. Воссоединения, ул. Дружбы*), мараў пра будучыню і маладосць (*ул. Будущего, ул. Юности*).

Такім чынам, ва ўрбананіміцы партрэт – гэта пэўным чынам сфарміраваная сукупнасць уласных імёнаў унутрыгарадскіх аб’ектаў, якая сведчыць пра ідэйнае стаўленне да іх намінатараў, карыстальнікаў і гасцей горада.

Кожнае з паселішчаў мае свой “партрэт”, складзены з назваў яго аб’ектаў, дзякуючы якому, адрозніваецца ад іншых.

У працэсе стварэння і станаўлення слонімскай урбананіміі ўдзельнічалі чатыры прынцыпы намінацыі: па адносінах да іншага аб’екта, па сувязі ўнутрыгарадскога аб’екта з чалавекам, па прыродных уласцівасцях і якасцях лінейнага аб’екта, па сувязі з абстрактным паняццем. Галоўнымі штрыхамі, што адрозніваюць “ўрбананімы партрэт” Слоніма ў гэтых адносінах ад іншых беларускіх гарадоў, з’яўляецца тое, што ў самым пачатку фарміравання ўрбананімікона вядучым быў практычна адзін, першы прынцып намінацыі, на долю якога ў XVII ст. прыходзілася 73,3% ад агульнай колькасці назваў (на другі – 26,7%). Трэці прынцып пачаў фарміравацца толькі ў XVIII ст., а чацвёрты – ў XX ст. (Гл. табліцу 1).

Табліца 1. Прынцыпы намінацыі ва ўрбананіміі г. Слоніма

	Прынцыпы намінацыі	XVII ст. 1662 г.	XVIII ст. 1754 г. + 1796 г.	XX ст. 1933 г.	XXI ст. 2016 г.
1.	Па адносінах да іншага аб’екта	11 – 73,3%	10 – 55,6%	49 – 52,1%	55 – 21,5%
2.	Па сувязі з чалавекам	4 – 26,7%	3 – 16,7%	24 – 25,5%	119 – 46,5%
3.	Па прыродных уласцівасцях і якасцях лінейнага аб’екта	–	5 – 27,7%	18 – 19,2%	64 – 25,0%
4.	Па сувязі з абстрактным паняццем	–	–	3 – 3,2%	18 – 7,0%
	Разам	15	18	94	256

Яшчэ адзін штрых, што адрознівае аналізаваны “ўрбананімы партрэт”, – перавага назваў, матываваных імёнамі знакамітых паэтаў і пісьменнікаў, палітычных дзеячаў і дзеячаў культуры, над усімі ін-

шымі: з 82 адантрапанічных найменняў вуліц на гэтыя ўрбанонімы прыпадае 50%, або 41 адзінка.

Пажадана, каб распачатая на беларускім і рускім матэрыялах праца па стварэнні ўрбананічных партрэтаў была падхоплена польскім і іншымі славянскім даследчыкамі, што дапаможа захаваць вобразы розных паселішчаў Славіі, што дэманструюць рознабаковы духоўны свет гараджан, і дазволіць прасачыць гістарычныя вобразы эпох, маральныя і этнічныя каштоўнасці.

Літаратура

- Портрет / Электронны рэсурс // Рэжым доступу (вольны). URL: <http://www.ru.wikipedia.org>. – Дата звароту: 15.04.2019.
- CDGA Lit. [ЦДГА Літ., ф. ДА, адз.з. 3765, ч. 2, л. 96].
- Kiurzhunowa I.A., 2019, *Nowyje podhody w issledowanji onomasticheskich materialow*, [w:] *Onomastika Powolzhja, Wielikij Nowgorod*. [Кюршунова И.А., 2019, *Новые подходы в исследовании ономастических материалов*, Великий Новгород.]
- Szmielowa T.W., 2019, *Onomasticheskij portret goroda kak model integralnogo opisanija*, [v:] *Onomastika Powolzhja, Wielikij Nowgorod*. [Шмелева Т.В., 2019, *Ономастический портрет города как модель интегрального описания*, Великий Новгород].

Крыніцы

- Назвы вуліцаў і завулкаў горада Слоніма / Электронны рэсурс // Рэжым доступу (вольны), [online], <https://govorim.by/grodnenskaya-oblast/slonim/stati-o-slonime/33779-nazvy-vulcau-zavulkau-gorada-slonma.html>.
- Улицы, улицы, карта Слонима / Электронны рэсурс // Рэжым доступу (вольны), [online], <https://map.by/streets/Slonim>.

Скарачэнні

Стэт. – стагоддзі.

ЦДГА Літ. – Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў Літоўскай Рэспублікі.

STROKES TO THE “URBANONYMOUS PORTRAIT”
OF A BELARUSIAN CITY

ABSTRACT

Key words: gadonym, naminatar, principle of nomination, urbananimikon, “urbanonymy portrait”

The article draws attention to the fact that relatively few summarising comparative studies appear in modern Slavic onomastics. Their absence particularly affects development of those zones of onomastics that became completely formed only in the last decades of the 20th century. One of such zones is urbanonymy and, particularly, the similarities and differences between “urbanonimic portraits” of different cities of Slavia. The article argues that in urbanonymy a portrait is a set of proper names of intracity objects, which has been formed in a certain way, that testifies to the ideological attitude to their nominators, users and visitors of the city. It is emphasized that each of the settlements has its own “portrait” made up of the names of its objects, due to which it differs from others. The article reveals distinctive features of the “urbanonymous portrait” of one of the historical centres of culture, the Belarusian city Slonim, which in 2019 became the venue for the XXVI Days of Belarusian writing.

Jolanta Miturska-Bojanowska

DOI 10.15290/sw.2020.20.18

Szczecin, badacz niezależny

tel.: +48 692 679 473

e-mail: jmbnew@wp.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5439-2319>

Enantiosemia leksemów *дружить* i *дружба*

Słowa kluczowe: enantiosemia inherentna i adherentna, *дружить*, *дружба*

Enantiosemia, po raz pierwszy opisana przez Vikentija Szercla [Шерцль 1882–1884], definiowana jest jako rodzaj antonimii wewnętrznej, polegającej na współwystępowaniu w jednym wyrazie, morfemie lub w większej jednostce języka (frazemy¹) dwóch przeciwstawnych treści. W środowisku językoznawczym określana jest także jako homoantonimia, homonimiczna antonimia, polisemia „patologiczna”, szczególnie przypadek homonimii, wewnętrzna kombinacja homonimii i antonimii (patrz: [Wojan 2010, 214]), polaryzacja znaczeń (por. [Lachur 2004, 191])². Co ważne, ambiwalentne znaczenia (w szczególności konwersywów, np. *снять* [*комнату*]) ujawniają

¹ Np. *вертиться в голове* pot. ekspr. ‘несмотря на все усилия, никак не вспоминается что-л., хорошо известное, знакомое, но забытое в данный момент’ i ‘постоянно присутствует в сознании’ [Федоров 2008, 65]. Więcej nt. enantioseмии w rosyjskiej frazeologii [Вознесенская 2011, 759–767]. Por. także spolaryzowane znaczenia wykrzyknień: *Боже мой!*

² Niektórzy językoznawcy nazywając taki typ polisemicznych leksemów posiłkują się angielskim terminem *kontronim* (np. [Lewiński 2010, 69]. Termin ten w latach 60. ubiegłego wieku obok synonimicznego *autoantonim* (*auto-antonym*) pojawił się w pracach angielskich badaczy – Josepha Twadella Shipley’a (1960) i Jack’a Herringa (1962) [online] (<https://en.wikipedia.org/wiki/Auto-antonym> [13.02.2020]). W literaturze przedmiotu funkcjonują ponadto alternatywne terminy o anglojęzycznej proveniencji, por. *antagonim* (*antagonym*), *Janusowe słowa* (*Janus words*) i in. [online] (http://www.fun-with-words.com/nym_autoantonyms.html [14.02.2020]).

się jedynie w określonych kontekstach. Takie specyficzne zróżnicowanie semantemów wyrazów wieloznacznych ma charakter uniwersalny i jest rozpowszechnione w wielu językach naturalnych, np. *pożyczać* ‘udzielać pożyczki’ i ‘zaciągać pożyczkę’, franc. *louer* ‘wynająć komuś’ i ‘wynająć od kogoś’, łac. *altus* ‘wysoki’ i ‘głęboki’, jap. *kage* ‘światło’ i ‘cień’, arab. *maqtarinum* ‘pan’ i ‘sługa’, ang. *twilight* ‘brzask’ i ‘zmrzch’, ros. *одолжить* ‘pożyczyć komuś’ i ‘pożyczyć od kogoś’ (za: [Lachur 2004, 191]), fiń. *lainata* ‘pożyczyć komuś’ i ‘pożyczyć od kogoś’ (za: [Wojan 2010, 215]), hiszp. *alquilar* ‘wynająć komuś’ i ‘wynająć od kogoś’, niem. *ausleihen* ‘pożyczyć komuś’ i ‘pożyczyć od kogoś’ i in.

W języku rosyjskim ze zjawiskiem antonimii wewnętrznej jednostek ciągłych spotkamy się wśród różnych części mowy, por.: *бесценный* ‘не имеющий никакой цены’ i ‘имеющий очень высокую цену’³; *буквально* ‘точно’ i przen. ‘фигурально выражаясь’; *завязать* ‘начать’ i ‘закончить’; *запах* ‘аромат’ i ‘неприятный запах’.

Zdaniem Machmutovej rosyjskie słowniki rejestrują jedynie 250 enantiosemicznych jednostek, chociaż według lingwistki takich leksemów (i frazeologizmów) w badanym przez nią języku jest znacznie więcej [Махмутова 2009, 5]. Tezę tę podtrzymują i inni badacze, por.

Исследователи современного русского языка разграничивают ингерентную энантиосемию, которая реализуется в совмещении значений в слове и находит отражение в словарях, и адгерентную энантиосемию, которая не отражается в словарях, демонстрирует изменение коннотации и, как правило, сопровождается иронией [Маркасова 2008: 352].

Potwierdzają to również moje obserwacje dotyczące dwóch leksemów – czasownika *дружить* i rzeczownika *дружба*. Pomiedzy znaczeniami obu wyrazów także istnieją relacje antonimii wewnętrznej. Taka konstatacja faktów wynika zarówno z analizy źródeł leksykograficznych, jak i tekstów publicystycznych, literatury popularnej oraz przykładów zarejestrowanych przez

³ Zdaniem Lucii Machmutovej enantiosemiczność semantemów przymiotnika jest efektem procesów słowotwórczych i wynika z polaryzacji znaczeń konfiksów *без-* *-ный*: ‘не имеющий чего-либо, на что указывает производящая основа’ i ‘имеющий что-либо, но в незначительной степени’ [Махмутова 2009, 18]. W rezultacie derywacji powstają także enantiosemy prefiksalne i sufiksalne. Prefiksalny typ antonimii wewnętrznej reprezentuje m.in. czasownik *прослушать* ‘совершение действия, названного мотивирующим глаголом’ i ‘упущение в реализации действия’ [Махмутова 2009, 16]. Według badaczki także sufiksy rzeczownikowe, m.in. *-онец/-енек*, *-охоньк/-ошоньк*, *-к* mają potencjał aby wyrażać jednocześnie znaczenia pejoratywne i melioratywne w zależności od tego w jakich kontekstach derywaty te zostały użyte [Махмутова 2009, 17].

Национальный корпус русского языка (НКРЯ), czy pochodzących z bezpośredniej lektury tekstów internetowych. Słowniki opisowe języka rosyjskiego odnotowują jedynie dwa znaczenia czasownika *дружить*, por.:

1. (с кем) ‘находиться с кем-л. в дружбе’ (пр. *дружить с детства*),
2. (с чем) ‘любить что-л., питать к чему-л. склонность, пристрастие’ (пр. *Сын не дружит с математикой*) [БТС 2003, 286].

Natomiast materiały leksykograficzne *Новое в русской лексике. Словарные материалы 1989* (НРЛ-89) oraz *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века* (НСЗ-90) rejestrują kolejny, antonimiczny względem pierwszego znaczenia (por. [БТС]), semantem ‘объединяться на почве общей вражды к кому-, чему-л.’ z kwalifikatorem żartobliwie, ironicznie [НРЛ-89 2001, 95; НСЗ-90 2009, 544]. W takim znaczeniu czasownikowi obowiązkowo towarzyszy przyimek *против*. Jak wynika z przywołanych w opracowaniach przykładów ilustracyjnych najwcześniejsze użycia leksemu w takim znaczeniu datowane są na koniec lat 80. ubiegłego wieku i pochodzą z utworu V. Krupina *Будем как дети* (1989) oraz czasopisma „Наш современник” (1989), zaś kolejne odnoszą się do lat 90. W następnych dziesięcioleciach (por. [НКРЯ]) semantem *дружить* [с кем?] *против* (кого?) niejednokrotnie pojawia się w tytułach prasowych, nawiązujących do bieżącej (najczęściej światowej) polityki. Por. najnowsze, wyekscerpowane przeze mnie z rosyjskojęzycznej prasy: „Президент Беларуси Александр Лукашенко заявил, что не хотел бы **дружить** с Украиной **против** кого-то, в частности, РФ или Китая” (Интерфакс-Украина z 04 października 2019)⁴, „«Россия **не дружит** с другими странами **против** кого-то», заявил Путин” (РИА Новости z 13 października 2019)⁵, „Латвия зовет Батьку Лукашенко **дружить против** Кремля” („Свободна пресса” z 26 stycznia 2020)⁶, „Си Цзиньпин едет в Россию **дружить против** США” („Газета Экономика” z 29 maja 2019)⁷, „Трамп договорился с премьером Японии **дружить против** КНДР” (agencja informacyjna Красная Весна z 22 grudnia 2019)⁸, „**Дружить против** Ирана? WSJ раскрыл планы США по «спасению» американской экономики” (kanał

⁴ [online] <https://interfax.com.ua/news/political/617044.html> [11.02.2020].

⁵ [online] <https://ria.ru/20191013/1559722772.html> [11.02.2020].

⁶ [online] <https://svpressa.ru/politic/article/255432/> [11.02.2020].

⁷ [online] http://raspp.ru/press_about/si-tszinpin-edet-v-rossiyu-druzhit-protiv-ssha2/ [11.02.2020].

⁸ <https://rossaprimavera.ru/news/a9563605> [11.02.2020].

Царьград z 19 września 2019)⁹ itd. Jak wynika z kolejnych kontekstów, w których pojawia się czasownik, można „przyjaźnić się” nie tylko przeciwko komuś, ale i w obronie czegoś, jakiś wspólnych interesów (*дружить* [с кем?] *против* [чего?]), por. tytuły prasowe: „Криптовалюта БРИКС поможет странам **дружить против** доллара” (portal Beincrypto.ru z 15 listopada 201)¹⁰, „Странная борьба с Европой: Эстония и Украина опоздали **дружить против** «Северного потока – 2»” (portal Царьград z 05 listopada 2019)¹¹, „Лед и пламя: НОД призывает членов штаба Навального в Хабаровске **дружить против** коррупции” (portal Amurmedia.ru z 20 kwietnia 2017)¹² i in.

Ponadto konstrukcja *дружить против* służy do opisywania relacji interpersonalnych, por.: „ИМХО, все же лучше **дружить против** администрации. Во всяком случае, в этом вопросе”¹³,

Радует лишь, что общие трудности, а иначе творящееся назвать трудно, чудесным образом сплотили горожан – они вместе вытаскивали застрявшие авто, в складчину оплачивали услуги таксистов, рискнувших выехать в опасную погоду. Вот и **дружить против** коммунальщиков тоже решили сообща¹⁴.

Вдоволь наевшись, бурундучки натолкали ягод за обе щеки и понесли их родителям, конечно, каждый – своим. Родителям понравилось сладкое лакомство, и они не стали наказывать своих чад. Такие набеги на клубнику друзья совершали каждый день. Им нравилось **дружить против** хозяев¹⁵.

⁹ [online] https://tsargrad.tv/news/druzhit-protiv-irana-wsj-raskryl-plany-ssha-po-spa-seniju-amerikanskoj-jekonomiki_217712 [11.02.2020].

¹⁰ O próbie dedolaryzacji przez członków bloku BRICS (Brazylia, Rosja, Indii, Chin i Republiki Południowej Afryki). Więcej: [online] <https://beincrypto.ru/kriptovalyuta-briks-pomozhet-stranam-druzhit-protiv-dollar/> [12.02.2020].

¹¹ [online] https://tsargrad.tv/news/strannaja-borba-s-evropoj-jestonija-i-ukraina-opozdali-druzhit-protiv-severnogo-potoka-2_224628 [12.02.2020].

¹² [online] <https://amurmedia.ru/news/584256/> [12.02.2020].

¹³ за НКРЯ: форум Красота, здоровье, отдых: Медицина и здоровье z dnia 11.12.2005 (dostęp 11.01.2020).

¹⁴ За НКРЯ: „Новгородские ведомости” z 01.12.2012 [11.02.2020].

¹⁵ Н. Фоменко, Л. Плешивцева, А. Цыганов, С. Рулев, 2018, *Давай дружить. Сборник стихов и рассказов для детей*, [online] <https://books.google.pl/books?id=zhNnDwAAQBAJ&pg=PT118&lpg=PT118&dq=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%8C+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2&source=bl&ots=my5HecPYOH&sig=ACfU3U3b6OpOHJaweDDyiewu8JxdFDGA&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwiGn8CB7svnAhWPpYsKHUtrBzc4HhDoATACegQIBhAb#v=onepage&q=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2&f=false> [12.02.2020].

Не редкость для женской дружбы проявление ревности, соперничества, зависти и прочих не совсем дружеских качеств. Только женщины способны **дружить** не только с кем-то, но и против кого-то. Поэтому, в отличие от мужской дружбы, женская может быть представлена в совершенно разных форматах¹⁶.

Z kolei rzeczownik *дружба* w opracowaniach leksykograficznych definiowany jest w następujący sposób:

дружба: 1. 'отношения, основанные на взаимной привязанности, доверии, духовной близости, общности интересов и т.п.' (пр. *братская, мужская, солдатская, фронтовая дружба*), 2. 'отношения между народами, странами, государствами, основанные на доверии, взаимопонимании и невмешательстве во внутренние дела друг друга' (пр. *Договор о дружбе и взаимопомощи*) [БТС 2003, 285].

Tymczasem, jak świadczą o tym przytoczone poniżej przykłady, w języku rosyjskim w powszechnym użyciu jest także inne antonimiczne znaczenie leksemu. Por.:

Володин является противником выдвижения в думу по спискам «Единой России» Александра Мирошина, которому, возможно, придётся стать на предстоящих выборах конкурентом Вячеслава Викторовича. Эти обстоятельства могли подтолкнуть вице-губернатора и областного прокурора к **дружбе против** депутата». Об этом косвенно свидетельствуют два факта. Во-первых, по сообщению газеты «Саратов-СП», Дмитрий Аяцков заявил, что в обязанности уполномоченного по защите прав человека не входит оценка деятельности правоохранительных органов и полномочия Александра Ландо могут быть прекращены досрочно¹⁷.

– Вот вся реакция Белого дома, правда, на всякий случай откомандированного в Думу Алексея Кудрина, но больше по бюджетным делам, а также «запланированного ранее» Михаила Касьянова. И даже неожиданный альянс «Яблока» с коммунистами **в дружбе против** Правительства из

¹⁶ Portal Passion.ru, [online] [¹⁷ За НКРЯ: С. Любимов, *Моральный вред с правом передачи*, „Богатей” \(Саратов\), 17.04.2003 \[11.02.2020\].](https://www.msn.com/ru-ru/lifestyle/family/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2-%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D0%BC-3-%D1%82%D0%B8%D0%BF%D0%B0-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D1%86-%D1%81-%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%8B%D0%BC%D0%B8-%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B8%D1%82-%D0%B1%D1%8B%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5%D0%B5/ar-BBwnxLO [12.02.2020].</p>
</div>
<div data-bbox=)

подобия хоть какой-то интриги превратился в бесконечную разборку союзников: кто, в чем и с кем согласен, а где позиции расходятся настолько, что впору забыть и об общем вотуме? Но тогда придется забыть и об информационных поводах со стопроцентной гарантией отображения в СМИ. А «Яблоку», так и не докатившемуся до СПС и не придумавшему собственного (хоть и малоэффективного) конька типа военной реформы, они нужны даже больше, чем коммунистам, в данном случае играющим на руку именно Явлинскому и поделившимся с ним своим «фирменным блюдом»¹⁸.

Już te dwa teksty prasowe pokazują, iż wyraźnie rzeczownik *дружба* nie oznacza w nich jakiegokolwiek przyjaźni, a wręcz odwrotnie, w tych kontekstach wyraża ‘rodzaj aliansu, pseudoprzyjaźni (tutaj: wicegubernatora i prokuratora okręgowego oraz partii „Яблоко” i komunistów), nakierowanych przeciwko komuś trzeciemu – wrogowi, przeciwnikowi (tutaj odpowiednio: posłowi oraz rządowi), w imię realizacji wspólnych interesów’. Jego semantykę dodatkowo podkreśla przyimek *против*, tutaj w znaczeniu ‘do walki z kimś, czymś’, które uwidacznia się także w połączeniach z niektórymi innymi czasownikami, por. *активно бороться против фашизма, хитрость, которую вы можете обратить против его хитрости, вооружить против римлян этрусского царя* itp. Zdawałoby się, iż pojawienie się antonimicznych znaczeń u rzeczownika *дружба* należałoby datować na początek obecnego stulecia (oba teksty pochodzą z 2003 r.). Jednak uważna lektura kontekstów nie pozwala na takie wnioski, gdyż w НКРЯ odnajdujemy następujący cytat pochodzący z monografii z 1948 roku:

Через посланных в горы Кофту и другие места эмисаров Али-паша предложил французскому командированию союз и **дружбу против** русских. От Превезны Али-паша направился к городу Парга. Паргиоты решили города не сдавать и защищаться до последней капли крови¹⁹.

Także i tutaj mamy do czynienia z tym samym enantiosemicznym znaczeniem co wyżej. Tym razem owa „przyjaźń”, to swoisty alians jaki zaproponował Ali-Pasza Francuzom w celu połączenia sił do wali ze wspólnym wrogiem – Rosjanami.

W uzusie zaczyna funkcjonować wyrażenie *дружить* [с кем] / *дружба* [кого] *против третьего*, w którym komponent *третьего* może być

¹⁸ Za НКРЯ: Т. Шкель, *Яблочный пай*, „Российская газета”, 2003 [11.02.2020].

¹⁹ Za НКРЯ: Е.В. Тарле, 1948, *Адмирал Ушаков на Средиземном море (1798–1800)*, Москва [11.02.2020].

wymieniony na inny, w zależności od bieżących potrzeb komunikacyjnych, np.: *Дружили двое против третьего* (tytuł utworu Olgi Szelpiakovej, 2014)²⁰, nagłówki prasowe „Готовы дружить против третьего: социалисты и АСУМ в Молдове могут создать коалицию” (agencja informacyjna News Front z 27.02.2019)²¹, „С Бойко согласен и Афанасьев – ситуация немало напоминает дружбу двоих против третьего” (portal Pravdapfo.ru, z dnia 13.11.2014)²², „Выборы в США или «дружба против третьего»” (portal Perevodika.ru z 25.04.2016)²³, „Сотрудничество с кем-то не означает автоматически, что это дружба против третьего” (portal Panorama.am)²⁴,

– Милая, Милая Аликс... Хотел бы я так! Но политика устроена иначе. Сегодня одни дружат с другими против третьих, потом другие с третьими начинают дружить против первых, а те с четвертыми – против них. Все время кто-то дружит против кого-то, чтобы что-нибудь чужое к рукам прибрать...²⁵,

(Ведь самая крепкая дружба – это дружба против третьего и никогда не знаешь, как завтра будут развиваться события). Об этом прекрасно поведал известный историк Е.В. Тарле в своей книге «Талейран»²⁶.

²⁰ [online] <https://www.proza.ru/2014/08/21/1844> [18.02.2020].

²¹ [online] <https://news-front.info/2019/02/27/gotovy-druzhit-protiv-tretego-sotsialisty-i-acum-v-moldove-mogut-sozdat-koalitsiyu/> [19.02.2020].

²² [online] <https://www.pravdapfo.ru/articles/mts-i-bilayn-v-chuvashii-druzhat-protiv-megafona> [19.02.2020].

²³ [online] <http://perevodika.ru/articles/1014433.html> [19.02.2020].

²⁴ [online] <https://www.panorama.am/ru/news/2012/09/24/koziy-expert/676069> [19.02.2020].

²⁵ Д. В. Миропольский, 2018, *1916. Война и Мир*, Москва, Издательство АСТ, [online] https://books.google.pl/books?id=YBZfDwAAQBAJ&pg=PT41&lpg=PT41&dq=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%8C+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%B2&source=bl&ots=ch9h5dGAKy&sig=ACfU3U1nfQaGFijKpPR8Df8t4hEboTu7gw&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKewi_uqOvzsmAhWdAhAIHTqXAeA4FBD0ATAEegQICbAB#v=onepage&q=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%B2&f=false [11.02.2020]. Porównaj także zasłyszane w rozmowie: *Будем дружить против третьего* (2007).

²⁶ *Проблемы европейской интеграции: правовой и культурологический аспекты. Сборник научных статей*, 2007, А.А. Дорская, С.А. Гончаров (ред.), Санкт-Петербург; [online] <https://books.google.pl/books?id=eSR2CwAAQBAJ&pg=PT465&lpg=PT465&dq=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2&source=bl&ots=A3we289ZRH&sig=ACfU3U2VWJH5qChIU65W2f301tmFLikOw&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKewjE66Tt4uLnAhUjwqYKHTOPDb04ChDoATAJegQICbAB#v=onepage&q=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2&f=false> [21.02.2020].

Spolaryzowane znaczenia leksemów *дружить* i *дружба* zasadzają się na przeciwstawieniu dwóch semów ‘bezinteresowność’ – ‘interesowność’ (obecny także w wyrażeniu *дружить против третьего*) i są poniekąd werbalizacją arystotelesowskiej koncepcji przyjaźni. Warto podkreślić, iż antonimiczne semantemy są zróżnicowane stylistycznie (neutralne – potoczne, niejednokrotnie z zabarwieniem ironicznym, żartobliwym²⁷), a ponadto charakteryzują się odmienną łączliwością (*дружить с кем – дружить [с кем] против кого; дружба с кем – дружба [кого с кем] против кого, чего*). Nieobecność enantiosemicznych znaczeń badanych leksemów w słownikach normatywnych może świadczyć o tym, iż zjawisko homoantonimii powstaje w pierwszej kolejności, zazwyczaj spontanicznie, w procesach komunikacyjnych (por. [Махмутова 2009, online]).

Literatura

- Lachur Cz., 2004, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, Opole.
- Lewiński P., 2010, *Metaplazmy i inne*, „Rozprawy Komisji Językowej. Wrocławskie Towarzystwo Naukowe”, nr 37, s. 65–70.
- Wojan K., 2010, *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastywnym*, Gdańsk.
- BTS – *Bol’shoj tolkovyj slovar’ russkogo âzyka*, 2003, S.A. Kuznecov (red.), Sankt-Peterburg. [БТС – *Большой толковый словарь русского языка*, 2003, С.А. Кузнецов (ред.), Санкт-Петербург.]
- Voznesenskaâ M.M., 2011, *Ėnantiosemiâ v russkoj frazeologii*, [v:] *Komp’uternaâ lingvistika i intellektual’nye tehnologii: po materialam ežegodnoj Meždunarodnoj konferencii «Dialog» (Bekasovo, 25–29 maâ 2011 g.)*, Вып. 10 (17), Moskva, s. 759–767. [Вознесенская М.М., 2011, *Энантioseмия в русской фразеологии*, [w:] *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам ежегодной Международной конференции «Диалог»* (Бекасово, 25–29 мая 2011 г.), Вып. 10 (17), Москва, с. 759–767.]

²⁷ Stąd też zapis antonimicznych znaczeń w niektórych tekstach publicystycznych w cudzysłowie, por. „Европе и России выгодно «дружить против» Украины” (portal Tsn.ua z 06 maja 2012, от 06 мая 2012, [online] <https://tsn.ua/ru/politika/evrope-i-rossii-vygodno-druzhit-protiv-ukrainy-politolog.html> [12.02.2020]; tytuł prasowy „На встрече Зеленского и Лукашенко шутили о «дружбе против России»” (portal Svoboda.org z dnia 04 października 2019), [online] <https://www.svoboda.org/a/30199251.html> [21.02.2020].

- Markasova E.V., 2008, *Ritoričeskáâ ènantiosemiâ v korpuse russkogo âzyka povsednevnoho obšeniâ «odin rečevoj den'»*, [v:] *Komp'ûternââ lingvistika i intelektual'nye tehnologii: po materialam ežegodnoj meždunarodnoj konferencii «Dialog» (2008)*. Periodičeskoe izdanie, vypusk 7 (14), A.E. Kibrik (glavred.), Moskva, s. 352–355. [Маркасова Е.В., 2008, *Риторическая энантioseмия в корпусе русского языка повседневного общения «один речевоj день»*, [w:] *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам ежегодной международной конференции «Диалог» (2008)*. Периодическое издание, выпуск 7 (14), А.Е. Кибрик (главред.), Москва, с. 352–355.]
- Mahmutova L.R., 2009, *Osnovnye tipy ènantioseмии v russkom âzyke*, Kazan', avtoreferat dis...kand. filol. nauk [Махмутова Л.Р., 2009, *Основные типы энантioseмии в русском языке*, Казань, автореферат дис...канд. филол. наук], [online] <https://www.dissercat.com/content/osnovnye-tipy-ènantiose-mii-v-sovremennom-russkom-yazyke> [12.12.2019].
- NRL-89 – *Novoe v russkoj leksike. Slovarnye materialy 1989*, 2001, N.V. Solov'ev (red.), Sankt-Peterburg. [НРЛ-89 – *Новое в русской лексике. Словарные материалы 1989*, 2001, Н.В. Соловьев (ред.), Санкт-Петербург.]
- NSZ-90 – *Novye slova i značeniâ. Slovar'-spravočnik po materialam pressy i literatury 90-h godov XX veka*, 2009, T.N. Buceva (red.), t. 1, Sankt-Peterburg. [НСЗ-90 – *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века*, 2009, Т.Н. Буцева (ред.), т. 1, Санкт-Петербург.]
- Problemy evropejskoj integracii: pravovoj i kul'turoložičeskij aspektu. Sbornik naučnyh statej*, 2007, A.A. Dorskaâ, S.A. Gončarov (red.), Sankt-Peterburg. [*Проблемы европейской интеграции: правовой и культурологический аспекты. Сборник научных статей*, 2007, А.А. Дорская, С.А. Гончаров (ред.), Санкт-Петербург], [online] https://books.google.pl/books?id=eSR2CwAAQBAJ&pg=PT465&lpg=PT465&dq=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2&source=bl&ots=A3we289ZRH&sig=ACfU3U2VWJH5qChIU65W2f_301tmFLikOw&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKEwjE66Tt4uLnAhUjwqYKHTOPDb04ChDoATAJegQICBAV#v=onepage&q=%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B0%D0%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2&f=false [21.02.2020].
- Fedorov A.I., 2008, *Frazeologičeskij slovar' russkogo literaturnogo âzyka*, Moskva. [Федоров А.И., 2008, *Фразеологический словарь русского литературного языка*, Москва.]
- Šercl' V.I., 1883–1884, *O slovah s protivopoložnymi značeniâmi (ili o tak nazываеmоj ènantioseмии)*, „Filologičeskie zapiski”, вып. V–VI. [Шерцль В.И., 1883–1884, *О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантioseмии)*, „Филологические записки”, вып. V–VI.]

ENANTIOSEMY OF WORDS *ДРУЖИТЬ* AND *ДРУЖБА*

ABSTRACT

Key words: enantiosemy inherent and adherent, *дружить*, *дружба*

The phenomenon of enantiosemy is characteristic of many natural languages. Some of the polarized meanings of polisemous lexemes are registered in lexicographical studies (enantiosemy inherent), the part present in the usus, is not recorded in dictionaries (adherent enantiosemy). In Russian, the latter group is represented by antonymic semantems of the words *дружить* and *дружба*.

Michał Mordan

DOI 10.15290/sw.2020.20.19

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Katedra Językoznawstwa Porównawczego i Stosowanego

tel. +48 85 745 74 50

e-mail: m.mordan@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5709-3469>

Nazwy zawodów, godności i urzędów jako podstawy motywacyjne współczesnych nazwisk Podlasian

Słowa kluczowe: językoznawstwo, onomastyka, antroponimia, nazwiska, nazwy odzawodowe

I. Antroponimy motywowane nazwami zawodów, godności i urzędów nie stanowią na ogół odrębnej grupy w klasyfikacjach nazwisk. Zazwyczaj są one omawiane łącznie z innymi formami odapelatywnymi reprezentującymi tzw. typ przezwiskowy [Rudnicka-Fira 2003, 205; Rudnicka-Fira 2004, 153–154; Kuć 2004, 103–104; Dacewicz 2014, 140–156]¹. Zdaniem Józefa Bubaka [1986, 156], takie rozwiązanie może być dyskusyjne z perspektywy procesu formowania się nazwiska jako kategorii antroponimicznej. Określenia pochodzące od nazw profesji i godności mówią o realnym zawodzie wykonywanym przez człowieka, wskazują na jego status i pełnione funkcje. Odznaczają się zatem neutralnym ładunkiem emocjonalnym, brakiem przezwiskowości i ekspresji, towarzyszącej zazwyczaj formom odapelatywnym w momencie ich powstawania.

¹ Na wstępie należy zwrócić uwagę, że sam termin *nazwiska odzawodowe* jest określeniem stosunkowo pojemnym. Obejmuje on nie tylko antroponimy motywowane *stricte* nazwami zawodów (w znaczeniu: ‘fachowe, stałe wykonywanie jakiejś pracy w danej dziedzinie; fach, specjalność’ SJPdor X 880–881), ale również nazwiska od określeń urzędów, godności, pełnionych funkcji, a nawet od nazw wskazujących na status społeczny i ekonomiczny osoby identyfikowanej [Rudnicka-Fira 2003, 205; por. Biryła 1966, 191–193].

Aleksandra Cieślikowa [1990, 203], analizując staropolskie antroponimy odapelatywne stwierdza, że jedynie część spośród nazw osobowych równych określeniom zawodów „powstała jako deskrypcje określone niezupełne, niosące treści odpowiadające rzeczywistości pozajęzykowej”. Natomiast antroponimy, w przypadku których zgodność pola antroponimicznego z polem semantycznym nie jest potwierdzona, są motywowane przez znaczenia metaforyczne apelatywu. Charakter przenośny, niekiedy także ironiczny mogły mieć na przykład nazwiska od nazw osób duchownych, od tytułów wysokich urzędów państwowych, zwłaszcza obcych kulturze lokalnej [por. np. Lech 2003, 221]. W podobny sposób wypowiada się Zofia Kaleta [1998, 49–50], która umieszcza nazwiska od nazw zawodów, wykonawców czynności, urzędów, godności i stanowisk w zbiorze odapelatywnych, jednocześnie zaliczając je do grupy nazw osobowych metaforycznych. Tylko nieliczne nazwy można zakwalifikować, z dużym prawdopodobieństwem, jako określenia użyte przenośnie, metaforycznie, nacechowane ekspresywnie (por. np. *Biskup, Car, Król, Papież*) [zob. Rudnicka-Fira 2004, 153–154]. Semantyka podstawy derywacyjnej takiej nazwy wyklucza możliwość jej użycia w funkcji określenia odpowiadającego rzeczywistości. Zdaniem Kazimierza Rymuta, w epoce średniowiecza nazwy osobowe równe apelatywom określającym zawód znajdowały się na pograniczu między kategoriami *nomen proprium* i *nomen appellativum*². Mieszcząc się w strefie przejściowej mogły jednocześnie znaczyć i oznaczać [por. Rymut 1982, 335–339]. Dopiero w wiekach późniejszych traciły swą pierwotną funkcję realnoznaczeniową stając się nazwiskami [Rudnicka-Fira 2004, 154]. Na Podlasiu w XVI w. ta grupa określeń znajdowała się jeszcze na pograniczu nazw własnych i wyrazów popolitych, ale z badań Lilii Citko [2001, 90] wynika, że relacja semantyczna między nazwą odzawodową identyfikującą osobę a realnie wykonywanym przez nią zawodem była utrzymana³.

Problem klasyfikacyjny nazwisk motywowanych nazwami profesji, urzędów, godności i funkcji wynika również z odmiennego podejścia badaczy⁴ do samych określeń, traktowanych bądź w charakterze jednej z grup zna-

² Por. też termin *apelatyw onimiczny* wprowadzony przez Kazimierza Rymuta [1987, 319] oraz stanowisko Aleksandry Cieślikowej [1990, 201] w kwestii jego definicji.

³ Na terenie Podlasia w XVI wieku nazwy te w znacznej liczbie były mianami o charakterze apelatywnym, w związku z czym należałoby wyodrębnić tę grupę określeń identyfikujących jako nazw reprezentujących „niezupełnie jeszcze zantroponimizowany model nazewniczy” [Citko, Dacewicz 1996, 87].

⁴ Aleksandra Cieślikowa przytacza prace Stanisława Rosponda, Henryka Borka, Sławomira Gali, Zofii Kalety, Aleksandry Cieślikowej, Józefa Bubaka i in. dotyczące klasyfikacji nazwisk i w niektórych przypadkach przeniesień do antroponimów [zob. Cieślikowa 1990, 151–152; tamże cytowana literatura].

zeniowych wyrazów pospolitych, bądź postawionych w opozycji do innych apelatywów [por. Cieślíkowa 1990, 152].

Identyfikacja osoby poprzez wskazanie na wykonywane rzemiosło lub piastowany urząd miała w Polsce miejsce już w XII–XIII w., a w wiekach następnych ten sposób nominacji występuje coraz częściej [Dacewicz 1993, 94; Kuć 2004, 104]. Wschodnie tereny dzisiejszej Polski były w przeszłości uboższe pod względem frekwencji i różnorodności nazw zawodów, stanowisk i godności w porównaniu z innymi regionami, np. Śląskiem czy Wielkopolską. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w sytuacji gospodarczej i kulturowej [por. Wolnicz-Pawłowska, Szulowska 1998, 201–208]. Liczba kupców, rzemieślników różnych specjalności oraz osób piastujących rozmaite funkcje społeczne w dużym stopniu zależała od poziomu urbanizacji [por. Rudnicka-Fira 2004, 155–156]. Na obszarze Podlasia współczesnego zasób nazwisk reprezentujących omawiany model antroponimiczny jest stosunkowo liczny, co potwierdza cytowany niżej materiał źródłowy. Na tę różnicę między materiałem historycznym i współczesnym, przede wszystkim pod względem ilościowym, miały wpływ procesy historyczno-społeczne i towarzyszące im ruchy migracyjne, którymi obfitowały ostatnie stulecia.

II. Bazą źródłową niniejszego artykułu są współczesne nazwiska mieszkańców trzech miast na pograniczu polsko-białoruskim: Bielska Podlaskiego, Hajnówki i Siemiatycz. Antroponimy te można podzielić na kilkanaście podzbiorów, w zależności od semantyki podstawy motywującej. Uwzględniając aspekt strukturalny, w zebranych materiale zaznaczają się dwa główne modele. Pierwszy zbiór obejmuje nazwiska będące przeniesieniami określeń zawodów, godności i pełnionych funkcji. W niektórych przypadkach onimizacji towarzyszy adaptacja fonetyczno-graficzna nazw niesłowiańskich (niemieckich, rzadziej litewskich). Drugą grupę reprezentują nazwiska derywowane sufiksalnie. Niektóre przyrostki uczestniczące w ich kreacji należą do formantów patronimicznych (*-owicz*, *-ewicz*, a także *-uk/-czuk*) lub dzierżawczych (*-ow*, *-ew*), inne mogły tworzyć derywaty w płaszczyźnie apelatywnej (np. *-un*, *-yło* itp.). Część wykorzystanych sufiksów to formanty polifunkcyjne (*-ak⁵*, *-ek*, *-ik*, *-ko* i in.) [por. Bubak 1986, 73–74]. Proces tworzenia antroponimów derywowanych mógł zatem zachodzić zarówno w planie apelatywnym, jak i antroponimicznym [por. Rudnicka-Fira 2004, 157–159]. Do podstaw słowotwórczych zawierających nazwy profesji i urzędów mógł być również dołączany sufiks *-ski*, tworząc w ten sposób tzw. nazwiska

⁵ Na patronimiczną funkcję przyrostka *-ak/'ak* w nazwach odzawodowych wskazuje Joanna Kuć [2004, 107].

modelowe, nobilitujące, np. *Włodarski, Piwowarski*⁶ [Rudnicka-Fira 2003, 207–208; Rudnicka-Fira 2004, 155].

1. Najwyższą frekwencją wykazują się nazwy rzemieślników różnych specjalności: *Bednarz* < *bednarz* ‘rzemieślnik, wyrabiający naczynia klepkowe’ SW I 110; *Bondar* < wschl. gw. *bondar*, ros. *bondar*’ ‘bednarz’⁷ SGPREi II 375, AGWB I 101, Gr-Med 62; *Cieśla* < *cieśla* ‘rzemieślnik wykonujący prace ciesielskie’ SW I 333; *Dojlida* < lit. *dailidė* ‘cieśla’ LauSB 36, LLKŻ 79, LPŻ I 445; *Dudnik* < ros. *dudnik* ‘ten, kto wytwarza piszczałki’⁸ Ganż 175; *Dykiert* < niem. *Decker* < *Dachdecker* ‘dekarz’ (+ *t*; por. nazw. *Dykier, Dykier(ek)*) Lex I 152; *Golnik* < może ros. *igol’nik* ‘rzemieślnik wyrabiający igły do szycia’⁹; *Koleśnik* < *koleśnik* ‘kołodziej, stelmach’ SW II 401; *Kołodziej* < *kołodziej* ‘stelmach, rzemieślnik robiący koła do wozów’ SW II 411; *Koszewnik* < może **koszewnik* < ros. *koszewa* ‘pot. szerokie sanie z wysoką częścią tylną, obite wojłokiem z owczej lub wielbłądziej wełny’ – być może osoba, wyrabiająca takie sanie BTS 464¹⁰; *Krawiec* < *krawiec* ‘rzemieślnik robiący ubrania’ SW II 534; *Kuśmierz* < gw. *kuśmierz* ‘kuśnierz’ SW II 651; *Palacz* < *palacz* ‘ten, co pali w piecu i podtrzymuje ogień, sularz’ SW IV 14; *Płóciennik, Płuciennik* < *płóciennik* ‘tkacz wyrabiający płótno’ SW IV 266; *Rezler* < wschrniem. *reseler* ‘szewc’ SENiem 206; *Sitarz* < *sitarz* ‘ten, co wyrabia sita’ SW VI 120; *Sitnik* < ros. *sitnik* ‘rzemieślnik wyrabiający sita’ Ganż 434; *Skrzyniarz* < *skrzyniarz* ‘ten, co robi skrzynie’ SW VI 191; *Stelmach* < *stelmach* ‘rzemieślnik wyrabiający drewniane korpusy i części powozów i bryczek, kołodziej’ SW VI 668; *Sudnik* < ros. *sudnik* ‘ten, kto wytwarza naczynia drewniane’¹¹ Ganż 458; *Surmacz* < pol., brus. *surmacz* ‘ten, co robi surmy’ SW VI 516, TSBM V/1 390;

⁶ W niniejszym opracowaniu uwzględniono nazwiska na *-ski*, dla których nie znaleziono nazw miejscowych, mogących stanowić domniemaną podstawę fundującą.

⁷ Na temat ap. *bednarz, bondar* zob. Rymut 1987, 321.

⁸ Joanna Kuć [2004, 110] rozpatruje n.os. *Dudnik* jako nieposiadającą apelatywnego poświadczenia słownikowego i wiąże ją z ap. *dudnić* ‘wydawać głuchy przytłumiony odgłos, grać mocno i uporczywie, bębnić’ (objaśnienie wg SW).

⁹ Por. nazw. ros. *Igol’nik* [Beider 2008, 416]. Wprawdzie ap. ros. *igol’nik* oznacza ‘poduszkę lub pudełeczko do przechowywania igieł do szycia’ (a także ‘zbior.: opadłe igliwie’) BTS 373, to leksem ten być może oznaczał też człowieka, zajmującego się wyrobem igieł do szycia. Taka profesja jest poświadczona w dokumentach doby średniopolskiej, por. n.os. *Iglarz* < *iglarz* [Rudnicka-Fira 2004, 155]. Por. też sufiks *-nik* w jęz. ros. wskazujący nazwy zawodów i wykonawców czynności, np. *двор* – *дворник*, *лес* – *лесник*, *охота* – *охотник*, *работа* – *работник* [Guźwa 1978, 201]; por. też Biryła 1966, 217.

¹⁰ Por. też n.os. *Ковшевик* BirBA 221 < może od ros., sbrus. *kowsz* ‘czerpak’ – być może osoba produkująca naczynia tego typu.

¹¹ Por. nazw. *Sudnik* w pracy Leonardy Dacewicz [2014, 397]: *Sudnik* < wschl. *sudnik* ‘niewielka ława w sieni, gdzie trzymano mleko i produkty spożywcze’ (objaśnienie na podstawie: Dal).

Szefler < śrwniem. *schefflære, scheffeler* ‘bednarz’ SENiem 221; *Szkatulnik* < *szkatulnik* ‘rzemieślnik wyrabiający szkatuły’¹²; *Szklarz* < *szklarz* ‘rzemieślnik uprawiający szyby’ SW VI 620; *Sznajder* < śrwniem. *snīdære, snīder* ‘ten, co coś odkrawa, odcina, krawiec’ SENiem 228; *Szwec* < wschl. gw. *szwec* ‘szewc’ AGWB I 100; *Teszner* < niem. n.os. *Teschner, Taschner* < *taschenmacher* ‘kaletnik’ SENiem 267 (uszczipienie części medialnej tematu); *Tkacz* < *tkacz* ‘rzemieślnik, który zajmuje się tkaniem sukna, który robi tkaniny’ SW VII 61; *Zakrojszczyk* < brus. *zakrojszczyk*, ros. *zakrojszczik* ‘krojczy, zajmujący się cięciem tkaniny, skóry itp.’ TSBM II 330, BTS 328; *Zefejner* < może niem. n.os. *Ziechner, Ziechener* < śrwniem. *ziechener* ‘ten, co wyrabia poszewki na poduszki’ SENiem 297; **-ak**: *Cieślak* – por. *cieśla*¹³; *Krawczak* – por. *krawiec*, wschl. gw., ukr. *kraweć* ‘rzemieślnik robiący ubrania’ SW II 534, SGBP 108, SUM II 297; *Zduniak* – por. *zdun* ‘rzemieślnik robiący garnki z gliny albo stawiający piece’ SW VIII 424; **-ek**: *Bednarek* – por. *bednarz*; *Pilarek* – por. gw. *pilarz* ‘ten, co drzewo piluje, piłarz, tracz’ SW IV 189; *Zdunek* – por. *zdun*¹⁴; **-ik**: *Kowalik* – por. *kowal*, wschl. gw., ukr. *kował* ‘rzemieślnik wyrabiający grubsze rzeczy z żelaza’ SW II 507, AGWB I 100, SUM II 260; *Sznajdenik* – por. śrwniem. *snīdære, snīder* ‘krawiec’; **-ki**: *Szmydki* – por. śrwniem. *smīt*, śrdniem. *smid* ‘kowal’ SENiem 227; **-ych**: *Szwajdych* – por. *szwajda* ‘szwaczka’ RymNP II 562; **-uk/-czuk**: *Bondaruk* – por. wschl. gw. *bondar*; *Cieśluk* – por. *cieśla*; *Gonczaruk* – por. brus. *hanczar* ‘rzemieślnik, wyrabiający z gliny naczynia i inne przedmioty’ TSBM II 26; *Gontarczuk* – por. *gontarz* ‘człowiek robiący gonty albo pokrywający nimi dachy, gonciarz’ SW I 871; *Kowalczuk, Kowaluk* – por. *kowal*, wschl. gw., ukr. *kowál*; *Krawczuk* – por. *krawiec*, wschl. gw., ukr. *kraweć*; *Kusznerczuk, Kuszneruk* – por. *kusznierz*, brus. *kusznier* ‘rzemieślnik szyjący futra i inne wyroby futrzane ze skór zwierzęcych’ SW II 650–651, TSBM II 765; *Puszkarak* – por. *puszkarz*, ros. *puszkar* ‘ten, co wyrabia broń palną, rusznikarz’¹⁵ SW V 442, BTS 1050; *Stelmaszuk* – por. *stelmach* ‘rzemieślnik wyrabiający drewniane korpusy i części powozów i bryczek, kołodziej’ SW VI 668; *Szewczeniuk* – por. *szewczyzna* ‘biedny, lichy szewc’ SW VI 615; *Szewczuk* – por. *szewc* ‘rzemieślnik robiący obuwie’ SW VI 615;

¹² Apelatyw nieodnotowany w słownikach języka polskiego. Antroponim *Szkatulnik* występuje w artykule Elżbiety Rudnickiej-Firy [2003, 209].

¹³ Pełne eksplikacje podawane są przy pierwszym cytowaniu znaczenia nazwy motywującej.

¹⁴ Por. też ap. *zdunek* ‘kamień garnkowy, odmiana talku, z której wyrabiają naczynia kuchenne; zool. Nemesia – pająk czteropłucny’ SW VIII 424.

¹⁵ Por. w artykule Leonardy Dacewicz [1993, 94–95] wschl. *puszkar*, pol. *puszkarz* ‘człowiek zajmujący się wyrobem armat’.

Szklaruk – por. *szklarz*; *Sznajderuk* – por. śrwniem. *snīdære*, *snīder* ‘krawiec’; *Teśluk* – por. ukr. *teśla* ‘cieśla’ SUM IV 259; *Tkaczuk* – por. *tkacz*; *Tokarczuk* – por. *tokarz*, brus. *tokar* ‘rzemieślnik zajmujący się toczeniem, formowaniem na tokarce’ SW VII 76, TSBM V/1 494; *Zduniuk* – por. *zdun*; **-yk/-czyk**¹⁶: *Blecharczyk* – por. *blecharz* ‘wybielacz płótna, pilśniarz, wadkarz’ SW I 164; *Fularczyk* – por. *fularczyk* < śrdniem. *vuller* ‘foluszniak’ (Kreja 1998, 86)¹⁷, Lex I 174; *Tkaczyk* – por. *tkacz*; **-ow**: *Boczarow* – por. ros. *boczar* ‘bednarz, wyrabiający beczki i inne naczynia drewniane’ Ganż 72; *Czebotariow* – por. ros. *czebotar* ‘szewc’ Ganż 534; **-ewicz**: *Kowalewicz* – por. *kowal*, wschł. gw., ukr. *kował*; *Krawcewicz* – por. *krawiec*, wschł. gw., ukr. *kraweć*; *Tokarzewicz* – por. *tokarz*; *Zduniewicz* – por. *zdun*; **-owicz**: *Majstrowicz* – por. *majster* ‘najwyższy stopień przyznawany przez cech rzemieślników; rzemieślnik, który może samodzielnie prowadzić warsztat, rzemieślnik kierujący robotą; starszy pracownik’ SW II 851, brus. *majstar*, ukr. *majster* ‘specjalista w danej dziedzinie rzemiosła, produkcji’ TSBM III 86, SUM II 398, wschł. gw. *majster* ‘majster, cieśla’ SGBP 114, AGWB I 101; **-enko**: *Tkaczenko* – por. *tkacz*; **mutylacja**: *Gornow* – por. ros. *gornowoj* ‘robotnik pracujący przy ognisku kowalskim’ Uszak I 602.

Cytowany materiał pokazuje, że we współczesnych nazwiskach Podlasiian spetryfikowane zostały różne branże rzemieślnicze: odzieżowo-obuwnicze (por. nazw. *Krawcewicz*, *Krawczak*, *Krawczuk*, *Krawiec*, *Kusznerczuk*, *Kuszneruk*, *Płóciennik*, *Płuciennik*, *Rezler*, *Sznajder*, *Sznajderuk*, *Szwajdych*, *Szwec*, *Teszner*, *Tkacz*, *Tkaczenko*, *Tkaczuk*, *Tkaczyk*, *Zakrojszczyk*, *Zefejner*), drzewne (*Bednarek*, *Bednarz*, *Boczarow*, *Bondar*, *Bondaruk*, *Cieśla*, *Cieślak*, *Cieśluk*, *Dudnik*, *Koleśnik*, *Kołodziej*, *Pilarek*, *Stelmach*, *Stelmazuk*, *Sudnik*, *Szefler*, *Szkatulnik*, *Teśluk*), metalowe (*Gornow*, *Kowalczuk*, *Kowalewicz*, *Kowalik*, *Kowaluk*, *Pilarek*, *Puszkarak*, *Szmydki*), budowlane (*Dykiert*), garncarskie (*Gonczarak*), szklarskie (*Szklaruk*, *Szklarz*), a także usługi łączące kilka fachów (*Gontarczuk*, *Majstrowicz*, *Zdunek*, *Zduniak*, *Zduniewicz*, *Zduniuk*).

Odrębnie należy potraktować określenia czeladników rzemieślniczych transponowane do kategorii nazwisk bez zmian formalnych: *Bednarczyk* < *bednarczyk* ‘terminator bednarski’ SW I 110; *Kowalczyk* < *kowalczyk* ‘czeladnik albo chłopiec kowalski’ SW II 507; *Krawczyk* < *krawczyk* ‘czeladnik albo chłopiec, uczeń, terminator krawiecki’ SW II 534; *Tokarczyk* < *tokar-*

¹⁶ Słowniki nie poświadczają nazw terminatorów, ale istnienie takich określeń nie jest wykluczone (por. niżej).

¹⁷ Zdaniem Bogusława Krei [1998, 86], pierwotny *fularczyk* to byłby może nie ‘pomocnik fularza’, ale właściwa nazwa zawodowa, a więc ‘foluszniak’. Por. nazw. *Fularczyk*, *Fularz*, *Fular*, *Folarz* < nazw. niem. *Füller* < ap. *vuller* [tamże].

czyk ‘terminator tokarski’ SW VII 76; *Zduńczyk* < *zduńczyk* ‘chłopiec, czeladnik zduński’ SW VIII 424; *Pacholek* < *pacholek* ‘czeladnik, terminator, uczeń rzemieślniczy’ SW IV 3–4.

Uwagę zwracają przede wszystkim nazwiska z formantem *-czyk*, komponującym nazwy terminatorów, poświadczone w słownikach opisowych [por. Rudnicka-Fira 2004, 164–165]. Proces słotwórczy towarzyszący powstaniu takich antroponimów mógł odbywać się także na innych płaszczyznach. Przyrostek *-czyk* tworzył w nazewnictwie osobowym formy hipokorystyczne, a od XVI w. także patronimiczne [Bubak 1986, 89; por. Kuć 2004, 107]. Ze względu na wielofunkcyjność tego sufiksu, etymonami nazwisk mogły być nazwy samodzielnych rzemieślników, a same antroponimy miałyby charakter struktur patronimicznych.

Warto zaznaczyć, że część nazw na *-czyk*, oprócz znaczenia ‘terminator, czeladnik’ wskazuje, że mamy do czynienia z synem rzemieślnika. To drugie objaśnienie odnotowane jest tylko w niektórych przypadkach. Na przykład, w *Słowniku warszawskim* leksemy *bednarczyk*, *piwowarczyk*, *tokarczyk* posiadają znaczenie ‘syn [bednarza, tokarza, piwowara]’, podczas gdy przy innych apelatywach (*kowalczyk*, *kucharczyk*, *młynarczyk*, *zduńczyk* itd.) zawartość semantyczna zamyka się w znaczeniu ‘uczeń [kowała, młynarza itd.], terminator’.

2. Kolejną grupę stanowią nazwy osób zajmujących się rolnictwem, pracami leśnymi i obróbką drewna, hodowlą zwierząt, łowiectwem i rybołówstwem. Określenia te znalazły odzwierciedlenie w następujących nazwiskach: *Bortnik* < wschl. gw. *bortnik* ‘bartnik’ SGBP 24; *Brajer* < gw. *brajer* ‘węglarz wypalający węgiel z drzewa w lesie’ SGPrei II 450; *Czaban* < *czaban*¹⁸ ‘pastuch wołów albo owiec’ SW I 367; *Fiszer* < niem. *fischer* ‘rybak’ DN 185, RymNP I 195; *Hajda* < gw. *hajda* ‘pastuch w górach’ SW II 4; *Hajduk* < gw. *hajduk* ‘gajowy’ SW II 5; *Kapustnik* < *kapustnik* ‘ogrodnik, zajmujący się sadzeniem kapusty’ SW II 253; *Koniuch* < *koniuch* ‘pasterz koni’ SW II 442; *Leśnik* < *leśnik* ‘człowiek znajdujący się na leśnictwie’ SW II 722; *Ogrodnik* < *ogrodnik* ‘człowiek pracujący nad utrzymaniem ogrodu’ SW III 719; *Ostrychacz* < gw. *ostrycharz*, *ostrucharz* ‘ten, co trzebi zwierzęta domowe’¹⁹ RymNP II 189; *Pasiecznik* < *pasiecznik* ‘pszczelarz’

¹⁸ O leksemie *czaban* zob. Rusek 1996, 39–40.

¹⁹ W SW ap. gw. *ostrucharz* (inaczej *rostrucharz* < niem. *rosstäuscher*) ma nieco inne znaczenie: ‘ten, co handluje końmi, hodowca i sprzedawca koni’; ‘ten, co handluje ludźmi’; ‘pot. pośrednik w kupnie, stręczyciel’ SW III 887, SW V 566–567. Może nazwisko to ma też powiązanie z ap. *postrzygacz* ‘robotnik zatrudniony przy strzyżeniu owiec’, ewentualnie w zn. ‘ten, co strzyże ludziom włosy’ SJPDor VI 1148 lub ‘rzemieślnik od sukna’ CieślO 101, por. Dacewicz 1993, 94; por. też wschl. gw. *ostrychati* ‘strzyc’ (*ostrychcy* ‘ostrzyc’ SGBP 151).

SW IV 74; *Ptasznik* < *ptasznik* ‘hodowca drobiu; myśliwy ptaszy’ SW V 423; *Rybaczek* < *rybaczek* – od *rybak* ‘ten, co zajmuje się łowieniem ryb’ SW V 781–782; *Rybak* < *rybak*, brus. *rybák* SW V 782, TSBM IV 732; *Sadowy* < *sadowy* ‘sadownik’ SW V 4; *Smolak* < *smolak* ‘ten, co wypala z drzewa smołę, smolarz’ SW VI 243; **-ak**: *Pastuszak* – por. *pastuch*, brus. *pastúch* ‘ten, co pasa zwierzęta domowe, co ich dogląda na pastwisku’ SW IV 80, TSBM IV 92; **-ek**: *Pilarek* – por. gw. *pilarz* ‘ten, co drzewo piłuje, tracz’ SW IV 189; **-uk/-czuk**: *Bortniczuk* – por. wschł. gw. *bortnik*; *Rybaczuk* – por. rybak, brus. *ryba’k*; *Smolarczuk* – por. *smolarz* ‘ten, co wypala z drzewa smołę’ SW VI 243; *Sterniczuk* – por. gw. *sternik* ‘żniwiarz przodownik’ SW VI 418; *Traczuk* – por. *tracz* ‘ten, co trze kloce na tarcicę piłą ręczną, pilarz’ SW VII 90; **-yk**: *Sadowniczyk* – por. *sadownik*, *sadowniczy* ‘ogrodnik sadowy’ SW VI 3; *Traczyk* – por. *tracz*; **-ski (-ska)**: *Mastalerski* – por. *masztalerz*, *mastalerz* ‘człowiek zajmujący się końmi, gumieny’ RymNP II 75; *Myśliwska* – por. *myśliwy* ‘łubiący polować’ SW II 1088; **mutylacja**: *Flantz* – por. niem. n.os. *Pflanzer* < śrwniem. *phlanzære* ‘plantator’ SENiem 196.

3. Etymonami kolejnej grupy nazwisk Podlasian są nazwy osób związanych z przygotowaniem pokarmów: *Brajer* < niem. *brauer* ‘piwowar’ RymNP I 51; *Firlej* < niem. *vierlei* < *fürleger*, *vorleger* ‘krajczy’ SW I 746, CieśłO 37; *Kichner* < może niem. *küchler* ‘ten, kto wypieka ciastka’ RymNP I 393; *Kuchta* < *kuchta* ‘pogardliwie o kucharzu albo kucharce’ SW II 618; *Kwaśnik* < *kwaśnik* ‘ten, który produkuje kwas’ SHNOB I 200²⁰; *Litman* < n.os. *Leit(h)man* ‘karczmarz, który szynkuje wino owocowe’ SENiem 157²¹; *Melcer* < śrwniem. *melzer* ‘słodownik’ SENiem 173; *Mielnik* < gw. *mielnik* ‘młynarz’ SW II 956; *Miützner* (!) < niem. *Metzner*, *Matzner* < *metzger* ‘rzeźnik’ RymNP II 81; *Miller* < śrdniem. *moller*, śrwniem. *müller* ‘młynarz’ SENiem 173²²; *Palacz* < *palacz* ‘destylator’ SW IV 14; *Piwowarczyk* < *piwowarczyk* ‘piwowar na małą skalę’ SW IV 214; **-ak**: *Olejniczak* – por. *olejnik* ‘ten, co wybija olej, olejarz’ SW III 764; **-ek**: *Mielczarek*, *Milczarek* – por. *mielcarz* ‘dawniej: ten, który wyrabia słód, słodownik, piwowar’ SW II 956, SJPdor IV 642, SSłpl IV 226, RymNP II 92, CieśłO 80; **-uk**: *Kucharczuk*, *Kucharuk* – por. *kucharz*, brus. *kuchar* ‘ten, co gotuje’ SW II 617, TSBM II 764; *Młynarczuk* – por. *młynarz*, brus. *młynar* ‘rzemieślnik, zajmujący się mieleniem zboża we młynie’ SW II 1013, TSBM III 166; **-ow**: *Winnikow* – por. gw. *winnik* ‘gorzelnik’ SW VII 616.

²⁰ W monografii Zofii Kalety [1998, 193] podstawą motywacyjną n.os. *Kwaśnik* jest ap. *kwaśny*.

²¹ Także w zn. ‘ktoś, kto mieszka na zboczu góry’ SENiem 157.

²² Por. też n.m. *Melle* k. Osnabrück + sufiks *-er*, za pomocą którego derywowano określenie, będące nazwą mieszkańca SENiem 173.

Analizowany materiał poświadcza też kilka nazw terminatorów w funkcji współczesnych nazwisk: *Kucharczyk* < *kucharczyk* ‘pomocnik kuchacza’ SW II 617; *Młynarczyk* < *młynarczyk* ‘czeladnik, chłopiec młynarski’ SW II 1013; *Piwowarczyk* < *piwowarczyk* ‘czeladnik albo uczeń piwowarski; syn piwowara’ SW IV 214.

4. Określenia osób trudniących się handlem także zostały spetryfikowane w nazwiskach używanych wspólnie przez mieszkańców omawianych miast: *Budnik* < gw. *budnik* ‘kupiec, handlarz miejski, kramarz’ SW I 226, CieślO 24; *Kapustnik* < *kapustnik* ‘ogrodnik, zajmujący się sprzedawaniem kapusty’ SW II 253; *Korol* < ros. *korol* ‘kapalista będący liderem w jakiejś dziedzinie przemysłu lub handlu’ Uszak I 1472; *Kwaśnik* < *kwaśnik* ‘ten, co sprzedaje kwas’ TichA 73; *Pacholek* < gw. *pacholek* ‘subiekt kupiecki’ SW IV 3–4; *Plóciennik*, *Pluciennik* < *plóciennik* ‘handlarz sprzedający płótno’ SW IV 266; *Ptasznik* < *ptasznik* ‘handlarz ptaków’ SW V 423; *Rybaczek* < *rybaczek* – od *rybak* ‘handlarz ryb’ SW V 781–782; *Rybak* < *rybak*; *Sitarz* < *sitarz* ‘handlarz sitami’ SW VI 120; *Sitnik* < ros. *sitnik* ‘rzemieślnik handlujący sitami’ Ganż 434; *Szklarz* < *szklarz* ‘ten, co handluje szkłem’ SW VI 620; **-ko**: *Korolko* – por. ros. *korol*; **-uk**: *Korolczuk*, *Koroluk* – por. ros. *korol*; *Rybaczuk* – por. *rybak*; *Szklaruk* – por. *szklarz*; **-yk**: *Sadowniczyk* – por. gw. *sadownik* ‘przedsiębiorca zakupujący sady, tj. owoc na drzewach’ SW VI 3; **-ow**: *Salnikow* – por. brus. *salnik* ‘pot. handlarz tłuszczem’ TSBM V/1 30; *Winnikow* – por. stbrus. *winnik* ‘handlarz, sprzedawca wina’ TichA 75.

W nazewnictwie historycznym określenie indywidualne wskazujące na zawód nosiciela lub pełnioną przez niego funkcję stanowiło ważną cechę odróżniającą człowieka od innych mieszkańców. Dokładna identyfikacja była istotna także w przypadku niższych warstw społecznych. Wśród kupców, podobnie jak wśród rzemieślników, dana nazwa (a z czasem nazwisko) przechodząca z pokolenia na pokolenie stawała się czymś w rodzaju znaku firmowego [Dacewicz 1993, 96].

5. Kilka nazwisk nawiązuje do określeń osób, których zadaniem była ochrona obiektów: *Budnik* < *budnik* ‘stróż przy sadzie, lesie, kolei’ SW I 226; *Hajduk* < gw. *hajduk* ‘gajowy’, ‘dozorca’ SW II 5; *Leśnik* < *leśnik* ‘stróż leśny, gajowy, borowy’ SW II 722; *Pacholek* < *pacholek* ‘stróż karczemny u Żydów arendarzy’ SW IV 3–4; *Smolak* < *smolak* ‘strażnik pograniczny w lesie’ SW VI 243; *Pasiecznik* < *pasiecznik* ‘dozorca pasieki’ SW IV 74; **-uk**: *Cieciuk* – por. *cieć* ‘stróż’ SW I 322.

6. Pochodzenia części nazwisk można doszukać się w nazwach osób pełniących funkcje dworskie: *Dworak* < *dworak* ‘człowiek pracujący na folwaraku, sługa dworski’ SJP Dor II 449, SXVI VI 253, SGP I 403; *Hajduk* < brus.

hajduk ‘sługa lub lokaj w czasach prawa pańszczyźnianego’ TSBM II 14; *Konarska* < *konarski* ‘urzędnik sprawujący zarząd nad stajnią czy stadninami królewskimi lub książęcymi’ SStpl III 325; *Pacholek* < *pacholek* ‘sługa, służący, parobek, czeladnik’ SW IV 3–4; **-czyk**: *Dworańczyk* – por. gw. *dworan* ‘człowiek należący do czeladzi dworskiej, pacholek, służący’ SW I 595.

W większości przypadków nazwy motywujące oznaczają posady o niskim statusie, ponieważ wykonawcy określani w ten sposób pełnili funkcje służebne. Urzędnikiem wyższej rangi (względem pozostałych w tej grupie) był *konarski* (> nazw. *Konarska*).

7. Od samego początku człowiekowi towarzyszyła muzyka. Instrumenty, za pomocą których wydobywano dźwięki od najbardziej prymitywnych do zaawansowanych technologicznie były wykorzystywane nie tylko jako urozmaicenie egzystencji, ale również w pracy, jako narzędzie komunikacji, w obrzędach magicznych i religijnych. Swoje nazwy otrzymały osoby w różny sposób związane z poszczególnymi instrumentami – zawodowo, bardziej amatorsko lub zupełnie okazjonalnie. W podstawach nazwisk występujących współcześnie na Podlasiu odnajdujemy pewną liczbę określeń związanych z tym polem znaczeniowym, por.: *Basista* < *basista* ‘ten, co gra na bassetli, bassetlista’ SW I 103; *Dudnik* < ros. *dudnik* ‘muzykant, grający na piszczałce’ Ganż 175; *Fidler* < őrniem. *videlære*, *vidler*, őrrdniem. *veddler*, *vedelère* ‘skrzypek’ SENiem 49; *Kobzar* < brus. *kabzar* ‘ukraiński śpiewak ludowy, śpiewający pod akompaniament kobzy’ TSBM II 569; *Smyk* < *smyk* ‘grajek jarmarczny’ SW VI 249; *Surmacz* < *surmacz*, brus. *surmác* ‘ten, co gra na surmie’ SW VI 516, TSBM V/1 390; **-ewicz**: *Muzykiewicz* – por. *muzyk* ‘artysta, zajmujący się muzyką, kompozytor albo wirtuoz’; ‘śpiewak; brus. *muzyka* ‘pot. muzykant’ TSBM III 179; **-ko**: *Grajko* – por. *grajek* ‘muzykant, pieśniarz’ (*-ek* > *-ko*) SW I 898.

8. Etymonami nazwisk mogły być okazjonalne określenia ludzi, niezadko związane z przypadkowym wykonywaniem zajęcia lub chwilowym pełnieniem jakiejś funkcji [Raszewska-Klimas 2018, 91]: *Druźba* < *druźba* ‘mężczyźni asystujący przy ślubie’ SW I 566; *Krzyżak* < gw. *krzyżak* ‘człowiek, który niesie krzyż przed procesją’ SW II 603, *Marszałek* < *marszałek*, brus. *marszałak*, wschsl. gw. *marszałok* ‘starszy druźba na weselu, wodzirej weselny’ SJPdor IV 473, SXVI XIII 175, TSBM III 113²³.

Ze względu na semantykę trudno odnieść powyższe przykłady do nazw zawodów *sensu stricto*, bliższe są one przezwiskom powstałym w warunkach

²³ W AGWB (s. 104) ap. *marszałok* jest objaśniany w inny sposób: ‘swat (starszy człowiek, który idzie w swaty z kawalerem)’.

sprawowania przez nosiciela okazjonalnych funkcji o charakterze jednorazowym lub powtarzalnym.

Na ustalenie się określeń tego typu w charakterze nazw własnych mogły mieć wpływ różne motywy ekstralingwistyczne. Na przykład, miano *Krzyżak* mogło zostać nadane człowiekowi noszącemu krzyż w procesji cyklicznie przez wiele lat, a więc osobie cieszącej się szacunkiem w określonej mikro-wspólnocie i kojarzonej z wykonywaniem tej funkcji od dawna. W takim przypadku można mówić o użyciu wyrazu motywującego w jego podstawowym, neutralnym znaczeniu. Mogła jednak wystąpić zupełnie odmienna sytuacja: wskutek zaistnienia pewnych okoliczności, zadanie zostało powierzone osobie przypadkowej, której wybór był zaskoczeniem dla uczestników sytuacji komunikacyjnej. To jednorazowe zdarzenie mogło utkwić w pamięci danej społeczności na tyle, że wykonawcy czynności zostało nadane przezwisko *Krzyżak*, które *in statu nascendi* posiadało (ujemne, jak można przypuszczać) nacechowanie emocjonalne.

9. Wiara w moce nadprzyrodzone, rządzące światem i losem człowieka jest częścią ludzkiej natury. Pojęcia *magia* i *religia* również istnieją w każdym języku, a związana z nimi leksyka wystąpiła w podstawach motywacyjnych następujących nazwisk: *Kardynał* < *kardynał* ‘duchowny, piastujący najwyższą po papieżu godność kościelną’; ‘dawniej: każdy urzędnik duchowny przy jakimkolwiek kościele głównym’ SW II 266–267; *Kirchner* < niem. *kirchner* ‘kościelny’; *Mnich* < *mnich* ‘duchowny, żyjący pod regułą, zakonnik’ SW II 1015; *Monach* < wschl. gw., ukr., ros. *monach* ‘mnich, zakonnik’ SGBP 115, SUM II 444, Uszak II 254; *Żak* < *żak* ‘kościelny, organista, klecha, kleryk’ SW VIII 684, 686; **-ik**: *Popik* – por. *pop* ‘duchowny prawosławny, ksiądz unicki’; ‘kapłan niechrześcijański, ofiarnik’; ‘ksiądz katolicki’ SHNOB II 43, SW IV 638; **-ko**: *Popko* – por. *pop*; **-yło**: *Buryło* – por. lit. *būras* ‘znachor, czarodziej’ KonNBB 131; **-owicz**: *Monachowicz* – por. *monach*; **-ewicz**: *Magosiewicz* – por. *magus* ‘kapłan u starożytnych Persów, zajmujący się także astrologią i magią; czarnoksiężnik, wróżbita’ SXVI XIII 18; **-ow**: *Popow* – por. *pop*; **mutylacja i ø > a**: *Kolata* – por. może *kolator* (z łac. *collator* ‘ofiarodawca’) ‘dawn. patron, fundator kościoła, który miał prawo przedstawiania biskupowi kandydata na wakujące beneficjum przy kościele Kop 267.

Najwięcej określeń dotyczy stanowisk i godności obecnych w kościołach chrześcijańskich. Chrystianizacja Słowiańszczyzny przyniosła nie tylko nową kulturę i wartości, skutkowała też pojawieniem się w zasobie leksykalnym nowego słownictwa, do którego w pierwszej kolejności należy zaliczyć pojęcia związane z organizacją życia religijnego. Tylko pojedyncze apelatywy nawiązują do funkcji charakterystycznych dla innych konfesji (por. *magus*,

częściowo także *pop* (zob. wyżej)) lub związanych z obrzędami magicznymi (*būras*, *magus*).

10. Etymonami nazwisk kolejnej grupy są nazwy mające źródło w leksyce związanej z wojskowością i innymi służbami mundurowymi: *Bobik* < brus. *bobik* ‘pogardliwie o mieszkańcach, zwerbowanych przez okupantów faszystowskich najeźdźców do służby w policji w czasie wielkiej wojny ojczyźnianej’ TSBM I 391; *Dobosz* < *dobosz* ‘żołnierz, który bębni’ SW I 471; *Dragun* < *dragun*, ros. *dragún*, brus. *drahún* ‘kawalerzysta, pełniący służbę pieszo i konno’ SW I 549, TSBM II 194, Ganz 168; *Hajduk* < *hajduk* ‘żołnierz piechoty węgierskiej, która istniała w Polsce od początku do połowy XVII w., a później służyła w kompaniach piechoty hetmańskiej’; ‘u Słowian na pograniczu Turcji: człowiek, prowadzący wojnę z Turkami na własny rachunek’; ‘policjant na Węgrzech, pachołek policyjny’ SW II 5; brus. *hajduk* ‘powstaniec na Bałkanach i na Węgrzech, walczący z niewolą turecką i prawem feudalnym’ TSBM II 14; *Janczar* < *janczar* ‘żołnierz piechoty tureckiej’ SW II 133–134; *Krzyżak* < *krzyżak* ‘rycerz zakonu braci szpitalnych albo teutońskich; rycerz ormiański’ SW II 602–603; *Pachołek* < *pachołek* ‘giermek przeznaczony do noszenia kopii w dawnej jeździe polskiej i mający pod sobą konie na zmianę dla pana’; ‘żołnierz szeregowy w jeździe i piechocie polskiej’ SW IV 3–4; *Porucznik* < *porucznik* ‘stopień oficerski, lejtnant; w dawnej Rzeczypospolitej: druga osoba po rotmistrzu w kawalerii, drugi stopień oficerski w armii Królestwa Polskiego’ SW IV 722; **-czyk**: *Atamańczyk* – por. *ataman* ‘hetman, naczelny dowódca Kozaków’ SW I 67; **-ok**: *Hetmaniok* – por. brus. *hetman* ‘w XVI–XVII w. na Ukrainie – naczelnik wojska kozackiego; w XVI–XVIII w. – dowódca wojskowy w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce’ TSBM II 47; **-uk**: *Drabiuk* – por. stbrus., stpol. *drab* ‘żołnierz, piechur’²⁴ TichA 72; *Puszkarak* – por. pol. *puszkarz*, ros. *puszkar* ‘artylerzysta, kanonier’ SW V 442, BTS 1050; **-un**: *Baszun* – por. *basza* ‘dygnitarz wojskowy w dawnej sultańskiej Turcji’ SXVI II 26; **-owicz**: *Majorowicz* – por. *major* ‘oficer wyższy od kapitana, ale niższy od podpułkownika’ SW II 850; **-ew**: *Kniaziew* – por. *kniaź* ‘dowódca wojskowy na Rusi okresu feudalnego’ TSBM II 706.

Większość baz fundujących to określenia stanowisk lub stopni wojskowych (względnie innych formacji mundurowych). Uwagę zwraca spory odsetek nazw o zróżnicowanej „geograficznie” semantyce. Przyczyn ich obecności w analizowanym zasobie należy upatrywać w wydarzeniach historycznych, przede wszystkim o charakterze zbrojnym, prowadzonych na obszarze

²⁴ Por. też ap. *drab* ‘człowiek wysoki, niezgrabny; biedak’ SHNOB I 78.

Słowiańszczyzny. W tych przypadkach, jak można sądzić, nazwa własna rzeczywiście odpowiadała faktycznemu zajęciu pierwotnego nosiciela. Nie jest też wykluczone, że antroponimy miały zabarwienie przezwiskowe, być może o ironicznym ładunku emocjonalnym, a ich kreacji towarzyszyły stereotypy inicjowane pochodzeniem etnicznym osoby identyfikowanej, powiązane z uprzedzeniami i awersją na tle narodowościowym.

11. Stosunkowo licznie w funkcji podstaw słowotwórczych wystąpiły nazwy godności i urzędów państwowych: *Car* < *car* SW I 255; *Korol* < ros. *korol* 'król' BTS 459; *Król* < *król* 'najwyższy zwierzchnik państwa, monarcha' SW II 566–567; *Porucznik* < stpol. *porucznik* 'pełnomocnik, posłannik, namiestnik, zastępca' SW IV 722; *Rejent* < *rejent* 'urzędnik sądowy spisujący umowy stron, akty darowizny, dzierżawy, kontrakty, testamenty itp.' SW V 503; *Rząca* < *rzonca*, *rzańca*, *rzańca*, gw. *rzonca*, *rzońca* 'ten, co rządzi, zarządca, rektor, administrator, władca, naczelnik, kierownik, nadzorca' SW V 803 (por. n.os. *Rzańca*, *Rzańca*) [Rudnicka-Fira 2003, 210]; *Sędziak* < stpol. *sędziak* 'najwyższy urzędnik u Izraelitów przed ustanowieniem królestwa; niby naczelnik powiatu w Turcji, sandżak' SW VI 29, 78²⁵; *Soltys* < *soltys* 'najniższy urzędnik administracyjny wiejski, przełożony nad jedną z kilku wsi tworzących gminę'; 'wójt' SW VI 266; *Wójcik* < *wójcik* – zdr. od *wójt* 'prezes rady miejskiej, najwyższy z urzędników miejskich'; 'zwierzchnik gminy wybierany z grona właścicieli gruntów'; 'soltys, przełożony nad gromadą wiejską, sędzia wiejski'; 'dawniej: jeden z włościan poddanych, obowiązany do wypędzania na pańszczyznę, pilnowania robotników i zdawania o nich sprawy przed ekonomem' SW VII 703–704; **-ak**: *Woźniak* – por. *woźny* 'niższy oficjalista sądowy, sługa sądowy' SW VII 702; **-ek**: *Tywonek* – por. brus. *ciwun* 'urzędnik ziemski w województwach Wileńskim i Trockim oraz na Żmudzi'; 'włodarz, podstarości, rządcą, gumieny, dozorca robót' SW I 342; **-ko**: *Korolko* – por. ros. *korol* 'król' BTS 459; **-ok**: *Hetmaniok* – por. brus. *hetman* 'w XVII–XVIII w. – najwyższy władca na Ukrainie' TSBM II 47; **-uk/-czuk**: *Ciwoniuk* – por. brus. *ciwun*; *Korolczuk*, *Koroluk* – por. ros. *korol*'; *Ławniczuk* – por. *ławnik* 'sędzia poboczny, sędzia z ludu, rodzaj asesora'; 'urząd w magistracie' SW II 802; *Strapczuk* – por. *strapczy* 'prokurator powiatowy w Rosji' SW VI 445; **-un**: *Baszun* – por. *basza* 'dygnitarz cywilny w dawnej sułtańskiej Turcji, pasza' SXVI II 26, SW I 104; **-czyk**: *Atamańczyk* – por. *ataman* 'na Ukrainie: pomocnik ekonomy, wójt po wsiach i miasteczkach' SW I 67; **-owicz**: *Szachowicz* – por. *szach* 'monarcha perski' SW VI 550; *Wojtowicz* – por. *wójt*; **-ew**: *Kniaziew* – por. *kniaź*

²⁵ Por. też ap. *sędzia* (+ *-ak*).

‘dowódca wojskowy i gubernator na Rusi okresu feudalnego’ TSBM II 706; **-ski**: *Witerski* – por. niem. *witter* < *witehere* ‘radny’ RymNP II 688.

Jak można zauważyć, kilka określeń wystąpiło również w grupie poprzedniej. Zdarzają się bowiem sytuacje, w których piastowanie danego urzędu wiązało się z wykonywaniem obowiązków zarówno administracyjno-urzędowych, jak też militarnych (por. *ataman*, *basza*, *hetman*, *kniaź*, *porucznik*). Podobnie jak w przypadku nazwisk od określeń wojskowych, także antroponimy od nazw funkcji i urzędów państwowych mogły w wielu przypadkach mieć charakter ironiczny i przezwiskowy.

12. Określenia wskazujące na stan społeczny znajdują się na peryferiach zasobu definiowanego jako *nazwy zawodów, godności i urzędów*. Niemniej, uwzględnienie tych leksemów wydaje się zasadne z uwagi na odmienne, względem epoki współczesnej, uwarunkowania społeczno-ekonomiczne w czasach historycznych. Inna była wówczas struktura ludnościowa, a w społeczeństwie stanowym przynależność do tej czy innej warstwy automatycznie pociągała za sobą pełnienie określonych funkcji, wynikającej z pozycji prawnej i ekonomicznej. Na przykład, bycie właścicielem majątku lub dziedzicem oznaczało bycie gospodarzem. Osoba będąca dworzaninem zajmowała wysokie stanowiska w otoczeniu panującego monarchy, korzystając przy okazji z licznych przywilejów przyznawanych przez władcę. W cytowanym zbiorze określenia związane z pozycją socjalną nie są licznie reprezentowane, ale stanowią cenny nośnik pamięci o funkcjonowaniu społeczeństw w przeszłości, por.: *Budnik* < *budnik* ‘włościanin z Królestwa osiadły na Polesiu, na prawie czynszowym’ SW I 226; *Dworaczek* < *dworaczek* – zdr. od *dworak* ‘dworzanin króla albo magnata’ SJPdor II 449, SXVI VI 253, SW I 593–594; *Dworak* < *dworak*; *Dziedzic* < *dziedzic* ‘dziedziczny pan, właściciel’; ‘właściciel majątku ziemskiego’ SW I 638; *Ofman* < niem. *hofmann* ‘dworzanin’ RymNP I 309; *Potentas* < może *potentat* (z łac. *potentatus*) ‘możnowładca, magnat’ SW IV 803; **-czyk**: *Dworańczyk* – por. gw. *dworan* ‘człowiek należący do dworu monarchy albo magnata; dworzanin’ SW I 595.

13. Ostatnią grupę tworzą nazwiska, zawierające w bazach fundujących określenia funkcji i zawodów, które ze względu na semantykę trudno zaszeregować do któregośkolwiek z powyższych zbiorów: *Godun* < wschł. gw. *hodun* ‘wychowanek’ AGWB I 98; ukr. *hodun* ‘karmiciel’ SUM I 299; *Chworoś* < *foryś* ‘pomocnik stangreta, woźnica’ SHNOB I 59; *Fleger* < niem. *pfleger* ‘pielęgniarski, opiekun’; *Furmanek* < *furmanek* ‘biedny, potulny furman’ SW I 785 (może też zdr. od *furman* ‘woźnica, trudniący się przewożeniem towarów’); *Grabarz* < *grabarz* ‘człowiek zajmujący się kopaniem grobów’ SW I 892; *Konefał* < gw. *konefał* ‘lekarz zwierząt, weterynarz, konował’; człowiek bez nauki, partacz leczący bydło i konie; przen. lekarz zły, nieludz-

ki'; gw. *konefał* urzędnik, układający w spokojnym miejscu gości, zamroczonych trunkiem i chcących się przespać' SW II 445–446; *Palacz* < *palacz* 'ten, co pali w piecu i podtrzymuje ogień' SW IV 14; *Porucznik* < stpol. *porucznik* 'osoba, której coś poruczono, pełnomocnik, posłannik, zastępca' SW IV 722; *Stawarz* < *stawarz* 'kopacz stawów' SW VI 407; *Żak* < *żak* 'uczeń szkolny, uczeń, bakalarz' SW VIII 686; stpol. *żak* 'uczony, literat' SW VIII 686; **-ak**: *Gumienniak* – por. *gumiennik*, *gumienny* 'dozorca gumna albo robót gumiennych' SW I 940–941; **-uk**: *Furmaniuk* – por. *furman* 'woźnica, trudniący się przewożeniem towarów' SW I 785; *Stangryciuk* – por. *stangret*, zdr. *stangrecik* 'woźnica, powożący' SW VI 390; *Sterniczuk* – por. *sternik* 'ten, co kieruje sterem, kierownik statku'; 'przen. kierownik, dyrektor, rządca, przewoźnik' SW VI 418; **-ow**: *Narasow* – por. lit. *nāras* 'nurek' LLKŻ 265, LPŻ II 295; **-ew**: *Tolkaczew* – por. ros. *tolkacz* 'robotnik zajmujący się ręcznym przesuwaniem jakichś rzeczy' Uszak IV 727.

W zacytowanych nazwiskach zostały spetryfikowane nazwy profesji bądź pełnionych funkcji o charakterze stałym lub okazjonalnym, często związanych z świadczeniem usług w zależności od zapotrzebowania na nie (por. np. *grabarz*, *stawarz*). W niektórych przypadkach trudno wnioskować nawet o przybliżonym okresie parania się danym zajęciem, wyrażonym apelatywem (np. *hodun*, *palacz*). Część określeń posiada bardzo szerokie znaczenie obejmujące wiele aspektów, co nastęrcza trudności przy ich klasyfikacji semantycznej, por. np.: *porucznik*, *palacz*, *sternik* (por. oba znaczenia), *tolkacz*.

III. Największą produktywnością w tworzeniu nazwisk analizowanych w niniejszym opracowaniu odznaczają się nazwy rzemieślników różnych specjalności²⁶. Niektóre nazwiska motywowane od określeń tych profesji można rozpatrywać paralelnie jako antroponimy pochodzące od nazw handlarzy. Takie kilkuaspektowe znaczenie mają bowiem apelatywy motywujące, np. *Plóciennik* (por. *plóciennik* 'tkacz wyrabiający płótno; handlarz sprzedający płótno') [zob. Czopek-Kopciuch 2004, 29], *Szklarz*, *Szklaruk* (por. *szklarz* 'rzemieślnik wprawiający szyby; ten, co handluje szkłem')²⁷. Mniej licznie występują określenia, które nazywają osoby zajmujące się rolnictwem, leśnictwem, rybołówstwem i produkcją wyrobów spożywczych, przy czym niektórzy z tych pracowników również są obecni w branży handlowej. Odmienne nieco charakter mają nazwy osób pełniących funkcje społeczne

²⁶ Jest to tendencja powszechna [por. Lech 2003, 222].

²⁷ Na podwójne znaczenie apelatywów, z których jedno jest związane ze sferą handlu zwraca również uwagę Hanna Buczko [2010, 224].

i urzędy. Tu najliczniej reprezentowane są nazwiska od nazw osób piastujących stanowiska państwowe. Jak zaznacza Hanna Buczko [2010, 224], nazwiska typu *Car*, *Szach* (por. nazw. *Szachowicz*) powstały najpewniej od przezwisk indywidualnych, a nie od realnych określeń danej osoby. Z pełnieniem funkcji państwowej nie należy wiązać też nazwisk typu *Korol*, *Korolczuk*, *Koroluk*. Stosunkowo duża popularność nazwisk z leksemem *korol* może wskazywać na osobę, zamieszkującą lub obrabiającą „królewszczyznę”, tj. ziemię należącą do dóbr królewskich. Inne nazwiska pochodzą od nazw osób, które mogły pełnić funkcje religijne, wojskowe, dworskie. Wyodrębniono nieliczną grupę nazwisk pochodzących od nazw osób związanych z muzyką lub pełniących funkcje okazjonalne.

Elżbieta Rudnicka-Fira [2003, 208] zauważa, że większość nazwisk odzawodowych pod względem strukturalnym jest równa apelatywom o różnych przyrostkach, udokumentowanym w słownikach języka polskiego. Stanowisko to potwierdzają badania Lili Citko [2001, 90–92] z terenu północnego Podlasia w XVI w. oraz Leonardy Dacewicz [1993, 97] w zakresie antropimów dawnego województwa podlaskiego w XVI–XVII w. Materiał współczesny z Bielska Podlaskiego, Hajnówki i Siemiatycz również wskazuje na dominację nazwisk będących przeniesieniami nazw pospolitych. Należy jednak zaznaczyć, że brak apelatywu (z danym formantem) poświadczonego w leksykonach nie upoważnia do automatycznego potraktowania nazwy z tym sufiksem jako derywowanej na poziomie antropimicznym. Istnieje bowiem możliwość, że tego typu określenia powstały w języku mówionym i początkowo nie miały jeszcze funkcji nazwy [por. Sieradzki 2010, 265–266; Dacewicz 2014, 157].

Z językowego punktu widzenia dominują nazwy polskie. Mniejszą frekwencją odznaczają się apelatywy pochodzenia wschodniosłowiańskiego, bałtyckiego i niemieckiego. Cytowany materiał zaświadcza obecność we współczesnej antropimii Podlasia nazwisk pochodzących od znaczeniowo tożsamy, ale zróżnicowanych językowo nazw zawodów i godności, por. *Król* – *Korol*; *Cieśla* – *Teśluk* – *Dojlida*; *Szewc* – *Szwec* [por. też Czopek-Kopciuch 2004, 36] – *Czebotariow* – *Rezler*; *Rybak* – *Fiszer*; *Krawiec* – *Sznajder*, *Sznajderuk*; *Kowal* – *Szmydki*; *Młynarz* – *Młynarczuk* – *Miller*; *Mnich* – *Monach*; *Bednarz* – *Bondar*, *Bondaruk* – *Boczarow* – *Sudnik* – *Szefler*; *Sitarz* – *Sitnik*. Współwystępowanie różnych językowo określeń tych samych zawodów jest cechą typową dla obszarów mieszanych pod względem etnicznym [Dacewicz 1993, 96]. O zawiłościach wynikających ze zróżnicowania językowego podstaw motywujących można mówić nie tylko w kontekście powyższych paraleli. Złożoność przejawia się też na innych płaszczyznach. Na przykład, źródeł niektórych leksemów trzeba szukać w innych językach,

niż ten, w którym wyrazy funkcjonują już jako elementy zadomowione i są brane pod uwagę przy ustalaniu baz słowotwórczych antroponimów. Także nazwy zawodów i godności używane na Słowiańszczyźnie etymologicznie związane są z innymi językami, często nierodzimiymi, np. ap. *basza*, *czaban* pochodzą z języka tureckiego, *hajduk* – z węgierskiego, *pop* – z greckiego, a także z innymi słowiańskimi, np. *mas(z)talerz* – z czeskiego, *strapczy* – z rosyjskiego. Leksemy *kolator*, *potentat* są spolszczonymi formami rzeczowników łacińskich.

IV. Zasygnalizowane we wstępie kwestie – statusu nazw odzawodowych w systemie apelatywno-proprialnym i wielofunkcyjności formantów komponujących nazwiska to nie jedyne problemy interpretacyjne. Trudności mogą też mieć związek z przedstawieniem zasobu wyrazów pospolitych przy analizie nazwisk utworzonych na ich bazie. Aleksandra Cieślikowa [1990, 11] do takich barier zalicza m.in. wielomotywacyjność towarzyszącą powstaniu konkretnego nazwiska. Innym czynnikiem są homonimia i polisemia apelatywów, uniemożliwiające rekonstrukcję znaczenia danego apelatywu w konkretnej sytuacji nazw(isk)otwórczej. Przyczyny takiego stanu rzeczy zawierają się w przezwiskowym charakterze nazw odapelatywnych i w znaczeniu aktualnym wyrazu stanowiącego podstawę kreacji antroponimu. Trzeba również uwzględnić, że w tworzeniu nazwy własnej mogą być brane pod uwagę różne zakresy semantyczne leksemu motywującego. Eliminacji mogą być poddane znaczenia peryferyjne, metaforyczne, ale redukcja może też obejmować znaczenia podstawowe i wówczas nazwa własna opiera się na znaczeniu drugorzędnym, nierzadko okazjonalnym [Rymut 1987, 317–318].

Materiał z Podlasia pokazuje, że wielomotywacyjność w ujęciu etymologicznym w stosunkowo niewielkim stopniu rzutuje na trudności w ustaleniu pochodzenia nazwisk (np. *Dudnik* < *dudnik* lub *dudnić* ‘huczeć, bębnić’; *Kowalik* < *kowal* lub *kowalik* ‘zool. Sitta – gat. ptaka’; *Kwaśnik* < *kwaśnik* lub *kwaśny*; *Zdunek* < *zdun* lub *zdunek* ‘kamień garnkowy’, *zdunek* ‘zool. Nemesia – pająk czteropłucny i in.). Znacznie częściej mamy do czynienia z wieloznacznością wyrazów, będących domniemaną bazą słowotwórczą. W przedstawionym wyżej podziale nazwisk współczesnych poszczególne znaczenia etymonu mieszczą się w obrębie jednego pola semantycznego (np. *ciwun*, *kardynał*, *pop*, *wójt*), lub reprezentują różne zbiory (np. *budnik*, *krzyżak*, *palacz*, *rybak*, *winnik*, *żak*). Niektórym leksemom można przypisać cały szereg znaczeń, z których każde mogło hipotetycznie pełnić funkcję podstawy motywującej (por. np. *hajduk*, *pacholek*, *wójt*). Niezgodność zawartości semantycznej może cechować się różnym stopniem, czasami mogą to być nawet znaczenia przeciwstawne, jak w przypadku ap. *dworak*.

Kwestia wielomotywywności łączy się niekiedy z zagadnieniem zróżnicowania językowego. Oprócz typowych przypadków homonimii językowej (typu *bednarz – bondar*), różne potraktowanie danego leksemu może wynikać z jego odmiennego znaczenia w języku ogólnonarodowym i w gwarach (por. np. *budnik, konefał, sternik*). Różne okresy w historii języka także znajdują odzwierciedlenie w badanym materiale, np. w polszczyźnie współczesnej ap. *żak* ‘uczeń szkolny, uczeń, bakalarz’ i stpol. *żak* ‘uczony, literat’.

Inne dylematy uwidaczniają się na poziomie strukturalnym. Trudno bowiem ustalić w procesie derywacyjnym moment, w którym miała miejsce sufiksacja. Sytuację tę komplikuje fakt, że formy zdrobniałe części leksemów są poświadczane jako apelatywa w słownikach opisowych (np. *dworaczek, furmanek, rybaczek*), a przecież inne formacje tego typu również mogły funkcjonować w języku mówionym jako nazwy pospolite.

Jak podkreśla Aleksandra Cieślíkowa [1990, 14], „Najwnikliwsze analizy danych antroponimicznych nie są w stanie uchronić przed wielomotywną interpretacją nazw osobowych”. Badania potwierdzają owe trudności, nawarstwiająca się zwłaszcza przy analizie nazwisk współczesnych w aspekcie statycznym. Wobec braku kontekstu sytuacyjnego ustalenie rzeczywistego (a nie potencjalnego) wyrazu motywuującego jest szczególnie problematyczne.

V. Interesująco przedstawia się też porównanie materiału współczesnego ze zbiorem XVI–XVII-wiecznych nazw odzawodowych zanotowanych na terenie dawnego woj. podlaskiego [Dacewicz 1993, 93–99]. Jedynie około połowy określeń wykorzystywanych w tworzeniu formacji identyfikujących osoby w czasach historycznych pojawia się w badanym zasobie nazwisk używanych w XXI w. Do takich nazw należą m.in. *bednarz, bondar, ciwun, kusnierz, kowal, krawiec, ławnik, wojt, mastalierz, pop, puszkarz, smolarz, soltys, winnik, zdun*. Współczesna baza źródłowa nie poświadcza z kolei takich leksemów, jak *barwierz, bronowłok, kamasznik, kolbnyk, koziemiaka, marszałek, piwniczny, posoł, siodlarz, szapował, skutnyk, zielnyk* i in. Można zatem wnioskować, że część określeń przechodziła z pokolenia na pokolenie zachowując się do naszych czasów w podstawach nazwisk. Inne nazwy być może rzeczywiście funkcjonowały jako mniej lub bardziej zantroponimizowane określenia zawodów lub piastowanych urzędów, używane w celu dokładniejszej identyfikacji nosiciela, nie posiadały one jednak charakteru dziedzicznego.

Zwraca także uwagę obecność wyrazów pochodzenia niemieckiego w podstawach antroponimów współczesnych wobec niemal całkowitego ich braku w źródłach dawnych. W dokumentach historycznych [zob. Citko

2001; Dacewicz 1993; Złotkowski 2002, Złotkowski 2015, Złotkowski 2016, Złotkowski 2017] germanizmy na Podlasiu występują (w zakresie badanych nazw) nadzwyczaj sporadycznie i dotyczą przede wszystkim leksemów zakorzenionych na gruncie słowiańskim (np. *landwójt*, *stangret*, *stelmach*).

VI. Nazwiska pochodne od określeń zawodów, godności, funkcji i urzędów stanowią ciekawy obiekt badawczy nie tylko z perspektywy czysto językoznawczej. Dostarczają informacji o kulturze i poziomie cywilizacyjnym społeczeństw, o zajęciach i zainteresowaniach ludzi je tworzących [Rudnicka-Fira 2003, 209; Rudnicka-Fira 2004, 156]. Nazwiska stanowią też cenne źródło poznania nazw samych zawodów, szczególnie nieznanymi w czasach obecnych [Rusek 1996, 10]. Jak się wydaje, rozwój cywilizacyjny i procesy związane z postępowaniem naukowo-technologicznym wpływają na poszerzanie się repertuaru zawodów uznawanych za anachroniczne. Nazwy niektórych profesji, powszechnie wykonywanych jeszcze 10–20 lat temu, na początku XXI wieku mogą być już zaliczone do przestarzałych. Wiedzę historyczną wzbogacają też nazwiska od określeń funkcji i stanowisk, których żywotność jest ograniczona ramami czasowymi, a czasami również terytorialnymi.

Wykaz skrótów

- AGWB – *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, 1980, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej, J. Siatkowskiego, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- BirBA – Бірыла М.В., 1966, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск.
- BTS – Кузнецов С.А., 2001, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург.
- CieśłO – Cieślikowa A., 1990, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Dal – Даль В.И., 1880–1882, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Санкт-Петербург–Москва.
- DN – Gottschald M., 1971, *Deutsche Namenkunde. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*, Berlin.
- Ganż – Ганжина И.М., 2001, *Словарь современных русских фамилий*, Москва.
- Gr-Med – Грушко Е.А., Медведев Ю.М., 1998, *Фамилии...*, Москва.

- KonNBB – Kondratiuk M., 2000, *Nazwiska pochodzenia bałtyckiego w regionie białostockim*, „Acta Baltico-Slavica” 25, s. 123–150.
- Kop – Kopaliński W., 1990, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa.
- LauSB – Лаучюте Ю.А., 1982, *Словарь балтизмов в славянских языках*, Ленинград.
- Lex – *Lexikon der Familiennamen polnisher Herkunft im Ruhrgebiet*, 2006–2010, hrsg. von K. Rymut, J. Hoffmann, bearb. B. Czopek-Korpciuch, t. 1–2, Kraków.
- LLKŽ – Kalėda A., Kalėdienė B., Niedzwiecka M., 1991, *Lietuvių-lenkų kalby žodynas*, Vilnius.
- LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas*, 1985–1989, ats. red. A. Vanagas, t. I–II, Vilnius.
- RymNP – Rymut K., 1999–2001, *Nazwiska Polaków: słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1–2, Kraków.
- SENiem – *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Część 5. Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego*, 1997, opr. Z. Klimek, Kraków.
- SGBP – Wróblewski M., 2008, *Słownik gwary bielsko-podlaskiej*, Bielsk Podlaski.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, 1900–1911, pod red. J. Karłowicza, t. I–VI, Kraków.
- SGPrei – *Słownik gwar polskich*, 1981, t. 2, pod red. J. Reichana, Wrocław–Kraków.
- SHNOB – Abramowicz Z., Citko L., Dacewicz L., 1997–1998, *Słownik historycznych nazw osobowych Białostoczczyzny (XV–XVII w.)*, t. I–II, Białystok.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, 1958–1969, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–11, Warszawa.
- SStpl – *Słownik staropolski*, 1953–, pod red. S. Urbańczyka, t. 1–, Wrocław.
- SUM – *Словарь української мови*, 1907–1909 (1996–1997), ред. Б. Грінченко, т. 1–4, Київ.
- SW – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., 1900–1927, *Słownik języka polskiego, tzw. warszawski*, t. I–VIII, Warszawa.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI w.*, 1966–2012, t. I–XXXVI, Wrocław–Warszawa.
- TichA – Tichoniuk B., 1988, *Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku*, Opole.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, 1977–1984, рэд. К.К. Атраховіч, т. 1–5, Мінск.
- Uszak – *Толковый словарь русского языка*, 1935–1940, под ред. Д.Н. Ушакова, т. I–IV, Москва.

ap. – apelatyw	stbrus. – starobiałoruski
gw. – gwarowy	stpol. – staropolski
pol. – polski	nazw. – nazwisko
niem. – niemiecki	n.os. – nazwa osobowa
wschsl. – wschodniosłowiański	łac. – łaciński
ros. – rosyjski	n.m. – nazwa miejscowa
brus. – białoruski	śrwniem. – średnio-wysoko-niemiecki
ukr. – ukraiński	śrdniem. – średnio-dolno-niemiecki
lit. – litewski	wschśrniem. – wschodnio-środkowo-niemiecki
strus. – staroruski	

Literatura

- Beider A., 2008, *A Dictionary of Jewish Surnames from the Russian Empire*, vol. 1–2, Bergenfield, NJ.
- Bubak J., 1986, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków.
- Cieślíkowa A., 1990, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Citko L., 2001, *Nazewnictwo osobowe północnego Podlasia w XVI w.*, Białystok.
- Citko L., Dacewicz L., 1996, *Typy strukturalne antroponimów w XVI-wiecznym województwie podlaskim*, [w:] *Antroponimia słowiańska. Materiały z IX Ogólnopolskiej Konferencji Onomastycznej*, „Prace Onomastyczne” 35, pod red. E. Wolnicz-Pawłowskiej, J. Dumy, Warszawa, s. 83–91.
- Czopek-Kopciuch B., 2004, *Nazwiska polskie w Zagłębiu Ruhry*, Kraków.
- Dacewicz L., 1993, *Kształtowanie się osobowych nazw odzawodowych w dawnym województwie podlaskim (XVI–XVII w.)*, „Studia Podlaskie” IV, s. 93–99.
- Dacewicz L., 2014, *Historia nazwisk na kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Białystok.
- Kaleta Z., 1998, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Kreja B., 1998, *Księga nazwisk ziemi gdańskiej*, Gdańsk.
- Kuć J., 2004, *Odzawodowe nazwy osobowe w XVIII-wiecznych księgach parafialnych z Mokobód*, [w:] *Polszczyzna Mazowska i Podlasia. Część VIII. Antroponimia i toponimia Mazowska i Podlasia*, pod red. H. Sędziak, Łomża, s. 103–113.
- Lech D., 2003, *Nazwiska odapelatywne a kultura regionu*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, pod red. M. Biolik, Olsztyn, s. 217–230.
- Raszewska-Klimas A., 2018, *Wieloznaczność nazwisk Polaków*, Łódź.
- Rudnicka-Fira E., 2003, *Nazwiska odzawodowe krakowian w średniopolszczyźnie (perspektywa kulturowa)*, [w:] *Metodologia badań onomastycznych*, pod red. M. Biolik, Olsztyn, s. 205–216.
- Rudnicka-Fira E., 2004, *Antroponimia Krakowa od XVI do XVIII wieku. Proces kształtowania się nazwiska*, Katowice.
- Rusek J., 1996, *Dzieje nazw zawodów w językach słowiańskich*, Warszawa.

- Rymut 1987, *Apelatywa antroponimiczne i ich miejsce w etymologii słowiańskiej*, [w:] *Slawistyczne studia językoznawcze*, pod red. F. Ślawskiego, A. Chruścickiej, B. Marczak, Wrocław, s. 317–323.
- Rymut K., 1982, *Granica ili perehodnaâ oblast' meždu nomen appellativum i nomen proprium*, [w:] *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences*, vol. II, Warszawa, p. 335–339. [Rymut K., 1982, *Граница или переходная область между nomen appellativum u nomen proprium*, [w:] *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences*, vol. II, Warszawa, p. 335–339.]
- Sieradzki A., 2010, *Słowotwórstwo nazwisk polskich doby staro- i średniopolskiej*, [w:] *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, t. 16, Poznań, s. 259–270.
- Tichoniuk B., 1988, *Antroponimia południowej Białostoczczyzny w XVI wieku*, Opole.
- Wolnicz-Pawłowska E., Szulowska W., 1998, *Antroponimia polska na Kresach południowo-wschodnich: XV–XIX wiek*, Warszawa.
- Złotkowski P., 2002, *Antroponimy historyczne wsi Bujnowo na Podlasiu*, „Rozprawy Slawistyczne UMCS” 19, s. 191–202.
- Złotkowski P., 2015, *Nazwiska, przezwiska i przydomki młynarzy i mieszkańców osad młyńskich dawnego starostwa brańskiego na Podlasiu w XVI–XIX wieku*, „Studia Białorusnistyczne” 9, s. 255–279.
- Złotkowski P., 2016, *Nazwiskotwórcza i modelowa funkcja formantu -ski/-cki w antroponimii szlachty i chłopów okolic Brańska na Podlasiu w XV–XIX wieku*, [w:] *Belaruska-pol'skiâ moŭnyâ, litaraturnyâ, гістарычныâ i kul'turnyâ сувâзі*, пад рэд. І.Ё. Багдановіч, М.І. Свістуновај, Беларусіка = Albaruthenica 37, Мінск, s. 80–90. [Złotkowski P., 2016, *Nazwiskotwórcza i modelowa funkcja formantu -ski/-cki w antroponimii szlachty i chłopów okolic Brańska na Podlasiu w XV–XIX wieku*, [y:] *Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі*, пад рэд. І.Э. Багдановіч, М.І. Свістуновај, Беларусіка = Albaruthenica 37, Мінск, с. 80–90.]
- Złotkowski P., 2017, *Antroponimia historyczna mieszczan i chłopów Brańska i okolic w ujęciu statycznym i dynamicznym*, Lublin.
- Biryła M.V., 1966, *Belaruskaâ antrapanimlâ. Ułasnyâ imėny, imėny-mânuškì, imėny pa bac'ki, prozviščy*, Мінск. [Бірыла М.В., 1966, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск.]
- Bučko G., 2010, *Suspil'no-gospodars'ki відносини в Галичині та відapelâtivnì prìzvišâ Bojkivšini*, [w:] *Nazwy własne a społeczeństwo*, pod red. R. Łobodzińskiej, Łask, s. 221–230. [Бучко Г., 2010, *Суспільно-господарські відносини в Галичині та відapelâтивні прìзвища Бойківщини*, [w:] *Nazwy własne a społeczeństwo*, pod red. R. Łobodzińskiej, Łask, s. 221–230.]
- Gužva F.K., 1978, *Sovremennij russkij literaturnyj âzyk. Čast' I*, Kiev. [Гужва Ф.К., 1978, *Современный русский литературный язык. Часть I*, Киев.]

CONTEMPORARY SURNAMES OF PODLASIE DERIVED FROM THE NAMES OF PROFESSIONS, COURTESY TITLES AND PROFESSIONAL TITLES

ABSTRACT

Key words: linguistics, onomastics, anthroponymy, surnames, trade names

The paper presents contemporary surnames of Podlasie derived from the names of professions, courtesy titles, held offices and performed functions. Several groups of anthroponyms were identified through etymological analysis of the gathered material, primarily focused on the semantics of word roots. Contemporary surnames were formed from the following categories of words associated with: 1) crafts (*Bondar, Kowalczyk*), 2) agriculture, forestry and animal production (*Fiszer, Pastuszak*), 3) food preparation (*Kucharczyk, Mielczarek*), 4) trade (*Budnik, Salnikow*), 5) protection of objects and facilities (*Leśnik, Pasiecznik*), 6) mansion service (*Dworańczyk, Pacholek*), 7) music (*Fidler, Grajko*), 8) occasional functions (*Družba, Krzyżak*), 9) religion (*Kirchner, Monachowicz*), 10) military service (*Atamańczyk, Janczar*), 11) public offices (*Rejent, Tywonek*), 12) social status (*Dziedzic, Ofman*), 13) others (*Godun, Stangryciuk*). Some surnames (e.g. *Budnik, Hajduk, Pacholek*) were allocated to more than one category because of their polysemous lexemes. From a linguistic point of view the analysed surnames come from Polish (*Cieśla, Krawiec*), East Slavic (*Czebotariow, Monach*), German (*Rezler, Sznajderuk*) or Baltic words (*Dojlida*). In terms of word formation, most surnames are the equivalents of common names (*Kołodziej, Ogrodnik*), although there are also derivative surnames with suffixes (*Korolko, Szwałdych*), some representing the patronymic model (*Majstrowicz, Tokarzewicz; Puszkaruk, Szklaruk*) or having genetically possessive suffixes (*Kniaziew, Winnikow*).

Dorota Krystyna Rembiszewska

DOI 10.15290/sw.2020.20.20

Polska Akademia Nauk

Instytut Sławistyki

tel.: +48 22 826 76 88

e-mail: dorota.rembiszewska@ispan.waw.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0339-0879>

**Językowe oraz pozawerbalne wyróżniki
XIX-wiecznego savoir-vivre'u i rozmów salonowych
w opowiadaniu Stefanii Ulanowskiej *Babie lato***

Słowa kluczowe: etykieta językowa, dziewiętnastowieczna polszczyzna, kultura szlachecka wieku dziewiętnastego

Rozmowy salonowe, towarzyskie konwersacje to dosyć częsty wątek w dziewiętnastowiecznej literaturze pięknej i literaturze dokumentu osobistego. To także ważny temat, chętnie podejmowany w poradnikach dobrego zachowania. W XIX wieku, w okresie wielkich przemian społecznych, ekonomicznych, kulturowych na ziemiach polskich, nastąpiły również znaczące zmiany w zakresie etykiety językowej [por. m.in. Pawłowska 2016, Umińska-Tytoń 2001]. Kultura szlachecka przenosiła się powoli do miast (po powstaniu styczniowym wielu ziemian po konfiskatach majątków musiało opuścić swoje gospodarstwa), wytworzyła się także warstwa przedsiębiorców, urzędników, wolnych zawodów. Powszechniejszy stał się dostęp do oświaty, co spowodowało wytworzenie się nie tylko nowych wzorców zachowań¹, ale także nowych reguł językowego obcowania [por. Umińska-Tytoń 2011]. Wzorce etykiety bardziej się uprościły i zdemokratyzowały, choć tradycyjne formy obyczaju towarzyskiego elit nadal w jakiejś mierze trwały w etykiecie salonowej (także mieszczańskiej, por. powieść *Lalka* Bolesława Prusa).

¹ Te przyczyny wymienia m.in. Marek Cybulski omawiając uwarunkowania zmian w polskich obyczajach językowych na przykładzie wyrazów *pan* i *stuga* [Cybulski 1994].

Autorką opowiadania (powiastki) *Babie lato*, będącego materiałem źródłowym do analizy wskazanego w tytule zagadnienia, jest Stefania Ulanowska (1839–?). Pochodziła ona prawdopodobnie z terenu dzisiejszej Białorusi, na co wskazują informacje w tekście wspomnieniowym [Ulanowska 1912, 82] oraz liczne odniesienia w jej twórczości do obszarów białoruskich. S. Ulanowska jest m.in. autorką pracy *Łotysze Inflant Polskich* – opracowania dającego obraz życia mieszkańców Łatgalii (wschodnia Łotwa) w XIX wieku oraz kilkudziesięciu utworów, w tym o symbolice roślin i zwierząt, publikowanych m.in. w *Bluszczu, Czasie, Tygodniku Ilustrowanym*. Poza tym S. Ulanowska nadsyłała do czasopisma *Wisła* rysunki i zdjęcia obiektów architektonicznych ze znanych sobie miejsc lub tych, które miała okazję zobaczyć podczas badań terenowych. W tomie 5. [*Wisła*, 1892, z. 3, s. 671] znalazł się rysunek chaty ze wsi Dwornia², gmina Moszkany (brus. Машканы), powiat sienieński, gubernia mohylewska, a w tomie 6. *Wisły* [*Wisła*, 1893, z. 2, s. 384] zamieszczono, również z tej miejscowości, fotografię przedstawiającą *tok* ‘budynek, w którym młócono zboże’, co dobitnie potwierdza związki tej autorki z obszarami wschodniosłowiańskimi.

Babie lato to 21-stronicowy tekst, prawdopodobnie nigdzie niedrukowany³. Nie znamy daty jego powstania, ale można przypuszczać, że został napisany w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, bo na tę dekadę przypada największa aktywność pisarska S. Ulanowskiej. Utwór ten, choć o niewielkiej wartości literackiej (widać nieporadność warsztatową, nieumiejętność budowania narracji), stanowi ciekawe świadectwo typowej rozmowy salonowej czasów *fin de siècle*'u.

Opowiadanie S. Ulanowskiej, osnute na wielowątkowych dialogach prowadzonych w „salonie, którego okna zwrócone były na jeden z placów warszawskich” [BL k. 1], to historia odnowionej po latach miłości. Głównymi uczestnikami rozmów są Amelia, Klara, Iwo, którzy mieszkali dawniej w Międzyrzeczu na Podolu i po latach spotkali się w Warszawie. Niejako na marginesie pojawiają się wypowiedzi skierowane do dzieci Klary i do służącej.

Okazją do rozmowy jest wizyta towarzyska. Zgodnie z zasadami ówczesnego bon tonu stanowiła ona konieczny element współżycia społecznego:

² Obecnie wieś nie istnieje.

³ Tekst opowiadania znajduje się w przygotowywanej przeze mnie książce na temat twórczości Stefanii Ulanowskiej.

Odwiedziny są jedną z najpotrzebniejszych rzeczy w towarzyskich stosunkach: w nich to jest źródło mniejszej lub większej zażyłości, jaka się pomiędzy ludźmi wyradza, i one są prawdziwymi ogniwami społecznego łańcucha. Zaniedbywanie ich, byłoby wskazaniem się na życie odosobnione, bo chwilowe zbliżenie w skutek potrzeby albo konieczności jest krótkotrwałem i żadnej nie wywołuje wzajemności. [...] Odwiedziny można podzielić na cztery klasy: ceremonialne, obowiązkowe, przygodne, i przyjacielskie [Miłkowski 1852, 63–64].

Jednocześnie zasady dobrego zachowania regulowały sposób prowadzenia konwersacji, w zależności od typu rozmówcy. Sztuka rozmowy towarzyskiej była ważnym elementem ówczesnej kompetencji komunikacyjnej ludzi z wyższych sfer, wymaganą przepustką do uczestnictwa w kulturze. W jednym z XIX-wiecznych poradników zatytułowanym *O towarzyskości i obcowaniu z ludźmi* znalazły się na przykład rady, nie tylko jak rozmawiać z osobami reprezentującymi różne stany, ale także z osobami wyróżniającymi się określonymi cechami charakteru, a więc

z samolubami, z ludźmi frasobliwymi, niewesołymi i do złego humoru skłonniemi; z ludźmi nałogiem się rządzącymi, z mało mądrymi i nie dosyć znajomości świata posiadającymi, z słabego i bojaźliwego charakteru ludźmi, mężczyznami i kobietami wystawnie czułymi, czyli przeczulonemi, z ludźmi próżnością nadętymi i wszystkim bez braku podobać się pragnącymi, z ludźmi fałszywymi, złośliwymi, zazdrościwymi i zawziętymi [O towarzyskości 1819].

Dla zwyczajów towarzyskich bardzo ważne pozostaje określenie rodzaju relacji i więzi łączącej rozmówców. Na podstawie tego kryterium możemy przyjąć, że w omawianym tekście S. Ulanowskiej występują cztery rodzaje sytuacji konwersacyjnej:

1. układ symetryczny (rozmówcy mają równorzędny status społeczny i porównywalną rangę pragmatyczną), który tworzą dwie kuzynki (Amelia i Klara) oraz mężczyzna (Iwo); pochodzą oni z tego samego środowiska wiejskiego, reprezentują właściwie ten sam status społeczny;
2. układ symetryczny o znamionach asymetrycznego, dotyczący rozmowy między mężczyzną a kobietami (pozycja rozmówcy – kobiety jest osłabiona przez kulturową dominację mężczyzny, co implikuje jednostronną dążność do skracania dystansu, niejaką protekcyjność w sposobie bycia itp.) – Iwo, Amelia, Klara;
3. układ asymetryczny o mniejszym stopniu dystansu, gdzie uczestnikami rozmowy są matka i dzieci (asymetria wynika z nierównorzędnej pozycji dziecka w rodzinie, szerzej – wobec świata dorosłych);
4. układ asymetryczny pełny, w której pani domu zwraca się do służącej (pozycja rozmówcy jest zdefiniowana przez relację władzy, zależności służbowej, hierarchii stanowisk itp.).

Jak widać, w dwóch pierwszych sytuacjach mamy do czynienia z rozmowami typowo nieoficjalnymi, co niesie za sobą użycie swobodniejszych form grzecznościowych, właściwie zredukowanie dystansu. Rozmowa ma charakter spontaniczny, wyraźnie widać, że uczestnicy wizyty cieszą się ze spotkania.

Pierwsza sytuacja dotyczy rozmowy dwóch kobiet równych sobie, jeśli chodzi o hierarchię społeczną. Jest to zwykła pogawędka osób, które dawno się nie widziały, a w przeszłości wielokrotnie się spotykały, ich rodziny spędzały wspólnie czas. Nie znajdziemy więc tu zdawkowych formuł wygłaszanych podczas obowiązkowych wizyt, ani wyszukanych słów, wtrąceń obcojęzycznych. Pojawiają się natomiast zwroty i wyrażenia o charakterze emfatycznym, implikujące bliską więź łączącą rozmówców: „znałyśmy się dobrze, byłyśmy z sobą jak siostry!” (Klara do Amelii) [BL k. 2]. Bliskość relacji, brak dystansu kuzynek wobec siebie sygnalizują nie tylko pieszczotliwe formy adresatywne (nawet tzw. afektonimy): „**Amelko!** Więc to ty jesteś, **najdroższa moja!**” [BL k. 2], „moja Klaro kochana”, „moja droga” (BL k. 10), ale również akt pozawerbalny: „I rzuciła się jej na szyję, a wśród uniesień posypały się z obu stron wykrzykniki i powstał taki gwar radośny” [BL k. 3].

W rozmowach bohaterów pojawia się jeszcze jeden charakterystyczny sposób zwracania się do rozmówcy, a mianowicie używanie nazw pokrewieństwa w funkcji adresatywnej (przetrwało ono do połowy XX wieku, por. Umińska-Tytoń 2001, 88), co służyło z kolei podkreślaniu więzi rodzinnych. W opowiadaniu Ulanowskiej ze względu na ograniczony krąg bohaterów nie ma co prawda zbyt wielu konkretnych nazw stopni pokrewieństwa, ale używa się wyrazu określającego w sposób ogólny związki rodzinne. Iwo zwraca się do Klary „**kuzynko** kochana” [Bl k. 18], „**Kuzynka** Klara nam wybacz” [BL k. 19] oraz Klara do Iwona: „Jakież tu plany macie do ułożenia, piękny **kuzynie?**” [BL k. 18].

Zwraca uwagę wielokrotne powtarzanie się w formach adresatywnych zaimka *mój*. W tym układzie symetrycznym zaimek posesywny implikuje serdeczność. Dzisiaj jest on odbierany jako protekcyjny, w wieku XIX mógł pełnić funkcję wykładnika relacji familiarnych (choć w niektórych przypadkach bywał wyrazem wyższości nad rozmówcą). Wzmocnienie wrażenia pozytywnego stosunku do rozmówczyni daje forma deminutywna imienia: „moja **Klaruńciu!**” [BL k. 3], „moja **Amelko**” [BL k. 5], a poczucie bliskości użycie w bezpośrednim sąsiedztwie zaimka posesywnego i osobowego: „A **moja ty** droga, a **moja ty** kochana” [BL k. 3].

W kolejnej sytuacji konwersacyjnej, w której uczestniczą kobiety i mężczyzna, istotne wydają się struktury składniowe zawierające formy adresa-

tywne, które są kontynuacją stanu polszczyzny z XVIII wieku [por. Wojtak 1992, 36]. Chodzi tu o formy zaimka *ty* w połączeniu z formą 2 osoby lp. czasowników zamiast spodziewanego *pan/pani* z 3 os. lp. czasownika. Tej poufalej (zaimek grzecznościowy uzgodniony jest *ad sensum* nie *ad formam*) formuły adresatywnej używano jedynie w kontaktach familiarnych, wśród przyjaciół oraz przy zwracaniu się do dzieci [por. Umińska-Tytoń 2011, 143]. W tekście S. Ulanowskiej odnajdujemy przykłady połączeń formy 2 os. lp. z elementem *pan*⁴ mające na celu redukcję dystansu. Ten sposób zwracania się charakteryzował kontakty symetryczne, dające poczucie traktowania uczestników rozmowy jako kogoś swojego, przynależącego do tej samej społeczności. Stąd ich obecność w omawianym opowiadaniu: „Mnie się **pan spytaj**, to się prędzej dowiesz prawdy, wtrąciła Klara” [BL k. 10]; Amelia do Iwona: „Wątpię jednak, czy **pan** sobie **przy-pomnisz**” [BL k. 10]; Klara do Iwona: „spodziewam się p. Iwonie, że **pan** już nie **pójdiesz** do teatru” [BL k. 12], „**Nie wiesz pan** jak tam się bratu memu powodzi?” [BL k. 12], „**Powiedz pan** proszę” [BL k. 13, k. 14] „**Pan** się **nie chwal**, p. Iwonie” [BL k. 17].

Z kolei, kiedy rozmawiają Amelia z Klarą, używają tylko formy 2 os. lp. czasownika (lub wykładnika 2 os. dołączonej do innej części mowy), co wskazuje oczywiście na dużą zażyłość, np. „**Pociesznaś** ty z temi swojemi zasadami!”, „**zapomniałaś**, że moje zasady nie pozwalają mi czekać do jutra!”, „**pocożeś** **zadawała** sobie tyle trudu?”, „**śmiałybyś się**, gdybyś słyszała” [BL k. 12].

W sytuacji rozmowy Iwona z Klarą warto dostrzec kolejny przejaw etykiety językowej, jakim jest dodatnie wartościowanie partnera, a więc prawienie komplementów. Komplement był niejako obowiązkowym elementem słownych zabiegów w staraniach o względy partnerki. Zbigniew Kuchowicz, który opisał wzory miłości staropolskiej, zaznaczył, że „komplementowanie kobiet występowało najsilniej w czasach baroku. Podczas wesel gdańskich odczytywano wiersze, w których pannę młodą, choćby była najszpetniejsza, nazywano piękniejszą od Wenery albo Heleny” [Kuchowicz 1982, 327]. W XIX wieku nie przybierały komplementy takiej wyszukanej i przesadzonej formy, ale były one obecne w czasie rozmów między kobietami i mężczyznami, co znajduje potwierdzenie chociażby w ówczesnych pamiętnikach [Umińska-Tytoń 2004, 709]. Nie ma tu już sentymentalnej czułościowości (przejawiającej się w użyciu nadmiernej liczby deminutiwów), gdzie mężczyzna „padał do nóżek” i „całował rączki i nóżki szanownej pani” oraz

⁴ O wyrazie *pan* jako składniku form adresatywnych w historii polszczyzny por. Sikora 2011, 2013.

zachwycał się jej ślicznymi ząbkami. Franciszek Betlejczyk w artykule *O języku towarzyskim* [1862] potępia tego typu frazy. XIX-wieczne poradniki dobrego zachowania również przestrzegają przed nadmiernym komplementowaniem, zalecając niejaka wstrzeźliwość w tym względzie:

Trąci to dzisiaj złym wychowaniem, nudzić kobiety temi błahemi komplementami, na jakie niegdyś zezwalała galanteria francuzka. Jakkolwiek spotykają się jeszcze (choć w małej liczbie) lekkomyślne kobiety, dla których one powab mieć by mogły, większa ich część przyjmuje je z pogardą, bo ich umysł wykształcony nie dozwala im znaleźć uciechy w takowych małościach [Miłkowski 1852, 145].

W opowiadaniu S. Ulanowskiej Iwon komplementuje Amelię w sposób taktowny, właściwy ich bliskim relacjom. Należy zdawać sobie sprawę, że Iwon to mężczyzna dojrzały, mający świadomość swojego wieku i niestosowności w przesadnym wyrażaniu uczuć i dlatego jego wypowiedź nie jest przykładem przesadnie ozdobnej oracji. Wypowiedź Iwona pozostaje w zgodzie z obowiązującymi kanonami prowadzenia rozmów w owym czasie. Bez zbędnej afektacji uwypukla zalety kobiety, którą się interesuje, używając w sposób umiarkowany zdrobnień i przymiotników, w tym melioratywnych:

pamiętam panią doskonale jako młodziuchną panienczkę uderzającej powierzchowności, tylko że to spotkanie jest dla mnie prawdziwą niespodzianką! [...] kiedyśmy dopiero co mówili o niej, tom wspominał właśnie, jakieś pani tańczyła na imieninach ciotki w sukience białej z bławatkami świeżemi we włosach. Jest to jeden z tych wdzięcznych obrazków, które zostają w pamięci! [BL k. 11].

Swego rodzaju komplementem jest rozbudowany zwrot formuły powitania Amelii przez Iwona:

Witam więc panią jako dawną znajomą i czuję się nadzwyczaj szczęśliwym, że ją spotykam po tylu latach! [BL k. 11].

W rozmowie Iwona z Klarą pojawia się w czasie wymiany zdań rodzaj dobrotliwego pouczenia związanego z prowadzeniem rozmowy, odwołania się do funkcjonującej etykiety (pomniejszanie ewentualnych słabości, przewinień odbiorcy należy po dziś dzień do kluczowych reguł polskiej grzeczności):

Jak to można przyznawać się do jakiegoś wieku, będąc kawalerem? zawołała Klara. Trzeba być dyskretnym i kwestyi takich nie poruszać! [BL k. 13].

Pewne zachowania etykietałne, którym nie towarzyszą utarte formuły, można zauważyć w dialogu Amelii z Klarą w momencie spotkania. Wymieniają

się serdecznościami, potem informacjami, co się zdarzyło w ich życiu w ostatnich latach. Pozwalają sobie nawet na coś w rodzaju wyrzutów, napomnień, które w istocie są wyrazem życzliwości i troski. To kolejny dowód na istniejącą między nimi (wspomnianą wyżej) relację solidarności:

- Bardzo to pocziwie z twojej strony, moja, Amelko, ale czemużeś prosto nie do mnie zajechała z kolei?
- Jakto? Po tak długim niewidzeniu się? A możebyś nie była mi rada?
- A jakżeś nierada! A to dopiero ceremoniantka z ciebie! [BL k. 5].

Zupełnie inną sytuację rozmowy tworzą matka i dzieci. Ten typ relacji asymetrycznej rządzi się swoimi prawami. Konieczność zachowania dystansu nie wyklucza serdeczności i czułości. Klara zwraca się do swoich dzieci używając zdrobnień imion w formie wokatywnej: „**Julciu! Stasiu! Karolku!** [...] a pójdźciez tu!”, „**Julciu**, powiedz Katarzynie, niech zaraz podaje kawę” [BL k. 3].

Z kolei córka Klary, kierując do matki pytanie, posługuje się nazwą stopnia pokrewieństwa + formą 3 os. lp., co było wykładnikiem szacunku i poważania osób niżej usytuowanych względem usytuowanych wyżej [por. Umińska-Tytoń 2011, 143], z czym tutaj mamy niewątpliwie do czynienia: „Czy **Mama** kogo innego się **spodziewała?**” [BL k. 1]. Ta forma utrzymała się do końca XX wieku np. wśród potomków drobnej szlachty północno-wschodniego Mazowsza [Rogowska 2007: 269].

Czwarta sytuacja konwersacyjna – także asymetryczna – dotyczy sposobów zwracania się pani domu do służącej. W *Księdze obyczajów towarzyskich* M. Rościszewskiego, do czytelników kierowana jest przestroga: „Jeżeli mamy jedną służkę, to wołamy na nią po imieniu [...]. Sługi dorosłej nigdy nie należy nazywać zdrobniale” [Rościszewski 45].

Tej zasady przestrzega bohaterka opowiadania *Babie lato*. Gospodyni zwraca się do służącej po imieniu i używa formy imperatywnej, wzmocnionej partykułą „**Katarzyno, Katarzyno!!! A pójdźże** otwierać prędeziej!” [BL k. 1].

Kontekst dla rozmów salonowych, prowadzonych według obowiązujących reguł, tworzą akty niewerbalne. Ich obecność jest również zaznaczona w tekście S. Ulanowskiej.

Do dobrego tonu należało częstowanie przybyłych gości, namawianie (czasem usilne) do jedzenia i picia.

Dlatego Amelia, jako dobra gospodyni, na wieść o spodziewanych gościach, rozdysponowuje domownikom czynności, aby przygotować odpowiedni poczęstunek:

Julciu, powiedz Katarzynie, niech zaraz podaje kawę, a ty sam pójdz do śpizarki, nałóż na spodeczki cztery gatunki konfitur, wiesz tych najlepszych: agrestu, truskawek, róży i jeszcze tam coś czwartego – może gruszek! [...] Daj też makowników i orzeszków smażonych, bo ciocia dawniej lubiła to wszystko... A ty Stasiu pobiegnij do cukierni po świeże sucharki, ty Karolku leć do przekupki po pomarańcze! I prędko mi się zwijać, żebyśmy nie czekały długo! [BL k. 3].

Następny element wymagany przez zasady dobrego zachowania to całowanie w rękę⁵. Nazywany po latach *cmok-nonsensem*⁶, wywodzący się jeszcze z kultury rycerskiej, gest całowania dłoni kobiety przez mężczyznę był w XIX wieku⁷ należytym wyrazem szacunku dla kobiety.

W opowiadaniu grzecznościową formułę słowną powitania dopełnia akt pozawerbalny, niezbędny w utrzymaniu etykietalnego zachowania: „Po tych słowach podniósł do ust rękę, którą mu podała na powitanie i ucałował z zapalem” [BL k. 10].

Konieczność całowania w rękę dorosłych dotyczyła także dzieci: „Julciu! Stasiu! Karolku! [...] Ucałujcie rączki cioci!” [BL k. 3].

W opowiadaniu występuje także inny gest – uchylenia kapelusza (tylko chłopstwo musiało się kłaniać do ziemi, „zamiatając ziemię” czapką) na widok mijanej osoby, świadczący o szacunku wobec niej. W poradniku dobrych manier wydany w 1823 r. autor poucza:

Zdjęcie kapelusza iest pokłonem powszechnie u mężczyzn przyjętym, przy czem baczyć wypada, ażeby ręka nie oddalała się daleko od ciała, co jest rzeczą staroświecką, a czasem niemało śmiechu wzbudzającą [Człowiek 1823, 75].

W *Babim lecie* narratorka także wskazuje, że uchylenie kapelusza znamionuje ludzi kulturalnych:

[Iwo] Zatrzymał się, aby jej zostawić drogę do przejścia z grzecznością właściwą wszystkim ludziom dobrze wychowanym, uchylił kapelusza w chwili, gdy go mijiała [BL k. 10].

⁵ Jednocześnie ówczesne poradniki dobrego zachowania odradzały całowanie się: „Całowanie jest zwyczajem, które by już od dawna, a przynajmniej w dobranych towarzystwach, zupełnie zarzucić należało, bowiem nigdy oddech innej osoby przyjemnym być nie może, kiedy przeciwnie, jest szkodliwy, nie od rzeczy przeto będzie prosić o zupełną zagładę jego, a jeśli iuż damy umizgom chętne, koniecznie całusów pragną, niechżeby przynajmniej mężczyźni z pośród siebie na zawsze wyrugowali. bowiem niechay kto chce co mówi, obyczaj ten zniewiaściałością trąci [Człowiek 1823, 104].

⁶ Takie określenie, modne w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, wprowadziła Janina Ipohorska „Jan Kamyczek”, autorka poradnika *Grzeczność na co dzień* (1955).

⁷ Jak podaje Anna Gałęziowska-Krzystolik, zwyczaj całowania dłoni kobiety przez mężczyznę przyszedł do nas z Europy zachodniej i na dobre zaczął obowiązywać w towarzystwie w wieku XIX [Gałęziowska-Krzystolik 2016, 62].

Podane wyróżniki etykiety językowej i pozajęzykowej w tekście *Babiego lata* są uzupełnieniem materiałowym rozważań na temat *savoir-vivre'u* w wieku XIX i potwierdzają zmiany, jakie zaszły w tym czasie w zakresie grzeczności w porównaniu z okresem staropolskim. Stanowią one także świadectwo dawnej kultury szlacheckiej, przeniesionej do domów mieszczańskich, której elementy zachowały się zarówno w sposobie odnoszenia się do rozmówcy, jak i we wzorach językowych realizowanych w sytuacji swobodnej konwersacji salonowej. Dzięki lekturze opowiadania S. Ulanowskiej można prześledzić, ile z ówczesnych zwyczajów towarzyskich przetrwało aż do współczesności, a które bezpowrotnie zanikły. Do dzisiaj zachowały się niektóre formuły grzecznościowe (np. zdrabnianie imion w stosunku do dzieci), konieczność zaznaczania szacunku wobec rozmówcy, częściowo zwyczaj prawienia komplementów kobietom. Całowanie w rękę kobiet, niegdyś obowiązkowe, dziś choć akceptowane w niektórych kręgach, w środowiskach feministycznych bywa uznawane wręcz za przejaw naruszania prywatności. W niektórych domach przestrzegana jest reguła okazywania gościnności przybyłym. Porównanie stanu z końca XIX wieku z tym, co możemy obserwować współcześnie, bardzo wyraźnie wskazuje na duże rozluźnienie norm etykietalnych, zarówno w warstwie językowej, jak i pozawerbalnej⁸, skracanie dystansu i coraz mniejsze przywiązanie do dawnych zasad *bon tonu*.

Źródła

BL – Archiwum Państwowe w Warszawie, Zbiór Korotyńskich, sygn. 2622, mikrofilm, Stefania Ulanowska, *Babie lato*.

Literatura

Betlejczyk F., 1862, *O języku towarzyskim*, [odb. z „Czasu”], Kraków.

Cybulski M., 1994, *Pan i sluga. Niektóre społeczne uwarunkowania zmian w polskich obyczajach językowych*, [w:] *Uwarunkowania i przyczyny zmian językowych*: zbiór studiów, red. E. Wrocławska, Warszawa, s. 31–39.

Człowiek wielkiego świata, czyli Nauka, jak się na wielkim świecie w pożyciu towarzyskiem zachować należy, 1823, Lwów, [online] <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/9296/edition/8656/content?ref=desc> [11.05.2019].

⁸ Dobitym przykładem rozluźnienia rygorów językowej etykiety jest zestawienie form grzecznościowych, używanych współcześnie, w *Słowniku językowego savoir-vivre'u* (Marcjanik 2014).

- Gałęziowska-Krzystolik A., 2016, *Językowa grzeczność polska i francuska w epoce globalizacji z perspektywy glottodydaktycznej*, Praca doktorska, Katowice, <https://www.sbc.org.pl/publication/274577> [dostęp 11.05.2019].
- Iphorska Janina [Jan Kamyczek], 1955, *Grzeczność na co dzień*, Warszawa, kolejne wydania: 1956, 1959, 1969, 1972, 1974, 1978.
- Kuchowicz Z., 1982, *Miłość staropolska. Wzory – uczuciowość – obyczaje erotyczne XVI–XVIII wieku*, Łódź.
- Marcjanik M., 2014, *Słownik językowego savoir-vivre’u*, Warszawa.
- Miłkowski J.K., 1852, *Prawidła obyczajności ku zachowaniu uprzejmych w świecie stosunków*, Kraków.
- O towarzyskości i obcowaniu z ludźmi*. Część II, 1819, Warszawa, [online] <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/4085/edition/3794/content?ref=desc> [11.05.2019].
- Rogowska A., 2007, *Etykieta językowa przedstawicieli drobnej szlachty północno-wschodniego Mazowsza*, „Prace Filologiczne”, t. LII, s. 269–279.
- Rościszewski M., [br.], *Księga obyczajów towarzyskich. Kodeks wypróbowanych przepisów...*, Lwów–Złoczew.
- Sikora K., 2011, *Z panem i kmięciem po świecie – o tradycji i współczesności w zwracaniu się do drugich*, „LingVaria”, t. VI, nr 2 (12), s. 79–88.
- Sikora K., 2013, *Od proszę laski pana do proszę pana*, „Język Polski”, R. XCIII, z. 4, s. 287–298.
- Ulanowska S., 1912, *Historja dziewięciu i pół dusz (z pamiętnika starej obywatelki)*, [w:] *Z okolic Dźwiny. Księga zbiorowa na dochód Czytelni Polskiej w Witebsku*, Witebsk, s. 82–84, [online] <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/21617?id=21617&from=FBC> [11.05.2019].
- Umińska-Tytoń E., 2001, *Co wiemy o zasadach salonowej konwersacji? (Na podstawie pamiętników i kodeksów obyczajowych z drugiej połowy XIX w.)*, [w:] *Między kulturą „niską” a „wysoką”. Zjawiska językowe, literackie, kulturowe*, red. M. Korytkowska, Z. Darasz, G. Minczew, Łódź, s. 299–307.
- Umińska-Tytoń E., 2004, *Komplementy, czyli piękne słówka*, [w:] *Piękno materialne, piękno duchowe*, red. Anna Tomecka-Mirek, Łódź, s. 705–714.
- Umińska-Tytoń E., 2011, *Polszczyzna dziewiętnastowiecznych salonów*, Łódź.
- Wojtak M., 1992, *Wybrane elementy staropolskiej etykiety językowej*, [w:] *Język a kultura. Tom 6. Polska etykieta językowa*, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik, s. 33–40.

LINGUISTIC AND NON-VERBAL FEATURES OF 19th-CENTURY SAVOIR-VIVRE
AND LIVING ROOM CONVERSATIONS IN THE SHORT STORY *BABIE LATO*
BY STEFANIA ULANOWSKA

ABSTRACT

Key words: language etiquette, nineteenth-century Polish, nobility culture of the nineteenth century

The article discusses linguistic and non-verbal features of 19th-century savoir-vivre.

Babie lato [Indian Summer] by Stefania Ulanowska (1839–?), the source text under scrutiny, is a 21-page short story, which has most probably never come out in print.

There are four conversation situations in the text: 1) a symmetrical setup (the interlocutors have equal social status and comparable pragmatic rank), 2) a symmetrical setup with asymmetrical features, related to the conversation between a man and a woman, 3) a less distanced asymmetrical setup, where the participants of the conversation are the mother and children, 4) a full asymmetric setup, in which the mistress of the house addresses the maid.

The short story moreover features non-verbal etiquette features, such as a man tipping over his hat when he sees a woman and a man kissing a woman's hand.

The characteristics of etiquette observed in *Babie lato* are a supplement to the deliberations on savoir-vivre in the 19th century and confirm the changes that took place at that time in terms of courtesy in comparison with the old Polish period. They are also a testimony to the old culture of the nobility, transferred to bourgeoisie houses.

Мирослава Шевченко

DOI 10.15290/sw.2020.20.21

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Інститут філології

Кафедра української та російської мов як іноземних

tel.: +38 067 951 63 63

e-mail: mirvik@bigmir.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7659-4007>

Olga Anchimiuk

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Kolegium Językoznawstwa

tel.: +48 85 745 74 50

e-mail: o.anchimiuk@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2421-5148>

Гумористичний текст як засіб формування лінгвокультурологічної та орфоепічної компетенцій

Ключові слова: гумористичний текст, лінгвокультурологічна компетенція, звуковимова й інтонація

Дослідники педагогічної взаємодії викладача й студента часто відзначають, що основні труднощі, які виникають у педагогів під час роботи, нерідко пов'язані з авторитарним стилем спілкування. Особливо їх важко подолати під час навчання вимови. Кроком до подолання таких проблем може стати створення гумористичних ситуацій на занятті. Жарти, анекдоти, веселі пісні, мультфільми тощо дозволяють педагогам одночасно спілкуватися зі слухачем, як і з рівноправним партнером, та успішно розв'язувати поставлені завдання для формування й розвитку лінгвокультурологічної компетенції та правильної української вимови.

У наші дні в методиці української мови як іноземної (УМІ) проводять активний пошук додаткових способів оптимізації навчального процесу. На нашу думку, дієвим інструментом досягнення цієї мети мо-

же бути гумор. Використання гумору на заняттях з іноземної (у нашому випадку – української) мови для ознайомлення студентів з культурою країни цільової мови, поєднано із опануванням інофонами сегментних і суперсегментних мовних одиниць, видається нам цікавим і корисним.

Комічне й гумор здавна розглядають як спосіб переформулювання конфліктної ситуації, переведення її з латентної, у відкриту – але жартівливу, таку, яку учасники не сприймають серйозно. На думку А. Цветкова, «сміх уперше відкриває теперішнє, сучасне як предмет сприйняття, зображення й осмислення. Таким чином, відбувається фамільяризація світу, перетворення непізнаного на смішне, а отже, – у нестрашне, це створює дослідницьку настанову на ставлення до світу» [Цветков 2011, 61]. Сміх, відчуття задоволення є як наслідком розв'язання конфлікту, так і результатом «економії негативного ефекту», коли енергетично потенціал, який був би витрачений особистістю на переживання конфлікту, сублимується через гумор. Частина такого ефекту перетворюється на позитивний, тобто сміх і відчуття задоволення [Цветков 2011, 59].

Аналіз попередніх досліджень. Вивченню гумору присвячені праці соціологів, психологів, педагогів, лінгводидактів. Дослідники психосемантики гумору, Шмельов О.Г. (1982), Болдирєва В.С. (1982), Петренко В.Ф. (1997), трактували його як багатозначний, соціально значущий стимул. Сміх, як конституювальний елемент карнавальної культури, ґрунтовно розглянув у своїх розвідках відомий філолог і філософ М.М. Бахтін. На думку А.В. Дмитрієва, гумор ніби ставить світ на вістря мислення, що означає насправді перевірку знань на тривіальність і глибину [Дмитриев 1998].

Використання комічного з дидактичною метою має давню традицію, оскільки ще давньогрецькі оратори відзначали й широко застосовували рушійну силу гумору й іронії. Основоположник дидактики, чеський педагог Я.А. Коменський, підкреслюючи, що навчання повинно проходити легко й приємно, пропонував об'єднувати приємне з корисним, серйозне з розважальним, гру й навчання.

Так, офіційна освіта спирається на логічне мислення, а гумористична думка, натомість, виходячи із протиріччя, здатна пробудити мовців до участі в живому спілкуванні й діалозі. Гумор – це педагогічний засіб, в основі якого лежить усвідомлення педагогічного спілкування різного роду невідповідностей (між видимим і реальним, між формою і змістом тощо), пов'язаний із комічним ефектом, і який сприяє активізації й оптимізації навчально-виховного процесу [Греку 2008].

Більшість учених підкреслює активізувальні функції гумору у процесі викладання різноманітних дисциплін. В.М. Капацінська пише: «Гумор та іронія можуть бути використані для пробудження інтересу до предмету, підвищення цікавості викладу матеріалу, зняття стресу емоційного розвантаження з учителя й учня, подолання втоми під час уроку, пошуків виходу з конфліктної ситуації, дотримання дисципліни тощо» [Капацінская 1996].

Останнім часом з'явилося багато досліджень у галузі педагогіки: Туліної Є.Г (1999), Суркової А.П. (2007), Салімова Н.Р. (2009), Каплінського В.В. (2015), лінгвістики: Кулініч М.О. (2000), лінгводидактики: Швець Г.Д. (2016), Шевченко М.В. (2015), автори яких намагаються аналізувати феномен комічного й характер його впливу на увагу, активність і мотивацію студентів, з метою подальшого створення більш комфортного й доброзичливого навчального середовища.

Але, незважаючи на давні традиції використання, предметом спеціального наукового дослідження в межах педагогічної діяльності й методики викладання іноземних мов, зокрема й української, комічне стало не так давно.

Актуальність дослідження зумовлена потребою опису системної роботи з гумористичними текстами під час навчання української мови іноземних студентів, їхньої ролі у формуванні орфоепічної (яка є органічною часткою мовленнєвої) та культурологічної компетенцій іномовців.

Метою розвідки є ілюстрація можливостей залучення гумористичного тексту для формування ключових компетенцій української мови. На нашу думку, збагачення дидактичних матеріалів гумористичними текстами на заняттях з УМІ дозволить розв'язати одночасно кілька **завдань**, *по-перше*, послужить джерелом поглиблення лінгвокультурологічних знань, оскільки здатність розуміти гумор дозволяє запобігати комунікативним збоєм у процесі спілкування представників різноманітних культур; *по-друге*, зняти емоційну напругу, яка виникає в інофонів у процесі закріплення звуків та інтонаційних конструкцій; *по-третє*, виробить в іноземних студентів уміння сприймати «живомовні» тексти, у яких важливу роль відіграє гра слів, свідоме порушення мовних норм; *по-четверте*, стимулюватиме іноземців до спілкування з носіями української мови тощо.

Опрацьовуючи теоретичний та ілюстративний матеріал, автори застосовували **теоретичні та емпіричні методи**: добір, вивчення та узагальнення науково-методичної літератури з питань використання аудіовізуальних засобів навчання мови; моделювання навчального про-

цесу в іншомовній аудиторії; спостереження за процесом сприймання іноземними студентами автентичних гумористичних текстів; під час апробації матеріалу (у групах іноземних студентів-україністів другого та третього року навчання) були використані аудіовізуальні, імітативні та артикуляторно-акустичні методи, які надавали можливість гармонізувати й оптимізувати процес навчання української мови загалом та вимови звуків, звукосполучень та закінчених фраз зокрема.

Результати дослідження. Автори статті пропонують завдання, побудовані навколо гумористичних текстів, жартів, анекдотів, щоб, з одного боку, ознайомити та заглибити студентів у культуру країни цільової мови, та, щоб полегшити опанування ними сегментних і суперсегментних мовних одиниць, – з іншого.

Роль гумору у формуванні лінгвокультурологічної компетенції

У документі Ради Європи «Загальноєвропейські компетенції володіння іноземною мовою: Вивчення, викладання, оцінка» лінгвокультурологічна компетенція (ЛКК) зарахована до низки загальних компетенцій, об'єднаних під назвою «міжкультурні знання». Сформована ЛКК свідчить про здатність співвідносити свою власну й іншомовну культури; уміння долати наявні стереотипи; сприймати різноманітні культури, а крім того – розуміти жарти, висловлені вивченою мовою.

Для міжкультурного спілкування, на думку Н.Д. Гальскової та Н.И. Гез, студенти на різних етапах вивчення іноземної мови повинні прагнути до вживання цієї мови в автентичних умовах; пояснення, прийняття й засвоєння іншого способу життя, чужих моделей поведінки; розширення індивідуальної картини світу завдяки усвідомленню мовної картини носіїв цільової мови [Гальскова, Гез, 2006, 3–8].

Лінгвокультурологічна компетенція спирається на 1) лінгвокультурологічні знання як узагальнений досвід, відображений у свідомості у мовній формі (у вигляді окремих слів, словосполучень, фразеологізмів, приказок, прислів'їв, художніх і краєзнавчих текстів). Лінгвокультурознавчі знання, своєю чергою, містять знання історії країни, знання традицій та звичаїв народу, знання особливостей розмовного мовлення, побутового життя людей; 2) лінгвокультурологічні уміння як здатність того, хто вивчає мову, використовувати отримані ним теоретичні знання та застосовувати відповідні їм навички, наприклад: уміння аналізувати лінгвокультурологічну інформацію, заховану у мовних знаках, уміння творчо використовувати лінгвокультурологічні знання; 3) осо-

бистісні якості студентів: уміння сприймати факти і явища культури. Таким чином, одним зі свідчень сформованості лінгвокультурологічної компетенції є розуміння гумору та спроможність жартувати мовою іншої культури.

Вага й цінність гумору під час спілкування й розуміння іншомовної культури безсумнівна, також не викликає сумнівів потреба дослідження цього феномена як специфічного елемента національної культури в аспекті лінгводидактики. Нерідко збої, що відбуваються у практиці міжкультурного спілкування пояснюються незбігом/розбіжністю гумористичного світовідчуття та потребують лінгвокультурологічного коментаря.

У такому випадку можна говорити про культурний бар'єр, який виникає навіть за умов збігання усіх мовних норм. Бар'єр, зумовлений відмінністю культур, на думку Г.С. Тер-Мінасогої, більш небезпечний, ніж мовний, оскільки для носія мови своя культура – єдино можлива, правильна й нормативна [Тер-Мінасогова 2000, 64]. Відповідно, культурний бар'єр пов'язаний не лише з відмінностями у нормах поведінки, але й із різними поняттями, які вкладають учасники спілкування в одні й ті самі слова.

Роль гумору у навчальному процесі під час оволодіння інофонами сегментними і суперсегментними одиницями мови

Опанування вимови й інтонації вимагає від студента концентрації уваги. Як свідчить практика, саме ця частина навчання іноземної мови більш «стресова», на відміну від засвоєння лексики чи граматичних правил. Навіть застосування логопедичних прийомів для промовляння звуків, які полегшують «засвоєння» фонетичного устрою цільової мови, не дозволяє цілком нейтралізувати стресову ситуацію.

У зв'язку з цим обов'язковою є спільна робота викладача й студента, яка приведе до очікуваних результатів.

Специфіка професії зобов'язує викладача бути в процесі спілкування комунікативним лідером, від якого залежить вибір мовленнєвих засобів. З його боку необхідне залучення до педагогічного арсеналу засобів, методів і прийомів, базованих на знанні методичного потенціалу, гумору.

Провідними параметрами адресата навчання, котрі педагог повинен враховувати, виступають: *національність, стать; вік; тип темпераменту; рівень розвитку комунікативних умінь; ступінь розвитку логічного й творчого мислення; сформованість почуття гумору,*

уміння розпізнавати підтекст сказаного; культурно-освітній рівень; інтереси; настрої. Успіх педагогічного гумору залежить не лише від оригінального добору засобів комічного, несподіваного, але доцільного залучення комічних жанрів до «тканини» уроку, тонкого відчуття настроїв аудиторії, уміння швидко й спонтанно реагувати в умовах змінної ситуації, але й від сформованості у студентів психологічної готовності до сприйняття цих жанрів [Суркова 2017, 120–127].

Робота з боку інофона повинна полягати в розвитку самокритичності, – саме це дозволяє здійснити критична функція гумору. На думку А.А. Сичова, самокритичність, пов'язана з гумором, – це показник розвитку особистості людини. Гумористичне ставлення до власних помилок важливе і в іншому плані – коректне визнання недоліків і вад, зроблене з усмішкою, дозволяє зберегти репутацію й домогтися симпатії серед товаришів [Сычев 2001, 30].

Також важливий добір викладачем комічних текстів для роботи, адже за умов інформаційного завантаження студентів, у них може виникнути стійкий психологічний бар'єр на шляху засвоєння матеріалу. Сміх знімає створену напругу, жарт дозволяє «розрядити» атмосферу втоми й повернути інофонів до активного сприйняття матеріалу. Напівсерйозні й комічні приклади, дидактична текстотека, що складається з гумористичних текстів, усмішок, анекдотів, а також аудіовізуальні матеріали жартівливого характеру сприяють швидшому досягненню поставлених цілей.

Наведемо кілька блоків завдань, укладених на основі текстів комічних мовленнєвих жанрів й упроваджених у навчальну діяльність студентів-іноземців, що вивчають українську мову.

Блок завдань 1, який передбачає роботу з гумористичною розповіддю

1) Студенти читають текст.

Сталася ця історія зі мною в 90-ті роки, коли замість гривні грошовими знаками ще були карбованці. Таксі як такого не було, але було дуже багато приватників, які «драли в три шкури». Так ось. Якось їду я додому на таксі. По грошиках вийшло прилизно 600 карбованців. Ніч. Темно. Під'їжджаємо до рідного дому – багатоповерхівка. Закралася хитра думка в голову: «А чи не змінити мені не заплативши? Дім великий – у під'їзд забіг і шукрай вітру в полі!» А чи довго п'яному? Паманувся я з машини! Спочатку довбанувся дурною головою об стійку машини. Потім перечепився об бордюр и навер-

нцвса через лавку. Поки вставав раздер штани об цвях, який стирчав із лавки. Півхвилини істерично намагався відчинити залізні двері в під'їзд... Вєсь цей час таксист дивився на мене очманілими очима з машини й активних дій не застосовчував. «Він у шоці!» – Подумав я. Все виявилось простіше! Потім, уже в під'їзді, я згадав, що Довелось нові штани купувати... (Гловацький Ігор)

2) Разом із викладачем обговорюють мовні засоби, за допомогою яких герой характеризує 90-ті роки (карбованці, приватники).

3) Студенти пояснюють, як вони розуміють висловлення: «драли в три шкури», «шукай вітру в полі», «а чи довго п'яному?», «очманілі очі», «дурна головешка».

4) Студенти порівнюють розмовні чи сленгові варіанти, що мають відповідники в літературній мові:

голова – (головешка)

непомітно втекти – (зминяти)

навернутися – (зацепитися і впасти)

роздер – (розірвав)

добанувся – (ударився)

брюки – (штани).

Наводять чи роблять спроби навести приклади з рідної мови.

5) Описують стан «він у шоці»? Змальовують ситуації, коли вони були в шоці.

6) Після прочитання тексту замість крапок пишуть свій варіант пропущеного висловлення (заплатив йому, коли сів у машину).

7) Висловлюють свою думку про героя? Як він хотів вчинити? Дають оцінку його діям.

8) Пропонують заголовок оповідання.

9) Тренують правильне звучання кожного голосного поєднано з іншими голосними звуками:

AI EI OI UI II

AE EA OE UE IE

AO EO OA UA IA

AU EU OU UO IO

AI EI OI UI IU

10) Читають текст, звертаючи увагу на інтонаційні конструкції ІК – 2, ІК – 5, ІК – 6, ІК – 7 і правильну вимову звуків. Стежать за вимовою звука [л] у словах *сталася, головешка, були, великий, очманілими*.

11) Перефразовують з допомогою викладача текст, викладають думки автора у вигляді монологу, придумують репліки таксиста.

Розігрують ситуацію (викладач читає, студенти повторюють дії й міміку героїв).

12) Домашнє завдання:

Викладають інформацію з тексту літературною мовою, читають її одногупникам. Фіксують, чи було смішно одногупникам.

Блок завдань 2, який побудований на основі діалогічного тексту

1) Студенти слухають діалог і пропонують власну фінальну фразу.

Балакучий перукяр

3

Перукяр: – Ви були за кордоном?

1

Клієнт: – Так.

3

Перукяр: – У багатьох країнах були?

1

Клієнт: – Так.

3

Перукяр: – У Франції були?

1

Клієнт: – Так.

4

Перукяр: – А у Великій Британії?

1

Клієнт: – Теж.

3

3

Перукяр: – А в Лондоні були? Короліву бачили?

1

Клієнт: – Так.

2

Перукяр: – Що вона вам сказала?

2

Клієнт: – «Хто вас так погано підстриг?»

2) У безперервній лінії звучання студенти виділяють інтонаційно голосний звук легким підвищенням чи пониженням голосу, плавно зливаючи його з наступними звуками:

уОуауеуіуі? (запитання),
уОуауеуіуі! (відповідь),
уоуАуеуіуі? (запитання),
уоуАуеуіуі! (відповідь) тощо.

3) Повторюють діалог, стежать за інтонацією ІК – 3 (притаманною питальним реченням без питального слова).

4) Пригадують антонім до прикметника *балакучий*, характеризують людей тих професій, з якими вони часто зустрічаються (*чесний продавець, ...*)

5) Називають професії. Що роблять люди цих професій?
перукар – (стриже, фарбує волосся, робить зачіски, ...)

Наводять приклади професій традиційних і нових, які виникли у ХХІ столітті: *логістик, хостес, ...* Звертають увагу на фемінативи.

6) Розповідають, чи є у їхній країні професії, яких немає в Україні?

7) Трансформують діалог, замінюючи професію (*продавець – Хто Вам продав ...? кравець – Кто Вам пошив ..?*) Розігрують його в ролях, пам'ятаючи про інтонаційне оформлення реплік.

Блок завдань 3, побудований на основі жартів

Жарт, відповідно до словникового тлумачення, це «те, що говорить чи робиться *не серйозно, а заради розваги*; слова, які не заслуговують на довіру» [Ожегов 1984, 810].

а) *Молодий чоловік каже дружині:*

Ти мені не повіриш, але цей суп я спік сам.

1) Студенти перераховують всіх членів родини, зазначають, хто головний у родині їхніх знайомих чи літературних героїв? Хто готує їжу, заробляє гроші?

2) Називають страви української кухні.

3) Роздивившись малюнки (слайди зі стравами), озвучують, як вони називаються.

4) Розповідають, які вони на смак (*солодкі, солоні, гіркі*), чи на дотик (*м'які, тверді*).

5) Як їх приготувати? (*смажити, пекти, варити, квасити, сушити, в'ялити*). Як можна приготувати *рибу*? (*засмажити, спекти, висушити, вудити*). Які страви з риби ви знаєте? (*юшка, риба смажена, запечена, заливна*).

6) Називають страви своєї національної кухні і розповідають, які вони на смак, на вигляд.

7) Продовжують діалог.

8) Тренують вимову: (диференціація шиплячих і свистячих звуків) *оса, шеф, вся, шерсть, сад, шепіт, сядь, каша, каса, каже, казус.*

9) Виписують із жарту слова з шиплячими і свистячими звуками.

Дружина заходить до вітальні із великою сумкою:

– *Дорогий, ось це тобі.*

Викладає з сумки пиво, бичків, раків.

– *А чого ти, милий, футбол не дивишся? Тобі приготувати якогось смаколика?*

– *Сильно?* (запитує чоловік) (**вписати самим**)

– *Не дуже, милий: фара, бампер і капот ...* (відповідає дружина).

1) Виразно прочитавши діалог, викладач пояснює, що у слов'янській культурі, жінка – берегиня домашнього вогнища, затишку й миру в домі, тому, щоб уникнути конфлікту проблему не озвучує.

Пиво, бички і раки – «улюблені ласощі» чоловіків.

Фара, бампер і капот – частини машини.

2) Викладач звертає увагу студентів на ласкаві епітети-звертання: *дорогий, милий*, пропонує продовжити ряд (*коханий, єдиний, ...*).

3) Студенти роблять спробу продовжити діалог, прибравши запитання чоловіка.

4) Звертають увагу на перелічувальну інтонацію: *пиво, раки і бички... фара, бампер і капот*, коли кожне слово в ряду інших є рівнозначним.

5) Вписують розширене запитання чоловіка, і вимовляють його з інтонацією ІК-2.

6) Слухають і повторюють.

І-і, пі, бі, ві, фі, мі, ні, зі, сі, лі, рі, гі, кі, хі; пім, бім, вім, фім, нім, зім, сім, лім, рім, гім, кім.

7) Виписують слова зі звуками [i] та [и].

8) Розігрують цю ситуацію.

Блок завдань 4, який містить роботу з анекдотами

Анекдот є однією з форм гумористичного сприйняття й відображення життя і служить для створення комічної ситуації з метою розваги комунікантів [Карасик 1997, 144–153]. Використовуючи словесну площину анекдоту, можна тренувати правильну вимову складних для інофонів звуків. Наприклад:

Тренування звуків [v] і [v̥].

1) Студенти слухають анекдот, звертаючи увагу на звучання потрібних звуків.

Батько шле синові телеграму:

– Як пройшов іспит? Доповідай негайно.

– Іспит пройшов блискуче, професори в захваті, просять повторити восени.

2) Повторюють пари слів

Ваза казав

Ворог пройшов

ворс кров

восени замов

Тренування звуків [ж], [ш], [ц':]

1) Студенти слухають анекдот, звертаючи увагу на звучання потрібних звуків.

В автобусі поруч із ефектною дівчиною з татушками майже всюди, стоїть бабуся і з подивом вдивляється в татушку на її шиї.

Юна панночка:

– Шо, бабуся, у твій час татушок не було? Шо роздивляєшся?

Бабуся:

– Доцю, у мій час усе було. Я тридцять років пробула в Азії. Потім викладала китайську в Академії Наук. Я от просто не можу втямити, чому на твоїй шиї написано «повторно не заморозувати».

2) Повторюють слова: жук, абажур, кажú, мóжу; шо, ші́бка, ші́нка, ші́йка, ші́я, ші́нок, шúба; смію́ться, вдивляю́ться.

Тренування звуків [ц'], [ц':]

1) Студенти слухають анекдот, звертаючи увагу на звучання потрібних звуків.

Два українці розмовляють:

– Ти чув, що від сала з'являється склероз?!

– Те ж й я думаю, чому коли зранку сальця з'їм, то цілий день не згадую, що їсти хочеться...

2) Тренують [ц'] – [ц':] у складах. Самі добирають слова

Ціп – ціп ці – иць

Цюп – цюп це – ець

Цяп – цяп – ця ця – яць і далі з іншими голосними

Тренування звуків [т] – [т']

1) Студенти слухають анекдот, звертаючи увагу на звучання потрібних звуків.

Дружина затигнула чоловіка до магазину парфумів.

Підходить продавець-консультант:

– Я можу вам чимось допомогти?

Чоловік: – Можете. Виженіть нас звідси, будь ласка!

2) Повторюють пари слів

тьох	тю
тьо́тя	тюк
тьо́хнути	тюль
тьо́хкання	тю́бик

Блок завдань 5, що базується на роботі з аудіовізуальними засобами

1) Студенти переглядають мультфільм «Канікули».

Дні такі чудові ми чекали

Швидше їх наблизити бажали

І нарешті мрії всі збулися,

Бо канікули розпочалися!

Нам сумувати ніколи,

Бо вже прийшли канікули.

Канікули, канікули, чудові загадкові

Канікули, канікули

Можна завтра рано вранці не вставати

Можна день цілісінький гуляти.

Вчителька нікого не питає –

Теж вона від нас відпочиває. (Анна Олейнікова)

2) Виписують назви всіх предметів і дій, які побачили на екрані.

Для довідки: дзвінок дзвенить, метелик літає, бабка літає, сонце усміхається; хлопчик з'їжджає з гірки, хлопчики гойдаються на гоїдалці; 4 жабки сидять і усміхаються, у жабок на голівках шапочки з жовтих квітів, сонечко гойдається на квітці, дівчинка гойдається на гоїдалці; четверо дітей їдуть на жовтому автобусі, зелені поля і сині гори, пароплав із різнокольоровими рятувальними кругами, хмари у формі коней і метеликів; дівчинка гладить рудого кота, граючись у пісочниці, дівчинка грається з ведмедиком у пісочниці; літає сонечко, сонечко сміється; у кімнаті: зелені у квіточки шпалери, синя шафа, кактус у синому горщику, рожеві й жовті квіти у вазі, смугаста люстра, коричневі дерев'яні двері; у спальні: двоповерхове ліжко, ковдра в горошок зелений і жовтий, велосипед; дівчинка зі смугастим котом сидить на березі моря, пропливає пароплав.

3) Відповідають на запитання: Якого кольору плаття у дівчаток? Які дерева вони побачили?

4) Чітко вимовляють слова з [л], читаючи текст пісні.

5) Випишують усі дієслова з тексту.

6) Розповідають, коли у вас починаються канікули? Коли закінчуються? Що вони роблять на канікулах? Коли у їхній країні шкільні/університетські канікули?

7) Співають пісню.

Значний інтерес для іноземних студентів становлять жартівливі пісні, які розкривають міжособистісні стосунки й національний характер, та є до певної міри стереотипними:

«*Ти ж мене підманула*», «*Була мене мати*», «*Із сиром пироги*» та інші будуть корисними для закріплення правильної вимови певних звуків та звукосполучень.

Багатосерійні мультфільми, наприклад, про козаків: «*Як козаки наречених визволяли*», «*Як козаки у футбол грали*», «*Як козаки по сіль їздили*», або «*Моя країна Україна*» відображають історичні моменти і є наочним матеріалом для складання розповідей та створення діалогів.

Отже, можна дійти **висновку**, що використання гумору – чудова можливість активізації навчально-пізнавальної діяльності, подолання пасивних і стереотипних форм викладання та навчання.

Ми не розглядали випадки імпровізації, сарказму й підсміювання над викладачем чи студентами в іноземній аудиторії, а лише використовували тексти гумористичного змісту, жарти, анекдоти, пісні. Особливої уваги ми надали анекдоту, оскільки викладачі не часто залучають його до своєї роботи. За своєю суттю цей мовленнєвий жанр належить до розмовної комунікації, для якого характерне поєднання ситуації-теми з ситуацією спілкування, що розгортається. На нашу думку, анекдоти можуть служити чудовим дидактичним матеріалом для відпрацювання вимови окремих звуків і діалогічного мовлення, яке наближається до буденного мовлення, почутого поза заняттями. Використовуючи словесну площину анекдоту, можна тренувати правильну вимову складних для інофонів звуків.

Варто зазначити, що ми цілком поділяємо думку дослідників Цісар Н., Ценюх О., Мерцало М., Ставнича С., Скиби К., в тому, що створення прийнятних (у контексті аудіовізуального методу) навчальних розробок з УМІ суттєво підвищує рівень зацікавленості українською мовою з боку іноземців. Оскільки аудіовізуальний метод дозволяє продемонструвати реальні комунікативні ситуації та їхнє мовне відображення, навчання стає високо результативним. Цей метод забезпечує динамічність і розмаїття сприйняття комунікативного матеріалу, унаочнює різноманіття типів голосів, інтонацій, що дозволяє уникнути

звикання до голосу й темпу мовлення лише викладача [Цісар, Ценюх, Мерцало, Ставнича, Скиба 2016, 210–211].

Комічні ситуації відрізняються у різних народів, тому, якщо слухач і мовець належать до різних культур, слухач буде оцінювати чужий гумор як прийнятну чи неприйнятну ситуацію, а складові цієї ситуації як ті, що входять чи не входять до парадигми гумору [Кулинич 2000]. Гумористичні оповідання, жарти, анекдоти, пісні, мультфільми забезпечують не лише залучення усіх студентів, незалежно від їхнього рівня знання мови, до мовленнєвої діяльності, вдосконалення вимови, але й служать для формування іншокультурних концептів.

Гумор, передусім, становить собою певний засіб передання думок і почуттів, не лише позитивних, таких як радість, але досить часто – негативних, які не прийнято відкрито виражати у суспільстві. У соціальній взаємодії спільне розуміння гумору допомагає встановлювати й підтримувати соціальні стосунки. Лінгвісти й психологи також стверджують, що гумор виступає соціальним інструментом, який дозволяє ефективно знімати психологічну напругу й покращувати стосунки. Без сумніву, гумор є засобом соціалізації [Зализняк, Левонтина 2012, 519]. Емоційно-оцінна передумова виникнення гумору містить як безпосереднє переживання події, так і її рефлексію, що підводить нас до розуміння гумору як складного засобу відображення й перетворення дійсності [Цветков 2011, 63].

На нашу думку, сміх на уроці – це невід’ємна частина навчального процесу, це форма спілкування, спосіб установлення соціальних зв’язків у групі. Це вимагає від педагога відмови від авторитарного підходу до проведення заняття, а від студента ставлення з гумором до своїх помилок.

Література

- Cisar N., Cenûh O., Mercalo M., Stavniča S., Skiba K., 2016, *Audiovizual'ni zasobi u navčanni inozemciv*, [v:] *Teoriâ i praktika vkladannâ ukraïns'koï movi âk inozemnoï*, Vip. 12, L'viv, s. 210–216. [Цісар Н., Ценюх О., Мерцало М., Ставнича С., Скиба К., 2016, *Аудіовізуальні засоби у навчанні іноземців*, [в:] *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*, Вип. 12, Львів, с. 210–216.]
- Kaplîns'kij V.V., 2015, *Metodika vkladannâ u višijškoli: Navčal'nij posibnik*, Vinnicâ. [Каплінський В.В., 2015, *Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник*, Вінниця.]

- Ševčenko M.V., 2016, *Nacìonal'na specifìka anekdotu: umovi uspišnosti sprijnâttâ v inšotomnij auditorij*, [v:] *Tradicìi i novatorstvo v filologìčeskìh issledovanìâh*, s. 5–8. [Шевченко М.В., 2016, *Національна специфіка анекдоту: умови успішності сприйняття в іншомовній аудиторії*, [в:] *Традиції і новаторство в філологічних дослідженнях*, с. 5–8.]
- Švec' G.D., 2016, *Movlennêvij žanr žartu v lingvodidaktičnomu aspekti*, [v:] *Vikladannâ mov u viših navčal'nih zakladah osviti na sučasnomu etari. Mižpredmetni zv'âzki*, Vip. 28, Harkiv, s. 144–153. [Швецъ Г. Д., 2016, *Мовленнєвий жанр жарту в лінгводидактичному аспекті*, [в:] *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки*, Вип. 28, Харків, с. 144–153.]
- Cvetkov A.V., 2011, *Simvol. Obučenie. Deâtel'nost'*, Moskva. [Цветков А.В., 2011, *Символ. Обучение. Деятельность*, Москва.]
- Gal'skova N.D., Gez N.I., 2006, *Teoriâ obučeniâ inostrannym âzykam. Lingvodidaktika i metodika*, Moskva. [Гальскова Н.Д., Гез Н.И., 2006, *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика*, Москва.]
- Greku Ź., 2008, *Metodičeskie osnovy primenenie ūmora v processe podgotovki prepodavatelej*, Dis. kand. ped. nauk, Kišinev. [Греку Ж., 2008, *Методические основы применения юмора в процессе подготовки преподавателей*, Дис. канд. пед. наук, Кишинев.]
- Dmitriev, A.V., 1998, *Sociologiâ političeskogo ūmora*, Moskva. [Дмитриев, А.В., 1998, *Социология политического юмора*, Москва.]
- Kapacinskaâ V.M., 1996, *Obučenie studentov pedagogičeskogo vuza rečevym sredstvam sozdanîâ ūmora i ironii*, Dis. kand. ped. nauk, Nižnij Novgorod. [Капацинская В.М., 1996, *Обучение студентов педагогического вуза речевыми средствами создания юмора и иронии*, Дис. канд. пед. наук, Нижний Новгород.]
- Karasik V.I., 1997, *Anekdot kak predmet lingvističeskogo izučeniâ*, [v:] *Žanry reči, Saratov*, s. 144–153. [Карасик В.И., 1997, *Анекдот как предмет лингвистического изучения*, [в:] *Жанры речи*, Саратов, с. 144–153.]
- Kulinič M.A., 2000, *Semantika, struktura i pragmatika angloâzyčnogo ūmora*, Avto-ref. dis. d-ra kul't. nauk., Moskva. [Кулинич М.А., 2000, *Семантика, структура и прагматика англоязычного юмора*, Автореф. дис. д-ра культ. наук., Москва.]
- Ožegov S.I., 1984, *Slovar' ruskogo âzyka*, pod red. N.Û. Švedovoj, Moskva. [Ожегов С.И., 1984, *Словарь русского языка*, под ред. Н.Ю. Шведовой, Москва.]
- Petrenko, V.F., 1997, *Osnovy psihosemantiki*, Smolensk. [Петренко, В.Ф., 1997, *Основы психосемантики*, Смоленск.]
- Salimov N.R., 2009, *Formirovanie gotovnosti budušego učitelâ k predupreždenîu i razrešeniû konfliktov v školesredstvami ūmora*, Dis. kand. ped. nauk, Ufa. [Салимов Н.Р., 2009, *Формирование готовности будущего учителя к предупреждению и разрешению конфликтов в школе средствами юмора*, Дис. канд. пед. наук, Уфа.]

- Surkova A.P., 2017, *Žanrovaâ specifika ŭtora pedagoga*, “Problemy sovremenno-go pedagogičeskogo obrazovaniâ”, № 55, č. 7, s. 120–127. [Суркова А.П., 2017, *Жанровая специфика юмора педагога*, “Проблемы современного педагогического образования”, № 55, ч. 7, с. 120–127.]
- Surkova A.P., 2007, *Formirovanie kommunikativnyh umenij studentov-filologov sozdatvat' i ispol'zovat' komičeskie žanryreči v professional'no značimyh situaciâh obšeniâ pedagoga i učašihsâ*, Dis. kand. ped. nauk, Novokuzneck. [Суркова А.П., 2007, *Формирование коммуникативных умений студентов-филологов создавать и использовать комические жанры речи в профессионально значимых ситуациях общения педагога и учащихся*, Дис. канд. пед. наук, Новокузнецк.]
- Syčev A.A., 2001, *Rol' čuvstva ŭtora v sfereintegracii obrazovaniâ*, “Integraciâ obrazovaniâ”, № 4(2), s. 29–32. [Сычев А.А., 2001, *Роль чувства юмора в сфере интеграции образования*, «Интеграция образования», № 4(2), с. 29–32.]
- Ter-Minasova S.G., 2000, *Âzyk i mežkul'turnaâ komunikaciâ*, Moskva. [Тер-Ми-насова С.Г., 2000, *Язык и межкультурная коммуникация*, Москва.]
- Tulina E.G., 1999, *Psihologo-pedagogičeskie osnovy ŭtora kak sredstva obučenîi i vospitaniâ*, Dis. kand. ped. nauk, Pâtigorsk. [Тулина Е.Г., 1999, *Психолого-педагогические основы юмора как средства обучения и воспитания*, Дис. канд. пед. наук, Пятигорск.]
- Šmelev, A.G., Boldyreva, V.S., 1982, *Psihosemantika ŭtora i diagnostika moti-vov*, [v:] *Motivaciâ ličnosti*, Moskva, s. 108–120. [Шмелев, А.Г., Болдырева, В.С., 1982, *Психосемантика юмора и диагностика мотивов*, [в:] *Мотивация личности*, Москва, с.108–120.]
- Šmeleva E.Â., Šmelev A.D., 2002, *Russkij anekdot: tekst i rečevoj žanr*, Moskva. [Шмелева Е.А., Шмелев А.Д., 2002, *Русский анекдот: текст и речевого жанр*, Москва.]
- Zalznâk A.A., Levontina I.B., 2012, *Konstanty i peremennye russkoj âzykovoj kar-tiny mira*, Moskva. [Зализняк А.А., Левонтина И.Б., 2012, *Константы и переменные русской языковой картины мира*, Москва.]

Електронні джерела

- Гловацький Ігор, Текст <https://www.bookclub.ua/ukr/infocenter/clubnews/news.html?id=2507> [20.08.2019].
- Олейнікова А., мультфільм «Канікули» <https://www.youtube.com/watch?v=1reWwbJf3qc> [17.07.2019].
- Українські народні жартівливі пісні <http://umka.com/rus/catalogue/folk-music/ukrainian-folk-joke-songs.html> [1.06.2019].

HUMOROUS TEXT AS MEANS FOR FORMING OF LINGUOCULTUROLOGICAL
AND ORPHOEPICAL COMPETENCES

ABSTRACT

Key words: humorous text, linguoculturological competence, sound pronunciation and intonation

The researchers of pedagogical cooperation between teacher and student often notice that main difficulties arising for teachers during the teaching process are not uncommon related to authoritarian style of communication. It is especially difficult to overcome them when teaching the pronunciation. Creation of humorous situations during classes can become a step toward overcoming of such difficulties. Jokes, anecdotes, merry songs, animated cartoons and other can allow the teacher to communicate with students as with partners equal in rights and to solve given tasks successfully for forming and development of linguoculturological competence and correct Ukrainian pronunciation.

Robert Szymula

DOI 10.15290/sw.2020.20.22

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Filologiczny

Kolegium Językoznawstwa

tel.: +48 85 7457450

e-mail: r.szymula@uwb.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4879-4554>

Werbalizacja konceptu „władza” we współczesnym rosyjskim dyskursie politycznym

Słowa kluczowe: dyskurs, dyskurs polityczny, dyskurs wyborczy, partia polityczna, prezydent, koncept

Niniejszy artykuł poświęcony jest analizie werbalizacji konceptu „władza” w rosyjskim dyskursie politycznym. Badanie przeprowadzone zostało na podstawie programów wyborczych rosyjskich partii politycznych (lewicowo-centrystowskich „Справедливая Россия” i „Яблоко”, lewicowych „Коммунистическая партия Российской Федерации” i „Партия Возрождения России”, prawicowych „Гражданская платформа” i „Партия народной свободы”, konserwatywnej „Российская партия пенсионеров за социальную справедливость”, liberalno-konserwatywnych „Единая Россия” i „Партия Роста”, liberalno-demokratycznej „Либерально-демократическая партия России” i narodowo-konserwatywnej „Родина” – źródłem materiału leksykalnego były oficjalne strony internetowe partii). Do analizy wybrane zostały programy wszystkich stronnictw, których przedstawiciele wzięli udział w ostatnich pełnych wyborach do Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej w 2016 r. (wybory w 2019 r. miały charakter uzupełniający). Drugim źródłem materiału były oficjalne wystąpienia prezydentów rosyjskich (W.W. Putina i D.A. Miedwiediewa). Na potrzeby badania wybrano mowy inauguracyjne (wszystkie wygłoszone przemówienia, lata 2000–2018 – źródłem był oficjalny serwis internetowy

Kremla). Do przeprowadzenia analizy wykorzystano metodę opisową, semantyczną i kontekstualną.

Pojęcie „konceptu” jest jednym z kluczowych pojęć językoznawstwa kognitywnego. Jego definicje różnią się w zależności od szkół badawczych i indywidualnego podejścia poszczególnych naukowców. Na przykład, Zinaida D. Popowa i Iosif A. Stiernin określają koncept jako kompleks werbalizowanych (przy pomocy leksemów, frazeologizmów, struktur zdaniowych, tekstów i kompleksów tekstów) i niewerbalizowanych wizerunków przedmiotów i sytuacji, tworzących konceptosferę człowieka [Попова, Стернин 2007, 19]. Dmitrij S. Lichaczow rozumie pod tym pojęciem uogólnioną jednostkę myślenia, odzwierciedlającą i interpretującą zjawiska rzeczywistości w zależności od wykształcenia, osobistych doświadczeń, doświadczenia zawodowego i społecznego natywnego użytkownika języka, będącą swego rodzaju uogólnieniem różnych znaczeń danego słowa w indywidualnej świadomości użytkownika [Лихачев 1993, 91]. Wiktorija W. Krasnych interpretuje koncept jako abstrakcyjną ideę „przedmiotu”, reprezentowaną konkretnie, wraz z różnego rodzaju związkami, nacechowanymi narodowo i kulturowo [Красных 2003, 196]. Własne definicje przedstawili też, m.in. Jelena S. Kubriakowa [*Краткий словарь когнитивных терминов* 1996, 90–92], Nina D. Arutiunowa [Арутюнова 1999, 3], Jurij S. Stiepanow [Степанов 1997, 41–42], Łarisa O. Butakowa i Jelena S. Diemina [Бутакова, Демина 2003, 47], Władimir W. Kolesow [Колесов 1992, 19–20], Siegiej Ch. Lapiń [Ляпин 1977, 16–18], Władimir I. Karasik [Карасик 2002, 129], Julija N. Flegontowa [Флегонтова 2003, 99], Walentina A. Masłowa [Маслова 2008, 54], Aleksandra A. Zalewska [Залевская 2001, 34] i in. Marina W. Pimienowa i Olga N. Kondratjewa tłumaczą przyczynę braku jednoznacznej definicji „konceptu” tym, że należy on do kategorii mentalnych, co daje duże pole do indywidualnego podejścia naukowców. Jednocześnie jest pojęciem interdyscyplinarnym i wykorzystywany jest w badaniach językoznawców, filozofów, logików, psychologów, kulturologów itp., co pociąga za sobą różne interpretacje zależne od podejścia metodologicznego [Пименова, Кондратьева 2006, 42].

Analizowany koncept „władza” jako jeden z najważniejszych w kulturze każdego narodu jest przedmiotem badań przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, takich jak politologia, socjologia, filozofia, ekonomia, psychologia itp. Znajduje się też w obszarze zainteresowań językoznawców. Analizą poszczególnych aspektów funkcjonowania danego konceptu w różnych typach dyskursu zajmowali się, m.in. Harold Lasswell [Лассвелл 2006], Revekka M. Frumkina [Фрумкина 2001], Walerij G. Lediajew [Ледяев 2001],

Siemien W. Jermakow, Igor Je. Kim i Tatjana A. Michajłowa [Ермаков, Ким, Михайлова 2004], Wiktorija W. Gogienko [Гогенко 2011], Anastasija A. Szabanowa [Шабанова 2011], Siergiej W. Sannikow [Санников 2019], Irina W. Jerofiejewa [Ерофеева 2009], Marija W. Kipienko [Кипенко 2010], Nina Ł. Czulkina i Natalja A. Bubnowa [Чулкина, Бубнова 2010], Irina W. Konowalenko [Коноваленко 2011] i in. Koncept „władza” analizowany był też przez badaczy dyskursu politycznego, takich jak Jelena Szejgał [Шейгал 2001], Władimir W. Kolesow [Колесов 2018], Eleonora Łassan [Лассан 1995], Luba A. Rybakowa [Рыбакова 2013], Michajł Ju. Martynow [Мартынов 2013] i in.

Dla potrzeb niniejszej analizy wybrane zostały dwa źródła: programy wyborcze rosyjskich partii politycznych oraz mowy inauguracyjne rosyjskich prezydentów. Zgodnie z klasyfikacją gatunków dyskursu politycznego, zaproponowaną przez Je. Szejgał (podział ze względu na charakter wiodącej intencji: rytualne, w których dominuje fatyka integracji; orientacyjne, posiadające charakter informacyjny; agonalne, w których przeważa element pobudzenia do działania, związany z walką o władzę) [Шейгал 2000, 66–67], należą one odpowiednio do gatunków orientacyjnych i rytualnych. Programy partii politycznych zajmują szczególnie ważne miejsce wśród gatunków dyskursu wyborczego. Stanowią one nie tylko uzewnętrznienie poglądów partii, a także ich wyborców, lecz są też podstawą walki politycznej, zwłaszcza w okresie przedwyborczym. Jak podkreślają politolodzy, są to jedyne dokumenty, uznawane za całościowe wizje porządku społecznego, do których realizacji dążą konkretne ugrupowania. Lokują też one dane stronnictwa w określonej przestrzeni historycznej i ideowej, dlatego należy je traktować jako sformalizowane opisy pożądanego przyszłości narodu, państwa i społeczeństwa. Są kluczowym źródłem materiału badawczego, gdyż jako jedyne dokumenty są formalnie zatwierdzone przez konwencje partyjne i stanowią punkt wyjścia dla działalności po wygranych wyborach [Woźniak 2017, 41]. O ich znaczeniu świadczy też fakt, że właśnie programy wyborcze są elementem, na którego podstawie znacząca część wyborców podejmuje decyzje dotyczące głosowania na konkretną siłę polityczną [Słodkowska, Dołbakowska 2004, 7]. Mowa inauguracyjna jest równie ważnym gatunkiem dla dyskursu prezydenckiego. Wyróżnia się na tle innych oficjalnych przemówień (takich jak np. orędzie do Zgromadzenia Federalnego, mowa jubileuszowa, przemówienie noworoczne, przemówienie kończące kadencję), gdyż jest oficjalną deklaracją kursu politycznego nowego prezydenta. Zadania, które stoją przed tego rodzaju wystąpieniem, to zjednoczenie narodu i artykulacja wartości, dominujących w społeczeństwie w danym okresie. Kathleen Hall Jamieson Karlyn Kohrs Campbell zwracają też uwagę, że przemówienie

to jest nie tylko aktem mowy, lecz także aktem formalnego objęcia urzędu głowy państwa [Campbell, Jamieson 1986, 205].

Podstawowym środkiem werbalizacji konceptu „władza” w badanym materiale jest leksem *власть*. W dyskursie politycznym poprzedniej epoki pojęcie to odnosiło się głównie do zjawisk i wydarzeń, ściśle powiązanych z życiem politycznym. Słowo *власть* występowało w kilku znaczeniach: „1. политическое господство; 2. органы государственного управления // (мн.ч.) должностные лица, начальство; 3. право и возможность распоряжаться; 4. могущество, сила, господство” [*Словарь русского языка в 4-х т.*, 1982, 184]. Współczesne słowniki odnotowują następujące znaczenia tego leksemu: „1. только ед. форма управления страной, политический строй; 2. только ед. право и возможность управления страной, политическое господство; 3. органы государственного и местного управления, их права и полномочия; лица, входящие в эти органы, начальство, администрация” [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, 1998, 146], tj. zaczęto go używać także do określenia formy zarządzania krajem.

Leksem ten jest wykorzystywany w prawie wszystkich programach wyborczych partii politycznych, przy czym częstotliwość jego użycia jest wysoka, co świadczy o znaczeniu danego konceptu dla dyskursu przedwyborczego („Гражданская платформа” 16 użyc; „Единая Россия” brak użyc; „Коммунистическая партия Российской Федерации” 23 użycia; „Либерально-демократическая партия России” 16 użyc; „Партия Возрождения России” 10 użyc; „Партия народной свободы” 32 użycia; „Партия Роста” 10 użyc; „Родина” 9 użyc; „Российская партия пенсионеров за социальную справедливость” 10 użyc; „Справедливая Россия” 61 użycie; „Яблоко” 96 użyc). Wysoka frekwencja danej jednostki leksykalnej w badanych tekstach jest zrozumiała: jak podkreśla np. Ruth Wodak, podstawową funkcją polityki jest właśnie walka o władzę (przejęcie władzy, jej utrzymanie) [Wodak 1997, 23–24].

Leksem *власть* występuje w tekstach programów wyborczych z różnorodnymi określeniami, zarówno neutralnymi, jak i nacechowanymi emocjonalnie: *исполнительная* (16 użyc), *региональная* (12 użyc), *государственная* (9 użyc), *местная* (8 użyc), *нынешняя* (5 użyc), *законодательная* (4 użycia), *муниципальная* (4 użycia), *ответственная* (4 użycia), *судебная* (4 użycia), *представительная* (3 użycia), *федеральная* (3 użycia), *авторитарная* (2 użycia), *коррупцированная* (2 użycia), *политическая* (2 użycia), *российская* (2 użycia), *советская* (2 użycia), *справедливая* (2 użycia), *административная*, *алчная*, *высшая*, *дееспособная*, *действующая*, *демократическая*, *монопольная*, *народная*, *парламент-*

ская, полноценная, публичная, сильная, честная, экономическая, эффективная. Jednostki o charakterze neutralnym można podzielić na kilka grup. Pierwszą tworzą przymiotniki *законодательный, исполнительный, судебный*, będące komponentami utartych zwrotów terminologicznych z zakresu prawa *законодательная власть, исполнительная власть, судебная власть*:

Мы предлагаем системные меры противодействия коррупции: (...) запрет для работников **законодательной, исполнительной и судебной власти** входить в советы директоров государственных компаний и компаний с государственным участием („Яблоко”).

Вот почему Политическая партия «Российская партия пенсионеров за социальную справедливость» в качестве основной цели своей работы ставит задачу участия кандидатов от Партии во всех без исключения выборах на всех уровнях **представительной, законодательной власти** Российской Федерации („Российская партия пенсионеров за социальную справедливость”).

Перейти к парламентской модели в субъектах федерации, для чего в Закон об общих принципах организации **законодательной и исполнительной власти** в субъектах РФ ввести норму, согласно которой высший региональный орган **исполнительной власти** формируется законодательным (представительным) органом региона и подотчетен ему („Партия народной свободы”).

Drugą grupę tworzą przymiotniki, wskazujące na poziom sprawowania władzy (*высший, парламентский*):

Мы убеждены, что прямые и честные выборы **высшей власти** – это стимул для социального и экономического развития регионов, реальный шаг в борьбе с коррупцией и эффективный способ остановить произвол чиновников на местах („Справедливая Россия”).

Эти решения будут способствовать укреплению политической культуры и повышению качества **парламентской власти** („Справедливая Россия”).

Wymienione leksemy nie są nasyczone emocjonalnie, tak samo, jak używane w programach wyborczych określenia typu *административный, государственный, политический, экономический*:

Мы выступаем за то, чтобы **власть – политическая, экономическая, административная** – была возвращена регионам и муниципалитетам („Партия народной свободы”).

Мы будем настаивать на: четком разграничении полномочий органов **государственной власти** и органов местного самоуправления в сферах, где компетенция различных уровней публичной власти тесно переплетена („Справедливая Россия”).

Система **политической власти** и управления трансформировались в так называемую вертикаль исполнительной власти, которая приобрела черты, характерные для унитарного государства с жестким авторитарным управлением и коррумпированной бюрократией („Яблоко”).

Elementami kolejnej grupy są określenia, charakteryzujące werbalizacje konceptu „władza” ze względu na zasięg terytorialny (*местный, муниципальный, региональный, российский, федеральный*):

С переходом к новому технологическому укладу российские города переживают острый кризис, с которым не могут справиться ни **местная власть** в условиях ограниченных полномочий и бюджетных возможностей, ни бизнес, рассматривающий при негативном предпринимательском климате городские ресурсы как источник быстрой выгоды („Яблоко”).

Для этого мы считаем необходимым: (...) Обеспечить формирование полноценной **муниципальной власти** в Москве и Санкт-Петербурге („Партия народной свободы”).

Региональная власть должна быть многопартийной или коалиционной, представлять все политические силы и людей, которые голосуют за них („Либерально-демократическая партия России”).

Во всех органах **российской власти** мы будем настойчиво и последовательно делать то, что здесь написано („Яблоко”).

В области государственной политики (...) достижение реального равноправия субъектов Российской Федерации в отношениях с **федеральной властью** („Партия Возрождения России”).

Rzeczownikowi *власть* towarzyszą także określenia, charakteryzujące władzę ze względu na aspekt czasowy (*нынешний, советский*):

Советская власть добивалась увеличения численности населения и развития Севера, Сибири и Дальнего Востока присущими ей тоталитарными методами („Яблоко”).

КПРФ рассматривает парламентскую борьбу как борьбу классовую, в которой недопустимы компромиссы с антинародным курсом **нынешней власти** („Коммунистическая партия Российской Федерации”).

Drugą grupę określeń, stosowanych łącznie z leksemem *власть*, są jednostki o zabarwieniu emocjonalnym. Programy wyborcze partii politycznych

często zbudowane są zgodnie z modelem, w którym politycy walcząc o dojście do władzy przedstawiają złą sytuację kraju, rysując negatywny obraz rzeczywistości, a następnie prezentują program zmian i, co za tym idzie, listę obietnic, co zostanie ulepszone w państwie, jeśli wyborcy na nich zagłosują. Model ten związany jest z krytyką aktualnej sytuacji, a więc też władzy (rządzących, przedstawicieli innych stronnictw). W analizowanych programach wyborczych można wydzielić dwie grupy nacechowanych emocjonalnie określników rzeczownika *власть*: leksemy, z pomocą których prezentowane są cechy „idealnych” jej organów (partie opisują, jakie cechy powinni posiadać politycy, sprawujący rządy w kraju, jednocześnie sugerując, że sami właśnie takie posiadają), oraz jednostki, z pomocą których aktualna władza w Rosji oceniana jest negatywnie. Pierwszą grupę tworzą przymiotniki typu *дееспособный, действующий, демократический, ответственный, сильный, справедливый, честный, эффективный*, wywołujące konotacje pozytywne:

Государству и обществу нужна **сильная, дееспособная и ответственная власть**, основанная на доверии народа и находящаяся под постоянным общественным контролем („Справедливая Россия”).

На этом этапе решается задача установления **демократической власти** трудящихся, широких народно-патриотических сил во главе с КПРФ („Коммунистическая партия Российской Федерации”).

Каждый голос за партию «ЯБЛОКО» – это голос за мир, человеческое достоинство, правду, справедливый закон, **честную и ответственную власть** („Яблоко”).

Для этого мы считаем необходимым: (...) Обеспечить формирование **полноценной муниципальной власти** в Москве и Санкт-Петербурге („Партия народной свободы”).

Ограничение всевластия бюрократии, обуздanie коррупции, возвращение гражданам политических прав и веры в справедливый суд – все это станет первым необходимым шагом на пути к свободному обществу, где государство уважает достоинство каждого, а граждане осознанно формируют **эффективную и ответственную власть** („Партия народной свободы”).

Drugą grupę tworzą bardzo nieliczne jednostki leksykalne, krytykujące rządzących (*авторитарный, алчный, коррумпированный, монополюный*), wywołujące konotacje pejoratywne:

Если главным политическим выбором становится консервация власти на основе «традиционных ценностей», то цели экономического развития уходят на второй план. **Авторитарная власть** становится для себя одновременно и целью, и средством достижения этой цели („Яблоко”).

Только конкуренция позволит нам разрушить бюрократическую Корпорацию “Россия”, в которую превратила нашу страну **коррупцированная и алчная власть** („Партия народной свободы”).

Монопольной власти не нужна политическая конкуренция, ей вредно местное самоуправление как изначальная и первоизданная форма демократии („Яблоко”).

Bezpośrednia krytyka aktualnej władzy wyrażana jest w programach wyborczych także za pomocą nacechowanych negatywnie związków wyrazowych typu *лицемерие власти, некомпетентность и бездействие властей, монополизация власти, узурпация власти*:

Отсюда – **лицемерие власти**, апатия граждан, товары плохого качества, низкая конкурентоспособность экономики („Либерально-демократическая партия России”).

Из-за **некомпетентности и бездействия властей** дороги, аэродромы и порты находятся в хроническом упадке („Партия народной свободы”).

Движение правящей в России группировки в сторону все большей **монополизации власти**, все большего ограничения политической конкуренции ведет к деградации системы государственного управления, поскольку в управленческую систему не приходят творческие люди („Яблоко”).

Только демократия может реализовать принцип разделения и взаимного контроля властей, который является наиболее эффективным средством против коррупции, **узурпации власти** и бюрократической деградации государства („Яблоко”).

Zupełnie inaczej przedstawia się wykorzystanie rzeczownika *власть* w dyskursie prezydenckim, w analizowanych mowach inauguracyjnych. Jednostka ta została użyta wyłącznie w wystąpieniach W.W. Putina z 2000 r. (5 użyć) i 2018 r. (2 użycia). W wymienionych przemówieniach leksem ten występuje wyłącznie w połączeniu z neutralnymi określeniami: *верховная, государственная, муниципальная*. Mówca nie akcentuje jednak faktu pełnienia przez niego władzy w państwie. Dominującym tematem jest jej przekazanie (W.W. Putin podkreśla demokratyczny charakter procedury):

В самом деле, впервые за всю историю нашего государства, за всю историю России впервые **верховная власть в стране передается самым демократическим, самым простым образом**, по воле народа, законно и мирно (W.W. Putin, 2000).

Смена власти – всегда проверка конституционного строя, проверка его на прочность (W.W. Putin, 2000).

Мирная преемственность власти – это важнейший элемент политической стабильности (W.W. Putin, 2018).

Sposobem realizacji konceptu „władza” w analizowanych materiałach jest też użycie rzeczownika *президент* (w niektórych programach wyborczych *Президент*, co służy podkreśleniu wagi funkcji). Leksem ten ma dwa znaczenia: „1. Выборный глава государства (в большинстве стран с республиканской формой правления; 2. Высшее должностное лицо фирмы, банка, компании и т.п.” [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, 1998, 500–501]), werbalizacji danego konceptu w analizowanych tekstach służy użycie danego rzeczownika w pierwszym znaczeniu. W programach wyborczych leksem ten nie jest często wykorzystywany, co jest związane z charakterem tekstów – dotyczą one wyborów parlamentarnych, a nie prezydenckich („Гражданская платформа” brak użyc; „Единая Россия” brak użyc; „Коммунистическая партия Российской Федерации” brak użyc; „Либерально-демократическая партия России” 4 użycia; „Партия Возрождения России” 2 użycia; „Партия народной свободы” brak użyc; „Партия Роста” brak użyc; „Родина” 7 użyc; „Российская партия пенсионеров за социальную справедливость” 3 użycia; „Справедливая Россия” 1 użycie; „Яблоко” 33 użycia).

Rzeczownik *президент* występuje w tekstach programów wyborczych jako część niewielu związków wyrazowych. Pierwszą grupę stanowią związki wyrazowe o neutralnym charakterze, wskazujące na konkretną osobę: *президент Путин*, *президент Владимир Путин*, *президент Борис Ельцин*:

В 1999 году **Президенту Борису Ельцину** грозил импичмент, в Госдуме стояли вооруженные солдаты, сама Дума была под угрозой роспуска, страна стояла на пороге гражданской войны и только ЛДПР снова спасла Россию („Либерально-демократическая партия России”).

Анти-европейский курс, проводимый **президентом Путиным**, авантюры на Украине и в Сирии больно ударили по уровню жизни миллионов семей в нашей стране („Яблоко”).

Rzeczownik ten występuje także w strukturze utartych wyrażań, wskazujących na terytorium, na którym prezydent sprawuje władzę (*президент России*, *Президент Российской Федерации*, *президент РФ*):

Эта программа показывает, как мы уже сейчас защищаем ваши интересы и права, как мы будем делать это в Государственной Думе РФ, какое государство будет создавать **президент России**, выдвинутый партией «Яблоко» („Яблоко”).

В настоящих условиях особое значение приобретают выборы **Президента Российской Федерации** в 2018 году („Российская партия пенсионеров за социальную справедливость”).

Rzeczownik *президент* łączy się także z określeniem *наш* (będącym sposobem wyrażenia funkcji integracyjnej – przedstawiciele partii i odbiorcy przedstawiani jako *jedność*) i *новый*:

Мы намерены усилить законодательную поддержку стратегического курса **нашего Президента** („Родина”).

«Родина» деятельно поддержала курс **нового президента** России на возрождение страны и стала резко выступать против антисоциальных инициатив представителей «элит из девяностых» в центре и на местах („Родина”).

Także w przemówieniach prezydentów jednostka *президент* spotykana jest rzadko. Występuje we wszystkich mowach inauguracyjnych, lecz z bardzo niewielką frekwencją (W.W. Putin 2000 r. 2 użycia; W.W. Putin 2004 r. 2 użycia; D.A. Miedwiediew 2008 r. 2 użycia; W.W. Putin 2012 r. 1 użycie, W.W. Putin 2018 r. 2 użycia). Cechą charakterystyczną jej użycia jest fakt, że mówcy nie akcentują władzy prezydenta, lecz jego obowiązki wobec wyborców/obywateli. Służy temu użycie danego leksemu w strukturze takich związków wyrazowych, jak *должность президента*, *обязанность президента*, a także związków wyrazowych, utworzonych na podstawie wyrazu pochodnego (*президентский*), takich jak *президентская обязанность*, *президентская присяга*:

В эти минуты, вступая в **должность Президента** России, особенно остро осознаю свою колоссальную ответственность перед каждым из вас, перед всем нашим многонациональным народом, ответственность перед Россией – страной грандиозных побед и свершений, перед тысячелетней историей российской государственности и нашими предками (W.W. Putin, 2018).

Сейчас я еще раз хочу вернуться к главному ее смыслу и сказать: **обязанности Президента** хранить государство и верно служить народу и впредь будут для меня святы, и впредь будут для меня превыше всего (W.W. Putin, 2004).

Именно в этом я вижу главную **президентскую обязанность** (W.W. Putin, 2000).

Только что мной принесена **президентская присяга**, она даётся народу России, и в её самых первых строках – обязательство уважать и охранять права и свободы человека (D.A. Miedwiediew, 2008).

W analizowanych programach partii politycznych koncept „władza” werbalizowany jest także przy pomocy rzeczownika *лидер*. Częstotliwość jego użycia jest niska („Гражданская платформа” 7 użyc; „Единая Россия” brak użyc; „Коммунистическая партия Российской Федерации” 2 użycia; „Либерально-демократическая партия России” 1 użycie; „Партия Возрождения России” brak użyc; „Партия народной свободы” brak użyc; „Партия Роста” 1 użycie; „Родина” 3 użycia; „Российская партия пенсионеров за социальную справедливость” brak użyc; „Справедливая Россия” 1 użycie; „Яблоко” 5 użyc). Należy odnotować, że dany rzeczownik występuje w analizowanych tekstach w dwóch znaczeniach, przy czym realizacjami konceptu „władza” są tylko użycia tego leksemu w pierwszym znaczeniu:

„1. Глава, руководитель политической партии, общественно-политической организации, общественного движения и т.п.” [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, 1998, под ред. Г.Н. Скляревской, 357]

Недооценка опасности происходивших процессов, монополия на власть и на идеологию, перерождение части партийных **лидеров** ввергли КПСС в состояние “завнавшейся партии” („Коммунистическая партия Российской Федерации”).

Общество ждет новых **лидеров** с рациональным и креативным мышлением, способных раскрутить экономическую и политическую жизнь в стране („Гражданская платформа”).

„2. О том, что занимает первенствующее положение в какой-л. сфере общественной жизни” [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения* 1998, 357]

Туристическая отрасль является **лидером** по степени мультипликативного влияния на экономику („Яблоко”).

Наша цель – восстановить традиции отечественного образования, сделать Россию **лидером** в формировании современных образовательных стандартов („Справедливая Россия”).

Analizowana jednostka używana jest w połączeniu z neutralnymi określeniami *партийный, политический*. Zaobserwowano także jednostkowe wykorzystanie wywołujących konotacje przymiotników *новый* (realizacja idei zmiany istniejącego porządku) i *инициативный*:

Общество ждёт **новых лидеров** с рациональным и креативным мышлением, способных раскрутить экономическую и политическую жизнь в стране („Гражданская платформа”).

Современная ситуация требует **инициативных лидеров**, которые имеют широкий кругозор, готовы к нестандартным решениям и являются патриотами нашей страны („Гражданская платформа”).

W analizowanych mowach inauguracyjnych leksem ten nie występuje.

Ostatnią jednostką leksykalną, będącą realizacją konceptu „władza”, jest rzeczownik *правительство*. Jego frekwencja w programach wyborczych wygląda następująco: „Гражданская платформа” 2 użycia; „Единая Россия” 3 użycia; „Коммунистическая партия Российской Федерации” 2 użycia; „Либерально-демократическая партия России” brak użyc; „Партия Возрождения России” 1 użycie; „Партия народной свободы” 14 użyc; „Партия Роста” 3 użycia; „Родина” brak użyc; „Российская партия пенсионеров за социальную справедливость” 3 użycia; „Справедливая Россия” 1 użycie; „Яблоко” 26 użyc. W analizowanych programach partii politycznych jest on wykorzystywany samodzielnie albo jako element utartego związku wyrazowego *Правительство Российской Федерации / Правительство РФ* (oficjalna nazwa rosyjskiego organu władzy wykonawczej). Nie łączy się z żadnymi określeniami (poza jednym przypadkiem: *нынешнее правительство* w programie partii „Гражданская платформа”).

W przemówieniach prezydentów leksem ten nie został użyty.

Pośrednim sposobem werbalizacji konceptu „władza” w przemówieniach W.W. Putina i D.A. Miedwiediewa jest tworzenie wizerunku silnego prezydenta, stojącego na czele państwa. Dzięki temu zabiegowi realizowana jest funkcja performatywna oraz funkcja deklaratywna mowy inauguracyjnej [Шейгал 200, 77–78]. Funkcje te związane są z charakterystycznymi toposami. Funkcja performatywna werbalizowana jest za pomocą toposu godnego lidera (mówca deklaruje, że jako głowa państwa przedkłada interes kraju i obywateli nad własny oraz jest przekonany o sukcesie obranego kursu politycznego, wykorzystując, m.in., wyrazy i związki wyrazowe takie jak *заверить, глубоко убежден, служение Отечеству, изменить к лучшему, укреплять могущество России, достигнуть целей, добиться прорыва, реализовать планы, добиваться успехов, продолжать историю Отечества, приумножить славу России, оправдать надежды граждан*):

Могу заверить вас, что **в своих действиях буду руководствоваться исключительно государственными интересами** (W.W. Putin, 2000).

Считаю смыслом всей своей жизни и своим долгом **служение Отечеству, служение нашему народу**, поддержка которого вдохновляет и помогает решать самые сложные и трудные задачи (W.W. Putin, 2012).

Środkiem realizacji funkcji deklaratywnej jest topos pracy (słowa kluczowe: *работа, работать*):

Хотел бы заверить сегодня всех граждан страны, что **буду работать с полной отдачей сил как Президент и как человек**, для которого Россия – это родной дом, родная земля (D.A. Miedwiediew, 2008).

Заверяю вас, **целью моей жизни, работы будет, как и прежде, служение людям, нашему Отечеству** (W.W. Putin, 2018).

Funkcja ta wypełniana jest także za pośrednictwem toposu obowiązku (słowa kluczowe: *долг, обязанность, ответственность*):

Обязанности Президента хранить государство и верно служить народу и впредь **будут для меня святы, и впредь будут для меня превыше всего** (W.W. Putin, 2004).

Analiza programów przedwyborczych partii politycznych biorących udział w wyborach do Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej w 2016 r. oraz oficjalnych przemówień rosyjskich prezydentów (mowy inauguracyjne z lat 2000–2018) pozwoliła stwierdzić, że koncept „władza” jest w nich aktywnie realizowany. Jego werbalizacji służy wykorzystanie kompleksu różnorodnych środków leksykalnych. Należą do nich rzeczowniki *власть, президент, лидер* oraz *правительство*. Jednostki te występują w badanych materiałach z różną częstotliwością i łączą się z wieloma określeniami, których zadaniem jest aktywowanie w świadomości słuchaczy różnorodnych asocjacji. Najczęściej wykorzystywanym sposobem werbalizacji konceptu „władza” jest użycie rzeczownika *власть*. Warto podkreślić, że leksemowi temu towarzyszą w przeważającej większości neutralne określenia będące często utartymi zwrotami terminologicznymi. Odwołują się one do podziału władzy (*законодательный, исполнительный, судебный*), poziomu jej sprawowania (*высший, парламентский*), zasięgu terytorialnego (*местный, муниципальный, региональный, российский, федеральный*) czy aspektu czasowego (*нынешний, советский*). Atrybuty nacechowane emocjonalnie wykorzystywane są wyłącznie w programach partii politycznych. Grupę określeń, wywołujących pozytywne konotacje emocjonalne, tworzą przymiotniki, definiujące cechy idealnych organów władzy (*дееспособный, действующий, демократический, ответственный, сильный, справедливый, честный, эффективный*). Zwraça uwagę bardzo niska frekwencja użycia jednostek, wywołujących konotacje negatywne. Jest to o tyle nietypowe, że programy przedwyborcze bardzo często zbudowane są wokół krytyki istniejącej rzeczywistości i osób (organów),

odpowiedzialnych za taki stan rzeczy. W analizowanych materiałach władza krytykowana jest częściej pośrednio (partie tworzą negatywny obraz rzeczywistości, jednak bez wysuwania bezpośrednich oskarżeń w stosunku do rządzących), co nie powinno dziwić, biorąc pod uwagę aktualną sytuację polityczną w Rosji.

Warto zwrócić uwagę na specyfikę werbalizacji danego konceptu w mowach inauguracyjnych prezydentów. Leksemy, będące jego realizacjami, są bardzo nieliczne. Dodatkowo prezydenci nie podkreślają w swoich przemówieniach, że piastując najwyższy urząd w państwie będą sprawować władzę, a akcentują obowiązki, które się z nim wiążą. Zapewniają jednocześnie obywateli, że wszystkie ich działania ukierunkowane będą na służbę ojczyźnie i jej mieszkańcom (funkcja deklaratywna). Tworzą przy tym wizerunek silnego lidera, który jest w stanie piastować najwyższy w kraju urząd (funkcja performatywna).

Literatura

- Campbell K.K., Jamieson K.H., 1986, *Inaugurating the Presidency*, [w:] H.W. Simons and A.A. Agazarian (eds), *Form, Genre and the Study of Political Discourse*, Columbia (S. Car.), pp. 203–225.
- Słodkowska I., Dolbakowska M., 2004, *Wybory 1997. Partie i ich programy*, Warszawa.
- Woźniak W., 2017, *Programy polskich partii politycznych jako materiał empiryczny w badaniach dyskursu politycznego*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, Nr 2 (17), s. 41–58.
- Arutūnova .D., 1999, *Vvedenie*, [v:] *Logičeskij analiz ŗzyka: obraz ŗeloveka v kul'ture i ŗzyke*, Moskwa, s. 3–10. [Арутюнова Н.Д., 1999, *Введение*, [в:] *Логический анализ языка: образ человека в культуре и языке*, Москва, с. 3–10.]
- Butakova L.O., Demina E.S., 2003, *Kognitivnoe modelirovanie: problemy teorii i praktiki*, [v:] *Ŗzyk. Ŗtnos. Kartina mira. Sbornik nauėnyh trudov*, otv. red. M.V. Pimenova (Seriŗ «Konceptual'nye issledovaniŗ»). Выпуск 1), Kemerovo, s. 44–58. [Бутакова Л.О., Демина Е.С., 2003, *Когнитивное моделирование: проблемы теории и практики*, [в:] *Язык. Этнос. Картина мира: Сборник научных трудов*, отв. ред. М.В. Пименова (Серия «Концептуальные исследования». Выпуск 1), Кемерово, с. 44–58.]
- Āulėina N.L., Bubnova N.A., 2010, *Psiholingvistika kak metod izuėeniŗ strategii i taktik reėevogo vozdejsťviŗ*, «Vestnik RUDN, seriŗ Teorii ŗzyka. Semiotika. Semantika», № 1, s. 32–37. [Чулкина Н.Л., Бубнова Н.А., 2010, *Психолингвистика как метод изучения стратегий и тактик речевого воздействия*, «Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. Семантика», № 1, с. 32–37.]

- Ermakov С.В., Kim I.E., Mihajlova T.V. i dr., 2004, *Vlast' v russkoj âzykovej iètničeskoj kartine*, Moskva. [Ермаков С.В., Ким И.Е., Михайлова Т.В. и др., 2004, *Власть в русской языковой и этнической картине*, Москва.]
- Erofeeva I.V., 2009, *Koncept «vlast'» v mediadiskurse: dihotomiâ reprezentacii*, «Vestnik Čitgu», № 1 (52), s. 167–171. [Ерофеева И.В., 2009, *Концепт «власть» в медиадискурсе: дихотомия репрезентации*, «Вестник ЧитГУ», № 1 (52), с. 167–171.]
- Flegontova Ū.N., 2003, *Kognitivnââ lingvistika: ee rol' na sovremennotâpe i perspektivy razvitiâ*, [v:] *Filologičeskij sbornik. Čelovek i ego âzyk (K 75-letii prof. V.P. Nedâlkova)* / Otv. red. čl.-korr. SAN VŠ E.A. Pimenov, M.V. Pimenova, Vyp. 4, Kemerovo, s. 96–99. [Флегонтова Ю.Н., 2003, *Когнитивная лингвистика: ее роль на современном этапе и перспективы развития*, [в:] *Филологический сборник. Человек и его язык (К 75-летию проф. В.П. Недялкова)* / Отв. ред. чл.-кorr. САН ВШ Е.А. Пименов, М.В. Пименова, Вып. 4, Кемерово, с. 96–99.]
- Frumkina R.M., 2001, *Psicholingvistika*, Moskva. [Фрумкина Р.М., 2001, *Психолингвистика*, Москва.]
- Gogenko V.V., 2011, *Vlast' kak âzykovoju koncept*, «Izvestiâ vyšših učebnyh zavedenij. Severo-Kavkazskij region. Seriâ: Obšestvennyenuauki», № 2 (162), s. 103–105. [В.В. Гогенко, 2011, *Власть как языковой концепт*, «Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Серия: Общественные науки», № 2 (162), с. 103–105.]
- Karasik V.I., 2002, *Âzykovoju krug: ličnost', koncepty, diskurs*, Volgograd 2002. [Карасик В.И., 2002, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*, Волгоград 2002.]
- Kipenko M.V., 2010, *Leksičeskaâ ob"ektivaciâ koncepta 'vlast' v âzyke gazety «Komsomol'skaâ Pravda»*, «Vestnik TGU», vypusk 4 (84), s. 238–245. [Кипенко М.В., 2010, *Лексическая объективация концепта 'власть' в языке газеты «Комсомольская Правда»*, «Вестник ТГУ», выпуск 4 (84), с. 238–245.]
- Kolesov V.V., 2018, *Konceptual'noe pole russkogo soznaniâ: koncepty vlast', zakon i narod*, «Političeskaâ lingvistika», № 3 (69), s. 10–23. [Колесов В.В., 2018, *Концептуальное поле русского сознания: концепты власть, закон и народ*, «Политическая лингвистика», № 3 (69), с. 10–23.]
- Kolesov V.V., 1992, *Koncept kul'tury: obraz, ponâtie, simvol*, „Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta”, Ser. 2, vyp. 3 (№ 16), s. 34–36. [Колесов В.В., *Концепт культуры: образ, понятие, символ*, „Вестник Санкт-Петербургского государственного университета”, Сер. 2, вып. 3 (№ 16), с. 34–36.]
- Konovalenko I.V., 2011, *Struktura koncepta «vlast'» (po dannym asociativnogo èksperimenta)*, «Vestn. Om. un-ta. Filologiiâ», № 3, s. 168–171. [Коноваленко И.В., 2011, *Структура концепта «власть» (по данным ассоциативного эксперимента)*, «Вестн. Ом. ун-та. Филология», № 3, с. 168–171.]

- Krasnyh V.V., 2003, *Russkoe kul'turnoe prostranstvo: koncept «â»*, [v:] *Problemy verbalizacii konceptov v semantike âzyka i teksta: Materialy mezhdunarodnogo simpoziuma, 22–24 maâ 2003 g.*, Č. 1, Volgograd, s. 196. [Красных В.В., 2003, *Русское культурное пространство: концепт «я»*, [в:] *Проблемы вербализации концептов в семантике языка и текста: Материалы международного симпозиума, 22–24 мая 2003 г.*, Ч. 1, Волгоград, с. 196.]
- Kratkij slovar' kognitivnyh terminov*, 1996, Kubrâkova E.S., Dem'ânkov V.Z., Pankrac Ū.G., Luzina L.G., Moskva. [*Краткий словарь когнитивных терминов*, Е.С. Кубрякова, Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г., Москва.]
- Lihačev D.S., 1993, *Konceptosfera russkogo âzyka*, «Izv. RAN-SLÂ», № 1, s. 3–9. [Лихачев Д.С., 1993, *Концептосфера русского языка*, «Изв. РАН-СЛЯ», № 1, с. 3–9.]
- Lâpin S.H., 1977, *Konceptologîâ: k stanovleniû podhoda*, «Koncepty. Naučnye trudy Sentrokoncepta», Вып. 1, Arhangel'sk, s. 11–35. [Ляпин С.Х., 1977, *Концептология: к становлению подхода*, «Концепты. Научные труды Центроконцепта», Вып. 1, Архангельск, с. 11–35.]
- Lassan È., 1995, *Diskurs vlasti i inakomyšliâ v SSSR: kognitivno-ritoričeskij analiz*, Vil'nûs. [Лассан Э., 1995, *Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ*, Вильнюс.]
- Lassvell G., 2006, *Âzyk vlasti*, «Političeskaâ lingvistika», Вып. 20, Ekaterinburg, s. 264–280. [Лассвелл Г., 2006, *Язык власти*, «Политическая лингвистика», Вып. 20, Екатеринбург, с. 264–280.]
- Ledâev V.G., 2001, *Vlast': Konceptual'nyj analiz*, Moskva. [Ледяев В.Г., 2001, *Власть: Концептуальный анализ*, Москва.]
- Martynov M.Ū., 2013, *Prostranstvennaâ semantikakoncepta vlast' v russkoj političeskoj kul'ture*, «Sibirskij filologičeskij žurnal», № 3, s. 252–259. [Мартынов М.Ю., 2013, *Пространственная семантика концепта власть в русской политической культуре*, «Сибирский филологический журнал», № 3, с. 252–259.]
- Maslova V.A., 2008, *Kognitivnaâ lingvistika: učeb. posobie*, Minsk. [Маслова В.А., 2008, *Когнитивная лингвистика: учеб. пособие*, Минск.]
- Pimenova M.V., Kondrat'eva O.N., 2006, *Vvedenie v konceptual'nye issledovaniâ: uč. posobie*, Кемерово. [М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева, 2006, *Введение в концептуальные исследования: уч. пособие*, Кемерово.]
- Pimenova M.V., 2002, *Metodologiâ konceptual'nyh issledovanij*, «Vestnik Kemgu», Вып. 4 (12), Ser. Filologiâ, s. 100–105. [Пименова М.В., 2002, *Методология концептуальных исследований*, «Вестник КемГУ», Вып. 4 (12), Сер. Филология, с. 100–105.]
- Popova Z.D., Sternin I.A., 2007, *Kognitivnaâ lingvistika*, Moskva. [Попова З.Д., Стернин И.А., 2007, *Когнитивная лингвистика*, Москва.]

- Rybakova L.A., 2013, *Reprezentaciâ koncepta «vlast'» v angloâzyčnoj političeskoj reči i sposoby ego predači pri perevode na russkij âzyk*, «Vestnik Baškirskego universiteta», T. 18, № 3, s. 801–803. [Рыбакова Л.А., 2013, *Репрезентация концепта «власть» в англоязычной политической речи и способы его передачи при переводе на русский язык*, «Вестник Башкирского университета», Т. 18, № 3, с. 801–803.]
- Šabanova A.A., 2011, *Reprezentaciâ koncepta «vlast'» v sovremennoj russkoj âzykovej kartine mira*, «Vestnik Čelâbinskego gosudarstvennogo universiteta. Filologîâ. Iskusstvovedenie», № 17 (232), Вып. 55, s. 172–175. [Шабанова А.А., 2011, *Репрезентация концепта «власть» в современной русской языковой картине мира*, «Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение», № 17 (232), Вып. 55, с. 172–175.]
- Sannikov S.V., 2019, *Metodologičeskie aspekty tipologii leksičeskîh reprezentantov koncepta «vlast'» i izmereniâ ih semantičeskogo prostranstva*, «Političeskââ nauka», № 3, s. 63–75. [Санников С.В., 2019, *Методологические аспекты типологии лексических репрезентантов концепта «власть» и измерения их семантического пространства*, «Политическая наука», № 3, с. 63–75.]
- Šejgal E.I., 2000, *Semiotika političeskogo diskursa*, Volgograd. [Шейгал Е.И., 2000, *Семиотика политического дискурса*, Волгоград.]
- Šejgal E.I., 2001, *Vlast' kak koncept i kategoriâ diskursa*, [v:] *Èsse o social'noj vlasti âzyka*, Voronež, s. 57–64. [Шейгал Е.И., 2001, *Власть как концепт и категория дискурса*, [в:] *Эссе о социальной власти языка*, Воронеж, с. 57–64], [online], https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/scheig_vlast.php [15.02.2020]
- Slovar' russkogo âzyka v 4-h t.*, 1982, Moskva, t. 1. [*Словарь русского языка в 4-х т.*, 1982, Москва, т. 1.]
- Stepanov Ū.S., 1997, *Konstanty. Slovar' russkoj kul'tury*, Moskva. [Степанов Ю.С., 1997, *Константы. Словарь русской культуры*, Москва.]
- Tolkovyj slovar' russkogo âzyka konca XX veka. Âzykovye izmeneniâ*, 1998, pod red. G.N. Sklârevskoj, Sankt-Peterburg. [*Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения*, 1998, под ред. Г.Н. Складревской, Санкт-Петербург.]
- Zalevskaâ A.A., 2001, *Tekst i ego ponimanie*, Tver' [Залевская А.А., 2001, *Текст и его понимание*, Тверь.]

Programy partii politycznych

- Âbloko, [online], <https://www.yabloko.ru/program>. [06.01.2020] [Яблоко, [online], <https://www.yabloko.ru/program>. [06.01.2020]
- Edinaâ Rossiâ, [online], <https://er.ru/party/program>. [06.01.2020] [Единая Россия, [online], <https://er.ru/party/program>. [06.01.2020]

- Graždanskā platforma, [online], <http://праваяпартия.рф/3591>. [06.01.2020]
[Гражданская платформа, [online], <http://праваяпартия.рф/3591>. [06.01.2020]
- Kommunistiĥeskaâ partiâ Rossijskoj Federacii, [online], <https://kprf.ru/party/program>. [06.01.2020] [Коммунистическая партия Российской Федерации, [online], <https://kprf.ru/party/program>. [06.01.2020]
- Liberal'no-demokratiĥeskaâ partiâ Rossii, [online], https://ldpr.ru/party/Program_LDPR. [06.01.2020] [Либерально-демократическая партия России, [online], https://ldpr.ru/party/Program_LDPR. [06.01.2020]
- Partiâ narodnoj svobody, [online], <https://parnasparty.ru/party/program>. [06.01.2020] [Партия народной свободы, [online], <https://parnasparty.ru/party/program>. [06.01.2020]
- Partiâ Rosta, [online], <https://rost.ru/about/program>. [06.01.2020] [Партия Роста, [online], <https://rost.ru/about/program>. [06.01.2020]
- Partiâ Vozroždeniâ Rossii, [online], <https://p-v-ros.ru/about-pvr/article/programma-obschestvennoy-organizacii---politichesk-16335>. [06.01.2020] [Партия Возрождения России, [online], <https://p-v-ros.ru/about-pvr/article/programma-obschestvennoy-organizacii---politichesk-16335>. [06.01.2020]
- Rodina, [online], <https://rodina.ru/partiya/documentsForRead/38>. [06.01.2020] [Родина, [online], <https://rodina.ru/partiya/documentsForRead/38>. [06.01.2020]
- Rossijskaâ partiâ pensionerov za social'nuû spravedlivost', [online], <https://tupikin.info/program>. [06.01.2020] [Российская партия пенсионеров за социальную справедливость, [online], <https://tupikin.info/program>. [06.01.2020]
- Spravedlivaâ Rossiâ, [online], <http://www.spravedlivo.ru/7634910>. [06.01.2020] [Справедливая Россия, [online], <http://www.spravedlivo.ru/7634910>. [06.01.2020]

Мowy inauguracyjne

- V.V. Putin 2000, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21399>. [06.01.2020] [В.В. Путин 2000, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21399>. [06.01.2020]
- V.V. Putin 2004, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22452>. [06.01.2020] [В.В. Путин 2004, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22452>. [06.01.2020]
- D.A. Medvedev 2008, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/3>. [06.01.2020] [Д.А. Медведев 2008, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/3>. [06.01.2020]
- V.V. Putin 2012, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/15224>. [06.01.2020] [В.В. Путин 2012, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/15224>. [06.01.2020]
- V.V. Putin 2018, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/57416>. [06.01.2020] [В.В. Путин 2018, [online], <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/speeches/57416>. [06.01.2020]

VERBALIZATION OF THE CONCEPT OF “POWER”
IN MODERN RUSSIAN POLITICAL DISCOURSE

ABSTRACT

Key words: discourse, political discourse, program materials, election materials, political party, concept

The article is devoted to the analysis of the concept of “power” characteristic for Russian political discourse, verbalized in electoral programs of the largest political parties and inaugural speeches of Russian presidents. The realization of this concept of “power” is served by various lexical units (neutral and related to emotional connotations). Various characteristics of the concept are updated in the awareness of voters. The attention is drawn to the fact that terms causing negative connotations are very rare. The characteristic feature of the verbalization of the analyzed concept in inaugural speeches is the lack of emphasis on the president’s power, and only his duties.

Anna Żebrowska

DOI 10.15290/sw.2020.20.23

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Wydział Neofilologii

Instytut Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej

tel.: +48 61 8293583

e-mail: zanna@amu.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2551-3753>

Мянушкі жыхароў Камароўшчыzny (на падставе палявых даследаванняў у Паўночна-Заходняй Беларусі)

Ключавыя словы: Мядзельскі раён, Камароўшчызна, прозвішчы жыхароў, неафіцыйныя назвы, антрапонімы

Мэтай развагаў будзе прэзентацыя і аналіз мянушак жыхароў Камароўшчыzny, дзе з 2010 года намі праводзяцца палявыя даследаванні. Крыніцай матэрыялу, прадстаўленага ў артыкуле, стала інтэрв'ю – свабодныя і некіраваныя размовы з жыхарамі вёскі Камарова (Камароўшчыzny). Выбраны метады даследаванняў спрыяў не толькі фарміраванню даверу суразмоўцаў, але і аўтэнтычнаму адкрыццю вясковай рэчаіснасці. Запісаныя размовы (больш за 150 гадзін гуказапісу), назіранне і актыўны ўдзел у жыцці вясковай супольнасці далі магчымасць сабраць цікавыя і каштоўныя матэрыялы як моўнага, так і гістарычна-культурнага характару.

Камароўшчызна – вёскі Камарова і Куцькі – размешчана на паўночным захадзе Беларусі, за 40 кіламетраў ад літоўскай мяжы, за 80 кіламетраў ад Вільні і 200 кіламетраў ад Мінска. Сёння яны належаць да Мядзельскага раёна Мінскай вобласці, які на поўначы мяжуе з Віцебскай вобласцю, а на захадзе з Гродзенскай. Раней Камарова і Куцькі ўваходзілі ў склад Свянцянскага павета Віленскай губерні Свірскай воласці.

Вёска Камарова першапачаткова была маёнткам Камароўшчызна, якім, пачынаючы з 1330 года ў выніку куплі-продажу і шлюбаў валодалі 10 родаў: Гаштольды, Катлы, Радзівілы, Комары, Козел-Паклёўскія і з 1670 года – Хамінскія, галоўная сядзіба якіх знаходзілася ў Альшэве (на поўнач ад Камарова). У першай палове XIX стагоддзя, ужо як асобнае памесце, Камарова належала Пашкевічам, а пазней у якасці пасагу было перададзена Станіславу Барткевічу. З XIX стагоддзя гаспадарамі Камароўшчыzny былі Старжынскія. У верасні 1939 года фальварак перайшоў ва ўласнасць калектыўнай гаспадаркі. Пасля вайны Камароўшчызну перайменавалі ў Камарова, а крыху пазней (1996) да вёскі Камарова далучылі суседнюю вёску Куцькі [Gil', Draŋnicki 2008, 22–31]. Сёння афіцыйнай назвай гэтай мясцовасці лічыцца Камарова, але ў гістарычна-этнаграфічных матэрыялах, як і ў памяці старэйшага пакалення часцей сустракаецца Камароўшчызна.

Камароўшчызна, знаходзячыся на геаграфічным, этнаграфічным і культурным памежжы, вылучаецца цікавай гісторыяй, багататымі традыцыямі і незвычайнымі людзьмі, што адлюстроўваецца і ў антрапонімах – “адным з найгалоўнейшых кампанентаў-складнікаў бачання чалавекам свету, часткай моўнай і канцэптуальнай карціны навакольнага асяроддзя” [Paŭlavac 2015, 114]. Значнае месца, як сярод антрапанімічных катэгорый, так і ў жыцці чалавека, займаюць прозвішчы-мянушкі. Гэта дадатковае, неафіцыйнае найменне чалавека, азначальнага і індывідуальнага характару, якое бытуе, перш за ўсё, у народна-дыялектнай мове. Вясковае асяроддзе – гэта якраз тое месца, дзе мянушкі жывуць найбольш актыўна. Адбываецца гэта з увагі на своеасаблівасць сельскіх вухароў, умоў жыцця і камунікацыі, а таксама фальклорных традыцый, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне. “Іменна гэта група лексікі найбольш цесна звязана з жыццём і дзейнасцю чалавека. У ёй адлюстроўваюцца адносіны чалавека да грамадства і прыроднага асяроддзя, разнастайныя бакі яго штодзённага жыцця” [Biryla 1966, 4–5]. Больш таго, як адзначае польская даследчыца Б. Зяйка, “przezwiska i przydomki, zwłaszcza te archiwizujące dawną leksykę, są nieocenionym źródłem wiedzy na temat tradycyjnego sposobu wartościowania rzeczywistości wiejskiego obszaru językowo-kulturowego, stanowią pomost łączący przeszłość z teraźniejszością” [Ziajka 2014, 33].

Мянушкі ўтвараліся і ўтвараюцца ў залежнасці ад знешніх ці ўнутраных асаблівасцяў чалавека, яго паводзінаў, роду заняткаў, прозвішча і інш. Гэта дазваляе канстатаваць, што штуршком для іх узнікнення з’яўляецца рэчаіснае здарэнне, канкрэтны факт. Так, на-

прыклад, пры асацыяцыі прафесійнай дзейнасці чалавека, яго ролі ў вясковай супольнасці з назвай той ці іншай прафесіі ўзнікаюць мянушкі тыпу: *Жандар, Кашавар, Каўбаснік*. Ёсць шэраг мянушак, у аснове матывацыі якіх ляжыць падабенства з вядомымі людзьмі – кампазітарамі, паэтамі, палітычнымі дзеячамі. У такім разе мы маем дачыненне з мянушкамі: *Маноліс, Пушкін, Ягайла*. Апелятыўная лексіка, семантыка якой непасрэдна ўказвае на рысу вонкавага выгляду, характар чалавека, яго паводзіны і інш., выкарыстоўваецца пры ўтварэнні такіх мянушак як: *Баравік, Прастак, Басяк, Бульнда*. Сустрэкаюцца таксама мянушкі, для якіх падставай утварэння стала метафарызацыя жывёльнага свету. У выніку паявіліся мянушкі: *Індык, Гогаль, Воўк, Зязюлька* і інш. Апрача таго, мянушкі ўзніклі ў сувязі з рознымі здарэннямі і падзеямі ў жыцці чалавека, адлюстроўваючы яго быт і духоўны свет.

Такім чынам, неабходна падкрэсліць, што пад мянушкамі крыецца не толькі эмацыянальна-экспрэсіўная характарыстыка асобы. У мянушках, якімі надзяляюць людзі адно аднаго ў паўсядзённым жыцці, можна ўбачыць адбіткі гісторыі, асаблівасці мясцовай гаворкі, побыту, сацыяльныя і псіхалагічныя адметнасці жыхароў, іх гумар і народныя ўяленні. А вёска, на што ўжо была звернута намі ўвага раней, гэта найлепшае асяроддзе для функцыянавання мянушак. Як слушна заўважае Д.Д. Паўлавец: “Якраз у сельскай мясцовасці мянушкі жывуць найбольша актыўна па аб’ектыўных прычынах: своеасаблівы кантынгент вясковых насельнікаў, умовы побытавай камунікацыі, невялікія калектывы, дзе людзі ведаюць адзін аднаго, фальклорныя традыцыі і г.д. – усё гэта вызначала ўкладзены ў мянушку сэнс” [Паўлавец 2015, 115].

Мянушкі, а таксама іх паходжанне і існаванне ў той ці іншай супольнасці займаюць важнае месца ў лінгвістычных, этнаграфічных, культуралагічных ці інш. даследаваннях [гл., напр.: Вірыла 1966; Тасчыцкі 1958; Каміńska 1958; Мрожек 1975; Караś 1976; Біолік 1983; Косыл 1988, 1998; Усціновіч 1993; Рудніцка-Фіра 2006, 2014; Мордаń 2013; 2016; Саіевіч 2017]; яны “з’яўляюцца адной з надзвычай важных крыніц вывучэння лексікі і словаўтварэння беларускай мовы папярэдніх эпох, крыніцай высокай даставернасці пры вывучэнні тапанімікі” [Вірыла 1966, 4]. Менавіта таму, неабходна як мага хутчэй сабраць існуючы матэрыял і апрацаваць яго. Падчас сваіх палявых даследаванняў мы неаднаразова пераконваліся ў тым, што пакідаючы нуртуючыя нас пытанні да рэспандэнтаў назаўтра, можна ўжо не паспець. Вядома, што найбольшымі ведамі аб сваёй мясцовас-

ці, звичаях яго жыхароў і вясковымі традыцыямі валодае старэйшае пакаленне, перадваеннае, якое, на жаль, усё хутчэй ад нас адыходзіць. І, здаецца, “затрымаць час” могуць толькі зробленыя гуказапісы падчас палявых даследаванняў. Таму, працуючы над мовай Камароўшчызны, мы намагаліся распытаць пра жыццё людзей, пазнаёміцца з іх светаўспрыманнем, як мага больш даведацца пра мясцовыя традыі і культуру, у тым ліку пра функцыянуючыя мянушкі. Такім чынам, нам удалося не толькі занатаваць мянушкі Камароўшчызны, але і даведацца ад яе жыхароў аб іх паходжанні, а таксама аб стаўленні некаторых вяскоўцаў да сваіх жа мянушак.

Першапачаткова на Камароўшчызне жылі людзі з прозвішчамі *Марачэўскі* (відазмененае ад прозвішча Марач: адзін з Марачоў здзейсніў смелы ўчынак, за што кароль Уладыслаў IV Ваза ў 1632 годзе прысвоіў яму шляхецкае званне, герб “Клямар” і памяняў прозвішча на Марачэўскі¹); *Місевіч* (сям’я атрымала прозвішча з увагі на род заняткаў – выраб місак, ганчарства; чалавека, які гэтым займаўся называлі міснікам, ганчаром); *Позныш* (позняе дзіця ў сям’і); *Рудзік* (прозвішча пайшло ад колеру валасоў); *Таль* (ад слова *талька*, маток пражы або нітак рознай велічыні); *Закрэўскі* (той, хто жыў за Крэвам).

Падчас палявых даследаванняў мы запісалі каля пяцідзiesiąці актывна функцыянуючых мянушак у вёсцы Камарова, якія можна аб’яднаць у наступныя групы:

I. Адпрозвішчныя мянушкі:

Марач – пра чалавека, які за што не возьміцца, усё пэцкае або сам ходзіць запэцканы, брудны.

Руды – утворана ад прозвішча Рудзік, але можа таксама характарызаваць рыжавалосага чалавека.

Пазныш – пра апошняе дзіця ў старых бацькоў ці дзіця, якое нарадзілася праз доўгі час пасля папярэдняга.

II. Мянускі, утвораныя ад уласных імёнаў:

Юстынавы (ад імя Юстын), *Мікшы* (ад Мікалай), *Магдзюкі* (Магда), *Сімайкі* (Сямён, Сімайка), *Вецявы* (Віктар, Віця), *Юржавы* (Юрка), *Гронева* (Груня), *Ярошка* (ад імя Яраслаў), *Карынкі* (ад імя Карына).

¹ Усе выясненні паходжання прозвішчаў, а таксама фрагменты выказванняў паходзяць з размоў з жыхарамі вёсак Камарова і Куцькі (Камароўшчызны), запісаных падчас палявых даследаванняў.

А вось так самі камароўцы выясняюць прыроду некаторых мянушак:

Маг[h]дзюк празываюць, учыцеля. Чаму? Ад імя Маг[g]дзя. Была удава, гэта яго прабабушка, і гадала дзяцей, Маг[h]дзя. Усе дзеці Маг[h]дзіны, як цяпер Карыніны, Карынкi. А так Маг[h]дзі і пайшлі Маг[h]дзюкі тады² [Камарова, мужчына 1932].

Ну, Ярошка пэўна па імені Ярошка. Па імені, можа дзед быў Яраслаў [Камарова, мужчына 1932, жанчына 1932].

III. Мянускі, матываваныя прафесійнай дзейнасцю:

Калбаснік – асноўным заняткам продкаў гэтага чалавека быў выраб каўбасных вырабаў.

Кашавар – пра чалавека, які ў воінскай часці быў поварам.

Жандар – у часы панавання Расійскай Імперыі службыў у жандармерыі, быў жандарам.

Ніжэй працытую выказванне мужчыны з вёскі Камарова наконт паходжання апошняй мянушкі:

Жандары дык панятна. (...) Ну, жандар, начальнік, як вуйт, солтыс, жандар [Камарова, мужчына 1932].

IV. Мянускі, у аснове матывацыі якіх ляжыць падабенства з вядомымі людзьмі:

Ягайла – атрымаў мянушку паводле падабенства з польскім каралём Ягайлам (Уладзіславам II Ягайлам).

Маноліс – знешне мужчына падобны да Маноліса Глезіса – грамадскага і палітычнага дзеяча Грэцыі.

Самі жыхары Камароўшчыzny ўзнікненне гэтай мянушкі тлумачаць наступным чынам:

Маноліс, Маноліс Глезос, эта быў грэчэскі прэзідэнт. Чаму? Падобны па фатаг[g]рафіі. Манолька. Вот нехта як ляпніць і пашло. Вот. Маноліс [Камарова, мужчына 1932].

Пушкін – так празвалі чалавека, які вонкава – ростам, тварам і постацю – нагадваў русскага паэта А.С. Пушкіна.

² Цытаты рэспандэнтаў зарэстраваныя згодна з вымаўленнем і інтанацыйнымі асаблівасцямі суразмоўцаў. Варыятыўнасць вымаўлення, якое нярэдка сустракалася падчас даследаванняў, я адзначала лацінскімі літарамі, як, напрыклад [h] і [g] у словах Маг[h]дзі і Маг[g]дзя.

Пушкін прызываюць. Чаму? Бакенбарды былі і кучаравы [Камарова, мужчына 1932].

Падэрскі – мужчына атрымаў мянушку з увагі на супольныя рысы з польскім кампазітарам Ігнатам Янам Падэрэўскім.

V. Мянускі, утвораныя з увагі на знешні выгляд, фізічны недахоп:

Баравік – прысадзісты, каржакаваты чалавек.

Прастак – у час забастоўкі ў Піцеры мужчына быў паранены ў нагу, пасля чаго нага не гнулася, стала прастай.

Паводле рэспандэнтаў *Прастак*, таму што:

(...) ён жа быў ранены, у яго ні гнуліся пальцы, дык простыя былі [Камарова, жанчына 1932].

Сівы – так сваё дзіця назваў бацька праз валасы светлага колеру.

Слабінькі – так назвалі мужчыну, які не ўмеў піць гарэлку, крыху выпіў і адразу п'янеў. Аб узнікненні мянушкі *Слабінькі* камароўцы кажуць наступнае:

Слабінькі, чаго прызываюць (...)? Пілі водку, а ён ап'янеў, кажа я слабінькі. Ну й Слабінькі і пашоў, Слабінькі [Камарова, мужчына 1932].

Ячка – так ахарактарызавалі чалавека з круглай лысай галавой.

VI. Мянускі, утвораныя з увагі на звычкі, характар, паводзіны, разумовыя якасці:

Бульнда – неадукаваны, грубаваты чалавек.

Капля – так прызвалі чалавека, які часта хварэў насмаркам, у якога падалі з носа каплі:

Капля, прызываюць чаму Капля? А эты дзед, з носа ў яго вечна капля вісела. Капля прызвалі [Камарова, мужчына 1932].

Красотка – так маці часта называла дачушку-немаўлятку. Дадзе-нае прозвішча з дзяцінства замацавалася настолькі моцна, што сёння гэту ўжо пажылую жанчыну таксама называюць Красоткай.

Кудрыс – мужчына любіў праводзіць час ва ўрочышчы Кудры. Жыхарка вёскі Камарова так разважае адносна гэтай мянушкі:

А чаму Кудрысы? Каяць усё ў Кудры йшоў. Стары, абы што, нада ў кудры схадзіць. Ну вот і Кудрыс [Камарова, жанчына 1932].

Мурзілка – ад слова мурзаты, невыты чалавек.

Напрымёр – замест слова “напрымер” мужчына гаварыў “напрымёр”.

Напрымёр быў, слова-паразіт, напрымер усё, а ён замест напрымер – напрымёр, ну і празвалі Напрымёр [Камарова, мужчына 1932].

Пярдзюль – жыхар вёскі Куцькі даводзіў, што газы можна выпускаць прылюдна.

Чарток – быў рухавы і часта непамыты.

Басяк, Басякі – такую мнушку далі вельмі беднай сям’і.

VII. Мянускі, матываваныя няправільным вымаўленнем слоў:

Німка – паходзіць ад імя Зыгмант. Менавіта так хлопчык у маленстве вымаўляў сваё імя Зымка.

Пеўня – замест слова “пэўна” мужчына вымаўляў мякка – “пеўне”.

Сеся – у дзяцінстве хлопчык замест “дзедзя” (дзед) вымаўляў “сеся”.

VIII. Мянускі, утвораныя на аснове метафарызацыі назваў жывёльнага свету:

Зязюлька – так назвалі жанчыну з шэрым вяснушчатым тварам.

Камарык – пра худзенькага, назойлівага чалавека:

Камарык вот прызываюць, чаму? Маленькі і врэдны, усюды ён такі, улезіць. Усюды шкодзіць [Камарова, мужчына 1932].

Салавей – мужчына атрымаў мянушку праз сваю любоў да спеваў.

Індык – так назвалі важнага, напышлівага чалавека, які вельмі высока насіў галаву:

Індык у Куцьках быў, Німкаў дзядзька. Ён такі надуты індык [Камарова, мужчына 1932].

Певень – задзірысты чалавек.

Гогаль – пра вельмі важнага, ганарыстага чалавека.

Воўк – сімвал драпежніка, але таксама і злосці, сквапнасці, прагнасці. Мянуску гэту адвялі чалавеку, які варожа і непрыязна адносіўся да сваіх аднавяскоўцаў.

ІХ. Мянущкі, у аснове якіх ляжыць нейкае здарэнне, сітуацыя:

Латыш – так назвалі чалавека, які, выпіўшы, незразумела размаўляў. Вось што апавядаюць самі камароўцы:

Аказваіцца, яго прадзед прышоў выпіўшы, сабраў дзяцей, узяў качаргу, палажыў на два зэдлікі і дзецям загадаў: “скачыця”. Яны скакалі, скакалі, потым думаюць, што ён нешта гаворыць, ні панялі. Кажачь, ён латыш, па-латышску гаворыць. І пашло Латыш [Камарова, мужчына 1932].

Паляк – адпраўляючы дзіця ў польскую школу, жанчына яго вучыла размаўляць па-польску. Вывучыўшы некалькі слоў, хлопчык стаў хваліцца: “Я паляк”. Ніжэй прывяду фрагмент выказвання, дзе жыхар вёскі Камарова вядзе аповед пра ўзнікненне мянушкі *Паляк*:

Тады Паляк празываюць. Чаму Паляк? Я думаў, што можа ў Польшчы быў. Но так жа выходзіць? Аказваіцца, баба хацела ўнука научыць каб па-польску гаварыў. Ён ня ўмеў. Яна яго лавіла, вышаў, кажа, я паляк, я па-польску гавару. А як стаў гаварыць, ён па-польску й ня ўмеў. І назвалі, Паляк ён [Камарова, мужчына 1932].

Шашка – калі ўладальніка гэтай мянушкі пыталі, што ты робіш, ён жартам адказваў: “Шашку вастру”. Адсюль і пайшла мянушка. Трэба сказаць, што яна, так як і большасць мянушак пераходзіць на дзяцей, унукаў, праўнукаў. Унучку гэтага чалавека празываюць *Шашчыха*, жанчына пра сваю мянушку расказала наступнае:

Дзядуля ўсё казалі, нябожчык, абы што шашку тачыць, ну дык вот празвалі і ўсё. (...) Ну й я во Шашчыха й Шашчыха. Ну і што? Тык а Божа, бабуля бывала кляла, як хто скаіць Шашчыха. Ай, ай, каб табе каіць у галаве шашчэла. Гэдак ні любіла. А што тутака, ці Шашчыха скажы ці, як ні скажы, ну што тут за разьніца [Камарова, жанчына 1932].

Прыведзенае выказванне прадстаўляе не толькі паходжанне мянушкі *Шашка*. Яно выразна паказвае стаўленне чалавека да сваёй мянушкі. Бабуля жанчыны, як і большасць уладальнікаў мянушак, адносілася да яе адмоўна. Трэба сказаць, што мянушкі – гэта антрапанімічная катэгорыя, якую можна залічыць да моўнага табу, таму што адкрыта гаворыцца пра іх вельмі рэдка. Не карыстаюцца імі людзі пры звяртанні адзін да аднаго, як і не ўжываюць ў прысутнасці прызванага чалавека [пар. Oronowicz-Kida, 233–240]. Мянущка звычайна лічыцца абразлівай формай, і большасць людзей успрымае сваю мянушку так, як бабуля маёй рэспандэнткі. Але ёсць і такія жыхары, якія да сваёй

мянушкі адносяцца з гумарам і без негатывіўных эмоцый. Аб чым сведчыць гэты ж фрагмент.

Да асобнай групы адносяцца мянушкі, якія не нясуць патрэбнай інфармацыі, напрыклад: *Мульцік, Аламба, Балалайка, Ла-ла, Кафля*.

У мянушках, якія мне ўдалося сабраць падчас даследаванняў, заўважваецца спецыфіка ўтварэння жаночых формаў. Мянушкі, якія абазначаюць замужніх жанчын, заканчваюцца на *-іха, -ыха*: *Бульндзіха, Кудрысіха, Пеўніха, Мікшыха, Шашчыха*, тады як у мянушкі дачок устаўляюцца суфіксы *-янк-*: *Бульндзянка, Кудрысянка, Сіманянка*. Для абазначэння сыноў існуе спосаб утварэння пры дапамозе суфіксаў *-іч, -авіч, -овіч*: *Мікшавіч, Сіманайкавіч, Бульндавіч*.

Праведзены ў артыкуле аналіз нават так невялікай колькасці мянушак жыхароў вёскі Камарова дазваляе заўважыць разнастайнасць і багацце сістэмы неафіцыйных найменняў сучаснай Камароўшчызны. Сабраны матэрыял дае магчымасць не толькі катэгарызаваць мянушкі, але і прадставіць адносіны саміх жыхароў Камароўшчызны да сваіх жа мянушак. Усё гэта дазваляе даследчыку лепш зразумець адносіны чалавека да свайго асяроддзя і навакольнага свету [пар. Cieślakowa 1998, 73], а тым самым даследаваць культурна-гістарычную спадчыну дадзенага рэгіёну. Нельга не заўважыць, што мянушкі першапачаткова маюць выразную эмацыйную афарбоўку, аднак, перадаючыся з пакалення ў пакаленне, яна паступова зніжаецца. Аднак пры гэтым мянушкі не перастаюць сведчыць пра “адметнасці вясковага побыту, культуры, заняткаў, узаемасувязяў з суседзямі” [Paŭlavac 2015, 119], таму яны займаюць істотнае месца не толькі ў лексіцы кожнай мовы, але і ў абыдзеным жыцці чалавека.

Літаратура

- Biryła M.V., 1966, *Belaruskaâ antropanîmîâ. Ulasnyâ imëny, imëny-mânuški, imëny pa bas'ku, prozviščy*, Mînsk. [Бірыла М.В., 1966, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск.]
- Gil' M., Draŭnicki Â., 2008, *Bylyâ sâdziby i parki Paazer'â. Mâdzel'sčyna*, Pastavy. [Гіль М., Драўніцкі Я., 2008, *Былыя сядзібы і паркі Паазер'я. Мядзельшчына*, Паставы.]
- Paŭlavac D.D., 2015, *Mânuški âk vîd narodnaga imenasloŭâ*, “Izvestiâ Gomel'skogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny” nr 1 (88), s. 114–119. [Паўлавец Д.Д., 2015, *Мянушкі як від народнага іменаслоўя*, “Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины” № 1 (88) с. 114–119], [online], [http://repo.gsu.by/bitstream/123456789/4918/1/24Па_вловец\(114–119\).pdf](http://repo.gsu.by/bitstream/123456789/4918/1/24Па_вловец(114–119).pdf), [05.05.2017].

- Uscinovič A., 1993, *Neaficyjnyâ najmennì ŭ Gavorcy navagrudskaga raëna Grodzenskiej voblasti*, Rozprawy Slawistyczne nr 7, s. 295–307. [Усціновіч А., *Неафіцыйныя найменні ў гаворцы Навагрудскага раёна Гродзенскай вобласці*, Rozprawy Slawistyczne nr 7, s. 295–307.]
- Biolik M., 1983, *Przewiska i przydomki ludności wiejskiej na przykładzie wsi Andrzejkki w woj. Łomżyńskim*, “Onomastica” nr 28, s. 165–181.
- Cieślíkowa A., 1998, *Miejsce przewiska w systemie antropoimicznym (historia a współczesność)*, [w:] S. Warchoł (red.), *Przewiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. I, Lublin, s. 71–80.
- Kamińska M., 1958, *Nazwiska i przydomki ludności wieśniaczej w Łowickiem*, “Onomastica” nr 4, s. 79–120.
- Karaś M., 1976, *Imię, nazwisko, przezwisko – nazwa osobowa w polszczyźnie*, “Onomastica” nr 21, s. 19–40.
- Kosyl C., 1988, *Typy motywacyjne przezwisk ludowych*, [w:] E. Homa (red.), *Onomastyka w dydaktyce szkolnej i społecznej. Materiały z VI Konferencji Onomastycznej*, Szczecin, s. 205–213.
- Kosyl C., 1998, *Przewiska ludowe określające wzrost i tuszę (próba analizy semantycznej)*, [w:] S. Warchoł (red.), *Przewiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. 1, Rozprawy Slawistyczne nr 14, s. 189–209.
- Mordań M., 2013, *Współczesne przewiska mieszkańców Bielska Podlaskiego motywowane cechami zewnętrznymi*, “Linguodidactica”, t. XVII, s. 131–146.
- Mrozek R., 1975, *Z problematyki przezwisk beskidzkich*, “Onomastica” nr 20, s. 261–274.
- Oronowicz-Kida E., 2009, *Tabu językowe a przewiska ludowe*, [w:] *Język a kultura*, t. 21, Wrocław, s. 233–240.
- Rudnicka-Fira E., 2006, *Gwarowa leksyka apelatywna – podstawą kreacji przezwisk ludowych (na przykładzie Żywiecczyzny)*, [w:] B. Nowowiejski (red.), *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*, Białystok, s. 301–313.
- Rudnicka-Fira E., 2014, *Wartość społeczno-kulturowa gwary ludowej a stopień jej zachowania w dobie współczesnych przemian cywilizacyjnych*, [w:] E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła (red.), *Język w środowisku wiejskim. Gwara – społeczeństwo – kultura*, t. 2, Kraków, s. 13–25.
- Rudnicka-Fira E., 2016, *Ludowe antropoiminy przezwiskowe a gwara w dobie współczesnych przemian cywilizacyjnych*, “Onomastica” nr 60, 187–199.
- Sajewicz M., 2017, *Przewiska mieszkańców Lewkowa Starego i okolic w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie motywowane imieniem i nazwiskiem nosiciela oraz innych osób*, “Studia Białorutenistyczne” nr 11, s. 291–308.
- Taszycki W., 1958, *Najdawniejsze polskie imiona osobowe* (przedruk), w: Taszycki W., *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. 1, Wrocław, s. 32–148.
- Ziajka B., 2014, *Językowo-kulturowy obraz świata społeczności wiejskiej utrwalony w przezwiskach i przydomkach (na przykładzie nieoficjalnych antropoimów mieszkańców Zagórza u wsi okolicznych w powiecie chrzanowskim)*, Kraków.

NICKNAMES OF THE INHABITANTS OF KOMAROVSCHIZNA
(BASED ON FIELD STUDY IN THE NORTH-WEST BELARUS)

ABSTRACT

Key words: Myadzyel district, Komarovschizna, nicknames of inhabitants, unofficial names, anthroponyms

The aim of the article is an attempt to describe the nicknames functioning actively among the inhabitants of Komarovschizna (Myadzyel district, Minsk region), where my field study has been conducted since 2010. The analysis of collected material showed that the nicknames can be divided into nine major groups: nicknames created from surnames; nicknames created from names; nicknames motivated by people's profession; nicknames motivated by the similarity with known people; nicknames motivated by an external appearance; nicknames motivated by specific habits, customs and behaviors; nicknames motivated by characteristic pronunciation; nicknames created on the basis of metaphorisation of animal names and also situational nicknames. In addition, it is necessary to distinguish such nicknames, which motivation is unknown to the inhabitants of Komarovschizna.

The study of nicknames in rural environments gives the opportunity to obtain material which is valuable for linguistic as well as historical and cultural reasons. It also allows to understand the mechanisms of functioning of this type of anthroponyms, determines the state of behavior of the dialect and shows the directions of its possible development.

Adam Bielinowicz

DOI 10.15290/sw.2020.20.24

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Wydział Teologii

Katedra Teologii Pastoralnej i Katechetyki

tel.: + 48 509472372

e-mail: adam.bielinowicz@uwm.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4704-7864>

**Działania na rzecz zachowania tożsamości narodowej,
kulturowej i religijnej (na przykładzie współpracy
Akademii Trzeciego Wieku w Olsztynie i polskich
Uniwersytetów Trzeciego Wieku zza wschodniej granicy)**

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa, tożsamość kulturowa, tożsamość religijna, edukacja, wychowanie, kultura, Kresy, pogranicze

1. Wstęp

Analizę podejmowanych działań służących zachowaniu tożsamości narodowej kulturowej i religijnej na przykładzie współpracy Akademii Trzeciego Wieku w Olsztynie (dalej ATW) z polskimi Uniwersytetami Trzeciego Wieku [dalej PUTW] działającymi m.in. na terenie Białorusi, Litwy, Rosji i Ukrainy, należy rozpocząć od krótkiej prezentacji znaczenia terminów *tożsamość narodowa*, *tożsamość kulturowa* i *tożsamość religijna*, gdyż nie są one jednoznaczne. Ponieważ istnieje wiele teorii i ujęć interpretacyjnych omawianych zjawisk, należy wyjaśnić, które z nich badacz przywołuje w swoich rozważaniach.

Na początku przede wszystkim należy wyjaśnić pojęcie *tożsamość*. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto ujęcie słownikowe tego pojęcia. *Tożsamość* jest rozumiana jako świadomość istnienia własnej odrębności i pewnych cech, które określają każdą istotę ludzką i wynikają z potrzeby przynależności [Brzezińska, s. 50].

Warto zaznaczyć, że w zależności od celów i kontekstów, w których pojęcie *tożsamość narodowa* może być używane, jest ono różnie interpretowane [Ścigaj, s. 98 i nn]. Dalsze rozważania będą wynikały ze zdefiniowania *tożsamości narodowej* jako poczucia odrębności wobec innych narodów, które jest kształtowane przez czynniki narodotwórcze, takie jak m.in.: symbole narodowe, język, historia narodu, kultura, stosunek do dziedzictwa kulturowego, terytorium [Kornacka-Skwara, s. 113].

Definicję *tożsamości kulturowej* odnajdziemy między innymi w Słowniku etnologicznym, gdzie jest określona jako „najważniejszy rodzaj tożsamości zbiorowej, który polega na historycznie uwarunkowanym, kulturowym sposobie zachowania przez daną zbiorowość ludzką istnienia i ciągłości gatunku oraz równowagi biopsychicznej” [Kwaśniewski, s. 351–353]. Powyższa definicja eksponuje trzy ujęcia: pierwsze, w którym tożsamość to zjawisko doświadczane przez jednostkę, ale może także stanowić charakterystykę grupy; drugie prezentuje tożsamość jako wyraz postawy jednostki względem jej dziedzictwa przeszłości, wartości podzielanych także przez innych członków grupy, czyli tzw. podstawowych wartości; trzecie, według którego jest ona wynikiem zarówno kontaktów grupy w obrębie jej samej, jak i relacji z inną grupą [Waszczyńska, s. 56].

Dzieje Polaków są przykładem tworzenia się tożsamości kulturowej i narodowej oraz walki o jej zachowanie. Niemalą rolę w tych procesach odgrywa religia. Polska od ponad dziesięciu wieków jest ważną częścią składową świata chrześcijańskiego. „Równoległe z Polską rozwija się Europa, a właściwie christianitas; jest to określenie podstawowego kręgu cywilizacyjnego [...]. Praktycznie od początku kultura i świadomość Polski jest najściślej związana z tym światem, z tym kręgiem cywilizacyjnym” [Kłoczowski, s. 108]. Wskazanie narodotwórczej roli religii wynika z analizy historii Polski, gdzie szczególnie podczas rozbiorów, w okresie wojen światowych, a następnie nastania epoki komunizmu, ważnym czynnikiem podtrzymującym świadomość narodową była właśnie identyfikacja religijna Polaków.

Tożsamość religijna w niniejszym opracowaniu jest rozumienia jako wewnętrzna autoidentyfikacja z rzeczywistością nadprzyrodzoną, tworzoną przez osobę w dynamicznym procesie integracji indywidualnego oraz społecznego obrazu religijności [Wieradzka-Pilarczyk, s. 99].

Kwestia poczucia tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej zawsze była istotnym czynnikiem funkcjonowania narodu polskiego. Niemniejsza jest jej ranga w czasach współczesnych, kiedy dokonuje się nieustanna interakcja kultur. Została ona zapoczątkowana przez procesy, które dokonały się w wyniku wojen światowych ubiegłego wieku, kiedy to wiele tradycyjnych społeczności uległo rozpadowi. Miliony osób musiało opuścić rodzinne

strony i osiedlić się w nowych miejscach. W wyniku tych zdarzeń znaczna część dotychczasowych więzi społecznych i kulturowych została osłabiona, a nawet utracona. System polityczno-gospodarczy, wprowadzony w państwach, w których władzę objęli komuniści, przyczynił się do podziału Europy na kraje rozwinięte i te, w których poziom jakości życia, służby zdrowia, edukacji, wolności mediów, pozostawał na nieodpowiednim poziomie. Następnie przemiany z lat dziewięćdziesiątych zapoczątkowały zjawisko masowej migracji ludności. Natomiast współczesny rozwój komunikacji i wymiany myśli w oparciu o sieć Internet, przyczynił się w znacznym stopniu do powstawania społeczeństwa zglobalizowanego. Wspomniane procesy sprawiły, że dotychczasowe wartości, obyczaje i wielowiekowa tradycja, zaczęły zanikać. Z tego powodu zagadnienie kształtowania poczucia tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej ciągle jest istotną kwestią, pozostającą w zakresie działania różnych organizacji, m.in. tych, które wymieniono w tytule niniejszego opracowania, czyli ATW i UTW.

2. Historia działalności ATW

W czasach współczesnych coraz wyraźniej dochodzi do głosu negatywne zjawisko polegające na braku akceptacji starości. Wielu ludzi nie akceptuje podeszłego wieku, wręcz boi się go. Sytuacja ta doprowadziła część społeczeństwa do różnorodnych kryzysów, a nawet chorób. I chociaż obawy przed tym okresem życia, są naturalnym zjawiskiem, to jednak rozmiary, które przybiera w obecnych czasach wydają się niepokojące i wynikają z niewłaściwego rozumienia i godności ludzkiego życia. Osoby wchodzące w trzeci wiek stają przed wieloma nowymi problemami, z którymi do tej pory nie miały do czynienia. Często z powodu własnych ograniczeń i braku możliwości uczestniczenia w niektórych sferach życia społecznego, czują się marginalizowani i samotni. Na szczęście obecnie obserwuje się systematycznie zwiększającą się grupę osób starszych, które chcą mieć wpływ na kształt i jakość swojego życia. Coraz częściej obserwujemy upowszechniający się model aktywnego przeżywania wieku emerytalnego, którego podstawę stanowi świadomość faktu, że samorozwój człowieka może dokonywać się na każdym etapie jego życia. Dowodzą tego nie tylko indywidualne przypadki, ale powstające fundacje i stowarzyszenia, do których zaliczyć można ATW i UTW.

Geneza powoływania placówek dydaktycznych dla osób w wieku poprodukcyjnym, zwanym trzecim wiekiem, sięga początku lat siedemdziesiątych XX wieku. Wówczas to Pierre Vellas, profesor Uniwersytetu w Tuluzie, biorąc pod uwagę fenomen starzenia się społeczeństw na zachodzie Europy,

zainteresował się gerontologią społeczną. W 1972 roku zorganizował spotkanie seniorów, aby rozeznać, czego oczekują oni od uniwersytetu. Następnie w kolejnych latach wydał serię artykułów związanych z geriatrią. Vellas jest uważany za twórcę pierwszego na świecie uniwersytetu trzeciego wieku w Tuluzie, który rozpoczął działalność w 1973 roku [Krygier, s. 3]. Niemal równoległe do powołania UTW w Tuluzie podobna placówka powstała w Warszawie.

Akademia Trzeciego Wieku w Olsztynie rozpoczęła swoją działalność 9 października 2008 roku uroczystą inauguracją nowego roku akademickiego. Inicjatorem powołani Olsztyńskiej ATW był Czesław Wojniusz, lider Koła Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” w Olsztynie. Celem, który przyświecał powstaniu ATW, było założenie, że nowopowstała wspólnota będzie niezbyt liczna, co miało sprzyjać integracji słuchaczy i powstawaniu nowych inicjatyw. ATW jest członkiem Ogólnopolskiego Porozumienia Uniwersytetów Trzeciego Wieku w Warszawie. Od początku jej istnienia członkowie aktywnie współpracują z Warmińsko-Mazurskim Uniwersytetem Trzeciego Wieku w Olsztynie, Olsztyńską Szkołą Wyższą im. Józefa Rusieckiego w Olsztynie, Zespołem Szkół Budowlanych im. Żołnierzy Armii Krajowej i I Liceum Ogólnokształcącym w Olsztynie [Bagińska 2018]. Do statutowych celów tej organizacji zalicza się „aktywizowanie osób starszych poprzez uczestnictwo w różnych formach życia społecznego, a także upowszechnianie i popieranie różnych form aktywności intelektualnej, psychicznej i fizycznej adekwatnych do wieku, stopnia sprawności i zainteresowań członków”¹.

Działalność UTW skupia się na dwóch głównych obszarach: organizacji wykładów i aktywizacji słuchaczy. Tematy wykładów skupione są głównie na tematach związanych z profilaktyką zdrowia fizycznego i psychicznego, psychologią, promocją zdrowego odżywiania się, przyrodą, filozofią, literaturą i sztuką, astronomią, a także historią. Natomiast aktywizacja słuchaczy dokonuje się głównie poprzez udział w zajęciach rehabilitacyjnych, korzystanie z basenu pływackiego; uczęszczanie na lektoraty języków obcych (język angielski i niemiecki dla początkujących i zaawansowanych), a przede wszystkim w ramach działalności kół zainteresowań. W ramach ATW aktywnie działają następujące koła: Koło Miłośników Kresów, osoba odpowiedzialna Czesław Wojniusz; Koło Miłośników Lasu i Militariów, osoba odpowiedzialna Anatol Leszczyński; Chór „De Novo”, osoby odpowiedzialne Maria Duch, Ryszarda Żuk-Kłębukowska; Koło Fotograficzne, osoba odpowiedzialna Elżbieta Konopacka-Romanowska; Taniec i Ruch, osoba odpowie-

¹ Statut Akademii Trzeciego Wieku przy Miejskim Ośrodku Kultury w Olsztynie, § 7. <http://www.atwolsztyn.pl/p/dokumenty-do-pobrania.html> [7.12.2019].

działna Barbara Dargiewicz; Filharmonia, osoba odpowiedzialna Ryszarda Żuk-Kłębukowska; Teatr, osoby odpowiedzialne Danuta Drożdżel, Danuta Drzewiecka, Elżbieta Miłaszewska; Koło Brydżowe, Elwira Gutkowska i Elżbieta Olejnik; Spotkania ze sztuką, Leszek Kranc; Grupa teatralna, Lucyna Samuś; Szkoła pleców, Alina Zmorzyńska; Wolontariat, Teresa Kowalska-Wojniusz; Koło rękodzieła, Janina Kluczek; Klub X Muzy, Barbara Krzeмиńska; Klub ludzi ciekawych świata, Krystyna Bańkowska; Koło turystyczne, Jerzy Broniek; Koło literackie, Jadwiga Zdanowska; Koło radiestezji i naturoterapii, Anna Kuklińska; Koło komputerowe, Eugeniusz Gajlewicz².

3. Przykłady działań kształtujących tożsamość narodową, kulturową i religijną

Z uwagi na ograniczenia dotyczące objętości tekstu, zostaną przedstawione wybrane działania na rzecz kształtowania tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej, które zrealizowano podczas Europejskich Spotkań Integracyjnych PUTW (dalej ESIPUTW). Idea organizacji ESIPUTW narodziła się w 2006 roku podczas zebrania słuchaczy ATW i PUTW, które miało miejsce we Lwowie. W trakcie dyskusji jednogłośnie wyrażono potrzebę zorganizowania spotkań, w których uczestniczyłyby kilkusobowe delegacje PUTW działające za wschodnią granicą. Celem, który przyświecał planowaniu organizacji spotkań, była: „szeroko pojęta integracja w gronie Uniwersytetów Trzeciego Wieku z za wschodniej granicy i krajowych [...], wzajemne poznanie, nawiązanie i utrzymanie kontaktów i wsparcie naszych rodaków” [Bagińska, Bielinowicz, s. 64] a także, co wyraźnie zaznaczono we wnioskach składanych do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej, „umocnienie tożsamości narodowej [...] poprzez organizację wydarzeń kulturowych [...] i religijnych” [Bagińska, Kłębukowski].

W celu umocnienia tożsamości narodowej w trakcie wszystkich spotkań zorganizowano wykłady i panele dyskusyjne dotyczące historii Polski, prowadzone m.in. przez prof. Stanisława Achremczyka i prof. Mieczysława Jackiewicza, związanych z Ośrodkiem Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie³.

² Zob. <http://www.atwolsztyn.pl/p/koa.html>, [4.12.2019]

³ Wybrane tematy wykładów „Działania integracyjne na Warmii podejmowane w kontekście historycznym” (2007), „Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie” (2008), „Dzieje Warmii” (2011), „Wykład o Koperniku” (2013), „Polacy na Kremlu” (2015), „Spotkanie z historią UWM” (2016), „Kresy dla Niepodległej” (2018). Zob. Bagińska A., Bielinowicz P., Wojnusz C., *Sprawozdanie z ESIPUTW za lata 2007–2019*, Archiwum ATW w Olsztynie.

Realizując dążenie do ugruntowania tożsamości kulturowej uczestnicy spotkań brali udział w licznych wydarzeniach kulturalnych, które charakteryzowały się wysoką rangą i profesjonalnym przygotowaniem. Do ważniejszych wydarzeń należy zaliczyć występ orkiestry „Absolwent”⁴ oraz zespołów „Czerwony Tulipan”⁵ i „Kortowanie”⁶ a także koncerty muzyków i śpiewaków m.in. ks. dra hab. Zbigniewa Stępniaaka⁷. Ponadto wśród wydarzeń kulturalnych należy wskazać wystąpienia artystyczne, przygotowane przez samych uczestników ESIPUTW, zarówno z kraju jak i z zagranicy⁸. Warto także podkreślić, że uczestnicy spotkań systematycznie uczestniczyli w pokazach filmowych⁹ i wycieczkach do miejsc związanych z kulturą i tradycją naszego regionu, m.in. do Gdańska, Kętrzyna, Lidzbarka Warmińskiego, Mikołajek, Rynu, Torunia i wielu innych¹⁰.

Podczas obrad wielokrotnie zwracano uwagę, na działalność PUTW za wschodnią granicą, służącą umacnianiu tożsamości kulturowej, której wyrazem jest troska o polskie zabytki i cmentarze za wschodnią granicą¹¹.

Dbalność o język ojczysty jest niewątpliwie także dowodem działania na rzecz wzmacniania tożsamości kulturowej uczestników spotkań. W tym celu zorganizowano spotkanie z prof. Jerzym Bralczykiem, który wygłosił wykład „O ojczysta nasza mowa” i przeprowadził ożywioną dyskusję z uczestnikami¹².

O skuteczności podejmowanych działań w zakresie pielęgnowania tożsamości narodowej i kulturowej świadczą wypowiedzi uczestników, które oficjalnie wygłoszono na zakończenie spotkań. Poniżej zostaną przedstawione trzy wypowiedzi, wybrane spośród kilkudziesięciu, których zapisy przechowywane są w archiwum ATW: 1) „W obecnej sytuacji integracyjne spotkania seniorów Polskich UTW z za wschodniej granicy w Olsztynie dają wspaniałą możliwość budowania więzi z Ojczyzną, wymiany doświadczeń, głębszego poznania polskiej historii i kultury. To właśnie te spotkania

⁴ Występ orkiestry odbył się w 2010 roku. Tamże.

⁵ Koncert odbył się w 2007 roku. Tamże.

⁶ Koncert odbył się w 2016 roku. Tamże.

⁷ Koncert odbył się w 2017 roku. Tamże

⁸ Wystąpienia artystyczne organizowane były podczas wszystkich trzynastu spotkań. Tamże.

⁹ Seans kinowy filmu „Bogowie” (2015), seans w planetarium „Historii i współczesności Olsztyna” (2016). Tamże.

¹⁰ Wycieczki były organizowane podczas wszystkich spotkań. Tamże.

¹¹ P. Bielinowicz, *Notatka pisemna z rozmowy*, Archiwum ATW w Olsztynie.

¹² Wykład prof. Jerzego Bralczyka odbył się w 2019 roku. Bagińska A., Bielinowicz P., Wojnusz C., *Sprawozdanie z ESIPUTW za lata 2007–2019*, Archiwum ATW w Olsztynie.

zainicjowały powstanie nowych Polskich UTW za wschodnią granicą” [Janowski]; 2) „Trudno przecenić rolę, jako odgrywają te Spotkania w Olsztynie dla naszych UTW, ponieważ to nie tylko poznanie się z Polakami – Naszymi Rodakami, nawiązanie kontaktów pomiędzy naszymi UTW i innymi UTW w Polsce, czerpanie z wiedzy, korzystanie z doświadczeń, „dotykanie bezpośrednio historii Polski”, – jak i wspaniałe głębokie przeżycia emocjonalne ze spotkania z Ojczyzną i Narodem, od którego przez dzieje historyczne zostaliśmy oderwani, ale przynależymy do Narodu polskiego i naszą Ojczyznę jest Polska...” [Fustoczenko]; 3) „Spotkania... w Olsztynie były wspaniałą okazją do poznania Polskiej historii i kultury, współczesnych problemów naszej Ojczyzny, możliwością doskonalenia znajomości języka polskiego, okazją do nawiązania przyjacielskich kontaktów nas Polaków zza Wschodniej Granicy z Polakami mieszkającymi w kraju. Zadaniem każdego z nas jest pozostawienie śladu, który zaowocuje w następnych pokoleniach, utrwalenie tych wartości, które nieśli nasi przodkowie – bogactwa kultury Polskiej” [Ściński].

W celu wzmocnienia tożsamości religijnej celebrowano uroczyste Msze, które odprawiano w kościele NSPJ w Olsztynie i w kościele akademickim w Olsztynie¹³ oraz na Wydziale Teologii UWM w Olsztynie¹⁴. Warto zaznaczyć, że „organizacja Mszy odbywała się nie tylko za zgodą, ale wręcz na wyraźne życzenie gości przyjeżdżających na spotkania i była przez nich bardzo pożądana”¹⁵. Uczestnicy spotkań wysłuchali wielu wykładów z zakresy teologii i historii Kościoła¹⁶. Ponadto w celu wzmocnienia tożsamości religijnej zorganizowano pielgrzymki do Sanktuariów w Gietrzwałdzie, Stoczku Klasztornym i Świętej Lipce¹⁷.

Jak bardzo rozwinęła się idea spotkań może świadczyć ich budżet, który w pierwszym roku wyniósł zaledwie 14,000 zł, następnie systematycznie z roku na rok wzrastał a podczas ostatniego spotkania zamknął się w kwocie 117,935.00 zł przekazanej przez Senat Rzeczypospolitej Polskiej. Ponadto pozyskano środki na organizację spotkań z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Urzędu Miasta w Olsztynie i sponsorów. Do tego należy doliczyć pomoc wielu wolontariuszy, którzy ofiarowali nieodpłatnie swój czas, doświadczenie i ogromne zaangażowanie.

¹³ Msze odbyły się podczas wszystkich spotkań. Tamże.

¹⁴ Mszę zorganizowano w 2015 roku. Tamże.

¹⁵ P. Bielinowicz, *Notatka pisemna z rozmowy*, Archiwum ATW w Olsztynie.

¹⁶ Tematy wykładów: „Poczet biskupów warmińskich”, „Historia najstarszego seminarium duchownego w Polsce”, „Biblijny obraz świata”, Bagińska A., Bielinowicz P., Wojnusz C., *Sprawozdanie z ESIPUTW za lata 2007–2019*, Archiwum ATW w Olsztynie.

¹⁷ Pielgrzymki odbyły się w latach 2007, 2008, 2009, 2011, 2018, 2019. Tamże.

O randze spotkań świadczą także przyznawane corocznie patronaty honorowe, których udzielał marszałek Senatu RP, wojewoda warmińsko-mazurski, marszałek województwa warmińsko-mazurskiego, prezydent Olsztyna, rektor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

W spotkaniach zazwyczaj uczestniczyli przedstawiciele mediów lokalnych, którzy obszernie relacjonowali wydarzenia. Wśród zaangażowanych mediów należy wymienić TVP 3 oddział w Olsztynie, Radio Olsztyn, „Gazetę Olsztyńską” oraz „Głos Seniora”. Nagłaśniane idei spotkań w lokalnych mediach niewątpliwie przyczyniło się do kształtowania tożsamości narodowej, kulturowej i religijnej nie tylko za wschodnią granicą, ale także wśród mieszkańców Warmii i Mazur.

4. Zakończenie

Celem spotkań w perspektywie wieloletniej jest budowa lokalnych, aktywnych społeczności obywatelskich na wszystkich piętrach wiekowych, poczynając od młodzieży szkolnej, poprzez osoby dorosłe do seniorów włącznie. Zauważalna aktywność osób starszych okazuje się dobrym przykładem dla młodszych pokoleń, które mają szansę stać się aktywnymi obywatelami. Po dokonaniu analizy programów spotkań i notatek zgromadzonych w archiwum ATW oraz informacji prasowych, należy jednoznacznie stwierdzić, że wśród celów, które udało się zrealizować podczas ESIPUTW było umocnienie tożsamości kulturowej, narodowej i religijnej Polaków żyjących w kraju i poza jego granicami.

Literatura

- Bagińska A., *Jesteśmy razem 10 lat!*, [w:] *10 lat Akademii Trzeciego Wieku przy Miejskim Ośrodku Kultury w Olsztynie*, [red.] A. Bagińska, W. Ziółkowska, P. Bielinowicz, Olsztyn 2018, s. 8–10.
- Bagińska A., P. Bielinowicz, 2019, *Impreza senioralna o zasięgu międzynarodowym pod tytułem „Trzynastego nawet w grudniu jest wiosna”. Trzydzieście Europejskich Spotkań Integracyjnych Polskich Uniwersytetów Trzeciego Wieku*, [w:] *III wielki kongres UWT, 44 lata ruchu Uniwersytetów Trzeciego Wieku*. Część I, [red.] K. Lewkowicz, Warszawa, s. 63–69.
- Bagińska A., Bielinowicz P., Wojnusz C., *Sprawozdanie z ESIPUTW za lata 2007–2019*, Archiwum ATW w Olsztynie.
- Bagińska A., Kłębukowski M., *Załącznik nr 1 do Regulaminu konkursu. Oferta realizacji zadania publicznego współpraca z polonią i Polakami za granicą [wnioski do Senatu RP z lat 205–2019]*, Archiwum ATW w Olsztynie.
- Brzezińska A., 2006, *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i spo-*

- tecznej, [w:] A. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomska [red.], *Edukacja regionalna*, Warszawa.
- Fustoczenko B., *Przemówienie doc. dr Barbary Fustoczenko, rektor Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Grodnie przy ZS „Polska Macierz Szkolna” na Białorusi*, Archiwum ATW w Olsztynie.
- Jankowski A., *Przemówienie Prezesa Polskiego UTW w Solecznikach na Litwie podczas VIII spotkania w dniu 1 lipca 2014 roku*, Archiwum ATW w Olsztynie.
- Kłoczowski J., *Patriotyzm polski w długim trwaniu*, [w:] *Patriotyzm wczoraj i dziś. Seminarium Polskiej Akademii Umiejętności 2002*, Kraków 2003.
- Kornacka-Skwara, E., 2011, *Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika” nr 20, s. 113–120.
- Krygier A., 2013, *Założyciel pionierskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku – Profesor Pierre Vellas*, „Ogólnopolski biuletyn UTW” nr 2, s. 3–4.
- Kwaśniewski K., 1987, *Tożsamość kulturowa*, [hasło w:], *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, [red.] Z. Staszczak, Warszawa, s. 351–353.
- Ścigaj P., 2012, *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*, Kraków.
- Ściński, W., *Wystąpienie inż. Władysława Ścińskiego – Prezes Katolickiego UTW we Lwowie Filia Mokotowskiego UTW*, Archiwum ATW w Olsztynie.
- Waszczyńska K., 2014, *Wokół problematyki tożsamości*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego” nr 6, s. 48–73.
- Wieradzka-Pilarczyk A., 2015, *Tożsamość religijna młodych Polaków*, Poznań.

Netografia

<http://www.atwolsztyn.pl/p/koa.html>, [4.12.2019]

<http://www.atwolsztyn.pl/p/dokumenty-do-pobrania.html> [7.12.2019].

ACTIONS TO PRESERVE NATIONAL, CULTURAL AND RELIGIOUS IDENTITY (ON THE EXAMPLE OF COOPERATION OF THE THIRD AGE ACADEMY IN OLSZTYN AND POLISH UNIVERSITIES OF THE THIRD AGE FROM BEYOND THE EASTERN BORDER)

ABSTRACT

Key words: national identity, cultural identity, religious identity, education, upbringing, culture, Kresy, borderland

This study attempts to explain the role played by the Third Age Academy in Olsztyn in preserving the national, cultural and religious identity of Poles living in the country and abroad. This goal is served by, among others, annual European Integration Meetings of Polish Universities of the Third Age from beyond the eastern border, organized for 13 years in Olsztyn. The article presents a historical outline of meetings and activities, thanks to which there is a chance to build local and active civil societies.

RECENZJE

DOI 10.15290/sw.2020.20.25

Marcin Kojder, *Antroponimia historyczna wiernych chełmskiej diecezji grecko-unickiej (1662–1810)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, ss. 394.

Prezentowana książka to kolejna, nader udana, propozycja opisu historycznej antroponimii na terenach niejednorodnych etnicznie, językowo i kulturowo. Tym razem rzecz dotyczy nazewnictwa osobowego ludności ruskiej (ukraińskiej) zamieszkującej dawne ziemie wschodniej Lubelszczyzny, które zostało przedstawione na tle zróżnicowania dialektalnego badanego terytorium. Przedmiotem swoich analiz Autor uczynił imiona i nazwiska (ponad 13 tysięcy nazw własnych osobowych) pochodzące z obszaru wielowiekowej polsko-ukraińskiej koegzystencji, niejednokrotnie naznaczonej złożonymi wzajemnymi relacjami na przestrzeni dziejów. Ekscerpca tak bogatego materiału antroponimicznego z rękopiśmiennych ksiąg metrykalnych parafii unickich byłej diecezji chełmskiej, które początkowo były zapisywane w języku ruskim cyrylicą, od 1714 roku prowadzone w języku łacińskim, od 1765 roku – w języku polskim, wymagała od Marcina Kojdera ogromnego nakładu pracy oraz staranności. To rzetelne, oparte na solidnym warsztacie badawczym podejście do gromadzenia nazw osobowych oraz odpowiednio dobrane metody ich analizy zaowocowały nie tylko wieloma trafnymi wnioskami płynącymi ze studiów nad określonym systemem proprialnym, ale i interesującymi uwagami o charakterze socjolingwistycznym.

Obok bardzo wnikliwej analizy antroponimii ukraińskiej na pograniczu językowo-kulturowym obejmującej lata 1662–1810 w monografii podjęto próbę wyznaczenia zakresu wpływu języka polskiego na badane nazewnictwo, a także wskazania w nim ukraińskich cech gwarowych (fonetycznych, morfologicznych i leksykalnych), co pozwoliło na przedstawienie pełnego obrazu systemu antroponimicznego społeczności etnicznej zamieszkującej w bezpośrednim sąsiedztwie innego etnosu, jej odrębności regionalnej, a dodatkowo – na określenie procesów asymilacyjnych będących dowodem zwiększającego się wpływu języka polskiego i procesu polonizacji ludności na ukraińskie nazewnictwo osobowe.

W omawianej książce badania antroponimiczne przeprowadzono w ścisłym powiązaniu z zespołami gwarowymi języka ukraińskiego występującymi na terytorium wschodniej Lubelszczyzny, które podzielono na trzy obszary: 1) północny (tj. południowe Podlasie, czyli historyczne tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego, współczesny powiat bialski), obejmujący gwary podlaskie, 2) centralny (zachodnie Polesie, Chełmszczyzna, dawne województwo ruskie, współczesny powiat chełmski,

krasnostawski, hrubieszowski, zamojski) – gwary wołyńsko-chełmskie i gwary przejściowe od północnych do południowo-zachodnich, zaliczane do dialektu południowo-zachodniego, 3) południowy (Roztocze, dawne województwo bełskie, współczesny powiat biłgorajski, tomaszowski, lubaczowski) – gwary naddniestrzańskie i nadsańskie. Trochę szkoda, że zaproponowana delimitacja dialektalna diecezji grecko-unickiej nie została zilustrowana za pomocą mapki gwarowej, co unaocniłoby sytuację językową w badanym okresie historycznym i ułatwiłoby mniej wprawnym czytelnikom jej dokładniejszą percepcję oraz interpretację.

Kompozycja monografii M. Kojdera jest przejrzysta. Umożliwia bardzo dobrą orientację w obszernym materiale nazewniczym dzięki wprowadzeniu różnicowanego zapisu graficznego, licznych tytułów, podtytułów oraz tabel. Książka składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów merytorycznych o charakterze analitycznym lub syntetyzującym i uwag końcowych. Została też zaopatrzona we wszystkie wymagane w tego typu opracowaniach elementy edytorskie, tj. rozwiązanie stosowanych skrótów, wykaz bibliografii z podziałem na źródła i literaturę przedmiotu, spis tabel, indeks poimiennych określeń dodatkowych oraz streszczenie w języku angielskim.

W części wstępnej recenzowanej pracy Autor uwzględnił najważniejsze informacje dotyczące historii osadnictwa w międzyrzeczu Wieprza i Bugu, poczynwszy od wczesnego średniowiecza do XVI wieku, dziejów istniejącej od przyjęcia w 1596 roku unii brzeskiej chełmskiej diecezji grecko-unickiej, przedstawił sytuację językową do 1810 roku na badanym obszarze, uwypuklając zagadnienie polonizacji, a także szczegółowo scharakteryzował wykorzystane źródła materiału nazewniczego.

Rozdział I poświęcony został imion chrzestnym zarejestrowanym w przebadanych dokumentach jako komponent deskrypcji antroponimicznej (umieszczany najczęściej na pierwszym miejscu) lub będący jedynym określeniem osoby. M. Kojder przedstawił w nim pełny zasób imion męskich (154 jednostki w ponad 7700 poświadczeniach) i żeńskich (83 imiona w ponad 4600 poświadczeniach), opracowany w formie dwóch odrębnych słowników, w których zawarł zarówno formy pełne, kanoniczne, jak i derywowane, hipokorystyczne, a także pokazał ich zasięg terytorialny, tj. występowanie danego imienia na całym badanym terenie lub tylko na jednym z trzech wyróżnionych obszarów językowych. Analizowane imiona – z uwagi na cerkiewny charakter dokumentów źródłowych – w znacznej większości wykazywały pochodzenie greckie, łacińskie bądź hebrajskie, co oznacza hermetyczność tego zasobu, ale Autorowi udało się też z sukcesem odnotować i skomentować zjawisko przenikania do niego imion katolickich oraz fakt latynizacji i polonizacji imion ruskich.

Imponująco pod względem objętościowym prezentuje się rozdział II monografii dotyczący nazwisk, czyli – w rozumieniu M. Kojdera – poimiennych elementów formuł nominacyjnych. Rozpatrzone w tej części pracy jednostki antroponimiczne identyfikują wyłącznie osoby płci męskiej. Autor skupił się na wydzieleniu i scharakteryzowaniu wszystkich używanych na omawianym terytorium typów nazw, tzn. zgłębił kolejno nazwiska patronimiczne, odmiejscowe, równe apelatywom i derywowane od nich, równe imionom i pochodne od imion, równe nazwom zawodów i nazwom etnicznym, decydując się przy tym – wzorem licznych prac historycznojęzykowych z zakresu antroponimii – na udostępnienie całego zgroma-

dzionego materiału źródłowego do zilustrowania opisywanych i komentowanych treści. Ten maksymalistyczny sposób przedstawiania wydobytego ze źródeł zasobu nazwisk pozwolił Autorowi gruntownie udokumentować wnioski na temat produktywności formantów tworzących strukturę poimienne (np. przewagę nazwisk z sufiksem *-ski/-cki* w grupie form odmiejscowych) oraz regionalnych zasięgów poszczególnych modeli nazwiskotwórczych (np. wysoką frekwencję formacji patronimicznych na *-uk/-'uk/-czuk* na obszarze północnym i centralnym w zestawieniu ze skromnym ilościowo udziałem tych jednostek na obszarze południowym), ale, co najważniejsze, dać innym badaczom możliwość odmiennej interpretacji. W tym kontekście warto zatem zwrócić uwagę na pewne niekonsekwencje i przyjęte dyskusyjne rozwiązania w opisie nazwisk męskich.

Przy objaśnianiu motywacji nazwisk patronimicznych, tworzonych w większości, jak wiadomo, na bazie imion, zabrakło właściwych oznaczeń – skrótu im., w którego stosowaniu widoczna jest nieuzasadniona dowolność: przykłady *Gabrielewicz/Gabrielowicz* (: im. Gabriel), *Jachimowicz* (: im. Jachim [Joachim]), *Matyjewicz* (: im. Matyj) obok *Daniłowicz* (: Daniło), *Karpowicz* (: Karp), *Kuźmicz* (: Kuźma) na s. 107. W niektórych wypadkach różne formy imion chrzestnych jako motywacje nazwisk są w ogóle pominięte, np. *Zieńkiewicz/Zinkiewicz* (należało zestawzić z formą *Zien*, pochodzącą od cerkiewnego im. *Zinowij*, s. 108), *Konaszewicz* (: *Konach*, pochodna cerkiewnego im. *Konon*, s. 113), *Fedczuk* (: *Fedko*, cerkiewne im. *Fieodor*, s. 117), *Prociuk* (: *Proc*, *Prot*, od *Protazy*, cerkiewne im. *Protasij*, s. 134), *Sawczyn* (: *Sawka*, cerkiewne im. *Sawwa*, s. 147) itp. Można też mieć zastrzeżenia do braku objaśnień w jednostkowych przykładach innych typów nazwisk charakteryzowanych w książce (i nie chodzi tu w żadnej mierze o nazwy, które Autor, jak się wydaje, uznaje za zbyt oczywiste i czytelne dla przeciętnego odbiorcy, aby przytaczać ich motywacje). Moim zdaniem, można było, przykładowo, bez trudu ustalić – na podstawie dostępnych polskich lub ukraińskich historycznych źródeł leksykograficznych gromadzących słownictwo pospolite – etymologię nazwisk odapelatywnych, np. *Gardyńczuk* (: *gardyna* ‘firana, zasłona’, s. 125), *Trybulak* (: *trybula* ‘gatunek rośliny’, s. 140), *Czobotko* (: *czoboty* ‘buty z wysokimi cholewami i spiczastymi nosami’, s. 141) itd.

Mam także wątpliwości co do zakwalifikowania wszystkich nazw osobowych zawierających wykładnik słowotwórczy *-ski/-cki* (z wariantami) jako odmiejscowych, gdyż już od XVI wieku w polskiej tradycji nazewniczej powszechne było zjawisko dodawania tego „nobilizującego” formantu do już istniejących form nazwiskowych o proveniencji apelatywnej lub imiennej (wystarczy porównać wyniki badań ujęte w pracach innych badaczy zajmujących się historycznymi nazwiskami z terenu dzisiejszej Polski, np. J. Bubaka, Z. Kalety, A. Sieradzkiego, wymienionych przez Autora w bibliografii). Ta tendencja znajduje też potwierdzenie w zawartym w recenzowanej monografii materiale, np. *Choduń/Chodunowski*, *Choma/Chomacki Kiszka/Kiszczyński*, *Pluta/Pluciński*, *Woroneć/Woronecki* itd.

W sumie jednak – mimo dostrzeżonych uchybień – należy podkreślić, że część książki zawierająca opis nazwisk odnoszących się do mężczyzn, ma niepodważalny walor dokumentacyjny, dostarcza cennych komentarzy i pobudza do płodnej dyskusji o tendencjach rozwojowych męskich historycznych określeń poimiennych bytujących na terytorium chełmskiej diecezji grecko-unickiej w badanym okresie.

Charakter przebadanych w pracy archiwaliów, którymi, jak pisałam wyżej, są księgi metrykalne, umożliwił Autorowi pozyskanie znacznej liczby osobowych form feminatywnych używanych do identyfikacji chrzczonych dziewczynek, jak również panien, mężatek i wdów. Stały się one przedmiotem omówienia w rozdziale III monografii. Wśród nazwisk kobiet zostały wskazane dwie główne grupy: nazwy odmężowskie i nazwy odojcowskie, wyróżniające się charakterystycznymi formantami. Trzeci typ stanowiły nazwiska żeńskie derywowane paradygmatycznie od odpowiednich formacji męskich za pomocą końcówki *-a(ja)*. Nazwiska odmężowskie zdominowały struktury na *-icha/-ycha* i *-owa*. Żeńskie formacje patronimiczne były tworzone za pomocą sufiksu *-anka* i *-owna/-ewna* (w ukraińskim wariantcie fonetycznym *-iwna*). W grupie nazw identyfikujących kobiety znalazły się jednostki równe nazwiskom męskim, które M. Kojder słusznie uznał za początkowy etap rozwoju polskiego nazwiska żeńskiego.

Rozdział IV to syntetyczne opracowanie sposobów nominacji osób (dzieci, mężczyzn, kobiet oraz małżeństw) – od analitycznych deskrypcji po formy syntetyczne – w badanych dokumentach archiwalnych. Odrębną analizą objęto struktury nazewnicze odnoszące się do osób duchownych. W tej części książki Autor nie ograniczył się tylko do przedstawienia klasyfikacji i objaśnień genetyczno-językowych wypisanego ze źródeł materiału antroponimicznego, lecz z dużą przenikliwością skomentował socjologiczne i socjolingwistyczne aspekty funkcjonowania formuł nominacyjnych na przestrzeni prawie dwóch stuleci (od połowy XVII wieku do początków XIX wieku) w określonym – unickim – środowisku wyznaniowym. Pokazał też różne etapy w rozwoju systemu nazywania osób zmierzające do wykształcenia znanego współcześnie, uniwersalnego dwuelementowego sposobu identyfikacji, złożonego z imienia i nazwiska.

W rozdziale V podjęto problematykę polonizacji antroponimów ukraińskich. Autor zdecydował się na prześledzenie tego zjawiska na płaszczyźnie leksykalnej i jako jego dowód przedstawił obecność w księgach metrykalnych, obok imion w ukraińskiej wersji językowej, ich polskich odpowiedników, a na poziomie nazwisk odniósł się do faktu współwystępowania w źródłach jednostek z podstawami polskimi i ukraińskimi, np. *Mróz/Moroz* wraz formami pochodnymi typu *Mrozow, Mrozowa, Mrozowna, Mrozicha, Moroziuł, Morozowski* (s. 308) czy też *Wilł/Wolł/Wowł* i *Wilczyński, Wolczanka, Wolczek, Wolczkowa, Wolczyński, Wowczuk, Wowkow, Wowczanka, Wowczicha* (s. 309). Procesy polonizacyjne zdaniem M. Kojdera zdeterminowały przede wszystkim czynniki pozalingwistyczne, tj. stopniowa polonizacja duchowieństwa oraz zmieniająca się tradycja kancelaryjna, wyrażająca się w przechodzeniu z zapisów ruskich na zapisy łacińskie lub polskie.

Ostatni rozdział monografii zawiera analizę regionalnej antroponimii unitów chełmskich, ukierunkowaną na wyodrębnienie w niej cech fonetycznych i słowotwórczych oraz określenie regionalnych i lokalnych zasięgów proprialnego zasobu leksykalnego, właściwych dla każdego z trzech wydzielonych obszarów gwarowych. W zakresie fonetyki Autor omówił typowe dla gwar zachodnioukraińskich, obecne w materiale archiwalnym, zjawiska, m.in. ikawizm, substytucję spółgłoski *f* przez *x*, *xv*, *f* przez *p*, substytucję nagłosowej grupy *dm-* przez *gm-*, występowanie spółgłosek protetycznych i in. Zróznicowanie regionalne zostało też uwidocz-

nione na poziomie słotwórstwa przez ustalenie udziału poszczególnych typów nazwisk i produktywności wytworzonych w obrębie każdego typu modeli słotwórczych na badanym terytorium oraz pokazanie ich rozkładu na wytyczonych obszarach gwarowych. Zasięgi regionalne, określone na podstawie zasobu leksykalnego (chodzi tu przede wszystkim o nazwiska równe apelatywom, nazwom zawodów, a także podstawy nazwisk derywowanych słotwórczo), doprowadziły M. Kojdera do wniosku, że są one ściśle powiązane z ukraińskim podłożem gwarowym, z rozmieszczeniem gwar, i wreszcie z pierwotnym osadnictwem ruskim na terenie wschodniej Lubelszczyzny.

Moja opinia o książce M. Kojdera jest bardzo pozytywna. Otrzymaliśmy poznawczo wartościową publikację odzwierciedlającą na płaszczyźnie historycznego nazewnictwa osobowego wielowiekowe współlistnienie etnosu polskiego i ukraińskiego. Może być ona przyczynkiem do studiów antroponimicznych, paleograficznych i dialektologicznych mających na celu badanie wzajemnych interferencji polsko-ukraińskich oraz solidną podstawą do porównawczego analizowania zarówno antroponimów, jak i tkwiącego w nich słownictwa pospolitego w zestawieniu z tego typu jednostkami leksykalnymi funkcjonującymi na innych pogranicznych terenach Polski.

*Elżbieta Bogdanowicz
Białystok*

DOI 10.15290/sw.2020.20.26

Marek Olejnik, *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, ss. 348.

Antroponimia historyczna poszczególnych regionów Polski doczekała się już znacznej liczby opracowań (niemniej jednak potrzeby nadal są duże), co m.in. znajduje odzwierciedlenie w poszczególnych tomach bibliografii onomastyki polskiej oraz w spisach literatury wykorzystanej w kolejnych prac onomastycznych, zwłaszcza w nowych monografiach, do których należy zaliczyć także pracę Marka Olejnika *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)*.

W recenzowanej monografii Autor prezentuje wyniki szczegółowych badań, dotyczących antroponimii starostwa grabowieckiego w okresie XVI–XVIII wieku. Materiał antroponimiczny został wyekscerpowany z 94 dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie oraz Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (głównie grabowieckie księgi grodzkie, ziemskie, akta miasta Grabowca).

Praca składa się ze Wstępu, trzech zasadniczych części o charakterze teoretyczno-praktycznym, Zakończenia zawierającego podsumowanie badań oraz kilku obligatoryjnych elementów edytorskich (streszczenie angielskie i rosyjskie, wykaz literatury, wykaz tabel, mapa powiatu grabowieckiego w XVI–XVIII w.).

Wstęp stanowi zwięzłe, ale treściwe wprowadzenie do przedmiotu badań, informuje o celach i zadaniach badawczych. Przedstawia obligatoryjne, a zarazem niezbędne i istotne informacje, dotyczące zakresu chronologicznego i materiałowego badań oraz założenia metodologiczne. Dla właściwej analizy i oceny badanych zjawisk niezbędne było osadzenie prowadzonych badań nie tylko w kontekście kultury miejscowej lecz także na ogólnym tle polsko-wschodniosłowiańskim. Rys historyczny terenu i jego cechy językowe stanowią bowiem wymagany wręcz element w przypadku prac poświęconych antroponimii historycznej danego obszaru. Uwarunkowania etniczne i substrat językowy zazwyczaj stoją w ścisłym związku z procesem kształtowania się i charakterem nazewnictwa danego terenu. Wieloetniczność pociąga za sobą wielomotywacyjność funkcjonujących w danym regionie własnych nazw osobowych. Z uznaniem należy stwierdzić, że autor monografii wykazał się rzetelną znajomością badanego obszaru, co z pewnością w znacznym stopniu ułatwiło wskazanie właściwej etymologii/motywacji semantycznej antroponimów pełniących funkcję nazwisk.

Okres chronologiczny, czyli wiek XVI–XVIII, należy uznać jako właściwie ujęty. Można było, oczywiście, sięgnąć bardziej w głąb historii, zwłaszcza że stanowiska badaczy w kwestii początków kształtowania się nazwiska w Polsce są zróżnicowane. Wymieniany jest wiek XIII lub XIV, początek lub koniec XV, przełom XV/XVI oraz wiek XVI¹.

Początki „nazwiska zwyczajowego”², zdaniem Zofii Kalety, należy odnieść do XV w., ale, jak wynika z moich obserwacji, autorzy regionalnych monografii muszą się liczyć z pewnymi badawczymi „barierami”, a mianowicie skąpą ilością lub brakiem odpowiednich źródeł z wczesnego okresu rozwoju nazwisk używanych w granicach dawnej Polski, stąd też w wielu pracach cezurę początkową dość często stanowi wiek XVI³.

Na określenie drugiej po imieniu nazwy osobowej M. Olejnik przyjął termin *nazwisko* nie wglębiając się w poświęconą temu zagadnieniu literaturę ale mając świadomość, że dawne nazwiska przez kilka stuleci funkcjonowały na podstawie zwyczaju. Problemy dotyczące terminu *nazwisko* i synonimicznych jego określeń stosowanych w odniesieniu do nazewnictwa historycznego były wielokrotnie przedstawiane i dyskutowane, m.in. przez S. Rosponda, J. Matuszewskiego, W. Taszyckiego, S. Bystronia, Z. Wolnicz-Pawłowską, W. Szulowską, J. Bubaka, J. Mączyńskiego, T. Skulinę, D. Kopertowską, M. Malec⁴.

¹ Zwięzłe informacje na ten temat zob. M. Magda-Czekaj, recenzja monografii Zofii Kowalik-Kalety, *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek)*, t. I, Warszawa 2007, 440 s. i recenzja słownika: Zofia Kowalik-Kaleta, Leonarda Dacewicz, Beata Raszevska-Żurek, *Słownik najstarszych nazwisk polskich. Pochodzenie językowe nazwisk omówionych w „Historii nazwisk polskich” (XII–XV wiek)*, t. I, Warszawa 2007, s. 191, „Onomastica” LII, Kraków 2007, s. 372–373.

² Zob. Z. Kowalik-Kaleta, *Historia nazwisk polskich. Na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek)*, t. I, Warszawa 2007.

³ Dotyczy to także Podlasia (zob. L. Dacewicz, *Podlasie w badaniach onomastycznych – stan obecny, zadania i potrzeby*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 18, Białystok 2018).

⁴ Bardziej szczegółowo na ten temat zob. L. Dacewicz, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII wiek)*, Białystok 1994, s. 21–24.

Pierwsza zasadnicza część pracy pt. „IMIONA” została poświęcona charakterystyce imion mężczyzn i kobiet, używanych na terenie starostwa grabowieckiego od XVI do XVIII wieku (s. 25–125). Jak twierdzi Autor, „obszar starostwa grabowieckiego znajdował się w przeszłości na styku dwóch kręgów kulturowych: wschodniosłowiańskiego z grecką tradycją chrześcijańską i alfabetem cyrylickim oraz zachodniosłowiańskiego z religią rzymskokatolicką i alfabetem łacińskim” (Olejnik, s. 25). Badania wykazały, że zdecydowana większość imion, używanych przez mieszkańców starostwa grabowieckiego, wywodzi się z tradycji chrześcijańskiej. Zważywszy, że dolną granicę okresu badawczego, uwzględnionego w monografii, stanowi wiek XVI, fakt ten nie wywołuje szczególnego zaskoczenia. Maria Malec, wybitny znawca imiennictwa polskiego, niejednokrotnie twierdziła, że używane w Polsce imiona chrzestne zostały zapożyczone w średniowieczu, do XV wieku współlistniały z imionami słowiańskimi, a od XVI w. stanowią największy procent nadawanych imion⁵.

W badanym materiale „imiona, jako człon nominacyjny, występują w różnych układach kompozycyjnych, najczęściej jako pierwszy człon zestawienia antroponimicznego, rzadziej jako drugi człon tegoż zestawienia (drugie imię) lub samodzielnie” (Olejnik, s. 25). Z dotychczasowych badań onomastycznych wynika, że czasami w zestawieniu składającym się z dwóch imion, to drugie pełniło funkcję nazwiska. Była to forma patronimu⁶. W nazewnictwie szlachty grabowieckiej także można wymienić takie przypadki, np. *Generosus Joann Dzierżek* 1593, *Gnosus Andreas Krzeszko* 1675.

Warto zwrócić uwagę na ciekawe spostrzeżenie dotyczące początków dwuimienności: „... była notowana wyłącznie w warstwie szlacheckiej...” poczynając od XVII wieku (przy okazji: zapis na s. 94: „np. (XVI wiek)...” stanowi pomyłkę, bowiem wszystkie podane przykłady formuł identyfikacyjnych pochodzą z XVII, przeważnie drugiej jego połowy, np. *Adamus Stephanus Czarnolowski* 1662, a po zapisie (XVII wiek) podane egzemplifikacje pochodzą z wieku XVIII, np. *Antonius Josephus Komorowski* 1770).

Na uznanie zasługuje pomysł prezentacji imienniczego materiału ilustracyjnego w tabelach. W sposób przejrzysty udało się pokazać różne wersje językowe imion (imiona polskie, łacińskie, ukraińskie), specyfikę graficzną i morfologiczną, preferencje w nadawaniu określonych imion w poszczególnych stanach społecznych: szlachta, mieszczenie i chłopci. Wśród imion szlachty stwierdzono przewagę pełnych form imion chrześcijańskich w wersji polskiej i łacińskiej. Imiona mieszczan, a imiona chłopów w szczególności, częściej notowano w formach pochodnych. Potwierdzenie tego zjawiska, a zarazem zwyczaju kulturowego, znajdziemy w innych pracach, poświęconych antroponimii regionalnej, m.in. w moich pracach na temat historycznej antroponimii Podlasia⁷.

⁵ M. Malec, *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków 2001, s. 28.

⁶ Zob. m.in. J. Bubak, *Geneza nazwisk równych imionom*, (w:) *Warsztat współczesnego onomasty*, Kielce 1983, s. 19–29.

⁷ Zob. L. Dacewicz, m.in. *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim...*, op. cit.; *Antroponimia Białegostoku w XVII–XVIII wieku*, Białystok 2001.

Kolejnym celem pracy była próba pokazania ewolucji nazwisk w poszczególnych warstwach społecznych starostwa grabowieckiego. Stąd w kolejnej części zatytułowanej „NAZWISKA”, najobszerniejszej (s. 127–244), omówione i obficie zilustrowane zostały oddzielnie dla każdej z warstw społecznych, czyli szlachty, mieszczan i chłopów, typy antroponimów używanych do identyfikacji na przestrzeni XVI–XVIII wieku. Zdaniem Autora, „taki podział pozwoli na porównanie stosunku liczbowego wykładników formalnych i typów semantycznych” w zasobie antroponimów używanych przez przedstawicieli różnych warstw społecznych (Olejnik, 128). Zgromadzony materiał został przedstawiony w następującej kolejności: nazwiska szlachty, nazwiska mieszczan i nazwiska chłopów⁸. Autor krótko charakteryzuje typy nazwisk, np. odmiejscowe, zależnościowe itd., następnie przedstawia zapisy źródłowe w układzie chronologicznym: z XVI, XVII i XVIII wieku.

Z góry można było założyć, że niełatwo będzie „zapanować” nad tak bogatym i różnorodnym semantycznie i strukturalnie materiałem antroponimicznym⁹ i podczas analizy uniknąć nieścisłości lub też dyskusyjnych propozycji. Zaczniemy od klasyfikacji nazwisk.

Zasady klasyfikacji nazwisk i charakterystyka poszczególnych ich typów została przedstawiona bardzo skrótowo, można powiedzieć lakonicznie (Wstęp, s. 8–10). I choć literatura poświęcona różnym klasyfikacjom nazwisk jest dość bogata¹⁰, nie chodzi o to, żeby omawiać wszystkie dotychczas zaproponowane, ale uzasadnić swój podział w sposób przejrzysty i nie budzący wątpliwości. Zastosowana w opracowaniu klasyfikacja materiału antroponimicznego, jak pisze Autor, była częściowo wzorowana na socjolingwistycznym podziale Józefa Bubaka¹¹, który wyróżnił nazwiska odmiejscowe, zależnościowe, równe imionom, przezwiskowe, równe nazwom zawodów. Zdaniem M. Olejnika, ze względu na specyfikę materiału antroponimicznego z obszaru starostwa grabowieckiego, „...podział ów wymagał pewnego uzupełnienia”. Jednakże z mego punktu widzenia, jedna z wprowadzonych przez Autora na pozór niewielka zmiana ma dyskusyjny charakter. Kwestia sporna dotyczy m.in. wyodrębnienia przez M. Olejnika *nazwisk odapelatywnych* i *nazwisk odzawodowych*. Przecież nazwy zawodów należą do klasy apelatywów! Dla porównania: u Bubaka mamy *nazwiska przezwiskowe* (na bazie apelatywów) i *odzawodowe* (na bazie apelatywów). Różnica niby niewielka, ale istotna!

⁸ Taki podział był stosowany przez innych badaczy, np. J. Bubak, *Kształtowanie się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków 1986; Z. Kaleta, *Historia nazwisk polskich...*, op. cit.; L. Dacewicz, *Historia nazwisk na kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.)*, Białystok 2014.

⁹ Z podsumowania Autora wynika, że analizie poddano 9 tysięcy imion i nazwisk. Nie wyodrębniono przydomków, które są w badanym materiale; używała ich w badanym okresie szlachta mazowiecka, podlaska, i jak wynika z materiału ilustracyjnego, zamieszczonego w monografii M. Olejnika, także szlachta starostwa grabowieckiego. np. *Nlis Joannes Skomorowsky dictus Gurny* 1624, *G Stanislaus Podhorecki Dusza* 1662, *Gnosus Christopherus dr Rudki Jarzyna* 1696.

¹⁰ Szczegółowe omówienie klasyfikacji nazwisk można znaleźć m.in. w: L. Dacewicz, *Nazewnictwo kobiet...*, przypis nr 6.

¹¹ J. Bubak, *Kształtowanie się polskiego nazwiska...*, op. cit., s. 39.

Kolejny problem to brak wyraźnej granicy między wybranymi nazwiskami określanymi przez Autora monografii jako *zależnościowe* (przeważnie derywowane sufiksami z elementem spółgłoskowym *k*), np. *Bohdan Borowiczek* (s. 182), i *odapelatywne* sufiksalne, np. *Iwan Czerepek* (s. 187). Czym one się różnią? Próba wyjaśniania zasad kwalifikowania tego typu formacji, moim zdaniem, ma słabe podstawy. W przypadku wielu tego typu nazwisk trudno jest jednoznacznie rozstrzygnąć, czy dana forma z sufiksem *-ek*, *-ka*, *-ko* jest patronimiczna czy deminutywna. Jak wynika z literatury przedmiotu, problem z klasyfikacją nazwisk derywowanych sufiksami z elementem spółgłoskowym *k* w części sufiksальной był sygnalizowany w pracach onomastów niejednokrotnie, np. J. Bubaka (*Proces kształtowania się nazwiska...*, s. 81–82), moich (np. *Nazewnictwo kobiet...*, s. 39).

Pod hasłem *Nazwiska formalnie równe imionom* figuruje egzemplifikacja: *Famati Harasim Hordieyczek...* (zapis trochę uproszczony), s. 183, a w grupie *nazwisk zależnościowych* z formantem *-yk/-ik*, *-czyk*: *Sławetnych Klemensa Hordeyczyka...* (zapis trochę uproszczony), s. 181. Czym się różnią?

Na stronie 188 monografii Autor wymienia dwa przykłady nazwisk z XVIII w. określone jako *composita*, np. *Bartłomiej Dwoletniak...* (< ap. złoż. dwuletniak). *Composita* wprowadził do swojej klasyfikacji S. Rospond¹², co zostało skrytykowane przez innych badaczy, bowiem w podstawach tego typu nazwisk leżą apelatywy złożone, które zostały przeniesione do klasy antroponimów. Złożenie jako takie powstało na gruncie apelatywnym, a nie antroponimicznym.

Wniesione przeze mnie uwagi w żadnym razie nie umniejszają wysokiej oceny całości tekstu poświęconego analizie nazwisk, zwłaszcza że opis ma charakter dynamiczny i uwzględnia ewolucję tej kategorii antroponimów na przestrzeni trzech wieków.

Po przedstawieniu różnych typów „nazwisk”, używanych przez szlachtę, mieszczan i chłopów, w kolejnej części monografii zatytułowanej „SPOSOBY IDENTYFIKACJI” (s. 245–254) zaprezentowane zostały typy zestawień antroponimicznych używanych do identyfikacji mężczyzn w poszczególnych warstwach społecznych oraz znacznie rzadziej (ze względu na niższy status społeczny) odnotowane w źródłach sposoby identyfikacji kobiet. Materiał antroponimiczny charakteryzuje się dużą różnorodnością stosowanych formuł identyfikacyjnych.

Obfity korpus materiałowy i reprezentatywna baza źródłowa pozwoliły Autorowi recenzowanej monografii uzyskać całościowy obraz antroponii starostwa grabowieckiego na przestrzeni trzech stuleci. Warto się jeszcze odnieść do metody opisu nazwisk z podziałem na szlacheckie, mieszczańskie i chłopskie. Z onomastycznego punktu widzenia kwestia podziału nazwisk na chłopskie, mieszczańskie i szlacheckie pozostaje otwarta. Zdecydowanie takiemu podziałowi przeciwstawiał się Z. Klisiewicz¹³ twierdząc, że od strony językowej wyróżnianie nazwisk chłopskich, mieszczańskich i szlacheckich jest zabiegiem sztucznym. Rozważania związane z pochodzeniem polskich nazwisk należałoby odnieść jedynie do bazy semantycznej uka-

¹² S. Rospond, *Struktura i klasyfikacja nazwiska słowiańskiego*, (w:) *Rozprawy Komisji Językowej WTN*, t. V, Wrocław 1965, s. 9–35.

¹³ Z. Klisiewicz, *Czy istnieją różnice pomiędzy tzw. nazwiskiem szlacheckim, chłopskim i mieszczańskim?*, „*Język Polski*” LXIII, 1983, z. 4–5, s. 316–371.

zując specyficzną kreacyjność nazwisk w poszczególnych warstwach społecznych. Wielu badaczy skłania się jednak ku temu podziałowi. Świadczą o tym tytuły artykułów i monografii¹⁴. Nie wszyscy kładą jednak specjalny nacisk na określenie cech charakterystycznych nazwisk funkcjonujących w poszczególnych stanach społecznych. Nie chodzi o jakieś zdecydowane ich rozgraniczenie lecz określenie dominacji określonych typów nazwisk charakterystycznych dla danej warstwy społecznej. Na podstawie licznych opracowań dotyczących okresu kształtowania się nazwiska (XVI–XVIII w.), moim zdaniem, można stwierdzić istnienie takiego zjawiska jak dominacja określonego typu nazwisk w danej warstwie społecznej. Jaskrawym tego przykładem są nazwiska chłopskie na -uk na Podlasiu w XVIII w.¹⁵

Jednakże w gruncie rzeczy problem zróżnicowania nazewnictwa osobowego w zależności od miejsca zajmowanego w hierarchii społecznej jest bardziej skomplikowany, ponieważ wewnątrz każdego stanu również obowiązywała określona hierarchia¹⁶.

W badaniach antroponomii starostwa grabowieckiego w zasadzie M. Olejnik nie wyszedł poza ujęcie tradycyjne: semantyczno-strukturalne z uwzględnieniem kontekstu socjologicznego. Od razu chcę zastrzec, że w mojej opinii nie jest to mankament, a najczęściej spotykane i odpowiednie ujęcie w opisie i charakterystyce lingwistycznej (strukturalno-semantyczno-socjologicznej) historycznego zasobu nazw osobowych danego terenu. Jeśli już istnieje taka tradycyjna solidna podstawa w postaci opisanego zasobu historycznego nazewnictwa danego terenu dopiero wówczas można pokusić się o szeroką interpretację nazewnictwa osobowego w ujęciu kulturowym, kognitywnym¹⁷. Rzetelne opisy zasobu historycznych nazw osobowych poszczególnych regionów Polski dają też możliwości prowadzenia badań porównawczych.

Autor monografii umiejętnie wykorzystał bogatą literaturę z zakresu antroponomii polskiej, wschodniosłowiańskiej, głównie ukraińskiej, która jest adekwatnie przywoływana na przestrzeni całego tekstu. Ponadto uwzględnił liczne słowniki z zakresu leksykografii polskiej i wschodniosłowiańskiej ze szczególnym uwzględnieniem nazewnictwa ukraińskiego. Ewentualnie można było sięgnąć do początków nazwisk polskich i skorzystać też ze *Słownika najstarszych nazwisk polskich*¹⁸. Ale nie było to konieczne skoro w spisie wykorzystanych prac figurują słowniki staropolskich nazw osobowych (m.in. SSNO, SEM, s. 282).

¹⁴ T. Skulina, *O ustalaniu się nazwisk mieszczańskich i chłopskich w Wielkopolsce XVII wieku*, „Onomastica” XXXIII, 1989; J. Matuszowski, *Polskie nazwisko szlacheckie*, Łódź 1975; J. Bubak, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, op. cit; M. Kamińska, *Dzieje nazwisk chłopskich i mieszczańskich regionu Bełchatowa w XVII–XIX wieku*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. XVIII; M. Górny, *Przewiska i nazwiska chłopów pałuckich w XVII wieku*, Wrocław 1990; i wiele innych prac.

¹⁵ L. Dacewicz, *Rola sufiksu -uk w kulturze nazewniczej Podlasia*, (w:) *Manuscula Linguistica in honorem Aleksandrae Cieślakowa oblata*, Kraków 2006, s. 157–162.

¹⁶ A. Wyczański, *Spoleczeństwo*, (w:) *Polska w epoce odrodzenia. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*, Warszawa 1986, s. 272.

¹⁷ Por. Z. Kaleta, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa 1998.

¹⁸ Z. Kowalik-Kaleta, L. Dacewicz, B. Raszevska-Żurek, *Słownik najstarszych nazwisk polskich. Pochodzenie językowe (XII–XV wiek)*, t. I, Warszawa 2007.

Lektura monografii *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)* pozwala stwierdzić, że regionalne badania onomastyczne łączą metody badawcze stosowane w językoznawstwie synchronicznym z metodologią badawczą językoznawstwa diachronicznego. Bazują na wszechstronnym wykorzystaniu źródeł historycznych, współpracy językoznawców-onomastów z historykami, zwłaszcza tymi, którzy zajmują się historią osadnictwa na danym terenie. Każda regionalna monografia onomastyczna wymaga doskonałej znajomości historii politycznej, społecznej i osadniczej badanego terenu oraz języków i dialektów żyjących tam ludzi. Nazwy należy badać jako przejaw działalności człowieka w konkretnym czasie i w określonym miejscu, w ich wzajemnym powiązaniu i zależnościach. Badania antroponimiczne dodatkowo wymagają znajomości toponimii regionu. Dotychczasowy dorobek badaczy onomastów z Wydziału Humanistycznego UMCS, w tym także dokonania Marka Olejnika, stanowią poważny wkład do rozwoju onomastyki słowiańskiej, mają ogromną wartość dla badaczy historii i kultury tego wieloetnicznego i wielowyznaniowego regionu. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że omawiane badania antroponimiczne cechuje regionalizm ujmowany w kontekście ogólnopolskim, i szerzej – wschodniosłowiańskim-ukraińskim, i to jest ich wartość podstawowa, która m.in. została wyrażona w cytacie „Struktura nazwisk szlachty, mieszczan i chłopów jest odzwierciedleniem wzajemnych kontaktów polsko-ukraińskich na poziomie języka. Stąd w swojej monografii szczególną uwagę zwróciłem na obiektywnie zaprezentowanie pogranicza polsko-ukraińskiego na bazie struktur antroponimicznych” (Olejnik, s. 264).

Systemom nazywania ludzi w Europie (w 77 językach) została poświęcona interesująca publikacja *Europäische Personennamensysteme. Ein Handbuch von Abasisch bis Zentralladinisch*, (hrsg. Von Andrea Brendler und Silvo Brendler, Hamburg 2007, 863 s.)¹⁹. Warto w perspektywie mieć na uwadze realizację projektu poświęconego komparatystycznemu opracowaniu historycznego procesu kształtowania się europejskich systemów nazewniczych. Punktem wyjściowym powinny być właśnie takie regionalne monografie jak wyżej nazwana praca.

Książka M. Olejnika *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)* jest wartościowym opracowaniem z zakresu regionalnej antroponimii historycznej. Z pewnością będzie stanowić ciekawą lekturę nie tylko dla szerokiego grona onomastów. Z bogatej zawartości recenzowanej pracy mogą czerpać leksykografowie, historycy języka, socjologowie, wreszcie z powodzeniem może być wykorzystana w badaniach genealogicznych i demograficznych. Świadczy o wzajemnych kontaktach polsko-ukraińskich w sferze kultury nazewniczej.

Leonarda Dacewicz

¹⁹ Zob. Rec. B. Czopek-Kopciuch, „Onomastica”, R. LII, Kraków 2007, s. 319–324.

Leonarda Dacewicz, Anna Romanik, Joanna Smakulska, *Księgi metrykalne chrztów kościoła rzymskokatolickiego dekanatu białostockiego z II połowy XIX wieku. Treść i struktura metryk. Alfabetyczne spisy imienne. Tom 2. Rok 1880*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019, ss. 310.

Księgi metrykalne Kościoła rzymskokatolickiego, czyli księgi chrztów i ślubów, które upowszechniły się za sprawą soboru trydenckiego (1545–1563), oraz księgi zgonów, które zaczęto prowadzić od połowy XVII wieku, są ważnym świadectwem przeszłości. Te cenne dokumenty pozostają w kręgu zainteresowań badaczy różnych dziedzin (m.in. historyków, socjologów, demografów, onomastów). Ich wartość i przydatność badawcza wynika m.in. z faktu regularnego prowadzenia tych dokumentów w Kościele rzymskokatolickim od kilku wieków.

Księgi metrykalne chrztów dekanatu białostockiego z II połowy XIX wieku, które są przedmiotem badań onomastów z Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku, zawierają ogromny zasób wiedzy o ówczesnym społeczeństwie tego terenu oraz stanowią bogate źródło materiału antroponimicznego, o czym miałem możliwość przekonać się prowadząc badania z zakresu XIX-wiecznej antroponii parafii knyszyńskiej (księga chrztów z roku 1885) w celu napisania rozprawy magisterskiej.

Stan badań XIX-wiecznej antroponii północno-wschodniej części polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza, w tym regionu Podlasie, z kilku różnych powodów należy ocenić jako niezadowalający. Jedną z podstawowych przyczyn takiego stanu rzeczy jest czasochłonna żmudna ekscerpacja źródeł, zwłaszcza ksiąg metrykalnych, bowiem są to dokumenty rękopiśmienne. Warto też podkreślić, że księgi z okresu zaboru rosyjskiego z II połowy XIX wieku są sporządzone w języku zaborcy (w wersji sprzed reformy 1918 r.), co w znacznym stopniu utrudnia poprawne odczytanie odnotowanych w nich antroponimów, czyli imion, nazwisk oraz formacji patronimicznych używanych w alfabetycznych spisach osób niektórych parafii. Zatem próba edycji historycznych ksiąg metrykalnych, zawierających bogate zasoby nazewnictwa osobowego, stanowi cenną inicjatywę autorek recenzowanego tomu, głównie zaś profesor Leonardy Dacewicz (onomasta – badacz antroponii kresów północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej), która jest pomysłodawcą projektu oraz współautorką i redaktorem publikowanych tomów.

Podstawowe cele recenzowanego opracowania o charakterze edytorsko-mono-graficznym zostały określone we *Wprowadzeniu*: „Główny cel tego przedsięwzięcia stanowi edycja oryginalnych alfabetycznych imiennych rejestrów dzieci urodzonych w 1880 r. oraz przywrócenie polskiej wersji imion i nazwisk” (s. 10). Ponadto przedstawiono opis zespołu archiwalnego, który stanowią księgi dekanatu białostockiego z lat 1865–1917 (okres zaboru rosyjskiego), pod kątem ich wartości i przydatności do badań, przede wszystkim antroponimicznych, opis zawartości i struktury ksiąg chrztów i alfabetycznych imiennych rejestrów urodzonych oraz charakterystykę sposobu zapisu polskich własnych nazw osobowych w języku rosyjskim. Ze względu na znaczną objętość bazy źródłowej i określone cele badawcze, Autorki zdecydo-

wały się na publikację alfabetycznych spisów urodzonych, zawierających ich nazwiska i imiona, czasami również patronimy, imię ojca lub imiona obojga rodziców, w pięcioletnich odstępach. Recenzowany tom drugi ukazał się w 2019 roku i prezentuje księgi chrztów z roku 1880; tom I, prezentujący księgę z 1875 roku, ukazał się w roku 2017, a wkrótce będzie opublikowany tom III prezentujący księgę metrykalną chrztów z 1885 roku.

Przedmiotem uwagi niniejszej publikacji są alfabetyczne imienne rejestry urodzonych i ochrzczonych w 1880 roku dzieci zawarte w księgach metrykalnych chrztów siedemnastu parafii wchodzących w skład dekanatu białostockiego (w osiemnastej parafii – juchnowieckiej – spisu nie zamieszczono). Sporządzane w dekanacie białostockim od 1875 roku alfabetyczne spisy urodzonych (i ochrzczonych) stanowią cenne źródło informacji, a także źródło bogatego zasobu własnych nazw osobowych (nazwisko i imię dziecka, ewentualnie imię ojca lub patronim, czasami imiona obojga rodziców), i w znacznym stopniu mogą ułatwić badania, m.in. historykom, demografom, lingwistom, w tym głównie onomastom.

Strukturę tomu tworzą następujące części składowe: *Wprowadzenie*, pięć zasadniczych części merytorycznych, zatytułowanych kolejno: I. *Księgi metrykalne chrztów. Struktura i treść notacji metrykalnych*; II. *Alfabetyczne spisy urodzonych w księdze metrykalnej z 1880 roku – struktura rubryk, struktura modeli identyfikacyjnych*; III. *Zapis polskich nazw osobowych w księgach metrykalnych w języku rosyjskim – zmiany kulturowe i językowe*; IV. *Materiały źródłowe – oryginalne alfabetyczne spisy urodzonych z 1880 roku i ich ekwiwalenty w języku polskim* (jest to dość obszerna kluczowa część tej pracy, zawierająca wspomniane powyżej spisy urodzonych wraz z ich ekwiwalentami w języku polskim); część piąta, zatytułowana *Alfabetyczne spisy urodzonych w roku 1875 i 1880 roku w księgach parafialnych dekanatu białostockiego – porównanie struktury i sposobów identyfikacji osób*, stanowi nowy ważny element (w porównaniu z zawartością tomu pierwszego). Ponadto praca zawiera zakończenie, bibliografię, wykaz zamieszczonych w tekście fotografii oraz streszczenie w języku angielskim. Czytelnik znajdzie w opracowaniu wykazy osób urodzonych w 1880 roku w następujących parafiach: białostockiej, goniądzkiej, supraskiej, jasionowskiej, trzciańskiej, dolistowskiej, knszyńskiej, turośniańskiej, choroszczańskiej, gielczyńskiej, kalinowskiej, brzozowskiej, niewodnickiej, dobrzyniewskiej, suraskiej, uhowskiej i zaśludowskiej.

W części pierwszej, zatytułowanej *Księgi metrykalne chrztów kościoła rzymskokatolickiego. Struktura i treść notacji metrykalnych*, przedstawiono wymienione w tytule zagadnienia podając konkretne przykłady z księgi chrztów z 1880 roku (obszerniejszą informację dotyczącą historii ksiąg metrykalnych, struktury i treści notacji metrykalnych zawiera pierwszy tom serii)¹.

Część II pt. *Alfabetyczne spisy urodzonych w księdze metrykalnej z 1885 roku – struktura rubryk, struktura modeli identyfikacyjnych* składa się z trzech podrozdziałów: *Rubrykalna struktura alfabetycznych spisów urodzonych*, *Tytuły alfabetycznych spisów i sposoby imiennej ewidencji urodzonych w poszczególnych para-*

¹ Leonarda Dacewicz, Jolanta Chomko, Joanna Smakulska, *Księgi metrykalne chrztów kościoła rzymskokatolickiego dekanatu białostockiego z II połowy XIX wieku. Treść i struktura metryk. Alfabetyczne spisy imienne. Część I. Rok 1875*, Białystok 2017.

fiach, *Struktura modeli identyfikacyjnych w alfabetycznych spisach urodzonych zawiera szczegółowe omówienie wszystkich wymienionych w tytule zagadnień. Ważnym elementem jest prezentacja wszystkich odnotowanych w badanej księdze typów zestawień antropimicznych.*

W części III, zatytułowanej *Własne nazwy osobowe w księgach metrykalnych w zaborze rosyjskim – zmiany kulturowe i językowe*, Autorki koncentrują się na omówieniu zagadnień dotyczących zmian, które nastąpiły w polskim systemie nazewnictwa w okresie zaboru rosyjskiego i znalazły odzwierciedlenie w antropimii kilkunastu parafii dekanatu białostockiego w 1880 roku. Imiona w tym okresie dostosowane były do reguł podanych w specjalnie przygotowanej w zaborze rosyjskim instrukcji zawierającej opracowane zestawy imion katolickich. Rekomendowano stosowanie cerkiewnosłowiańskiej lub rosyjskiej wersji imienia chrześcijańskiego. Imiona polskie notowano w przypadku braku stosownego ekwiwalentu rosyjskiego. Nazwiska, odnotowane w rejestrach urodzonych z 1880 roku, podlegały zmianom wynikającym z różnic kulturowych i językowych, dotyczących m.in. fonetyki i grafii języka polskiego i rosyjskiego.

Część IV prezentuje *Materiały źródłowe – oryginalne alfabetyczne spisy urodzonych z 1880 roku i ich ekwiwalenty w języku polskim*. Warto zwrócić uwagę na fakt, że w związku z obowiązkiem prowadzenia ksiąg metrykalnych kościoła katolickiego w języku rosyjskim zapis własnych nazw osobowych w notacjach został dostosowany do zasad i norm tego języka, wskutek czego nazwiska i imiona uległy zmianom. Widoczny jest wpływ rosyjskiego systemu antropimicznego nie mówiąc o realizacji założeń dotyczących rusyfikacji polskiego nazewnictwa. Spisy osobowe zostały przedstawione w oryginalnej wersji rosyjskiej w tabelach i opatrzone filologicznym komentarzem, który wskazuje, jakie zmiany językowe nastąpiły w polskich imionach i nazwiskach. Do każdego rejestru rosyjskiego dołączono alfabetyczny spis imienny w odtworzonej wersji polskiej, też w tabelach w kolejności zgodnej z alfabetem cyrylicy, żeby ułatwić potencjalnym czytelnikom odszukanie polskiego ekwiwalentu nazwiska. Przywracanie polskiej wersji nazwisk polegało na transliteracji z alfabetu cyrylicy na łacinkę. Szczególną uwagę zwracano na przypadki zmian wywołanych brakiem odpowiedników graficznych (np. brak w języku rosyjskim dźwięku h i stosownego grafemu: Hołownia – Головня, Hryniwicki – Гриневицкий), co w rezultacie powodowało zmianę brzmienia nazwiska.

W części V pt. *Alfabetyczne spisy urodzonych z 1875 i 1880 roku w Księgach metrykalnych dekanatu białostockiego – porównanie struktury i sposobów identyfikacji osób* dokonano porównania imiennych rejestrów z 17 parafii dekanatu białostockiego z 1875 r. z rejestrami z roku 1880. Autorki zwróciły uwagę na fakt, że w analizowanych spisach występuje różne sposoby imiennej identyfikacji dzieci. Wśród nich można wyodrębnić kilka typów zestawień antropimicznych (np. rosyjski model trzeylementowy: *Верэблицкіі Пётр* *Осипович*, którego polskim odpowiednikiem było zestawienie z imieniem ojca, np. *Дроздъ Пётр* *с. Карла, Колендо Уриуля д. Ивана*, czasami dodatkowo z imieniem matki, np. *Садовскій Михаилъ Матейуша и Маріяны, Олеховна Маріяна Николая и Сузанны*, a także polski model dwuelementowy, np. *Грабовскій Антонъ, Грабовска Елена*), które zmieniały się w kolejnych latach nawet w tych samych parafiach, co oznacza, że nie wprowadzono odgórnie zasad sporządzania tego typu dokumentów. Warto

przy tym zaznaczyć, że notacje metrykalne spisywano według ściśle określonego wzorca.

Ogólnie rzecz biorąc struktura monografii jest przemyślana i przejrzysta, poszczególne partie tekstu charakteryzują się zwięzłością i spistością, opis i sposób prezentacji materiału antroponimicznego wydaje się być zrozumiały nawet dla osób wywodzących się spoza kręgu specjalistów.

Uwzględnione w badaniach księgi metrykalne chrztów, jak piszą Autorki publikacji, stanowią polskie dziedzictwo historyczno-kulturowe, źródło nazewnictwa osobowego funkcjonującego od stuleci na pograniczu słowiańskiego Zachodu i Wschodu, i świadectwo zmian, jakie dokonywały się w zasobie własnych nazw osobowych badanego terenu w II połowie XIX i na początku XX wieku. Rzetelność tego typu badań zawsze wymaga uwzględnienia kontekstu historycznego. Dzieje Białostoczczyzny w zarysie oraz historia ksiąg metrykalnych w zarysie zostały przedstawione we wspomnianym powyżej pierwszym tomie serii. Do ich opracowania wykorzystano prace znanych badaczy, m.in. A. Dobrońskiego², H. Wisnera³, T. Kasabuły⁴, J. Sikorskiej-Kuleszy⁵, B. Kumora⁶.

Wydanie drukiem kolejnych spisów dzieci urodzonych w dekanacie białostockim w II połowie XIX wieku ułatwi uciążliwą i zazwyczaj czasochłonną ekscerpcję tego typu rękopiśmiennych źródeł. Edycja źródeł powinna przynieść wymierne korzyści przede wszystkim dla badaczy onomastów, którzy noszą się z zamiarem opracowania ciągle pozostającej poza zasięgiem poważnych zainteresowań antroponimii XIX wieku.

Rafał Kozikowski
Białystok

² A. Dobroński, *Historia Białegostoku*, Białystok 2012, s. 215, 224.

³ H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, s. 123.

⁴ T. Kasabuła, *Początki organizacji terytorialnej Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w Cesarstwie Rosyjskim (w 225 rocznicę powstania archidiecezji i metropolii Mohylowskiej)*, „Rocznik Teologii Katolickiej”, 2008, nr 7, s. 266–270.

⁵ J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Pruszków 1995.

⁶ Ks. B. Kumor, *Historia kościoła*, cz. 7, Lublin 1991, s. 356–359; *Ustrój i organizacja kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772–1918*, Kraków 1980. B. Kumor – historyk kościoła, napisał, że pod koniec 1866 roku rosyjski Komitet Urządzący polecił, aby od 1 I 1867 roku metryki urodzenia, ślubów i zmarłych sporządzano wyłącznie po rosyjsku. Jednakże należy zaznaczyć, że miało to miejsce na obszarze Królestwa Polskiego, które zaczęto nieurzędowo nazywać Privislanskij Kraj [*Historia kościoła*, cz. 7, Lublin 1991, s. 347]. Natomiast H. Wisner stwierdził, że na litewskich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej język rosyjski został wprowadzony do administracji wewnątrzkościelnej i ksiąg parafialnych w 1865 roku, w ramach represji po powstaniu styczniowym [*Litwa. Dzieje państwa i narodu...*, op. cit., s. 123]. We wskazanych we Wprowadzeniu dekanatach (białostocki, grodzieński i sokólski), wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego, metryki zaczęto sporządzać w języku rosyjskim blisko 20 lat wcześniej (zob. wyżej). Ustaliła ten fakt L. Dacewicz podczas kwerendy w Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie.

Liliana Kalita, *Wybrane zagadnienia z najnowszej prozy rosyjskiej. Skrypt dla studentów I roku rosjoznawstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2020, ss. 188.

W lipcu 2020 roku ukazał się skrypt autorstwa doktor Liliany Kality pt. *Wybrane zagadnienia z najnowszej prozy rosyjskiej*. Książka przeznaczona została dla studentów I roku rosjoznawstwa Uniwersytetu Gdańskiego. Jednak od razu należy podkreślić, iż publikacja ta może zostać wykorzystana jako ciekawa pomoc dydaktyczna na zajęciach praktycznych również na studiach innych kierunków filologicznych, tym bardziej że została napisana w języku polskim, Autorka odwołuje się w niej do polskich przekładów wybranych tekstów rosyjskich, co, niewątpliwie, znacząco poszerza krąg jej odbiorców. Wydaje się oczywiste, że recenzowana praca szczególnie przydatna może okazać się dla studentów filologii rosyjskiej, zwłaszcza studentów studiów II stopnia, dla których stanowić ona będzie przede wszystkim cenne źródło informacji o złożonych procesach zachodzących w najnowszej literaturze rosyjskiej (tu świadomie ograniczonej tylko do twórczości prozatorskiej), ale także o przemianach dokonujących się we współczesnej Rosji, poza tym zaproponowane w skrypcie utwory do analizy i szczegółowe „zagadnienia do przemyślenia” (odnoszące się do poszczególnych tekstów) mogą stać się doskonałą inspiracją do wyboru interesujących tematów prac magisterskich, jak też inspiracją do pogłębionej refleksji nad kondycją współczesnego społeczeństwa rosyjskiego, a w szerszym kontekście – do refleksji nad kondycją współczesnego człowieka (w tym również refleksji nad sobą samym). W recenzowanej pracy czytamy bowiem: „(...) To, co pozostaje jednak nieodmiennie w polu zainteresowania współczesnych pisarzy, pozwalając im kontynuować tradycję klasyków, to człowiek i czas” (s. 57).

Można pokusić się o konstatację, iż Liliana Kalita postawiła przed sobą bardzo trudny cel, jakim jest próba przedstawienia obszernego i skomplikowanego zagadnienia, a takim z całą pewnością jest najnowsza proza rosyjska, w zwięzłej, a co najważniejsze, przystępnej dla odbiorcy formie i ta przystępność właśnie stanowi jeden z atutów recenzowanej książki. Należy bowiem pamiętać, iż mamy tu do czynienia z publikacją dydaktyczną, a w związku z tym jej założenie w gruncie rzeczy jest jednoznaczne – przede wszystkim pomóc studentom w odbiorze literatury nieznannej, trudnej, niepokojącej, kontrowersyjnej, niejednoznacznej, innowacyjnej pod względem formy, użytego języka, poruszanych problemów, a tym samym otworzyć młodych ludzi (początkujących badaczy) na nowe narracje, odmienne punkty widzenia, wprowadzić ich na ścieżkę samodzielnego myślenia, samodzielnego dokonywania ocen i formułowania własnych sądów o analizowanych utworach, innymi słowy, rozbudzić zainteresowania studentów właśnie literaturą. Pozyskiwanie nowych czytelników w dzisiejszych czasach, kiedy słowo pisane coraz powszechniej i coraz agresywniej zostaje wypierane przez obraz, jest na pewno procesem złożonym, ale przy tym niezmiernie ważnym. Do realizacji tak wyznaczonego zadania Autorka skryptu wykorzystwała swoją rozległą wiedzę o literaturze, kulturze i realiach społeczno-politycznych współczesnej Rosji, jak również wysoko rozwinięte umiejętności

dydaktyczne¹. Jako doświadczonemu wykładowcy, ale i uważnemu obserwatorowi, Lilianie Kalicie udało się więc odpowiedzieć na potrzeby swoich studentów i stworzyć specjalnie dla nich swego rodzaju przewodnik-pomocnik po świecie (a nawet, można rzec, po swoistym labiryncie) współczesnych tekstów rosyjskich².

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy jeszcze raz podkreślić, iż przygotowanie książki o najnowszej prozie rosyjskiej z myślą o studentach I roku roszoznawstwa, w zasadzie dopiero rozpoczynających swoją „przygodę” z analizą literatury rosyjskiej, nie było łatwym zadaniem. Jak przekonuje bowiem sama Autorka: „Najnowsza literatura rosyjska to zjawisko różnorodne i wielopłaszczyznowe, cechujące się (...) bogactwem propozycji gatunkowych, eksperymentów stylistycznych i podejmowanych problemów” (s. 57). Warto tu także dodać niezwykle trafne spostrzeżenia literaturoznawczynie, Katarzyny Syskiej³:

Współczesność jest domeną domysłów – prób dostrzeżenia prawidłowości we wciąż trwających procesach i nieuniknionej subiektywności, która wynika z braku dystansu do badanego materiału. Współczesna literatura rosyjska to obszar badań krytyków literackich, którzy reagują na bieżące wydarzenia, nie tworząc jednak trwałych klasyfikacji, często też weryfikują swoje wcześniejsze twierdzenia. (...)

Krytycy najnowszej literatury rosyjskiej jednogłośnie stwierdzają niemożność stosowania wobec niej tradycyjnie rozumianych pojęć kierunku, prądu czy gatunku i podkreślają jej wielogłosowość oraz eklektyzm [Syska 2015, 5, 6].

Tak więc, próbując odpowiedzieć na pytania: „co reprezentuje sobą najnowsza proza rosyjska?”, „jakie można wyróżnić w niej nurty, gatunki literackie?”, trzeba uwzględnić zjawisko „zacierania/rozmywania granic”, w szerokim tego słowa

¹ Dr Liliana Kalita pełni funkcję kierownika Zakładu Rosjoznawstwa, Literatury i Kultury Rosyjskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Gdańskiego. Posiada w swoim dorobku naukowym liczne publikacje dotyczące współczesnej literatury rosyjskiej, kinematografii rosyjskiej (zob. np. *Marynarka od Burberry czy kurtka puchowa? Ubranie a ewolucja bohatera powieści Andrieja Gielasimowa «Холод»*, „Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 2 (170), s. 115–132; *Mieszkańcy rosyjskiej wsi wobec wyzwań postsowieckiej rzeczywistości w twórczości Iriny Mamajewej*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2019, t. 44, nr 1, s. 189–200; *Recepcja twórczości filmowej Grigorija Czuchraja w Polsce*, „Acta Polono-Ruthenica” 2018, t. 4, nr XXIII, s. 81–90; *Dryfowanie ku szczęściu? O twórczości filmowej Borysa Chlebnikowa*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2017, t. 17, s. 323–332).

² We *Wstępie* Autorka wyjaśnia: „Jak pokazała praktyka, dla części studentów uniwersytecki model nauczania, oparty w dużej mierze na samodzielnym przygotowywaniu zagadnień, analizowanych następnie w grupie na zajęciach, stanowi spore wyzwanie. Dość nikła (...) w pierwszych miesiącach nauki znajomość języka rosyjskiego utrudnia, a niekiedy wręcz uniemożliwia, korzystanie z rosyjskojęzycznej literatury krytycznej (...). Problemem może stać się również odbiór zalecanej do przeczytania lektury, gdy nie wiadomo, na co warto zwrócić uwagę czytając. Z myślą o przezwycięzeniu takich właśnie trudności powstała ta książka (...)” (s. 7).

³ Zob. Syska Katarzyna, 2015, *O neosentymalnych tendencjach w najnowszej literaturze rosyjskiej*, Kraków: Wydawnictwo «Scriptum» Tomasz Sekunda.

znaczeniu⁴, trzeba uwzględnić procesy transformacji między kierunkami literackimi (a w rezultacie tych „modyfikacji” – powstanie wielu formacji poprzedzonych przedrostkami „neo-” i „post-”) i transformacji międzygatunkowych (a w efekcie – pojawienie się nowych, hybrydowych odmian gatunkowych), trzeba uwzględnić idee pluralizmu estetycznego i formotwórczego eklektyzmu. Twórczość wielu współczesnych pisarzy rosyjskich nie poddaje się jednoznacznym klasyfikacjom i sytuuje się bardzo często „gdzieś pomiędzy” wyznaczanymi przez badaczy nurtami (na przykład między realizmem a postmodernizmem, postmodernizmem a „nowym realizmem” lat zerowych XXI wieku)⁵. Autorka recenzowanej pomocy dydaktycznej musiała w związku z tym sprostać następującemu wyzwaniu twórczemu: dokonać nie tylko przemyślanej i starannej selekcji prezentowanego materiału (bo tego przecież wymaga sama formuła skryptu), ale także obrać właściwą strategię klasyfikacyjną, opartą w dużej mierze na zasadzie umowności. W omawianej pracy czytamy: „(...) Trzeba pamiętać, że wszelkie typologie, w tym dotyczące nurtów najnowszej prozy rosyjskiej⁶, mają charakter umowny i służą porządkowaniu obszernego potoku, jakim płynie do czytelnika różnorodna i niepoddająca się łatwym i jednoznacznym opisom literatura” (s. 17).

Recenzowana książka składa się z dwóch części: teoretycznej i praktycznej. Część I, zatytułowana *Literatura rosyjska po rozpadzie ZSRR*, podzielona została jak gdyby na dwa podrozdziały. W pierwszym podrozdziale, noszącym tytuł *Sytuacja literatury rosyjskiej w okresie pierestrojki*, Autorka zamieściła krótki przegląd wydarzeń historycznych, które miały miejsce w Rosji w XX wieku i które zaowocowały nie tylko znaczącymi przemianami politycznymi, ustrojowymi, społecznymi, ekonomicznymi, ale także istotnymi przeobrażeniami w dziedzinie kultury, a zatem i w obszarze literatury. Liliana Kalita skoncentrowała swoją uwagę w zasadzie na dwóch wydarzeniach, które to w sposób szczególnie wpłynęły na kształt literatury rosyjskiej, na funkcjonowanie życia literackiego w Rosji (przy czym wpłynęły w sposób zgoła odmienny). Mówimy tu o bolszewickim przewrocie w październiku 1917 roku i o transformacji ustrojowej, przebudowie Związku Radzieckiego („pierestrojce”), zapoczątkowanej w roku 1985 przez Michaiła Gorbaczowa. Dojście bolszewików do władzy pociągnęło za sobą drastyczne ograniczenie swobody słowa, zamknięcie wielu organów prasowych, wprowadzenie drakańskiej cenzury, konieczność podporządkowania się pisarzy decyzjom partyjnym i konieczność wpisania się w doktrynalne ramy realizmu socjalistycznego, obowiązującej od 1934 roku metody twórczej. Pisarze, którzy nie zaakceptowali tych nowych wytycznych, udali się

⁴ Jak konstatuje Alicja Wołodźko-Butkiewicz, znawczyni współczesnej literatury rosyjskiej: „(...) Chaos towarzyszy obecnej sytuacji literackiej – literatura elitarna przemieszała się z popularną, centralna z peryferyjną, awangardowa z tradycyjną – dominuje przy tym tendencja do «umasowienia»” – zob. Wołodźko-Butkiewicz Alicja, 2013, *Spojrzenie na prozę rosyjską. Rok 2012 i lata pobliskie*, „Slavia Orientalis” t. LXII, nr 4, s. 513.

⁵ „Literatura przestała być utożsamiana z konkretnymi szkołami, grupami i kierunkami. (...) górę wzięły pisarskie indywidualności” – zob. Borkowska Emilia, 2013, *„Russkij malczik” – bohater współczesnej literatury rosyjskiej*, „Adeptus” nr 2, s. 44.

⁶ Tu Liliana Kalita odwołuje się do wyodrębnienia w granicach literatury wysokiej dwóch wiodących nurtów: postmodernizmu i nowego realizmu.

na emigrację: albo „wewnętrzna” – pisząc wyłącznie „do szuflady”, jednak z nadzieją, że kiedyś nadejdzie „lepsze jutro” i ich utwory zostaną opublikowane, albo „zewnątrzną”, opuszczając ojczyznę w poszukiwaniu miejsca, gdzie będą mogli w pełni zachować artystyczną wolność⁷. „Pierestrojka” z hasłem „jawności” (ros. *glasnost*) przyniosła natomiast zwiększenie zakresu swobody. Jak podkreśla Autorka skryptu, zlikwidowano cenzurę, zniesiono zapis o kierowniczej roli partii w obszarach działalności publicznej i artystycznej, przywrócono możliwość swobodnej publikacji gazet, czasopism i książek, otworzono archiwa biblioteczne z zakazaną dotychczas literaturą. 26 grudnia 1991 roku Związek Radziecki jako państwo przestał istnieć. Rozpad ZSRR zintensyfikował i zradycyzował te wszystkie procesy, które zapoczątkowała gorbaczowowska przebudowa. W dziedzinie literatury oznaczało to w pierwszej kolejności udostępnienie czytelnikowi utworów zakazanych do tej pory przez cenzurę, a więc twórczości emigracyjnej⁸, twórczości tych autorów rosyjskich, których teksty ze względu na ich polityczną niepoprawność, ze względu na ich tematykę, wykraczającą poza dopuszczalne cenzurą ramy, nie były publikowane (to na przykład utwory Michaiła Bułhakowa, Jewgienija Zamiatina, Andrieja Płatonowa, Anny Achmatowej, Nikołaja Erdmana, Wieniedikta Jerofiejewa, Wasilija Grossmana). Autorka omawianej pracy zauważa także, iż w literaturze pojawił się nurt rozliczeniowy, nastąpiło więc odkrywanie tzw. białych plam w historii, takich jak łagry i inne represje, w tym działania władzy radzieckiej wobec pisarzy, którym utrudniano publikację, skazywano na podstawie fałszywych oskarżeń na pobyt w łagrach, a nawet skazywano na śmierć. Literaturoznawczyni Wanda Supa konstatuje: „Publikacje utworów o represjach stalinowskich, prawdziwym przebiegu i skutkach kolektywizacji rolnictwa, o procesie ateizacji, faktycznym przebiegu wojny domowej oraz drugiej wojny światowej dla publiczności literackiej były wielkim wydarzeniem, gdyż jako źródło wiedzy wyprzedzały naukę, dostarczały też czytelnikom silnych emocji i podnieć intelektualnych” [Supa 2018, 7]⁹. Można zaryzykować twierdzenie, iż kolejną fazą kontynuacji przebudowy w dziedzinie literatury (chodzi o lata 90. XX wieku, a zwłaszcza ich drugą połowę), co podkreśla Liliana Kalita, stało się wprowadzanie do czytelniczego obiegu literatury nowej (już nie tylko tej skrywanej w szufladach lub zabronionej)¹⁰, podejmującej tematy dotychczas zakazane, litera-

⁷ Liliana Kalita omawia pokrótce pięć, wyróżnionych przez badaczy, fal emigracji rosyjskiej, wskazując na główne powody opuszczenia przez obywateli kraju. W kontekście zmian dokonujących się w przestrzeni literackiej na szczególną uwagę zasługują: pierwsza fala emigracji (przypada ona na lata 1918–1922), jej przedstawiciele to m.in. Iwan Bunin, Władimir Nabokov, Gieorgij Iwanow, Gajto Gazdanow, trzecia fala emigracji, tzw. zimnowojenna (nazywana też „dysydencką”), która miała miejsce w latach 1948–1989/1990, jej przedstawiciele to m.in. Władimir Wojnowicz, Aleksandr Sołżenicyn, Josif Brodski, Jurij Drużnikow, a także czwarta fala emigracji, określana jako „ekonomiczna” (zarobkowa), która pojawiła się po roku 1991, jej przedstawiciele to m.in. Dina Rubina i Michaił Szyszkin.

⁸ Należy dodać, iż część pisarzy-emigrantów (w tym np. A. Sołżenicyn) wróciła po latach do ojczyzny; zanikł podział literatury rosyjskiej na emigracyjną i krajową.

⁹ Zob. Supa Wanda, 2018, *W kręgu problemów prozy rosyjskiej końca XX – początku XXI wieku. Tematy i konwencje*, Białystok: Wydawnictwo Prymat.

¹⁰ Trzeba tu wyjaśnić, iż właśnie od drugiej połowy lat 90. zaczyna spadać fascynacja literaturą przywróconą i rozrachunkiem z dramatyczną przeszłością.

tury, odznaczającej się różnorodnością form stylistycznych i gatunków¹¹. Autorka skryptu zwraca także uwagę na zjawisko „inwazji literatury popularnej”: początkowo na rosyjski rynek czytelniczy trafiły przekłady z literatury zachodniej (były to: beletrystyka, utwory sensacyjne, romanse dla kobiet), jednak szybko na rynku tym pojawiła się i rodzima produkcja o charakterze rozrywkowym. Jak komentuje Liliana Kalita: „(...) Rosja nadrabiała straty czytelnicze i chciała się wreszcie bawić, a nie tylko czytać tzw. mądre rzeczy” (s. 17). Trzeba pamiętać, że w warunkach globalizacji gospodarki rynkowej zmieniła się rola literatury w życiu społecznym, a książka stała się produktem, który musi się sprawdzić w twardej konkurencji z innymi towarami nabywanymi przez współczesnych konsumentów.

Drugi podrozdział I części omawianej pozycji (ten podrozdział jest bez tytułu) to najważniejsze nurty, zjawiska, tematy, tendencje, składające się na barwny obraz najnowszej literatury rosyjskiej, podane w „pigulce” – mamy tu zatem do czynienia z czytelnym hasłowym układem tekstu. Wśród omówionych „zagadnień-haseł” znalazły się: postmodernizm jako literacki „mainstream” lat 90. XX wieku, którego podstawowymi wyznacznikami są intertekstualność, gra z kulturą i jej znakami, zabawa istniejącymi już w sztuce i literaturze konwencjami, problemami, ideami, mitami, zderzenie heterogenicznych elementów literatury wysokiej i masowej; nowy realizm jako reakcja na wyczerpanie się możliwości postmodernizmu u progu XXI wieku¹² i „powrót do tradycji klasycznej, czyli powieści ideologicznej o tematyce narodowej lub do prozy obyczajowo-psychologicznej, niemal fotograficznie odzwierciedlającej życie” (s. 22)¹³; nowy sentymentalizm, łączący pierwiastki sentymentalne z naturalistycznymi lub absurdalnymi; proza kobiet, reprezentowana przez pisarki różnych pokoleń i nurtów stylistycznych, tworzące zarówno dzieła zaliczane do kultury wysokiej, jak i teksty masowego zapotrzebowania, uprawiające różne gatunki literackie (od klasycznej powieści obyczajowej po kryminał i fantastykę); pokolenie *next*, obejmujące pisarzy urodzonych w latach osiemdziesiątych XX wieku, których znamioną cechą stało się demonstracyjne odwracanie się od ideologii, problemów państwa i polityki; temat wojny w najnowszej prozie rosyjskiej – tu Liliana Kalita wyróżnia dwa nurty: jeden odwołuje się do czasów II wojny światowej, drugi natomiast – do doświadczeń wojny w Afganistanie i w Czeczenii i, jak słusznie zauważa Autorka, jest w dużym stopniu nowatorski w kontekście ujęcia tematu, bowiem wojna jawi się tu jako zjawisko całkowicie pozbawione elementu wzniosłości, jednoznacznie negatywne, patologiczne, destrukcyjnie wpływające na jednostkę¹⁴, skutkujące duchową śmiercią żołnierza; najnowsza proza historycz-

¹¹ Warto ponownie odwołać się do spostrzeżeń profesor Wandy Supy: „(...) Rosyjski odbiorca stykał się w tym okresie jednocześnie z tekstami spod znaku realizmu (z różnymi przmiotnikami), z lawiną tekstów modernistycznych i postmodernistycznych oraz z krajową i zagraniczną literaturą popularną” [Supa 2018, 9].

¹² Jak zauważa W. Supa: „(...) sądy tego rodzaju wydają się jednak przedwczesne, bowiem utwory realizujące założenia kierunku powstają nadal, a ponadto widoczny jest wpływ postmodernistycznej poetyki na realizm i inne prądy” [Supa 2018, 11].

¹³ Cyt. za: Wołodźko-Butkiewicz Alicja, 2013, *Spojrzenie na prozę rosyjską. Rok 2012 i lata pobliskie...*, s. 521.

¹⁴ Zob. Zywert Aleksandra, 2015, *Czytając Rosję: współczesna proza rosyjska w Polsce: wybrane zagadnienia*, „Acta Neophilologica” t. 17, nr 2, s. 189.

na, reprezentowana m.in. przez nurt krytyczny (pisarze dążą tu do wiernego odтворzenia biegu dziejów, podejmują kwestie historycznych błędów i wypaczeń), ale również przez autorów tzw. beletrystyki historycznej; nurt fantastyczny (szeroko omówiony przez Lilianę Kalitę) z podziałem na – fantastykę techniczną (informacyjną, zwaną też twardą fantastyką), cyberpunk (i jego odmiany: steampunk, nanopunk, dieselpunk, cybertrash), turborealizm, realizm fantastyczny (zbliżony do fantastyki socjalnej) i fantasy (bajki fantastyczne) z motywem odwiecznej walki Dobra ze Złem, w nurcie fantastyki sytuują się także utwory z gatunku horroru, Autorka wymienia również typowo rosyjskie podgatunki fantastyki, takie jak: fantastyka imperialna, fantastyka prawosławna, liberpunk; zjawisko historii alternatywnej, zwanej też alternatywą, ujmowanej przez krytykę jako podgatunek prozy historycznej, ale też jako wariant fantastyki i antyutopii; nurt postapokaliptyczny w prozie, łączony z cyberpunkiem, antyutopią czy horrorem; wyznaczniki gatunkowe antyutopii (Autorka podkreśla zasadnicze różnice między antyutopią a utopią, a także między antyutopią a dystopią); literatura popularna i jej wiodący gatunek, czyli powieść kryminalna – Liliana Kalita wymienia tu kryminał historyczny, kryminał intelektualny i kryminał „kobiocy”, w jego ramach Autorka wyróżnia z kolei kryminał milicyjny, kryminał psychologiczny, kryminał ironiczny; literatura masowa, traktowana często jako projekt wyłącznie biznesowy, obliczony na łatwą rozrywkę, reprezentowana przez takie gatunki, jak romans, powieść sensacyjno-szpiegowska czy „bojewik” (ros. боевик), formę gatunkową, charakterystyczną wyłącznie dla kultury rosyjskiej; glamour, chick lit, antyglamour – nurty masowej literatury rosyjskiej pierwszej dekady XXI wieku. Omawiając poszczególne zagadnienia, Autorka skrypcie oczywiście koncentruje swoją uwagę przede wszystkim na cechach charakterystycznych, wyróżniających dany nurt, dany rodzaj prozy, dany gatunek¹⁵, wymienia ich przedstawicieli, ale jednocześnie podkreśla hybrydyczność gatunkową, wspomniane już zacieranie granic między *high art* i *low art*, fakt, iż we współczesnej literaturze rosyjskiej rzadko występują zarówno kierunki literackie jak i gatunki w postaci czystej, stąd też większość klasyfikacji ma niejednoznaczny i umowny charakter.

Część II skryptu, zatytułowana *Materiały pomocnicze do ćwiczeń z najnowszej prozy rosyjskiej*, zawiera szkice monograficzne, poświęcone trzydziestu współczesnym prozaikom (pisarkom i pisarzom), których utwory stanowią egzemplifikację najważniejszych nurtów najnowszej literatury rosyjskiej, zaprezentowanych w rozdziale teoretycznym recenzowanej pracy. Jak komentuje Liliana Kalita: „(...) Starłam się, by teksty te były reprezentatywne dla procesu historycznoliterackiego obejmującego najnowszą prozę rosyjską i ukazywały studentom obraz współczesnej Rosji w jej wielowymiarowym (także tym bardziej rozrywkowym) aspekcie” (s. 8). Sylwetki poszczególnych twórców zostały przedstawione w porządku alfabetycznym. Szkice monograficzne uwzględniają podstawowe informacje biograficzne na temat danego autora (ze wskazaniem adresu strony internetowej poświęconej wybranemu twórcy), wykaz jego najważniejszych publikacji (tytuły utworów, zalecanych do

¹⁵ Trzeba dodać, iż Autorka zestawia wybrane zjawiska literackie w najnowszej prozie rosyjskiej z analogicznymi zjawiskami, obecnymi w literaturze światowej, uwzględnia podobieństwa i różnice między nimi, wyjaśnia w ten sposób na przykład specyfikę rosyjskiego postmodernizmu.

prze czytania zostały wyłuszczone), fragmenty recenzji rosyjskich krytyków w przekładzie na język polski, zagadnienia, na które warto zwrócić uwagę podczas lektury oraz polską literaturę krytyczną¹⁶. Na „liście Liliany Kalite” znaleźli się autorzy wybitni, pisarze, którzy zyskali miano kultowych, skandaliści i prowokatorzy, prozaicy, operujący różnymi środkami wyrazu, kreujący różne typy bohaterów – podsumowując, mamy tu do czynienia z różnorodnością w sferze aksjologii, problematyki, poetyki. Prozę kobiecą reprezentują: noblistka Swietłana Aleksijewicz, pisarka-dokumentalistka (*Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*¹⁷), prozaik i dramaturg Ludmiła Pietruszewska (*Jest noc*), Ludmiła Ulicka, przedstawicielka nowego sentymentalizmu (*Sonieczka*), Tatiana Tolstoj (antyutopia postmodernistyczna *Kys*), pisarka i dramaturg Elena Czudinowa, przedstawicielka prozy fantastycznej (antyutopia *Meczec Notre Dame. Rok 2048*), Jelena Czyżowa (*Czas kobiet*), Swietłana Wasilenko (*Głuptaska*), Guzel Jachina (*Zulejka otwiera oczy*), Natalia Kluczariowa (*Wagon Rosja*), Irina Dienieżkina, przedstawicielka pokolenia *next* (*Daj mi! (Song for Lovers)*), Aleksandra Marinina, „królowa kryminału” (*Kolacja z zabójcą*), Oksana Robski, przedstawicielka literatury glamour (*Casual: zwyczajna historia*). Do skryptu włączeni zostali czołowi przedstawiciele postmodernizmu – Wiktor Jerofiejew (*Encyklopedia duszy rosyjskiej*), Władimir Sorokin (*Kolejka*), Wiktor Pielewin (*Generation „P”*), a także Władimir Makanin (*Asan*), Michaił Szyszkin (*Nie dochodzą tylko listy nienapisane*), Borys Akunin, autor „kryminałów retro” (*Azazel*), reprezentanci nowego realizmu – Roman Senczin (*Rodzina Joltyszewów*), Zachar Prilepin (*Sańkja*), Arkadij Babczenko (*Dziesięć kawałków o wojnie. Rosjanin w Czeczenii*), przedstawiciele nurtu prozy fantastycznej – Oleg Diwow (*Wybrakówka*), Siergiej Łukjanienko (*Brudnopis*), Aleksiej Warłamow, przedstawiciel nurtu apokaliptycznego (*Zatopiona arka*), Dmitrij Głuchowski, przedstawiciel nurtu postapokaliptycznego (*Metro 2033, Metro 2034, Metro 2035*), dziennikarz, krytyk literacki, poeta, dramaturg i prozaik, autor poczytnych biografii pisarzy, Dmitrij Bykow (*Uniewinnienie jako historia alternatywna*), przedstawiciele nurtu satyrycznego – Jurij Druźnikow (*Pierwszy dzień reszty życia*), Michaił Kononow (*Gola pionierka*), Paweł Sanajew, przedstawiciel prozy autobiograficznej (*Pochowajcie mnie pod podłogą*), Jewgienij Wodołazkin, przedstawiciel prozy intelektualnej (*Laur*).

Oczywiście, wybór właśnie tych prozaików, właśnie tych tekstów, właśnie tych opinii krytyki może powodować u odbiorcy pewien niedosyt, z czego doskonale zdaje sobie sprawę sama Autorka skryptu i tłumaczy: „Zawartość pomocnika stanowi efekt subiektywnego wyboru lektur i literatury krytycznej. Jestem świadoma, że zaproponowany w części drugiej wykaz utworów można uzupełnić lub nawet stworzyć (...) alternatywną listę” (s. 8). W ten sposób Liliana Kalita pozostawia szerokie pole manewru dla innych literaturoznawców (w przyszłości również dla siebie) i niejako zachęca do napisania kolejnych skryptów, w których zaproponowana przez nią w 2020 roku lista lektur może zostać zmodyfikowana. Omawiana książka

¹⁶ W skrypcie umieszczono także listę wybranych pozycji książkowych autorstwa polskich i rosyjskich badaczy, znawców współczesnej literatury rosyjskiej.

¹⁷ W nawiasie podaję tytuł utworu, który znalazł się w wykazie lektur, ułożonym przez Lilianę Kalitę.

to, niewątpliwie, ciekawa i wartościowa, starannie przygotowana pomoc dydaktyczna, warta polecenia nie tylko dla studentów roszoznawstwa, studentów filologii rosyjskiej i słuchaczy innych kierunków filologicznych, ale także dla „zwykłych” czytelników, których po prostu interesuje najnowsza literatura rosyjska.

Ewa Pańkowska
Białystok

DOI 10.15290/sw.2020.20.29

Monika Famielec, *Урбанонимы города Бреста XX века (Urbanonimy Brześćcia w XX wieku)*, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2018, ss. 292.

Przedmiotem oceny jest monografia *Урбанонимы города Бреста XX века* (napisana po rosyjsku, jak wskazuje tytuł). Już na wstępie należy podkreślić, że podjęcie badań z zakresu urbanonimii jest cenną inicjatywą, ponieważ ta dziedzina onomastyki ze względu na wiele obiektywnych trudności, głównie związanych z gromadzeniem materiału badawczego, uciążliwą i czasochłonną ekscerpcją źródeł, nie może poszczycić się bogatym dorobkiem. Tym niemniej powstaje coraz więcej monografii poświęconych urbanonimii miast, zarówno polskich, jak też ukraińskich i białoruskich.

Jako wybitną badaczkę polskiego nazewnictwa miejskiego na pierwszym miejscu należy wymienić Kwiryne Handke, która m.in. jest autorką znakomitej rozprawy teoretycznej z zakresu nazewnictwa miejskiego oraz monografii poświęconej urbanonimom Warszawy¹. Kilka dużych polskich miast doczekało się opracowania warstwy onimicznej, m.in. Szczecin, Kielce, Poznań, Łódź, Rzeszów². Z kolei Marcin Kojder i Marek Olejnik zajmują się zmianami, jakie zachodziły w urbanonimii ukraińskich miast³. Autorka ocenianej monografii, dotyczącej urbanonimii Brześćcia, Monika Famielec, kilka swoich wcześniejszych prac również poświęciła nazewnictwu tego miasta⁴.

¹ K. Handke, *Dzieje Warszawy nazwami pisane*, Warszawa 2011.

² A. Belcherowska, T. Białecki, *Toponimia miasta Szczecina*, Szczecin 1987; D. Koperowska, *Historia i współczesność w nazewnictwie*, Kielce 2001; Z. Zagórski (red.), *Nazewnictwo geograficzne Poznania*, Poznań 2008; D. Bienkowska, E. Umińska-Tytoń, *Nazewnictwo miejskie Łodzi*, Łódź 2013; A. Myszka, *Urbanonimia Rzeszowa. Językowo-kulturowy obraz miasta*, Rzeszów 2016.

³ M. Kojder, M. Olejnik, *Wpływ zmian politycznych na nazewnictwo miejskie na Ukrainie*, „Slavica: Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis”, XLV (2016), s. 56–62.

⁴ M. Famielec, H. Duszyński, *Главные тенденции в развитии урбанонимии Бреста и Гродно – сопоставительное описание*, „Białorusienistyka Białostocka”, t. 2 (2010), s. 179–188; M. Famielec, *Урбанонимная система межвоенного Бреста-над-Бугом*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, t. 16 (2016), s. 193–205.

Brześć to miasto polsko-białoruskiego pogranicza: etnicznego i kulturowego, ale także politycznego, bowiem niejednokrotnie doświadczało zmiany przynależności państwowej. Nazewnictwo tego obszaru, w tym także urbanonimy, kształtowało się pod wpływem kilku języków słowiańskich (polski, białoruski, rosyjski). Niemalą rolę odegrały także czynniki pozajęzykowe: społeczno-polityczne, ekonomiczne i kulturowe. W nazewnictwie miejskim Brześcia znalazły odzwierciedlenie barwne dzieje tej aglomeracji, które Autorka monografii starała się ujawnić poprzez wnikliwą analizę blisko 1300 urbanonimów wyekscerpowanych z licznych źródeł.

Struktura pracy jest przejrzysta i przemyślana. Monografia składa się z wprowadzenia, siedmiu rozdziałów, zakończenia, spisu wykorzystanej literatury, w tym prac leksykograficznych, wykazu skrótów źródeł oraz indeksu analizowanych urbanonimów.

W części wstępnej Autorka określa przedmiot i cel badań, uzasadnia wybór tematu i obiektu badań, przedstawia metodologię badań, opisuje stan badań nad urbanonimią południowo-, wschodnio-, i zachodniosłowiańską, omawia miejsce urbanonimii w onomastyce. Ponadto charakteryzuje strukturę rozprawy.

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Город Брест и города современной Беларуси. Исторический очерк*, zaprezentowana została historia powstania miasta oraz kształtowanie się jego systemu urbanistycznego. Brześć został przedstawiony na tle rozwoju innych miast na terytorium współczesnej Białorusi od IX do XIX wieku. Miasto o bogatej przeszłości od roku 1991 znajdowało się już w granicach Republiki Białoruskiej, jednakże w nazewnictwie miejskim zachowały się informacje o dawnej przynależności państwowej. Brześć znajdował się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, o czym świadczy m.in. *ulica Chodkiewicza*, ale też Polski, co jest widoczne w placeonimach takich jak: *ulica Dąbrowskiego*, *ulica Hallera*, *ulica Mickiewicza*, w Związku Radzieckim, na co wskazuje obecność *ulicy Lenina*. Białoruś do roku 2019 nie przeprowadziła dekomunizacji, a w całym kraju znajduje się ponad 870 ulic upamiętniających wodza Rewolucji Październikowej – Lenina. Historyczne wpływy są widoczne w zróżnicowanym systemie urbanonimicznym miasta, który Autorka pokazała w sposób uporządkowany i systematyczny.

W poszczególnych rozdziałach przedstawiono analizę semantyczną i strukturalną urbanonimii XX-wiecznego Brześcia. W pracy przyjęto periodyzację, która ukazuje kolejne przemiany historyczne, a co za tym idzie, ewolucję w zakresie urbanonimii miasta nad Bugiem. Autorka przedstawia kolejno: historię miasta w omawianym okresie, słownik zawierający ówczesne nazwy ulic i placów łącznie z wariantami graficznymi w różnych językach, źródło i datę pojawienia się analizowanego urbanonimu oraz jego motywację semantyczną, o ile można było ją ustalić.

Rozdział drugi pt. *Город Брест-Литовск (1900–1919 гг.)* zawiera analizę semantyczną i strukturalną 53 urbanonimów funkcjonujących w mieście od początku XX wieku do 1919 roku. Mają one w głównej mierze wartość realnoznaczeniową odnoszącą się do obiektów w mieście lub do nich prowadzących, np. *Театральная, Школьная*.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Город Брест-над-Бугом (1919–1939 гг.)* uwzględnia okres przynależności do II Rzeczypospolitej. Sytuacja polityczna wpłynęła na nowo powstałe nazwy ulic, nawiązujące do polskiej historii i kultury. W tym rozdziale zgodnie z przyjętą periodyzacją oraz strukturą pracy analizie poddano

238 polskojęzycznych onimów. Zasadniczo pokrywają się one z ówczesnymi urbanonimami, które notowano w innych polskich miastach i z tego powodu są war- te przywołania. Autorka wykazała, że istniały wówczas nazwy, które można po- grupować według następujących typów semantycznych, takich jak: odnoszące się do obiektów znajdujących się w mieście, m.in. kultowe: *ulica Bracka, Piotrkow- ska-Mięsna, Soborna*; edukacyjnych, sportowych i leczniczych: *ulica Gimnazjalna, Sportowa, Szpitalna czy Teatralna*; o charakterze przemysłowym: *ulica Browarna, Tatraczna, Szlachtuzowa*; związanych ze służbami miejskimi: *ulica Dworcowa, Lotni- cza, Plac Ratuszowy, Wojewódzka, ulica Prezydialna*; wyznaczających miejsca han- dlowe: *ulica Bazarna, ulica Hale Targowe, ulica Mięsna, ulica Nowe – Hale*, jak też inne typy obiektów, np. *ulica Spółdzielcza*.

W tej grupie znalazły się również plateonimy odnoszące się do ukształtowa- nia terenu i jego położenia naturalnego, np. *ulica Brzegowa, Łąkowa, Nadbrzeźna, Polna*, lub położenia względem obiektów miejskich: *ulica Dojazd, ulica Graniczna, Koszarowa, Zacementarna, Nadkolejowa* oraz nominacje związane z toponimami: *Białostocka, Grajewska, Żytomierska*. Ciekawe są również przykłady hodonimów typu: *Zaulek Bracki, Zaulek Mięsny, Zaulek Soborny, Zaulek Szlachtuzowy*. W tym okresie pojawiają się już masowo onimy związane z postaciami ważnymi dla kul- tury i historii polskiej, np. *ulica Stefana Batorego, Jana III Sobieskiego, K. Puła- skiego, I. Mościckiego, A. Mickiewicza, E. Orzeszkowej*. Występują również nazwy ulic określające różne emocje, takie jak: *Zgodna, Smutna, Jedność, Miła, Wolna*. W większości urbanonimy zachowują wówczas swoją wartość realnoznaczeniową, która ułatwia mieszkańcom orientację w przestrzeni.

W rozdziale czwartym, zatytułowanym *Город Брест (1939–1941 гг.)*, Au- torka pokazała wręcz rewolucyjne zmiany w zasobie plateonimów, które wynikały z przynależności Brześcia w omawianym okresie do BSRR. Polskie nazwy ustąpiły miejsca nazwom sowieckim. Nastąpiła ideologizacja w naznaczaniu przestrzeni oni- micznej Brześcia w latach 1939–1941, a co za tym idzie, unikanie informacji o doko- naniach narodu białoruskiego. O rewolucyjnych zmianach nazw ulic zadecydowały w tamtym czasie względy propagandowe. Pojawiły się nazwy, które wyrażały po- trzebę upamiętnienia postaci związanych z ideologią marksistowską i leninowską. W przestrzeni urbanonimicznej Brześcia zawisły tabliczki z nazwami ulic ku czci m.in. Lenina, Marksa, Kirowa, Swierdłowa, Róży Luksemburg. Pojawiły się nazwy ulic odwołujące się do wydarzeń oraz organizacji propagujących ideologię komu- nistyczną, takie jak: *17 Września, Komsomolska, Sowiecka, MOPR-u, Moprowska, Socjalistyczna*; upamiętniające pisarzy i poetów sowieckich i rosyjskich, takich jak: Majakowski, Ostrowski, Puszkina, Czechow, Lermontow. Możemy mówić o pierwszej w historii miasta przewadze typów nazw konwencjonalnych o charakterze propa- gandowym.

Kolejny okres w historii miasta i jego urbanonii został zdeterminowany przez okupację niemiecką. Mówi o tym rozdział piąty *Город Брест (1941–1944 гг.)* po- święcony krótkotrwałej germanizacji w zakresie urbanonii. Znotowano wów- czas 296 nominacji, a dla przykładu *ulica Białostocka* została przemianowana na *Bialostockastrasse*, a *Bronzowa* na *Bronsowastrasse*. Jak wykazuje Autorka, jed- nym z pierwszych działań niemieckiego okupanta była likwidacja nominacji odno- szących się do sowieckich realiów. Jednak również nazwy związane z polską kulturą

i historią zostały zamienione na nazwy o cechach neutralnych i tak np. *Zamoyskiego* przemianowano na *Terespöler Strasse*, ulicę *Traugutta* na *Sonnenstrasse*, *Kulińskie-go* na *Neue Strasse*.

W rozdziale szóstym, *Гопод Брест (1944–1991 гг.)*, ukazane zostały zmiany związane z kulturą i historią Białorusi, gdyż miasto ponownie weszło w skład BSRR. W okresie powojennym w urbanonimii Brześćcia pojawiły się nazwy nawiązujące do rodzimej kultury i historii, jak też wyzwoliciele miasta.

Rozdział szósty, ukazujący najdłuższy z prezentowanych okresów w historii Brześćcia w XX wieku, stanowi zasadniczy trzon pracy. Powojenny urbanonikon Brześćcia, który tworzy 366 nominacji, wypełnił się pamięcią o bohaterach brzeskiej historii, jej siły i wytrwałości. Po raz pierwszy patronami ulic zostali białoruscy pisarze, twórcy współczesnej białoruskiej literatury i białoruskiego języka literackiego – Janka Kupała i Jakub Kołas oraz Franciszek Skaryna – prekursor wschodniosłowiańskiego drukarstwa i białoruskiego piśmiennictwa, artysta, lekarz i przedsiębiorca.

Rozdział siódmy pt. *Гопод Брест (1991–2000 гг.)*, prezentuje urbanonimie Brześćcia, należącego już do suwerennego państwa, czyli Republiki Białorusi. Wówczas język białoruski zyskał na sile i znaczeniu, był aktywnie promowany również w urbanonimii, która stanowi swoisty repertuar środków nacechowanych ideologicznie. Analizie semantycznej i strukturalnej poddano 428 onimów, zarówno rosyjsko-, jak i białoruskojęzycznych, gdyż oba te języki były wówczas używane w nazewnictwie miejskim Brześćcia, zgodnie z wynikami referendum, które odbyło się w roku 1995. Obu językom przyznano status języków urzędowych. W związku z tym pojawiły się również wspomnienia o rosyjskich bohaterach, na równi z białoruskimi postaciami, zarówno pisarzami, działaczami, uczonymi, jak też dyplomatami. Niemniej jednak aż 182 nazwy odnoszą się do obiektów związanych z topografią miasta, placówkami kultury i innymi instytucjami.

W zakończeniu zawarte zostały szczegółowe wnioski wynikające z przeprowadzonej analizy materiału onomastycznego, kartograficznego oraz wykorzystanych przez Autorkę źródeł historycznych. Urbanonimia Brześćcia jest analizowana w perspektywie historycznej, co pokazuje, że wcześniej nazwy były związane z topografią Brześćcia, a dziś coraz częściej ze znanymi postaciami historycznymi.

Monografia „Urbanonimy Brześćcia w XX wieku” to wszechstronne opracowanie nazewnictwa miasta na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, również w kontekście pozajęzykowym, na tle czynników historycznych, kulturowych i społecznych. W swojej rozprawie Autorka ukazuje ewolucję nazewnictwa Brześćcia na przestrzeni ostatniego stulecia wykorzystując w tym celu nowe techniki metodologiczne. Wartościowe w świetle badań nad urbanonimią miasta o tak burzliwej historii byłoby ukazanie urbanonimów nieoficjalnych, które pozwalają ukazać społeczny odbiór dynamicznych zmian politycznych i ustrojowych. Szerszy kontekst historyczny pozwoliłby również na ukazanie procesów nazewnictwa, które zachodziły w Brześćciu. Dzięki szerokiemu ujęciu opisu urbanonimii, jako barometru przemian ustrojowych, monografia może zainteresować nie tylko onomastów, ale też socjologów, historyków, politologów i kulturoznawców.

ZASADY ETYCZNE

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” wprowadza zasady, których celem jest przeciwdziałanie przejawom nierzetelności naukowej, w szczególności:

- zjawiska ghostwriting, które zachodzi wówczas, gdy ktoś wniósł istotny wkład w powstanie publikacji, lecz nie ujawnia swojego udziału (nie jest wymieniony jako współautor pracy, nie uwzględnia się również jego roli w formie podziękowania zamieszczonego w publikacji);
- zjawiska guest authorship, które ma miejsce wówczas, gdy udział autora jest znikomy lub w ogóle nie miał miejsca, a pomimo to jest on autorem/współautorem publikacji.

Oba te zjawiska są przejawem nierzetelności naukowej, stąd wszelkie wykryte jej przypadki będą demaskowane przez Redakcję, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające autorów, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia edytorów naukowych itp.).

Redakcja wymaga od autorów publikacji ujawnienia wkładu poszczególnych autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi autor zgłaszający tekst.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” powinna otrzymać informację o ewentualnych źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

Redakcja „Studiów Wschodniosłowiańskich” będzie dokumentować wszelkie przejawy nierzetelności naukowej, zwłaszcza łamania i naruszania zasad etyki obowiązujących w nauce.

ZASADY RECENZOWANIA

Zgodnie z wytycznymi Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w czasopiśmie stosuje się następujące zasady recenzowania publikacji naukowych:

1. Redakcja dokonuje wstępnej kwalifikacji nadesłanych materiałów pod kątem zgodności z tematyką i profilem czasopisma.
2. Do oceny każdego tekstu zakwalifikowanego do publikacji powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów spoza jednostki, w której afiliowany jest autor.
3. W przypadku tekstów w języku obcym co najmniej jeden z recenzentów jest afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy.

4. Recenzent jest zobowiązany do złożenia deklaracji o niewystępowaniu konfliktu interesów, za który uznaje się zachodzące między recenzentem a autorem:
 - a. bezpośrednie relacje osobiste (pokrewieństwo, związki prawne, konflikt),
 - b. relacje podległości zawodowej,
 - c. bezpośrednią współpracę naukową w ciągu ostatnich dwóch lat poprzedzających przygotowanie recenzji.
5. Recenzja ma formę pisemną i kończy się jednoznacznym wnioskiem o dopuszczenie artykułu do publikacji lub jego odrzucenie.
6. Lista recenzentów współpracujących z czasopismem jest dostępna w każdym numerze czasopisma i na stronie internetowej.
7. Nazwiska recenzentów poszczególnych publikacji nie są ujawniane.

LISTA RECENZENTÓW

- prof. Tatiana Awtuchowicz (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. J. Kupały, Białoruś)
- prof. Andrzej Baranow (Uniwersytet w Białymstoku, Polska / Uniwersytet Edukologiczny w Wilnie, Litwa)
- prof. Janina Bartoszewska (emeryt, Uniwersytet Gdański, Polska)
- prof. Adam Bezwiński (emeryt, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska)
- prof. Tadeusz Bogdanowicz (Uniwersytet Gdański, Polska)
- doc. Ludmiła Czernyszowa (Miński Państwowy Uniwersytet Lingwistyczny, Białoruś)
- prof. Feliks Czyżewski (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska)
- prof. Czesław Lachur (Uniwersytet Opolski, Polska)
- doc. Ina Lisowska (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. J. Kupały, Białoruś)
- prof. Anna Miezienko (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś)
- prof. Antoni Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku, Polska)
- dr hab. Marek Olejnik (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska)
- prof. Wawrzyniec Popiel-Machnicki (Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Polska)
- doc. Ludmiła Ryczkowa (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. J. Kupały, Białoruś)
- prof. Michał Sajewicz (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska)
- doc. Zoja Sidorowicz (Państwowy Uniwersytet Grodzieński im. J. Kupały, Białoruś)
- prof. Galina Szpilewaja (Woroneski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny, Rosja)
- prof. Katarzyna Wojan (Uniwersytet Gdański, Polska)
- prof. Aleksandra Zywert (Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Polska)

Zasady publikowania w roczniku „Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” przyjmuje do druku materiały nigdzie dotąd nie publikowane. Artykuły publikowane w roczniku są recenzowane.
2. Rocznik „Studia Wschodniosłowiańskie” zamieszcza materiały w językach wschodniosłowiańskich, języku polskim oraz w innych językach europejskich.
3. Oprócz artykułów Redakcja zamieszcza także:
 - a) recenzje merytoryczne, oceniające i polemiczne (objętość do 5 stron maszynopisu);
 - b) informacje o książkach (objętość do 2 stron maszynopisu);
 - c) sprawozdania z sesji i konferencji naukowych (objętość do 3 stron maszynopisu).
4. Wymogi techniczne:
 - objętość tekstów nie powinna przekraczać 20 stron znormalizowanego komputeropisu (format A4; marginesy zewnętrzne, wewnętrzne, górne i dolne: 2,5 cm; czcionka: Times New Roman 12 pkt.; interlinia: 1,5 wiersza)
 - tekst w formacie Word (doc): metryka w lewym górnym rogu: imię i nazwisko Autora, nazwa jednostki naukowej (Uczelnia, Wydział, Instytut/Katedra), numer telefonu, adres mailowy Autora (wielkość czcionki – 12 pkt., kursywa), numer ORCID;
 - tytuł artykułu wyrównany do środka (wielkość czcionki – 14 pkt., pogrubiona), śródtytuły: wyrównany do lewego (wielkość czcionki – 12 pkt., pogrubiona, z numeracją arabską);
 - pod tytułem należy umieścić słowa kluczowe (3–5) w języku artykułu (wielkość czcionki – 10 pkt.);
 - kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty i zdania, ponadto tytuły artykułów, książek i ich części;
 - przypisy należy zamieszczać u dołu strony artykułu (czcionka Times New Roman 10 pkt.; interlinia: 1 wiersz);
 - odniesienia do literatury należy zamieszczać w tekście głównym, zgodnie z następującą konwencją: [Nowak 1987, 52];
 - w tekstach w języku polskim, angielskim i innych językach europejskich cytaty i przypisy w języku rosyjskim, ukraińskim i białoruskim prosimy przytaczać w oryginale (nie w transliteracji);
 - teksty w języku polskim i innych językach europejskich powinny zawierać streszczenie w języku angielskim; teksty w języku angielskim – streszczenie w języku polskim (do 0,5 strony, należy przetłumaczyć również tytuł i słowa kluczowe);
 - teksty napisane na edytorze tekstów (MS Word) prosimy przysyłać w 2 egzemplarzach w postaci wydruku komputerowego wraz z nośnikiem danych na adres: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15–420 Białystok
 - teksty można także przysyłać na adres mailowy „Studiów Wschodniosłowiańskich”: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl

5. Literatura:

- spis literatury należy podawać w porządku alfabetycznym na końcu artykułu (najpierw literatura w języku artykułu, potem pozostała); czcionka Times New Roman 12 pkt; interlinia: 1,0 wiersz;
- opis bibliograficzny dokumentów elektronicznych powinien zawierać dodatkowo informacje o typie nośnika (w nawiasach kwadratowych), np. [CD-ROM], [online];
- opis dokumentów dostępnych online powinien zawierać adres, pod którym można znaleźć pozycję w sieci oraz datę dostępu (w nawiasach kwadratowych).
- Pozycje bibliograficzne zapisane cyrylicą powinny posiadać wariant transliterowany zgodny z PN-ISO 9:2000. Transliteracji należy dokonać automatycznie na stronie <https://www.ushuaia.pl/transliterate/> (należy sprawdzić, czy został wybrany system PN-ISO 9:2000). Po zapisie transliterowanym w nawiasie kwadratowym umieszczamy zapis cyrylicą.

Spis literatury należy podać według zamieszczonego poniżej wzorca:

Kowalski J., 1990, *Historia literatury*, Kraków.

Nowak A., 1987, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa, s. 98–105.

Nowacki J., 1963, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” nr 7, s. 45–53.

Kopaliński W., 1988, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [CD-Rom], Łódź.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, cz. 3, 2010, Warszawa, [online], http://www.rosyjskidom.waw.pl/prezentacja/6-Prezentacja_Wizaemski_PL.pdf, [28.09.2011]

Zemskaja A.E., 1982, *Słowoobrazowanie jak deâtel'nost'*, Moskwa. [Земская А.Е., 1982, *Словообразование как деятельность*, Москва.]

Teksty, które nie spełniają wymogów formalnych, nie będą przyjmowane do druku.

Требования, предъявляемые к текстам, публикуемым в ежегоднике “Studia Wschodniosłowiańskie”

1. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” принимает в печать материалы, которые до сих пор нигде не публиковались. Статьи, помещаемые в ежегоднике, рецензируются.
2. Ежегодник “Studia Wschodniosłowiańskie” помещает материалы на польском языке, а также на восточнославянских и других европейских языках.
3. Кроме статей Редакция помещает также:
 - а) научно-аналитические рецензии, заключающие в себе оценку и полемику (объем до 5 машинописных страниц);
 - б) информацию о новых книгах (объем до 2 машинописных страниц);
 - в) обзоры, посвященные научным симпозиумам и конференциям (объем до 3 машинописных страниц).
4. Технические требования:
 - объем присылаемых текстов не может превышать 20 машинописных страниц (лист А4; поля (внешние, внутренние, верхние, нижние): 2,5 см; шрифт Times New Roman 12; межстрочный интервал: 1,5)
 - текст в редакторе Word (doc): в левом углу: имя и фамилия Автора, место работы (университет, факультет, кафедра), номер телефона, электронный адрес Автора статьи (шрифт 12, курсив), номер ORCID;
 - заглавие статьи выровнено по центру (шрифт 14, жирный); заглавия частей статьи выравнены по левому краю (шрифт 12, жирный, с арабскими цифрами);
 - под заглавием помещаются ключевые слова (3–5) на языке статьи (шрифт 10);
 - все приводимые в качестве примеров слова, выражения и предложения, а также заглавия статей, книг и их частей выделяем курсивом;
 - сноски внизу страницы (шрифт 10, межстрочный интервал: 1,0);
 - ссылки на источники обязательно помещать в тексте статьи, согласно следующей конвенции: [Земская 2007, 52];
 - в текстах на польском, английском и других европейских языках цитаты и примечания на русском, украинском и белорусском языках следует приводить в оригинальной версии (не транслитерации);
 - тексты на польском языке и других европейских языках должны сопровождаться резюме на английском языке, тексты на английском языке – резюме на польском языке (ок. 0,5 страницы), просьба перевести также заглавие и ключевые слова;
 - просьба присылать тексты в двух экземплярах в напечатанном виде, а также в электронном варианте (редакторе MS Word) по адресу: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Pl. Niezależnego Zrzeszenia Studentów 1, 15–420 Białystok
 - тексты можно присылать электронной почтой по адресу: studia_wschodnioslowianskie@interia.pl
5. Литература:
 - список литературы помещается в конце статьи: шрифт 12, межстрочный интервал: 1,0;

- при библиографическом описании электронных документов просьба указать информацию о типе носителя данных (в квадратных скобках): [CD-ROM];
- при описании документов, помещенных в Интернете, просьба указать адрес веб-страницы и дату доступа (в квадратных скобках).
- Научная литература, записана кириллицей, должна иметь транслитерированный вариант. Для транслитерации необходимо использовать систему PN-ISO 9:2000. Транслитерировать текст можно только в автоматическом режиме на сайте <https://www.ushuaia.pl/transliterate/> (нужно дополнительно проверить, выбрана ли система PN-ISO 9:2000). После транслитерированного варианта в квадратных скобках помещается кириллическое библиографическое описание.

Список литературы приводится по образцу:

Kowalski J., 1990, *Historia literatury*, Kraków.

Nowak A., 1987, *Z dziejów piśmiennictwa*, [w:] *Historia cywilizacji*, Warszawa, s. 98–105.

Nowacki J., 1963, *Teoria aktów mowy*, „Przegląd Językoznawczy” nr 7, s. 45–53.

Kopaliński W., 1988, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [CD-Rom], Łódź.

Przewodnik po kulturze Rosyjskiej w Polsce, cz. 3, 2010, Warszawa, [online], http://www.rosyjskidom.waw.pl/prezentacja/6_Prezentacja_Wizaemski_PL.pdf, [28.09.2011]

Zemskaja A.E., 1982, *Slovoobrazovanie kak deatel'nost'*, Moskva. [Земская А.Е., 1982, *Словообразование как деятельность*, Москва.]

Статьи, не подготовленные согласно данным техническим требованиям, не принимаются в печать.